Tento zväzok zborníka Studia Academica Slovaca venujú
organizátori rovnomenného Letného seminára slovenského jazyka
a kultúry spolu s autormi príspevkov

svetlej pamiatke

univ. prof. Dr. J o z e f a M i s t r í k a, DrSc.,

dlhoročného bývalého riaditeľa Studia Academica Slovaca,
zakladateľa série rovnomenných zborníkov a
zostavovateľa jej prvých dvadsiatich zväzkov,

ktorý zomrel v čase vrcholiacich príprav 36. ročníka letnej školy
a tohto 29. zväzku zborníka dňa 14. júla 2000.

Česť jeho pamiatke!

Niekoľko viet na úvod

Predkladaný zväzok zo série zborníkov Studia Academica Slovaca obsahuje podstatnú časť textov, ktoré odzneli ako prednášky v rámci programu už 36. ročníka rovnomennej letnej školy, organizovanej Filozofickou fakultou Univerzity Komenského v Bratislave. Napriek tomu, že sa najmä pre mnohostrannú pracovnú zaangažovanosť niektorých prednášateľov nepodarilo ani v tomto ročníku organizátorom dosiahnuť, aby v tomto zväzku boli všetky prednášky z príslušného ročníka letnej školy, predkladaný zväzok zborníka obsahuje okolo 90% realizovaných prednášok, a tak sa stáva - popri plnení svojich najvlastnejších, teda vedeckých cieľov - aj pomerne spoľahlivým dokumentom o náplni prednáškovej zložky tohoročnej letnej školy Studia Academica Slovaca (ďalej SAS).

Keď chceme v týchto úvodných riadkoch aspoň naznačiť charakteristiku tohto zväzku zborníka SAS, musíme práve v uvedených súvislostiach medzi obsahom zborníka a náplňou príslušného ročníka samej letnej školy zaznamenať aspoň tieto základné fakty:

1. V súlade s viacročným projektom náplne letnej školy SAS, podľa ktorého medzi centrálne body programu SAS patril pred troma rokmi viacdimenzionálny pohľad na problematiku východného Slovenska, pred dvoma rokmi na problematiku stredného Slovenska a vlani sústredenejší pohľad na rozličné aspekty západného Slovenska, teda práve v súlade s týmto projektom sa jedným z ústredných bodov náplne letnej školy SAS stala v tomto zvláštnom roku 2000 problematika Bratislavy. Predkladaný zborník ukazuje a dokazuje, že aj keď tu nemožno hovoriť o nejakej ucelenej monografii o hlavnom meste Slovenskej republiky, predsa sa organizátorom podarilo zhromaždiť viaceré veľmi cenné prednášky, ktoré frekventantom letnej školy, ale aj ďalším potenciálnym či nepriamym adresátom poskytujú množstvo poznatkov o vybraných pohľadoch na Bratislavu. Sám fakt, že v zborníku sa nachádza až desať textov dotýkajúcich Bratislavy, pričom nezanedbateľná je aj skutočnosť, že ide o texty z viacerých vlastivedných disciplín, že autormi týchto textov sú

poprední slovenskí vedci, ktorí značnú časť vlastného výskumu venovali práve bádaniu v oblasti dejín, archeológie či folklóru Bratislavy, teda už tento fakt signalizuje, že sa tu čitatelia stretnú predovšetkým s novými, originálnymi a celkom aktuálnymi zisteniami našej vedy o Bratislave, o jej dejinách, vývine, folklóre, architektúre, archeológii či iných špecifikovaných oblastiach jej problematiky.

2. Súčasťou spomenutého projektu v minulých rokoch bol aj opis nárečí príslušnej oblasti Slovenska. Predchádzajúce tri zväzky zborníka SAS teda majú osobitné kapitolky o východoslovenských nárečiach (v 26. zväzku), o stredoslovenských nárečiach (v 27. zväzku) a o západoslovenských nárečiach (v 28. zväzku). Keďže dialektologický aj sociolingvistický výskum jazyka Bratislavy obsahuje nateraz iba niekoľko sond do tejto otázky, začlenili sme do programu tohto ročníka letnej školy SAS cyklus prednášok o súčasnom stave slovenčiny, o stave jednotlivých zložiek jazyka, o tendenciách ich vývinu. (Niekoľko poznámok o tejto časti programu letnej školy aj o príslušnej časti zborníka uvedieme osobitne na začiatku samostatnej zložky tohto zväzku.)

3. Ako každý rok aj v tomto roku sme do programu letnej školy - a teda aj do tohto zväzku - zaradili niekoľko prednášok, ktoré súvisia s významnými výročiami dôležitých osobností, inštitúcií či udalostí z oblasti slovenskej kultúry, prípadne z ďalších oblastí spoločenského života Slovenska a Slovákov. Okrúhle výročie Slovenského národného divadla, Spolku sv. Vojtecha či smutné výročie tzv. barbarskej noci sa stali podnetom na zaradenie týchto tém do programu prednášok alebo besied v rámci tohoročnej letnej školy SAS.

4. Pretože SAS sú predovšetkým letnou školou slovenského jazyka, v ich náplni nemôžu chýbať témy späté s vyučovacími cieľmi tejto letnej školy, s priamou výučbou slovenčiny, s metódami tejto výučby, s ich diferenciáciou atď. Takto orientované príspevky poskytujú spolu s už spomínaným blokom textov o súčasnom stave nášho jazyka množstvo informácií i návodov na prehlbovanie znalostí zo slovenčiny a o slovenčine.

5. Podobne ako už niekoľko predchádzajúcich zväzkov aj tento zväzok zborníka uzatvárame malou sebareflexiou, malým pohľadom na istú časť materiálov z predchádzajúcich ročníkov zborníka. Ukázalo sa - a potvrdili nám to početné ohlasy na materiály tohto druhu zo strany účastníkov minulých ročníkov -, že takéto prehľady poslúžili mnohým ako základná informácia o viacerých cenných poznatkoch i celých štúdiách obsiahnutých v minulých ročníkoch nášho zborníka.

Vydanie každého zväzku tohto zborníka, ktorý je primárne určený priamym účastníkom príslušného ročníka letnej školy a má za úlohu poskytnúť im bohatý študijný materiál, je nielen koncepčne, organizačne, ale aj finančne pomerne náročné. Organizátori letnej školy preto vysoko oceňujú pochopenie najmä zo strany našich gestorských organizácií (Ministerstvo školstva SR, Ministerstvo kultúry SR, Dom zahraničných Slovákov, Rektorát Univerzity Komenského a SAIA), lebo bez ich účasti by sa tento záslužný projekt nemohol realizovať. Práve vďaka tomuto ich pochopeniu môžu frekventanti našej letnej školy odchádzať do svojich domovov vždy s aktuálnym zväzkom zborníka.

Predchádzajúci výpočet tematických okruhov 29. zväzku zborníka SAS ukazuje, že organizátori, ale predovšetkým sami autori, poprední to predstavitelia svojich vedných disciplín, ponúkajú čitateľovi cenný študijný materiál o Slovensku, o slovákoch, o ich jazyku, dejinách či kultúre. Práve preto dúfame, že predkladaný zväzok úspešne nadviaže na predchádzajúce zväzky a stane sa knihou, ku ktorej sa budú radi a s úžitkom vracať nielen účastníci tohto ročníka SAS, ale aj ďalší záujemcovia o poznanie slovenčiny a celej slovenskej kultúry.

Jozef Mlacek

Prezentácia výsledkov výskumu súčasnej slovenčiny v obsahu letnej školy Studia Academica Slovaca

Jedným zo základných cieľov či poslaní letnej školy Studia Academica Slovaca (ďalej SAS) je zvyšovanie jazykovej kompetencie účastníkov tohto podujatia. V závislosti od stupňa predbežnej prípravy frekventantov sa toto poslanie, pravdaže, sleduje i napĺňa na rozličných úrovniach rozličnými didaktickými formami a pomocou rozličných vyučovacích metód. U úplných alebo takmer úplných začiatočníkov, teda u takých účastníkov, ktorí sa náš jazyk ešte vôbec neučili alebo ktorí sa s ním iba zbežne zoznámili v rámci všeobecného slovakistického základu, ide pri sledovaní uvedeného cieľa najmä o to, aby frekventant ovládol určitý výsek z jadra slovnej zásoby slovenčiny a isté najcharakteristickejšie zložky nášho gramatického systému, a to z jeho morfologickej a syntaktickej časti. Základnými, ba takmer výlučnými didaktickými formami sú v programe takýchto skupín účastníkov jazykové semináre, jazykové cvičenia a konverzačné cvičenia. Voľba konkrétných metód je tu podmienená jazykovým pozadím účastníkov, teda tým, aký je sprostredkujúci jazyk v práci danej konkrétnej skupiny, ale aj pracovnou alebo študijnou orientáciou účastníkov. U frekventantov s vyšším stupňom predbežnej prípravy v slovenčine, ktorých v súlade s tradíciou aj so skúsenosťami inojazyčných škôl označujeme ako mierne pokročilých alebo pokročilých, je cieľom najmä rozvíjanie slovnej zásoby, prehlbovanie gramatickej a u vyspelejších, najpokročilejších účastníkov aj štylistickej a širšie komunikačnej kompetencie v slovenčine. Sledovaniu týchto cieľov majú napomáhať aj osobitné didaktické formy, z ktorých sa preferujú najmä prednášky, a to predovšetkým prednášky tematicky orientované na jazyk, teda jazykovedné prednášky.

Základné určenie letnej školy SAS, že je to totiž Letná škola slovenského jazyka a kultúry, sa výrazne premietlo do zastúpenia jazykovedných prednášok v celej náplni všetkých doterajších ročníkov tohto podujatia. Ak pri tejto príležitosti odhliadneme od faktu, že takto orientované prednášky mali podstatný podiel už v náplni prvých siedmich ročníkov letnej školy SAS, ktoré nie sú doložené v osobitných zborníkoch, a ak ostaneme iba pri charakteristike toho, čo je v doterajších zväzkoch zborníka, zisťujeme, že prednášky o slovenskom jazyku, o jeho stavbe, funkciách, vývine aj o jeho porovnávaní s inými (príbuznými aj nepríbuznými) jazykmi patria nielen svojím počtom, ale ešte viacej svojou náplňou, svojou vedeckou hodnotou i svojou metodikou, resp. až metodológiou k základným faktom, ktoré určovali celkovú povahu jednotlivých ročníkov tejto letnej školy. Náš analytický prehľad zastúpenia lingvistických príspevkov v 25 zväzkoch zborníka (J. Mlacek: Jazykoveda v dvadsiatich piatich zväzkoch zborníka Studia Academica Slovaca - SAS, 25, 1996, s. 264-272) ukázal, že mnohé, veľmi mnohé z týchto jazykovedných prednášok sa po svojom publikovaní v príslušných zväzkoch zborníka stali trvalou, stabilnou súčasťou slovenského jazykovedného myslenia, stali sa teda materiálmi, na ktoré novší lingvistický výskum produktívne nadväzuje, o čom najlepšie svedčia početné dnes tak ostro sledované odkazy v novších vedeckých a odborných prácach.

V naznačených súvislostiach sa ukazuje ako celkom logické, ba takmer ako zákonité, že sa v tomto zväzku zborníka SAS objavuje osobitný blok štúdií, ktoré charakterizujú aktuálny stav slovenského jazyka a jeho používania v druhej polovici 20. storočia a najmä na jeho konci. Tento súbor štúdií vychádza ako osobitný výstup z projektu Slovenčina na konci 20. storočia - zmeny v jej systéme, normách a funkciách, ktorého hlavným riešiteľom bol Ján Bosák a ktorý je vlastne špecifickou zložkou širokého slavistického projektu organizovaného a realizovaného pod názvom Współczesne przemiany języków słowiańskich Univerzitou Opolskou a konkrétne hlavným redaktorom Stanislavom Gajdom. Prvým vyústením tohto projektu bol osobitný zväzok zo série Najnowsze dzieje języków słowiańskich, ktorý vyšiel

pod názvom Slovenský jazyk (Opole 1998, 168 s.; red. J. Bosák). Predkladaný druhý výstup, ktorý vznikol so súhlasom vedúceho uvedeného projektu a za jeho spolupráce i spolupráce prakticky celého autorského kolektívu citovanej monografie, nie je výstupom druhotným, nie je nejakým „vedľajším produktom“ riešenia spomínaného projektu: vnútorne s uvedeným prvým vyústením projektu, pravdaže, tesne súvisí, ale sám má aj ďalšie špecifické ciele aj osobitnú realizáciu.

Podstatný rozdiel medzi obidvoma výstupmi z uvedeného projektu spočíva predovšetkým v tom, že kým štúdie z citovanej monografie Slovenský jazyk zachytávali nielen stav jazyka a jeho jednotlivých zložiek v sledovanom období, ale aj stav slovenskej jazykovedy, jednotlivých čiastkových jazykovedných disciplín, zatiaľ cieľom štúdií z tohto zborníka je - v súlade s povahou jeho adresátov - spracovanie príslušných oblastí v samom jazyku, zachytenie súčasnej dynamiky samého jazyka a jeho jednotlivých zložiek. Tento posun v cieľoch štúdií sa, pravdaže, prejavil v tom, že ich autori mohli sústredenejšie, systematickejšie a - zasa so zreteľom na adresátov tohto zborníka - explicitnejšie podať obraz premien a tendencií, ktoré sa v jednotlivých zložkách jazyka ukazujú ako najpodstatnejšie v celom skúmanom období aj v najaktuálnejšej prítomnosti. Na rozdiel od bežných príručiek slovenskej fonológie, morfológie, syntaxe, lexiky, frazeológie uvedené štúdie ponúkajú nielen obraz príslušného čiastkového systému či súboru prostriedkov, ale aj spracovanie najtypickejších zmien, a to nielen zmien v samom inventári daných prostriedkov, ale aj zmien vo využívaní, v platnosti, vo frekvencii alebo v štylistickej hodnote prostriedkov z uvedených oblastí jazyka. Ak sa náš frekventant z týchto štúdií dozvie napríklad nielen to, že na istom mieste, v istej paradigme existujú pri ohýbaní slov nejaké varianty, dvojtvary, ale sa dozvie aj to, ktoré z týchto dvojtvarov sú v dnešnej jazykovej praxi produktívnejšie, bežnejšie, prípadne nejako štylisticky špecifikované, ak sa v kapitole o syntaxi dozvie zasa nielen to, pri ktorých základových štruktúrach vety vznikajú a sú možné aj derivované konštrukcie, ale sa dozvie aj to, aké sú podmienky a pravidlá uplatňovania týchto derivovaných štruktúr v súčasnom úze, ak sa v kapitolke o lexike a špecificky o slovotvorbe dozvie zasa nielen to, aké slovotvorné typy existujú v istej slovotvornej kategórii, ale aj to, aká je to distribúcia (či aj konkurencia) týchto typov v súčasnom jazyku, potom všetky tieto štúdie evidentne napĺňajú spomenuté ciele našej letnej školy, lebo rozvíjajú u frekventantov nielen ich všeobecnú jazykovú kompetenciu, ale prispievajú aj k rozvíjaniu ich komunikačnej a v rámci toho štylistickej kompetencie.

Popri tomto tak povediac priamom pôsobení textov z tohto bloku prednášok na jazykovú kompetenciu našich frekventantov bude mať publikovanie výsledkov spomenutého projektu aj ďalšie nepriame či sprostredkované účinky na rozvíjanie celej náplne jazykovej zložky programu tejto letnej školy. Výsledky tohto výskumu sa zaiste produktívne premietnu do prípravy jazykových učebníc a iných príručiek pre jednotlivé typy kurzov, ktoré sa v rámci našej letnej školy realizujú, a odrazia sa aj vo vlastnej náplni konkrétnych jazykových seminárov, cvičení aj ostatných foriem jazykovej výučby frekventantov SASu.

Celkom na záver týchto úvodných poznámok k následujúcemu bloku príspevkov o súčasnom stave slovenčiny ešte dodávame, že jeho zaradenie práve do náplne tohto ročníka letnej školy SAS a teda aj tohto zväzku zborníka zreteľne súvisí so širším projektom, ktorý sme v rámci letnej školy realizovali v ostatných rokoch. Podľa tohto projektu sme sa v náplni letnej školy SAS sústredili v r. 1997 výraznejšie na oblasť východného Slovenska, v r. 1998 na stredné Slovensko, v r. 1999 na západné Slovensko a v tomto ročníku na hlavné mesto Slovenskej republiky Bratislavu. Súčasťou špecializovanej a sústredenej pozornosti na jednotlivé regióny bol v predchádzajúcich ročníkoch aj prehĺbený pohľad na nárečovú charakteristiku danej oblasti. Tým sa nám podarilo podať našim frekventantom hlbší a plastickejší obraz o nárečovej diferenciácii slovenčiny. Výsledkom týchto cyklov prednášok boli separátne výtlačky, ktoré sme pod názvami Z dialektológie východného Slovenska,

Z dialektológie stredného Slovenska a Z dialektológie západného Slovenska ponúkli účastníkom SASu. Táto okolo stoštyridsaťstránková príručka slovenskej dialektológie sa stretla so živým záujmom zo strany vyspelejších frekventantov letnej školy, o čom najlepšie svedčí fakt, že keď účastníci dostali zborník z príslušného ročníka a teda aj s príslušnou časťou dialektologických prednášok, viacerí z nich sa dožadovali aj zborníkov z predchádzajúcich ročníkov, aby si mohli sami skompletizovať tento obraz nárečovej diferenciácie celého Slovenska. A práve v tomto duchu a v intenciách takéhoto projektu sa súčasťou 36. ročníka letnej školy a 29. zväzku zborníka stal celý nasledujúci blok textov o stave slovenčiny na konci 20. storočia. Oprávnene sa domnievame, že aj on sa stane vyhľadávaným študijným materiálom pre našich frekventatnov i ostatných záujemcov o poznanie súčasnej slovenčiny.

Jozef Mlacek

Jozef BAĎURÍK

Vinohradníctvo a vinárstvo starej Bratislavy

/stručný náčrt do začiatku 20. storočia/

Vinohradníctvo a vinárstvo na Slovensku sa nachádza v severnom pestovateľskom horizonte európskej zóny, v ktorej sa pestuje ušľachtilý vinič / vitis vinifera L./. Nielen toto ohraničenie, ale aj skutočnosť, že naša krajina sa sotva môže porovnávať so svetovými vinárskymi veľmocami či už ide o rozsah pestovaných plôch vinohradov alebo šírku sortimentu produkovaných vín. O to viac prekvapí mnohých cudzincov kvalita slovenských suchých akostných vín. Nie je to náhoda, skôr len malá znalosť našej súčasnej i minulej agrikultúry a v rámci nej aj vinárstva. Spomedzi slovenských vinohradníckych oblastí patrí aj v súčasnosti dominantné postavenie malokarpatskej vinohradníckej oblasti. Táto nesporne najstaršia a najväčšia naša vinárska oblasť má na svojom teritóriu niekoľko vinohradníckych lokalít, z ktorých osobitné postavenie má Bratislava. Vzťah mesta Bratislavy a vína je pomaly tak starý ako mesto samo. V minulosti to bolo práve víno, ktorému Bratislava vďačila za svoj úspešný rozvoj. V nasledujúcich riadkoch sa preto pokúsime priblížiť najvýznamnejšie úseky vývinu mesta z pohľadu vinohradníctva a vinárstva v ich historickom priereze. Uvedomujeme si pritom, že vymedzený rozsah nám umožní podať len stručný náčrt miesta vinohradníctva a vinárstva v dejinách mesta, jeho najbližšieho okolia i samotného malokarpatského vinohradníckeho regiónu, do ktorého Bratislava patrí.

O počiatkoch vinohradníctva

V staršej historickej spisbe venovanej dejinám vinohradníctva na Slovensku sa dlho udržiaval názor, že jeho počiatky siahajú do rímskych čias. Až výskumy v posledných desaťročiach posunuli toto datovanie skoršie – do obdobia, kedy územie Bratislavy a stredného Dunaja osídlili kmene Keltov. Podľa archeologických výskumov bolo územie Bratislavy a jeho okolia osídlené už v strednej dobe laténskej /250 – 125 r. p. l./ a to aj priamo v dnešnom meste. Neskôr keltské obyvateľstvo vybudovalo sídliská mestského charakteru – opiddá. Priamo na území súčasnej Bratislavy sa rozprestieralo významné oppidum, ktorého obyvatelia boli zručnými remeselníkmi a kupcami. Razili sa tu zlaté i strieborné mince. Sú známe obchodné kontakty s italickým prostredím. Medzi tovarmi, s ktorými sa obchodovalo bolo aj víno. Obľúbenosť tohoto

nápoja spôsobila, že Kelti začali vinič hroznorodý na svojich územiach aj pestovať, hoci dával kyslé víno. Napriek tomu, že dokladov sa zachovalo veľmi málo, existenciu keltského vinohradníctva potvrdzujú nálezy vinohradníckych nožov.

V epoche rozmachu rímskej ríše sa Bratislava ocitla na jej severnej hranici. Hoci Dunaj tvoril prirodzenú i oficiálnu hranicu - Limes Romanus, rímski vojaci boli situovaní v posádkach aj nad Dunajom. Takéto rímske stanice alebo tábory boli v Devíne, Stupave, Podunajských Biskupiciach a ďalšie na Žitnom ostrove. Priamo na území dnešnej Bratislavy archeológovia predpokladajú stavebnú činnosť v Starom meste. Ich prítomnosť dokladá aj rímsky kúpeľ v Dúbravke. Okrem vlastných táborov – pevností, určených predovšetkým na obranu, vznikali v ich susedstve osady, kde sa usadzovali kupci, markytáni, remeselníci a s veľkou pravdepodobnosťou zrejme už aj roľníci a medzi nimi aj vinohradníci. Za Dunajom, teda na území rímskej provincie Panónie sa nachádzalo významné vojenské opevnenie – tábor Rusovce – Gerulata. Tu archeológovia našli pozostatky vyspelého osídlenia mestského typu s bohatými artefaktami zo všedného života v rímskej dobe. Dnes už presne vieme, že v rímskych posádkach a aj v provincii Panónia budovali vojaci vinice priamo na rozkaz cisára Marca Aurélia Próba /276 – 282 n.l./. A práve na základe tohoto písomného prameňa väčšina bádateľov v minulosti považovala vznik vinohradníctva v oblasti stredného Dunaja a Rimanov za zakladateľov tradície nášho vinohradníctva.

Rimanov na našom území vystriedali slovanské kmene na prelome 5. a 6. storočia a odvtedy tu žijú nepretržite jednotlivé slovanské národy. Dokladov na existenciu slovanského vinohradníctva z prvých období po ich príchode je veľmi málo. Historici skúmajúci dejiny vinohradníctva v tomto období / T. Ortvay, R. Horna a F. Kalesný/ používajú predovšetkým analógie s prameňmi z neďalekej Viedne a Šopronu. Aj výskumy ďalších agrárnych historikov nepredpokladajú, že by prišlo k takej výnimočnej udalosti, akou by bolo prerušenie agrárnej pestovateľskej tradície vo vinohradníctve u Slovanov, keď vieme, že Slovania sa s vinohradníctvom stretli v južných oblastiach svojej pravlasti. Konkrétne doklady materiálnej kultúry z oblasti juhozápadného Slovenska a okolia Bratislavy máme až zo 6. - 8. stor. : *vinohradnícke nože, motyky, okutia lopát a rýľov.* Tieto popri nádobách na skladovanie a konzumáciu vína /poháre a kanvice/ dokazujú, že sa vína v Bratislave, pod Malými Karpatami a na Záhorí dorábali a aj konzumovali.

Z veľkomoravského obdobia máme nálezy o vinohradníctve väčšinou z centier oboch kniežatstiev. Z tohto časového horizontu poznáme na území mesta dve veľkomoravské lokality - Devín a hradný vrch. Existenciu

slovanského vinohradníctva nachádzame už aj v písomných prameňoch. Napriek tomu, že ide o odpisy z neskoršieho obdobia, dôležitá je ich obsahová stránka. Známe sú tri literárne pamiatky : *Modlitba pri sadení vinohradu, Modlitba pri oberaní hrozna a Modlitba nad vínom, keď začína kvasiť.*

Ty Kriste si opravdivý vinohrad,
A Otec tvoj roľník je.
Ty nazval si svojich apoštolov viničmi.
... i teraz pozri na tento vinohrad,
i nasaď ho i zároveň ho, i prehĺb
milosrdenstvo svoje naň, ohraď ho valom.
Vchody i východy jeho. Zbav ho od snehu i od mrazu
i od krupobitia, čo nesie búrku. Pretože si Boh milostivý
milovník človeka i Teba.

Modlitba pri sadení vinohradu /In: Euchologium Sinaicum, zo staroslovienčiny preložil A. Miškovič/

Texty týchto staroslovienskych modlitieb okrem významnej literárnej hodnoty už dokazujú , že naši predkovia vinič poznali, vysádzali ho a z hrozna pripravovali víno. Komu bolo víno určené sa dá len predpokladať. Okruh hlavných konzumentov vína je známy. Bola to *cirkev* /využitie vína na liturgické účely/ a *najvyššie vrstvy vládnucej spoločnosti*. Ďalším dôležitým faktom je, že v týchto literárnych pamiatkach sa popri víne stretávame aj so staroslovienskym termínom na označenie viniča – *loza,* čo nepriamo potvrdzuje pestovanie viniča našimi predkami.

Stredoveké vinohradníctvo – základ úspechu bratislavského vína

Vinohradníctvo v hospodárskom systéme ranostredovekej spoločnosti má už svoje pevné miesto. Preto aj rozvoj bratislavského vinohradníctva súvisí so záujmom panovníka, šľachty a cirkvi o víno ako finálny produkt tohto druhu agrárnej výroby. Dosiaľ sa za prvú a najstaršiu písomnú zmienku o vinohradníctve Bratislavy považovala správa z roku 1249 o predaji vinice za hradom opátovi konventu v Heiligenkreuz /Rakúsko/. Tento konvent vlastnil v starej Bratislave budovu na dnešnej Michalskej ulici. Podľa nás však za najstarší písomný doklad o existencii vinohradníctva a vinárstva na území mesta môžeme považovať údaje už z roku 1209. V listine Jána, ostrihomského arcibiskupa sa uvádza, že 11 slobodníkov z Bratislavy má vykonávať služby pivničiarov – "officio pincenarum…" /Marsina, CDS I. No. 160, pag. 127/. Aj funkcia a služby pivničiarov, ktoré mali títo slobodníci vykonávať svedčí nielen o istej úrovni vinárskej profesie, pre ktorú potrebovali isté zručnosti a skúsenosti, ale aj to, že v Bratislave mali možnosť vďaka rozvinutosti

vinohradníctva získať v tomto smere aj príslušnú prax. Táto správa predpokladá nielen pestovanie hrozna ako suroviny , ale najmä jeho finálne vinárske – pivničné spracovanie. Ďalšie písomné doklady potvrdzujú existenciu vinohradov vo viničných chotároch na Devíne i v samotnej Bratislave. Dokladov o vinohradníctve neustále pribúdalo, čo svedčí o význame vinohradníctva pre rozvoj mesta. Príchod nemeckých "hostí" z Rakúska, Bavorska a Saska po tatárskom vpáde oživil a obnovil pôvodné dominantné postavenie vinohradníctva v meste.

Podiel vinohradníctva a vinárstva v živote mestskej komunity najvernejšie vyjadruje obsah /jednotlivé artikuly/ privilégia, ktorým panovník Ondrej III. v roku 1291 povýšil Bratislavu do stavu slobodných kráľovských miest. Kráľovi záležalo na hospodárskom posilnení "svojho" mesta na Dunaji, ktoré významne podporovalo posledných panovníkov z arpádovskej dynastie prostredníctvom vládnúcej patricijskej rodiny Jakubovcov, Títo boli niekoľko desaťročí richtármi Bratislavy. Zrejme aj za tieto zásluhy a preukázané verné služby odmeňuje kráľ bratislavčanov rozsiahlymi právomocami a výsadami v spomínanom základnom mestskom privilégiu.

Z rozboru tohoto privilégia vidieť, aké dôležité slobody a práva to boli. Okrem oficiálneho potvrdenia statusu Bratislavy ako slobodného kráľovského mesta, nasledovalo oslobodenie od platenia pozemkovej dane na dobu desiatich rokov. Pre vinohradníctvo bolo dôležité najmä oslobodenie od všetkých dávok z nových vinohradov a vína. Aby tým neboli znevýhodnení starí majitelia vinohradov, odpustil im panovník v článku 10. takisto poplatky z nich: "*Takisto sme nariadili a povolili, aby zo svojich starých, teraz alebo v budúcnosti novovysadených vinohradov nemuseli nikdy odvádzať a platiť nijaké dávky, a to ani okovy* /okov = dutá miera na víno s objemom 54,29 litra/*, ľudovo nazývané džbery, alebo akúkoľvek inú daň."* Z poskytnutia týchto výsad v privilégiu môžeme predpokladať, že bratislavskí mešťania – starí i noví majitelia vinohradov boli významnou mierou motivovaní zakladať /vysádzať/ nové vinohrady. Ak k tomu pripočítame ďalšie zvýhodnenie obsiahnuté v privilégiu - právo slobodne obchodovať v bratislavskej stolici bez prekážok a oslobodenie od všetkých poplatkov za osoby, dobytok alebo povozy na brodoch – sú to ďalšie významné stimulačné podnety pre miestnych kupcov a vinohradníkov.

V tomto období sa rozrastá a formuje bratislavský viničný chotár. Jeho ďalší rozvoj pokračuje aj v nasledujúcich storočiach stredoveku a dosahuje maximálny rozsah v 15. storočí. Takýto rozsah rodiacich vinohradov sa v podstate udržal až do 19. st. do objavenia fyloxéry v meste. V roku 1880 mal ešte rozlohu 1 350 ha. Z hľadiska priestoru, ktoré vinice zaberali v katastri

mesta, nachádzali sa v smere od Devína, cez Karlovu Ves, Slávičie údolie, Hradný vrch, Slavín, Kramáre, Kamzík, Kolibu, dnešnú Raču až po hranice Svätojurského chotára a späť do priľahlých vonkajších častí stredovekého mesta – dnešných ulíc Račiansku, Mýtnu, Slovanskú, Vysokú, Obchodnú a i. v celkovej dĺžke takmer 25 kilometrov. V rámci pomenovaní jednotlivých viničných honov /záhonov/ sa zachovali nemecké a slovenské názvy. Je zaujímavé, že ani jeden zápis vinohradov v najstaršej pozemkovej knihe mesta /Grundbuch z r. 1438/ nie je v maďarčine. Niektorí bádatelia práve aj na príklade pôvodných slovenských názvov vinohradov, alebo častí chotára zdôrazňujú staršiu slovanskú vinohradnícku tradíciu ešte pred príchodom nemeckých kolonistov. Vysvetľujú to tým, že viničný chotár bol pôvodne slovenský a až neskôr tu usadení Nemci pôvodné názvy prevzali a časť z nich ponemčili. Napr. pôvodný staroslovienský viničný chotárny názov *Ěvanušie* a neskôr používaný slovenský variant *Ivanuš* pomenovali po nemecky na *Wimmernusch.* Viaceré novovysadené vinohrady však už dostali nemecký názov.

Na rozvoj vinohradníctva v stredoveku priaznivo vplývala aj výhodná poloha Bratislavy a jej dôležité postavenie v obchode na strednom Dunaji. Rozmach mesta a jeho vinohradníctva veľmi úzko súvisel s rozvojom remesiel. V meste a aj v ďalších malokarpatských lokalitách – Sv. Jure, Pezinku, Modre a Trnave sa stretávame s uplatňovaním viničného práva /ius montanum, Bergrecht/, síce ešte len zvykového, ako písomne kodifikovaného. Časté bolo uplatňovanie viničného práva v sporoch majiteľov vinohradov s mešťanmi resp. majiteľmi okolitých feudálnych panstiev. V stredoveku vlastnili obyvatelia Bratislavy mnohé vinohrady vo Sv. Jure a v ďalších lokalitách panstva, ktorého majiteľmi boli grófi zo Sv. Jura a Pezinka. Problémy vznikali pri odvoze hrozna, muštu alebo vína z týchto lokalít a najmä z výšky poplatkov s tým spojeným. Ďalšie dôkazy o pokročilom stupni mestského typu vinohradníctva v Bratislave potvrdzujú doklady o používaní dutých vinohradníckych mier – bratislavského okovu a džberu. Už v roku 1271 sa spomína, že svätojurský okov tvoril 5/4 bratislavského okovu . Podľa výskumov profesora A. Húščavu sa od 13. storočia v Bratislave používali dva varianty bratislavského okovu – zrejme starší a väčší s obsahom 65, 82 litra a menší /používaný až takmer do konca feudalizmu/ s obsahom 54, 29 litra. Nie je bez zaujímavosti, že práve tento druhý variant "bratislavského okovu" svojím obsahom je totožný aj s budínskym a podľa nariadenia kráľa Žigmunda z roku 1405 sa stáva jednotnou celouhorskou mierou tekutín.

Dôsledkom pokračujúceho rozvoja vinohradníctva bol vzrast váhy a autority mesta navonok. Bratislava začínala byť silnejším konkurentom susedného Šopronu i neďalekej Viedne. Je len prirodzené, že pre mesto bola dôležitá

podpora uhorských kráľov. Tento trend pokračoval aj za Anjuovských panovníkov. Títo pokračovali v akomsi "zvýhodňovaní" mešťanov Bratislavy , keď ich postupne oslobodili od platenia poplatkov za víno, obilie a iné tovary prevážané po Dunaji a dokonca rozšírili im toto právo neskôr až po Vyšehrad. Ak okrem nich získalo mesto aj podporu iných vplyvných osobností, zaručovalo to mestu nádej na zisky aj pre budúcnosť.

V dejinách bratislavského vinohradníctva a vinárstva je nesporne zaujímavou kapitolkou podpora, ktorá sa mestu dostala od moravského markgrófa a neskoršieho českého kráľa Karola IV. Tento ešte vo funkcii moravského miestodržiteľa navštívil spolu so svojim otcom v čase rokovaní o spojenectve s Anjuovcami západné Slovensko. Vtedy sa musel zoznámiť aj s kvalitou bratislavských vín. Sám Karol, vychovaný vo Francúzsku a znalec dobrých vín sa pričinil o rozvoj českého vinohradníctva tým, že nariadil vysadiť vinice burgundskými sortami. Tento český kráľ sa stal nepriamo aj podporovateľom bratislavského vinohradníctva. Doklad pre toto tvrdenie je obsiahnutý v dvoch listinách uchovávaných v Archíve mesta Bratislavy. Karol IV. ako vydavateľ týchto listín v nich jednak *povoľuje* predávať víno Bratislavčanom na Morave a v druhej listine nariaďuje moravským mestám /Brnu, Olomoucu, Znojmu a ďalším mestečkám a obciam/, aby im *nebránili predávať víno* na svojich územiach. Obsah oboch listín vlastne potvrdzuje, že bratislavským obchodníkom sa podarilo získať dôležitý trh pre svoje vína. Z textu spomínaných listín, ale aj ďalších prameňov môžeme vysloviť dôležité závery:

- už v tomto období, to je v prvej tretine 14. storočia, musela byť vinohradnícka výroba v Bratislave na takej úrovni, že bola schopná produkovať dostatok vína a v takej kvalite, aby sa s ním mohla presadiť aj na zahraničnom trhu.
- muselo ísť o také víno, ktoré sa vyrovnalo kvalitou domácim moravským a blízkym rakúskym vínam - cenou i dopravnými nákladmi muselo byť im konkurencie schopné
- môžeme predpokladať, že Bratislava musela mať natoľko schopných predstaviteľov, aby pre svoje vína dokázali získať takého významného protektora, akým vtedy už Karol IV. nesporne bol
- získanie tohoto trhu /na celej Morave/ mohlo predstavovať dôležité impulzy pre ďalší rozvoj vinohradníctva v meste, ale aj susedných malokarpatských vinárskych lokalitách.

Tieto úspechy bratislavskej mestskej rady v oblasti diplomacie a obchodu s vínom spôsobili, že vinohradníctvo v meste prekvitá. Najstarší zachovaný stredoveký súpis vinohradov z roku 1439 uvádza, že v meste bolo 2003 majiteľov vinohradov /zo 474 vinohradníckych rodín/ , ktorí vyprodukovali

viac ako 15 355 hl. vína. Špičkové vína z Bratislavy, ale aj ďalších malokarpatských lokalít sa vyvážali od stredoveku aj do cudziny: na Moravu, do Čiech, Rakúska i Sliezska , neskôr aj do Poľska a Nemecka. Bratislavské víno sa stalo vážnym konkurentom vínam šopronským, rakúskym, najmä viedenským. Otcovia mesta popri zabezpečení odbytíšť pre vína museli zaistiť aj podporu od panovníkov . Postupne si naklonili kráľa Žigmunda, ktorý im dáva rozsiahle výhody.

Konkurenčný boj s Viedenčanmi o trhy s vínom pokračoval a spôsoboval domácim vinárom a obchodníkom citeľné straty. Na ich žiadosť poskytuje Žigmund Luxemburský Bratislave právo skonfiškovať rakúske, štajerské a iné cudzozemské vína privezené do Uhorska bez ich vedomia. Dominantné postavenie vo vývoze vín si Bratislava nielenže udržala, ale za panovania Mateja Korvína ešte aj rozšírila /dvoma privilégiami z roku 1466 a 1475/. Týmito privilégiami sa zavŕšil proces formovania mesta ako monopolného vývozcu a prepravcu vín v bratislavskej stolici. Prakticky to znamenalo, že Bratislava získala nielen monopol, ale aj kontrolu nad celým vývozom a dovozom vín v bratislavskej stolici. Bez jej súhlasu nemohli napríklad ani miestni feudáli, ostrihomský arcibiskup a iné mestá privážať vlastné víno do mesta , ani s ním obchodovať. Je pochopiteľné, že Bratislavčania si dali za právo voľného priechodu s vínom /po súši i po Dunaji/ dobre zaplatiť. Nezriedka sa stávalo, že keď obchodníci nemali ich povolenie na prevoz vína, jednoducho toto víno zhabali. Keď sa nenašiel iný dôvod na konfiškáciu takýchto vín vyhlásili ich za falšované. Aj takéto metódy sa používali v konkurencii s kvalitnými šopronskými, burgenlandskými aj dolnorakúskymi vínami.

V novovekej Bratislave

V politicko - spoločenskej situácii po roku 1526 prišlo v Uhorsku k závažným zmenám . V dôsledku tureckej prítomnosti došlo k rozdeleniu krajiny a presunu ťažiska štátneho života do severnejších častí krajiny. Územie dnešného Slovenska sa stalo jadrom okypteného kráľovského Uhorska. Oblasť juhozápadného Slovenska a Bratislavy jeho centrom. Bratislava sa stala v r. 1536 oficiálnym hlavným a korunovačným mestom krajiny. Bola sídlom Miestodržiteľskej rady, ktorá v neprítomnosti zastupovala habsburských panovníkov, sídlom krajinského snemu a Uhorskej komory, ako aj ďalších dôležitých inštitúcií. Bratislava prežíva v období 16. – 18. storočia jednu z epoch svojho najväčšieho rozkvetu. Mesto sa stále viac rozrastá za hradbami, rozširujú sa staré a vznikajú nové predmestia. Aj vnútorný svet “stredovekého civitas” sa podstatne mení. Mnohé pôvodné meštianske domy sa prestavali na

nádherné až prepychové paláce, v ktorých žijú predstavitelia najvýznamnejších uhorských rodov.

“ Prešporok z jednej strany leží na brehu Dunaja a z druhej sa ťahá smerom k Novým Zámkom. Má celkove tritisíc pekných domov pokrytých šindľom a postavených z kameňa obklopených záhradami a vinicami… Zo severnej strany obklopujú hrad kopcovité a kamenisté záhrady a vinice. Tieto sú tak vysoko nad mestom, že možno z nich delom alebo puškou ostreľovať kráľovský palác v spomenutom vnútornom hrade i vo vnútri mesta”.

/ Z opisu mesta Bratislavy od tureckého diplomata Evlija Čelebiho z r. 1664 - preložil V. Kopčan In: Kniha ciest , s. 304/ .

Zasadnutia uhorskému snemu, účasť na slávnostných korunováciách nových uhorských kráľov /prvou bola korunovácia Maximiliána II. v roku 1563 / prilákali do mesta veľa cudzincov, vyslancov mnohých európskych panovníkov. Časté slávnostné príležitosti sa nezaobišli bez konzumácie kvalitných bratislavských vín. Nielen staršie tradície, ale najmä chýr o výborných domácich vínach zvyšoval záujem o ich vývoz. Predchádzajúce trhy zostávajú v podstate nezmenené, len sa zvyšuje množstvo vyvezeného vína do cudziny. V porovnaní s predchádzajúcimi obdobiami sa vyčapuje v meste oveľa viac vína ako predtým. V meste sa zmenila aj štruktúra vlastníkov vinohradov. Okrem bohatých mešťanov sa najväčším majiteľom vinohradov stáva mesto. Pôvodne slobodný výčap vína /ius educilli/ zaručený privilégiom začína mesto od 16. storočia obmedzovať. Mesto ako jeden z najväčších producentov /okrem vína z mestských vinohradov dostávalo víno aj v naturálnej forme viničnej dane/, reguluje výčap v domoch vinohradníkov. Mesto samotné čapovalo vlastné víno v známom Zelenom dom /Grünstübl/, ktorý dodnes stojí na Sedlárskej ulici. Na kontrolu sa vytvára úrad majstra dohliadajúceho nad právom výčapu.

V meste sa vyprodukovali značné množstva vína. V tomto období nie je neobvyklé, že produkcia vína v Bratislave dosahuje ročne častokrát viac ako 30. 000 okovov /= 1. 629 000 litrov/ . Napr. vôbec najvyššia dosiahnutá úroda v 16. storočí bola v roku 1530, kedy sa po vylisovaní hrozna získalo 47. 650 okovov, čo predstavuje v prepočítaní úctyhodných 2. 587 394 litrov vína. Je len prirodzené, že vinohradníctvo tvorilo v hospodárení mesta dôležitú príjmovú zložku. Podiel ročných príjmov mesta v druhej polovici 16. storočia v priemere predstavoval 35 – 50 % .

Bratislavské vína na kráľovských stoloch

Táto veta je pravdivá, pretože uhorskí králi mali svojich dvorných nakupovačov prítomných v Bratislave už od čias Ľudovíta Veľkého /1342 – 1382/. Tento panovník ponúkal na svojej svadbe okrem iných aj bratislavské vína. Ctiteľmi bratislavských vín boli aj ďalší panovníci. Po nástupe na uhorský trón pravidelnými konzumentmi boli aj Habsburgovci. Zo zachovaných prameňov vieme, že len v rokoch 1580 – 1600 pre viedenský cisársky dvor sa nakúpilo viac ako 300 okovov bratislavského a svätojurského samotoku /= 16.290 litrov/.

Aké boli bratislavské vína v minulosti ?

V porovnaní s dnešnými to boli vína ťažšie s väčším obsahom alkoholu. Konzumovali sa napr. vína korenené na spôsob dnešných dezertných vín, vína pigmentové /s prísadou ambry/, ďalej s prísadami medu, ďumbiera a pod. Väčšinou sa pili zmesové vína obsahujúce viaceré odrody viniča. Z pestovaných odrôd to boli aj dnes známe: rizlingy, veltlíny, silvánske, muškátové, chrupky, tramíny a frankovky a vavrinecké. V produkcii prevažovali biele vína , červené tvorili len 5 – 10% z celkového množstva. Najžiadanejšie boli *samotokové vína,* ktoré by sme dnes mohli prirovnať k vínam tokajským. Samotok sa pripravoval nasledovne. Do polovice okovu čerstvo vylisovaného muštu sa pridali dve putne vysušených hrozienok /Trockenbeeren/. V malej nádobe predtým sa tieto hrozienka roztlačili, aby sa z nich vyluhoval cukor. Takto pripravený mušt sa nalial do špeciálnej dvojitej nádoby, kde zostal 24 hodín alebo tak dlho, pokiaľ sa neukazáli prvé známky kvasenia. Táto masa sa ešte raz vylisovala a čistý mušt sa plnil do vopred pripravených súdkov. Samotokové vína sa nepredávali v tom roku, ale dozrievali v pivniciach tri až štyri roky.

"Samotok, ľudovo nazývaný Ausbruch má v sebe takú liečivú silu, ktorá mnoho chorôb ..., často šťastnejšie vylieči ako najchýrečnejšie a najdrahšie medecíny. Okrem farby, zlatej, vyniká toto aromatické víno takou chuťou a vôňou, že jedno i druhé sa od ostatných druhov uhorských vín načisto odlišuje: je totiž sladké a má istú silu, takže súperí s najvoňavejšími aromatickými vínami"

/ Matej Bel, O uhorských vínach, § IX. r. 1723 – 1725 - preklad z latinčiny Dr. Juraj Pavelek/

Bratislava – centrum výroby šumivých vín

19. storočie predstavuje celkom odlišnú kapitolu v dejinách malokarpatského, osobitne však bratislavského vinárstva. Pre toto storočie je charakteristické, že vinohradníctvo sa dostáva do stále väčšej , najmä odbytovej krízy. Bola spôsobená jednak stratou sliezskych a lužických trhov, ale aj značnou konkurenciou lacnejšieho piva na trhu nápojov. Jednou z možností, ktoré sa v tejto komplikovanej situácii núkali vinárom bolo časťou produkcie preorientovať sa na výrobu stále obľúbenejších "šampanských" vín. Mesto a najmä ďalšie malokarpatské lokality poskytovali pre výrobu tohoto šumivého moku dostatok kvalitnej suroviny. Preto v roku 1825 začala vyrábať *1. Uhorská továreň na šumivé víno* na spôsob vín zo Champagne. Zakladateľmi tejto tradície výroby vín podľa najnovších výskumov dvoch bratislavských múzejníkov boli dvaja bratislavskí mešťania Johann Fischer a Michael Schönbauer . Neskôr táto najstaršia firma už fungovala pod názvom *J. E. Hubert* a málokto tušil, že sa v meste na Dunaji zakladá tradícia prvého výrobcu šumivých vín mimo územia Francúzska. Až o sedem rokov neskôr po Bratislave založili prvú nemeckú továreň na výrobu šumivého vína vo Würzburgu. Bratislava si tento primát najväčšieho producenta mimo územia Francúzska udržala až do vypuknutia prvej svetovej vojny. V meste pôsobilo niekoľko firiem. Len v 60. rokoch 19. stor. sa vyrobilo okolo 250 000 fliaš šumivých vín. Druhou najstaršou v poradí bola *firma Eduarda Schmidta* /r.1835/, ktorá vlastnila bývalé eszterházyovské pivnice na dnešnej Pražskej ulici. Treťou najvýznamnejšou firmou na výrobu šumivých vín bola *fy J. Palugay a synovia.* Šumivé vína tejto firmy, najmä ocenené, sa exportovali takmer do všetkých európskych krajín, Afriky i Severnej Ameriky.

Bratislavské firmy na výrobu šumivých vín ponúkali svoje značky na zaoceánskych parníkoch. Firmy boli dodávateľmi pre väčšinu kráľovských a kniežacích dvorov v Európe. Ku koncu storočia mali najväčšie firmy pobočky v ďalších siedmich mestách strednej Európy. Šumivé vína z Bratislavy získali mnohé prvé miesta a medaily na medzinárodných výstavách a prehliadkach vín. Dôkazy nájdeme aj v expozícii Vinohradníckeho múzea v Bratislave. Za jedno z najcennejších ocenení sa považuje francúzsky kríž z medzinárodnej výstavy v Bordeaux v r. 1896, ktorý získalo šumivé víno firmy Hubert. V súčasnosti na tradíciu výroby šumivých vín z minulého storočia v Bratislave nadväzuje pôvodne najstaršia firma z roku 1825. Po presťahovaní sa pod značkou J. E. Hubert vyrábajú od roku 1952 kvalitné šumivé vína v Seredi. V tomto roku oslávi dnešná firma J. E. Hubert a. s. 175 rokov od začatia výroby šumivých vín v Bratislave.

Literatúra:

Archív mesta Bratislavy. Inventár stredovekých listín I .
BAĎURÍK, J. : Malokarpatské vinohradníctvo v 16. stor. Bratislava, UK 1990, 256 s.
BAĎURÍK, J.: Westslowakische Städte und der Weinbau im 13. – 15. Jahrhundert /mit besondere Beachtung von Bratislava/Pressburg und weiteren kleinkarpatischen Weinstädten/. In: Stadt und Wein /hrsg. F. Opll/. Beiträge zur Geschichte der Städte Mitteleuropas. Band XIV. Linz/Donau 1996, s. 85 – 98 + mapky.
BEL, M. / ed. J. Pavelek/ : O svätojurskom víne. Bratislava, 1984.
BERANEK, F. : Die deutsche Bessiedlung des Preßburger Großhaus. München 1941, 91 s.
HORNA, R. : O bratislavském vinařství. Bratislava 1935.
HORVÁTH, V.: Bratislavské mestské privilégium. Bratislava, Obzor 1991, 14 s.
HÚŠČAVA, A. : Poľnohospodárske miery na Slovensku. Bratislava, VSAV 1972, s. 112 – 118.
KALESNÝ, F.: Tri staroslovienske modlitby za hrozno a víno. In: Bratislava III. 1967, s. 277 – 296.
KALESNÝ, F.: Weinbau in Bratislava. Bratislava, BIPS 1995, s. 1 - 6.
KALESNÝ, F.: Z dejín bratislavského vinohradníctva a vinárstva. In: Bratislava /ročenka Mestského múzea/ IV. 1969, s. 267 – 303.
KARÁCSONY, V. – VIDOVÁ , R. : Továreň na šumivé víno J. E. Hubert v Bratislave. Rukopis pripravený do zborníka Mestského múzea In: Bratislava 2000, 13 s. rkp.
KOPČAN, V. /ed./: Evlija Čelebi – Kniha ciest. Bratislava, Tatran 1978.
LEHOTSKÁ, D.: Stredoveké privilégiá Bratislavy. Bratislava BPIS 1990, 41 s.
LEHOTSKÁ, D. a kol. : Dejiny Bratislavy. Bratislava 1965.
MARSINA, R.: Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae. I. Bratislava 1971.
ORTVAY, Th.: Geschichte der Stadt Pressburg II/IV. Bratislava 1903, s. 76 – 77.
PAULINY, E.: Slovesnosť a kultúrny jazyk Veľkej Moravy. Bratislava 1964.
POTAPENKO, I. A.: Starožil o zemli russkoj. /Očerki o russkom vinograde/ Rostov 1976.
ŠTEFANOVIČOVÁ, T. a kol. : Najstaršie dejiny Bratislavy. Bratislava, Elán 1993.
ŠTEFANOVIČOVÁ, T.: Osudy starých Slovanov. Martin, Osveta 1989.

ANDREA BOKNÍKOVÁ:

Žena ako autorka - žena ako téma v slovenskej poézii od šesťdesiatych rokov po súčasnosť

V slovenskej literatúre od 60. rokov prebieha - v súvislosti so ženami-autorkami - intenzívny pohyb. V poézii má svoje špecifiká, práve v tomto literárnom druhu totiž prebieha v 70. rokoch feminizácia, ktorá však nebola v kontakte s feminizmami západnej Európy a Ameriky. Obraz ženskej poézie na Slovensku sa mení podľa toho, ako ho autorka nasvecuje, s akým autorským princípom prichádza.

V 60. rokoch má ešte jasné kontúry, vyžarované charizmou Maše Haľamovej (1910-1995), ktorá sa vrátila do literatúry po tridsiatich piatich rokoch, aby znovu oživila vzor diskrétnej, štylizáciou dievčenskej poézie. Haľamovej subjekt však spontánnym ponúkaním "nehy", nabádaním ku vzájomnému kontaktu mení tradičný model ženy, odovzdane čakajúcej na muža. Navyše, oslobodzuje sa do prírodno-kozmického priestoru, v ktorom dominuje duchovno ženského subjektu, hoci moderna, z ktorej inšpirácií poetka vzišla, zdôrazňuje duchovno u muža a u ženy zmyslovosť[1]. Nečasovosť vzoru akoby spočívala priamo v tvorivom princípe M. Haľamovej: jej poézia zakonzervovala prvky symbolizmu a v priebehu štyroch desaťročí sa takmer nezmenila. Poetka sa prihlásila k literatúre pre "mladé duše", pre dievčatá výberom zo svojej ľúbostnej lyriky s názvom *Komu dám svoju nehu?* (1968). V najlepších veršoch však transformovala poéziu dievčenských sŕdc do úspornej, vo vyjadrení pocitov tlmenej výpovede. Tej zodpovedá krátky, piesňovo viazaný, alebo uvoľnený verš s nepravidelným, niekedy iba sporadickým rýmom. Haľamová vydala len tri zbierky lyrických miniatúr či dialogických balád, ale práve v čase zosilnenia avantgarných inšpirácií, a tak kritika ocenila jej nečasovosť ako odolávanie dobovým módam. Nezvyčajná čitateľská obľúbenosť, doložená siedmimi vydaniami zobraných veršov, spoluutvára legendu vzorovej životnej púte: od dievčaťa (*Dar*, 1928)

a vernej manželky (*Červený mak*, 1932) k vdove, ktorá prichádza z domova v horách do literárneho centra Bratislavy, aby sa podelila o stratu najbližšieho v zbierke *Smrť tvoju žijem* (1966). Akoby sa životno-literárna legenda spojila so vzorom, nečasovosťou, teda s prapodstatou lyriky.

Po, ale aj popri M. Haľamovej prichádza Lýdia Vadkerti-Gavorníková (1932 - 1999), ktorá je iná práve otvorenosťou voči času: jej poetika sa mení od zbierky k zbierke, otvorená aktuálnym formám slovenskej poézie. Hneď v debute *Pohromnice* (1966) je nesporné Vadkerti-Gavorníkovej blíženectvo s básnikmi, dobovo nazvanými "konkretisti", ktorí prezentujú jeden z najambicióznejších pohybov slovenskej literatúry 20. storočia. Pretvárajú na svoj spôsob avantgardnú poetiku, rituálmi všedných úkonov a gest rodiny znovuobjavujú (niekedy radostne) súkromie po politickom človeku 50. rokov. Vadkerti-Gavorníková akoby ich úsilie "poľudšťovala": v rituáloch sa zameriava na psychoanalýzu rodinných konfliktov. Nie je len poetkou tradičných hodnôt práce a dediny: jej subjekt niekedy až hyperbolicky rozbíja rodinnú idylu, ilúziu. Aj preto kritika nazvala autorku až neženskу nesentimentálnou. Básnik J. Buzássy ju prijal do *"vážnej, chlapskej práce"* na aktuálnej poetike, ktorá bola dovtedy na Slovensku výsadou mužov. Tento fakt vyvolával (sčasti opodstatnene) androcentrické hodnotenie Vadkerti-Gavorníkovej (podľa mužských kritérií), ktoré vystihla M. Atwoodová: *"Ak bola autorka...obdivovaná, "prevyšovala svoje pohlavie" (to je citát) a bola povýšená do stavu neženy alebo čestného muža"*[2]. Ak Haľamová je obľúbená ako poetka, ktorá tvorí "zo života", Vadkerti-Gavorníková si získava uznanie pre "prácu" s prísloviami. Vstúpila totiž do literárnej situácie, poznamenanej fascináciou umením poetiky v polovici 60. rokov. Jej meno bolo pre kritiku vždy zárukou aj preto, že až po zbierku *Hra na pár-nepár* (1992) reálne fungovala v konkurencii najlepších autorov. Poetka sa uviedla zdanlivo neosobným záznamom voľného verša, pričom iba výber detailov

a uvádzacia reč signalizujú psychické pohnútky "postáv". Má však zmysel i pre pevne viazaný veršový tvar, objavujú sa u nej dokonca sebaironické kalambúry ako aj hry s prenikavými "zvukmi" hlások, evokujúce napätie v komunikácii. Najrozmanitejšími polohami epiky, baladickosti, oslavnej poémy i "čriepku" osobnej bilancie L. Vadkerti-Gavorníková dokázala, že poézia ženy nemusí byť lyrickým prototypom. Môže byť zadŕhavým záznamom reči a konfliktu.

Haľamová a Vadkerti-Gavorníková sa "prirodzenosťou" básnického sveta vynímajú medzi debutantkami 60. rokov, ktoré nedokázali presiahnuť kultúrne inšpirácie. Siahajú po emblémoch biblickej Evy (Poliaková[3]), kameňa (Wagnerová), ale aj vznešenej telesnosti tela, najmä rúk, ktorú vťahujú dokonca do filozofujúco-matematickej reflexie (K. Belnayová). Vonkajšková mýticko-archetypálna estetizácia je širším problémom druhej polovice 60. rokov, viedol k nej krach socialistického mýtu i vyčerpávanie "umenia poetiky". Kritika bola k autorkám prísna, ale zvlášť k Marianne Grznárovej (1941), lebo tá provokovala aj neskrývanou polemikou s tradičným obrazom ženy, ktorú zvykneme spájať až s koncom 80. rokov a s T. Lehenovou. V debute *Vstupujte bosí* (1966) sa aj Grznárovej hrdinka pohybuje mýtickým priestorom, ale ako orientálna bohyňa, uctievaná mužmi, alebo prométheovská žena, zapaľujúca ohne s povýšeneckým, až pohŕdavým prihováraním sa mužom - "eunuchom". Hoci sa M. Grznárová razantne obhájila pred útokom kritiky, debut so znakmi talentu beatnicky-parodického prehovoru ostal jej jedinou zbierkou. Táto skutočnosť je príznačná aj pre iné autorky 60. rokov (M. Gáboríková, D. Wagnerová) - knižne ďalej nepublikovali a možno nedostatok seba-uvedomenia bránil tomu, aby rozvíjali písanie. Konflikt so "ženským cynizmom", teda s právom ženy na egocentrizmus sa odohral aj v uvažovaní o próze, v diskusii o Jaroslave Blažkovej. Próza bola v dobovom čítaní viac usúvzťažňovaná s tvorbou žien západnej Európy, napríklad prirovnávaním Blažkovej k Saganovej. V poézii kritika ešte v 80. rokoch pomeriava

debutantky domácim vzorom M. Haľamovej, pričom Vadkerti-Gavorníkovú uznáva ako poetku, ktorá si ide svojou, svojskou cestou.

Keď som vyňala z kontextu 60. rokov tvorbu slovenských poetiek, získala som nerovnomernú, často popretŕhanú sieť. Okrem Haľamovej a Vadkerti-Gavorníkovej, ktoré nastúpili na posty redaktoriek, profesiou poväčšine neboli literátkami - iba niektoré z nich fungovali v kultúrnom prostredí, aj keď nie vždy literárnom - a ani kritika ich navzájom neporovnávala. Ostali roztratené, bez "pocitu" vzájomných súvislostí.

V 70. rokoch, v čase zosilneného tlaku kultúrnej politiky, sa však predsa začína spriadať sieť spriaznenosti poetiek. Pôvodne malo ísť o zoskupenie "mladých autorov" okolo prílohy politického týždenníka Nové slovo. Ich tútor Vojtech Mihálik (1926) presadzoval ideál klasicizujúco vytesanej básne, v ktorej oceňoval komentár k spoločenským udalostiam. Vzniklo čosi ako "básnická škola", ktorá sústreďovala pozornosť najmä (aj keď nie celkom) na nerodové opozície: spoločenská minulosť - prítomnosť, mladí - starí, a aj v tých bol potláčaný pohyb, mladí mali vyjadrovať starším úctu. A predsa sa pod tútorstvom V. Mihálika ocitlo "náhodou" oveľa viac autoriek ako autorov. Akoby sa medzi ženami našlo viac prispôsobivých... Feminizácia poézie na Slovensku sa tak nezačala šťastne. Od začiatku 70. do polovice 80. rokov ženská poézia kvantitatívne narástla, bolo v nej však množstvo umeleckej "hlušiny". Obraz ženského písania sa takmer prekrýval paradoxne s androcentrickými emblémami súcitu, úcty voči starobe a chlebu. Individualita ženy nie je prekrývaná robustnou monumentalizáciou pracujúcej komunistky, družstevníčky, partizánky ako v 50. rokoch. Ide o subtílnejšiu socializáciu - autori, ale najmä autorky deklarujú étos spoluúčasti s utrpením druhých, pocit zodpovednosti aj za vojnové krivdy minulosti, ktoré sami ani nemohli zažiť. Prevahou autoriek v protivojnovej agitácii sa potvrdzovala tradičná opozícia: muž je ten, kto riskuje,

stavia a ničí - žena je tá, ktorá (len) ochraňuje, zachováva. Spočiatku to vyzeralo tak, že feminizácia poézie môže znamenať návrat k tradicionalizmu. Objavujú sa síce prvé state o autorskom subjekte v ženskej lyrike (P. Plutko, M. Bartko), ale všeobecná predstava o nej sa priblížila skôr k ženskej tzv. sentimentálnej literatúre, kde lyrika bola typickým priestorom pre výlev "zaslzenej lyričky" (V. Kochol) či banality.[4]

Z trendu proklamovanej "ženskosti" i deklarovane angažovanej rétoriky sa vymykal lyrický cyklus *Potichu* (1974) Gizely Slavkovskej (1946), ktorý sa zároveň odlišuje aj od experimentátorstva 60. rokov obnažením osobnej výpovede s potrebou katarzie[5]. Slavkovskej subjekt je introvertný, ale vypovedá za všetkých v solidarite s ľudskou krehkosťou. Zdrobnené detaily prírody, jej plodov majú ľudské atribúty - tvár, dlaň, akoby nastavovali zrkadlo pocitu. Poetka sa inšpirovala étosom M. Rúfusa, aby (podobne ako v tom čase M. Chuda a J. Švantner) hľadala zduchovňujúcu alternatívu sebavyjadrenia. Vytvorila si osobitý, zmyslovo intenzívny svet, krajinu chladu a "skrehnutosti" v súhre so zvukovo rozvitým, nepravidelným rýmom. Opakovaním hlások evokuje disonanciu, zadŕhanie hlasu. Jedna zo Slavkovskej miniatúr je venovaná M. Haľamovej - podobne ako Haľamová, aj Slavkovská odkrýva a zároveň eufemizuje bolesť, pričom baladickosť je u nej iba stopovo prítomná v obraze chvejúceho sa slova. G. Slavkovská smerovala k prepojeniu tradícií kresťanskej modlitby, povzdychu a folklórnej piesne s modernou lyrikou paradoxu-sentencie. Vo vydávaní veršov však nepokračovala.[6]

V poézii autoriek Nového slova sa zatiaľ rozvíjala folklorizujúca topika "nevesty" a "tanečnice". Ženský subjekt sa podrobuje svadobnej iniciácii *"strihaním vrkočov"* (Hosťovecká), v lepšom prípade preniká "nevesta" do prírodnej imaginácie (Hivešová, Kováčová). Podľa E. Bronfenovej[7], alegória nevesty a matky v európskej kultúre účinkuje *"...svojou prvotnou funkciou ženy-darkyne života*

uspokojovať, opatrovať a poskytovať starostlivosť", zabúda sa však na to, že príroda má aj disharmonickú, ničivú silu. Slovenské debutantky 70. rokov akoby to potvrdzovali, stretneme sa u nich s idylizujúcou emblematikou "dlaní" (Šebestová), "pohladenia" (Vargová) a "náručia" (Vargová, Šebestová), kde vznešená telesnosť rúk a tváre takmer kolektívne manifestuje obetavosť subjektu, alebo úctu voči nej u druhých. Étos daru z lásky, spontánne stvárnený M. Haľamovou, pôsobí u týchto autoriek ako vonkajškovo estetizovaný. Ak sa aj vyskytnú nápadité erotické impresie či analýzy vzťahu s mužom, sú písané skôr remeselnou, nie invenčnou poetikou (Kováčová, Hivešová), čim sa revitalizuje realisticko-parnasisistická dôležitosť techniky básnenia. Kritická diskusia vrcholí na konci 70. a na začiatku 8O. rokov[8] a jej výčitky sa dotýkajú nielen prírodnej, ale najmä civilnej poézie bytu, interiéru. Keď sa monotónnosť písania spojila s monotónnosťou tematiky všedného dňa, vznikol fantóm plienok či prachoviek (Košková), odvodenosť sveta domácnosti, ktorý by mal byť životu najbližší[9].

Z okruhu Nového slova však vybiehali nite nadaných autoriek a získali aj uznanie kritiky. J. Kantorová-Báliková (1951) sa vypracovala na vynikajúcu prekladateľku z anglickej, aj klasickej literatúry. V poézii si až po premene štýlu zvolila dôsledne vecný výraz správ či poznámok na okraj života. Spočiatku u nej išlo o obraz všednosti na hranici gýča, banality - jej báseň o tom, ako subjekt-matka na pozadí vzdialenej vojny chystá dieťaťu polievočku, sa stala pre súputničku Danielu Hivešovú (1952) zámienkou na to, aby v diskusii vulgarizujúco vyzdvihla "zrozumiteľnosť" poézie.[10] V najlepšej zbierke *Pešia zóna* (1986) J. Kantorová-Báliková senzitívne zachytáva témy, ktoré súvisia s urbanistickými zmenami - s výstavbou sídlisk a najmä s celkovým scivilnením kultúry mesta[11]. V montážnych záznamoch z interiéru sa objavujú romantizujúce odkazy na prekladaných klasikov a popri tom autorka pokračuje v pozorovaní nepovšimnutých ľudí ulice, aby nepriamo

tematizovala ich opustenosť. Hrdinke nie je cudzia tlmená irónia, keď približuje autobiografické momenty literátky, redaktorky, žijúcej na pomedzí vznešeného sveta umenia a praktických povinností. U J. Kantorovej-Bálikovej akoby dominovala syntéza rozličných fenoménov: rastlinná ríša je súčasťou panelového bytu ako liečivý zdroj a spojivo s predkami, ktoré pomáha nájsť orientáciu (*Pevný bod*, 1988).

D. Podracká (1954) a M. Haugová (1942) hľadali (niekedy extrémne) inú cestu, ako bolo mihálikovské klasicizujúce gesto a možno aj preto sa mu v ňom - napriek všetkej odlišnosti - zrkadlovo podobajú. Každá hľadá svoj spôsob spirituality, najmä v 90. rokoch. K inej mágii strohých zaklínaní svedomia odbehla tvorba A. Ondrejkovej (1954). Na cestu askézy, ktorá sa však drží vecnosti (nie mágie) nastúpila Viera Prokešová (1957), pričom subjekt obrazne, intuitívne psychologicky pomenúva svoje premeny (*Cudzia*, 1984, *Slnečnica*, 1988). Niektoré z nich sa odohrávajú v čase - zhustenými príbehmi hrdinka povedzme vypovedá o tom, že jej ubúda z priateľov, ale tí, ktorí ostávajú, sú čoraz lepší. Popri L. Vadkerti-Gavorníkovej a D. Podrackej prináša táto poetka najlepšiu poéziu bytu, špeciálne sídliska. Čoraz viac sa približuje zátišiam s veermeerovským zmyslom pre vláčne, upokojujúce svetlo, za ktorým však ostáva oféliovská sebareflexia samoty, neistoty ženského subjektu. Od oscilácie medzi pocitom pohody domova a pocitom cudzoty postupne poetka prechádza k sebaosloveniu, akoby pre čitateľov sprítomňovala akt pozorovania. Posun k detailizovaným opisom v najnovšej fáze jej tvorby sa však odohral za cenu občas prázdnej dekorácie a nedotiahnutej syntaxe. V. Prokešová, jej subjekt spája striedmu civilnosť s estétskym pohľadom na svet vecí, ktorý sa naplno prejavil v zbierke *Retiazka* (1992). Napokon sa Prokešová vracia ku koncíznosti, ale už k aranžovaným obrázkom, ktoré evokujú jej prekladateľskú skúsenosť so starou čínskou poéziou žien (výber *Krehké ako chryzantémy*, 1992): v zbierke *Pleť* (1998) sa už vynárajú i detaily-rekvizity spisovateľky, ktorej

interiér "slúži na písanie", keďže sa inšpiruje jeho "povrchom" - hrou zvukov či farebných tónov. Tie plynule prechádzajú do predstáv exteriérovej prírody.

Autorky okruhu Nového slova iniciovali čosi ako písomnú ženskú spriaznenosť. Najskôr vystupovali v spoločných interview a recenzovali si zbierky. Obraňovali sa tak pred kritikou, ktorá im "nerozumela". Vytvárajú sa body a uzly geta, ťažko povedať, či viac literárneho, alebo sociálneho, kde sú muži-autori prítomní v menšine. M. Haugová a D. Podracká dospeli k najsilnejšej spriaznenosti - v 90. rokoch si vzájomne dedikujú básne a Podracká napíše aj báseň o A. Ondrejkovej. Miestami akoby si v poézii vymieňali listové odkazy-šifry. Na začiatku bol inštitucionálny tlak, potom si však poetky začali pestovať múzickú atmosféru takmer s pôvabom ženského zušľachťovania sa umelkýň okolo prapoetky Sapfó (pravdaže, vo význame textových, nie životných kontaktov!), ktorú priblížil prekladom roku 1980 práve V. Mihálik. Od polovice 80. rokov sa v slovenskej poézii autoriek začína deklarovanie ženského fenoménu v umení, a to dvoma spôsobmi: 1. Poetky prepletajú svoje verše citátmi z tvorby vynikajúcich svetových umelkýň, umelcov: najmä však ruských poetiek M. Cvetajevovej (Podracká, Bacigálová) či B. Achmadulinovej, ale aj Fínky E. Södergranovej (Podracká) a v 90. rokoch Rakúšanky I. Bachmannovej (Haugová). Slovenské poetky objavujú kvalitnú tvorbu rôznych svetových autoriek aj prekladmi (Haugová, Prokešová, Kantorová) a vyjadrujú sa k nim v esejách či margináliách. 2. Navyše, D. Podracká i M. Haugová hľadajú hrdinky v kultúrnom a mytologicky-archetypálnom svete (Sapfó, M. Curie, Psyché). Obe však vyznávajú partnerstvo ženy a muža, Podracká vo vzájomnom dopôňaní princípov, a Haugová až vo vnútornom splynutí, porozumení. Aj v 90. rokoch je u nich kresťanská symbolika len súčasťou sakralizácie telesnosti i tvaru - Slovensko v čase odhaľovania spirituality po nežnej revolúcii nemalo esteticky vyhranenú kresťanskú poetku. V 70. rokoch autorky zobrazovali pracujúcu ženu, neskôr

prechádzajú k sledovaniu ženských kultúrnych rolí. Tak dochádza k profesionalizácii role autorky.

Ako vidieť, aspekt ženského nebol v slovenskej poézii diskutovaný paralelne so zosilnením feminizmu v západnej Európe najmä od konca 60. a začiatku 70. rokov. "Vytryskol" na povrch neskôr, spod socialistickej výchovy autoriek, ktoré dokázali zlé obrátiť na dobré. Paradoxne, aj vďaka inštitucionálnej podpore a inšpiratívnym kontaktom v literátskej sfére našli autorské sebavedomie. V porovnaní so 60. rokmi sa takmer všetky talentované autorky prepracovali k profesii literárnej redaktorky. Kultúrno-politický model a obzvlášť klasicizujúci V. Mihálik, vštepoval autorom vieru v dôležitosť básnenia. Paradoxným dôkazom toho je báseň niekoľkonásobnej víťazky umelo vyrábaných čitateľských ankiet Nového slova E. Kováčovej (z roku 1982), ktorá má podobu až folklorizujúceho monumentu o vznešenom poslaní poetiek: *"Nachýlené nad pery zeme, nad vzrušujúci posun jazyka.//O poznanie horúcejšie/a mladšie každým riadkom"* (zbierka *Vážne vášne*).

Po prefeminizovaných 70. rokoch sa v nasledujúcej dekáde objavuje extrémne málo debutantiek, najmä v uvoľňujúcej sa spoločensko-kultúrnej situácii po roku 1985. Nakrátko sa objavila Andrea Andreé (1961) s debutom *Jediných sedemnásť* (1984). Vo forme rispetu priniesla impresie "polodetskej" duše pri zrážkach so sklamaniami či momentky z ciest po európskych mestách, ale prejavila sa najmä ako prekladateľka francúzskeho šansónu či "sovietskej autorskej piesne". Jediná poetka, T. Lehenová (1961), však v predvečer nežnej revolúcie 1989 rozvírila búrlivú diskusiu, a za tou sa už skrývala všeobecnejšia otázka, či má žena "právo" na vyjadrovanie sexuality v hravom tóne. Básnika J. Švantnera pobúrila Lehenovej báseň *Malá nočná mora* tým, že za oblasťou erotiky, sexu nie je *"zmysluplné uchopenie skutočnosti a aktívna participácia na jej dianí"*[12]. Tento "svätec" (V. Mikula) však príliš jednoznačne čítal telesnosť len v tematike a prirovnával ju k staršej

literárnosti Rabelaisa, Baudelaira. Aj preto si nevšimol, že eros u Lehenovej preniká skôr do jazyka slastným vychutnávaním paródie, štylistických jemností, zvukov reči (a preto rezonuje skôr s literárnosťou "rozkoše z textu" R. Barthesa). Tak sa uvoľňuje pretlak telesnosti, spontánneho vyslovovania intimity, ktoré bolo predtým potláčané. Lehenovej erotika teda má "zmysel", nie však "vyšší", nadstavený v spoločenskom komentári, ale rozptýlený v jazyku: poézia jej debutu *Pre vybranú spoločnosť* (1989) sa tvorí z "reči ulice" - dômyselným prekrúcaním fráz v zdanlivo improvizovanom verši, aby sa vymkla z jazyka moci, a tak polemizuje s "*preorganizovanou spoločnosťou*" (Z. Bajusová). Aj táto poetka fungovala v aktuálnom dianí povedľa básnikov podobne ako Vadkerti-Gavorníková, ale jeden z nich, J. Urban sa pokúsil odsunúť ju na okraj literatúry: podľa neho je diskutovaná báseň zaujímavá (len) ako sociologický fenomén. Na jednej strane, pri reflexii Lehenovej, stojí názor, že jej poézia je "vhodná rovnako pre mužov ako pre ženy", na druhej strane svojrázne poňatie feminizmu: *"Ktosi už upozornil na feministický princíp tejto poézie, princíp chcenej, vychutnávanej závislosti od sveta mužov..."*[13]. Lehenová však rozrušila slovenské tradície práve tým, že jej pôvod by sme nenašli v oficiálnej literatúre, ale skôr v žartovnom mestskom folklóre. Na jej obranu sa postavili najmä ženy-kritičky (Boldišová, Bátorová, Haugová), druhú knižku *Cigánsky tábor* (1991) recenzovala D. Podracká. Sieť, siločiary ženskej spriaznenosti tak presiahli aj k absolútne odlišnému básnictvu Lehenovej, hoci vyznáva právo na prirodzený egocentrizmus ženy, ktorý je oveľa provokatívnejší na pozadí tradície ženskej kultúry. Toto "gesto" po jej odchode do Prahy v slovenskom kultúrnom kontexte veľmi chýba.

Po "nežnej revolúcii" 1989 sa individualita oslobodila od spoločenského nátlaku, čoho prejavom je aj založenie feministického kultúrneho časopisu Aspekt roku 1992. Výraznejšia debutantka 90. rokov Jana Beňová (1974) však

prichádza nezávisle od toho, s celkom iným dievčenským prejavom ako kedysi Haľamová - s predčasným, no hravým intelektuálstvom v britkej pointe (*Svetloplachý*, 1993) či v skladbách-leporelách (*Lonochod*, a *Nehota*, 1997). Najskôr sa pod sugesciou hier S. Becketta pokúšala o básne "lyrického divadla", určené na happeningy. Podobne i jej neskoršia poézia počíta aj s vizuálnym médiom, nielen so slovom: základom je u J. Beňovej cestopis osobnej cesty životom, vytvára ho ako koláž textov s vtipnými, neraz naivistickými ilustráciami či s prepisom marginálnych "dokumentov" (nápisu na zápalkovej škatuľke, horoskopu na jeden deň atď.). Neha u nej znamená schopnosť načúvať druhým, najmä "kult" priateľstva so spoločnými zážitkami dobrodružného nádychu. Denníkovosť J. Beňovej sa nepriamo dištancuje od citového výlevu. Dáva prednosť reprodukcii útržkov z rozhovorov či záznamu detailov, spätne vyvolávajúcich pocity, ktoré sa vryli do pamäti, povedzme smútok z matkiných odchodov. Beňovej jemná recesiu s ferlinghettiovskými inšpiráciami navodzuje elementárnu etiku pozornosti voči blízkemu. Vnímam ju ako protipól postbeatnického prúdu depresií, šírených mladšími autormi v prvej polovici 90. rokov. Dezilúzia z porevolučnej situácie spolu s globálnymi civilizačnými problémami: vojny, ekológia ešte zvyšujú hlad po predtým zakázanej literatúre. 90. roky sú však celkove časom odkrývania spirituality a záujmu o okultné náuky, ezoteriku, alchýmiu, ale aj o všetky možné bizarnosti a abnormality.

Práve takáto situácia mohla priniesť texty, ktorými akoby sa kontroverzná etapa ženského obrazu v slovenskej poézii už uzatvárala. Roku 1992 začali prichádzať D. Podrackej, do redakcie Literárneho týždenníka listy so zúfalými spoveďami i básňami Petry Malúchovej. Básne sa redaktorke zdali výnimočné, a tak ich uverejňovala. K pseudonymu Malúchová sa však priznal Peter Macsovszky (1966), etablovaný "autor", ktorý sa profiluje vedome "proti" rozličným tendenciám na Slovensku (ako kozmopolita

adresoval svoju recesiu periodiku národne vyhranenému - Literárny týždenník - ktorého je Podracká redaktorkou[14]). V tomto prípade ho vyprovokovala citová exaltovanosť poklesnutej ženskej poézie: básne zaklínaní či záberov do temnice "nového stredoveku" pod menom P. Malúchovej majú znázorniť myšlienku, že *"existuje len poézia - nepohlavná"*. Tentokrát sa stretneme so zámerným zobrazením odvodenej telesnosti, virtuálneho tela nerestí i mučeníctva, pretože hrdinka je historicko-kultúrnym znakom z obdobia upaľovania čarodejníc. Pri pohľade z prítomnosti a jej trendov, ktoré sú už pomaly na ústupe, Macsovszkého gesto zapadá do postmoderného prúdu, ktorý od polovice 20. storočia narúša všemocný rozum modernej doby, násilné opozície, teda aj protiklad mužského a ženského. Akoby korešpondovalo najmä s Derridovým zdôrazňovaním *"...písania, ktoré sa rozprestiera na území pohlavnosti, nie je však mužské či ženské"* (F. Collinová[15]). Nie je to celkom tak, pretože Macsovszký sa priznáva k fascinácii starým svetom renesancie a predovšetkým alchýmie, ktorá hľadala dokonalosť duchovného androgýna, nadpohlavného človeka. Uzatvára sa etapa ženskej poézie 20. storočia na Slovensku androgýnnym gestom? Zdá sa, že nie. Po spolutrpiteľskej osobnej korešpondencii Podracká napísala formou listu aj doslov k Macsovszkého/Malúchovej knihe *Súmrak cudnosti* (1996). Podracká akoby s vtipom prijala Macsovszkého do *"...malej literárnej komunity na Slovensku troch-štyroch žien, ktoré duchovne fungujú v akejsi vzájomnej spätosti"*. Urobila tak práve formou listu, parodovanou Macsovszkým, ktorá sa odpradávna viaže s autentickým, najmä ženským písaním. V 90. rokoch na Slovensku tak komunikácia ženstva, pohlavia, rodu v poézii pokračuje. V podstate sa ešte len začala obnovovať...

Oproti ideologicko-časopiseckej inštitucionalizácii predchádzajúceho obdobia v 90. rokoch dochádza k spontánnej pluralizácii - k rozrôzneniu publikačných možností ako aj poetologických inšpirácií. Natúpil čas prekvapivých vystúpení, nielen debutov, pričom niektoré z nich

transformujú ešte tvorivé princípy a poetiku z 80. rokov. Predčasne sa zavŕšilo a v novom svetle ukázalo písanie Margity Dobrovičovej (1953 - 1994), ktoré je sugestívne nie na celej rozlohe, ale skôr iba niektorými miestami, básňami. Už od debutu *Modrej planéte* (1981) boli totiž Dobrovičovej tézovitý apel na svedomie i poúčania, prelínajúce sa s jej víziami pokatastrofickej nevľúdnej prírody či zemegule. Z mihálikovského Nového slova si M. Dobrovičová odniesla étos spoluúčasti s tragédiami ľudstva. Obrazom očistnej, ale zraňujúcej sily básne má zvlášť blízko k A. Ondrejkovej. Na rozdiel od nej však inklinuje k bizarne nepoetickej línii umenia, najmä k absurdnej dráme a v 90. rokoch vychádza u nej na povrch kresťanský akcent. Až výber tvorby z pozostalosti *Tajomstvá duše* (1995) odkryl mnohorozmernosť Dobrovičovej sveta širokým registrom žánrov: sú v ňom prítomné miniatúry akoby iluminovaných lyrických precitnutí v belobe nemocničnej izby i v tieňoch infúzií. Na druhej poetka pokračuje vo svojej línii globalizujúcich skladieb - nadväzuje na prastarý žáner "divadla sveta", keď alúzie na Titanic či Mauthausen presúva do obrazu prítomnosti ako memento. Pre M. Dobrovičovú je poézia autoterapiou v prežívanom utrpení choroby a zároveň "spevom, ktorý začuje i niekto druhý, kto ho akútne potrebuje" (podľa F. X. Šaldu), podobne ako to bolo kedysi u M. Rázusovej-Martákovej (v zbierke *Vyznanie*, 1956).

V rodiacej sa liberálno-trhovej situácii sú východiská písania naozaj veľmi rozličné. Najlepším dôkazom toho je fakt, že sa takmer paralelne objavili dva diametrálne odlišné debuty. Zbierka *Mikronauti* (1998) Nóry Ružičkovej (1977) inscenuje hry s vizuálnymi médiami - so zrkadlom, s obrazovkou, ktorou však môže byť i sietnica oka. Slová však len dokladajú koncepciu, ktorá musí byť často podopieraná programom, aby autorka legitimizovala, "odobrovala" svoj spôsob vyjadrenia. Sebazraňujúce, vivisekčné rituály môžu pripomenúť surreálne umenie, najmä podobu, akú mu dal básnik J. Ondruš. U Ružičkovej však tieto

rituály nie sú prezentované ako údel, ale ako zámer. V "akciách" N. Ružičkovej sa triviálne úkony, povedzme čistenie zeleniny, ocitajú v neúžitkových súvislostiach skúmania seba i vecí, tvorivosti. Doménou debutu N. Ružičkovej je zraňujúce ale aj radostné prepájanie triviálneho s vesmírnym: dvojpólovosť akoby znázorňoval aj verš - jeho grafika naznačuje, že svet v poetkinej predstave nemá jediné centrum. V op-artovej obraznosti geometrických tvarov, umelých svetiel či chirurgických nástrojov sa ruší hierarchia, akákoľvek usporiadanosť, na ktorú sme si pri videní zvykli, a tak dochádza k náhlym zmenám uhla pohľadu. S. Chrobáková sa pri Ružičkovej vyslovila o dominancii *"hapticky nasmerovaných impresií"*[16], L. Oates-Indruchová dokonca o pokuse písať "zvnútra hmatovej skúsenosti", ktorý by podľa nej mohol byť naplnením feministických teórií ženského písania (*"l´écriture féminine"*)[17]. Poetka akoby písala proti tradícii jazyka, ktorá bola v západnej civilizácii po staročia určovaná prevažne mužskou skúsenosťou najduchovnejšieho orgánu - zraku.

Ružičkovej zápisy akcií, neraz monotónne, patria k najnovším pokusom prepisovať do veršov obrazy a postupy z vizuálnych médií, počítača. Naproti tomu Evu Lukáčovú (1965) akoby prítomnosť v "inej" krajine - Japonsku viedla k zosilnenému vnímaniu krásy a rozmanitosti empírie. V debute *Divosestra* (1999) zachytáva až nápor senzuálnych podnetov, omamnú eroticky zafarbenú atmosféru. Lukáčovej ženu-subjekt priťahujú situácie rybieho trhu, krčiem v podzemí či barov, kde sa sústreďuje japonská kultúra v životnej, aj periférnej podobe, i tá je však u nej estetizovaná. Básne sa pohybujú medzi naráciou a detailizovaným opisom, nie nepodobne zbierke *Retiazka* V. Prokešovej. Poetka ťaží najmä z námetu, ktorým do poézie vnáša cestopisnosť "žánrových obrázkov" prípadne baladickej scenérie s fantazijnou postavou-prízrakom bludičky. V nich sa voľný verš až ornamentálne rozrastá do šírky množstvom prívlastkov, inokedy je zasa kratší, strohejší

v záznamoch-momentkách z ciest. Práve v "ornamentálnych" pasážach so snahou vystupňovať vizuálnu sugesciu sa však miestami stráca niť, intenzita básnického obrazu. Emotívna je predovšetkým Lukáčovej výpoveď o pozícii hrdinky na hrane kultúr - o tom, že pre "východných ľudí", hoci ich krajinu pozná i s odvrátenou stránkou, ostane vždy polocudzinkou. E. Lukáčová je zatiaľ poslednou z autoriek, ktoré vyšli z Nového slova, avšak už spod liberálnejšej redakcie Vojtecha Kondróta (1940) z rokov 1980 - 1982[18]. Naposledy sa hlási k autorskému okruhu časopisu Proglas, vracajúceho sa ku koreňom slovanského etnika. Intimitu prezentuje E. Lukáčová ako pokračovanie pradávnej, rozprávkovo-mýtickej minulosti, čím sa spríbuzňuje s M. Haugovou a najmä s D. Podrackou, ibaže bez ich citátovosti. N. Ružičková sa zasa priblížila k časti najnovšej tvorby M. Haugovej: svet stráca jediné centrum, jedinú perspektívu pohľadu. Strácajú sa obrysy celistvej lyrickej hrdinky, postavy, ktorá už nie je videná zvonku, teda kýmsi druhým. Žena-autorka akoby písala "priamo v obraze", neocitá sa mimo neho a nie je ani objektom "portrétu", reflektuje sa ako píšúce "ja"...[19]

Premenlivý, rôzne nasvecovaný, a ako vidieť, i hodnotovo zatemňovaný obraz ženskej poézie od 60. rokov sa pokúsim načrtnúť cez odlišnosti tvorivých princípov autoriek, ktoré považujem za kľúčové. Ariadninou niťou mi bude fenomén tela vo význame, v akom ho poníma český fenomenológ Jan Patočka, nebudem sledovať iba zobrazenie anatómie tela-objektu, ale predovšetkým telo ako subjekt, centrum situovania sa vo svete, pohybu k veciam, okoliu.[20] Ako sa teda ženský v najvšeobecnejšom zmysle emancipuje, ako sa projektuje do okolia, sebauvedomuje, sebareflektuje? Možno si položiť podotázku, v akých súvislostiach čítanie obchádza, vytesňuje zobrazenie telesnosti u M. Haľamovej, a na druhej strane ju sleduje až príliš, hyperbolizuje a zatracuje u T. Lehenovej.

Telo, rozptýlené vo vetre a prírode.

Maša Haľamová sa priznala, že literárny ruch, dokonca aj v Paríži, ju obchádzal a celkom si ju podmanila vysokohorská príroda domova.[21] Na sklonku života v esejách *Vyznanie* (1992) poetka spomína na slovenské spisovateľky, a vracia sa až k Ľ. Podjavorinskej, autorke prvej slovenskej básnickej zbierky, ktorú napísala žena. Haľamová má zmysel pre ženskú rodovo-kultúrnu pamäť Slovenska, viackrát zdôraznila, aký význam mala pre jej poznanie i senzibilitu výchova u vzdelanej učiteľky a prozaičky Oľgy Textorisovej. Oľgina sestra Izabela bola botaničkou, známou v odborných kruhoch a kontaktovala sa s českými vlastenkami. Poetka však s vďačnosťou spomína aj na osobnosti umelcov a kritikov, ktoré jej dali podnety na životno-autorskej púti.

V poézii Haľamovej dominuje pohyb k druhému, "dar", ktorý nesmeruje len k mužovi, ale k celému vesmíru. Básnický subjekt sa mlčanlivo zdôveruje prírode. Práve schopnosť vysloviť "ticho" si na poetke najviac cenili kritici, no i blíženeckí básnici: je lyričkou s intuíciou, s poslaním písať iba vtedy, keď je to nevyhnutné (M. Rúfus, A. Ondrejková). Pravda, stáva sa, že vo svojej elementarite autorka zájde do príliš jednoduchých, tradične poetických, až idylizujúcich obrazov. Od začiatku prechádza písaním M. Haľamovej intencia príhovoru, a to nielen v dialogických baladách, ale aj v sebaosloveniach. Poetka akoby sa k niekomu potrebovala obracať i v samote: *"Na vietor polož sa..."* (z posledných básní po roku 1972). V Haľamovej tvorbe dominuje viera v to, že opierať sa možno o to, čo je prázdne a zmyslom poézie akoby bolo prekonať hmotu a zachytiť neprítomné. Celá zbierka *Smrť tvoju žijem* je o neprítomnosti toho druhého. Nástojčivé zobrazovanie stôp, ktoré ostali po najbližšom, evokuje proces rekonštruovania tvaru, tela, človeka (po jeho smrti): *"Podmínkou zjevování je to, co v okamžiku zjevu je nepřítomné a co v přítomném pouze zanechává svou stopu..."* (J. Derrida[22]). Haľamovej subjekt, hrdinka je presvedčená, že tvar najbližšieho sa zjavuje v húževnatej vysokohorskej prírode a mýticko-magická viera

v panteizmus prekonáva biblický *"rozpad na prach a popol"*.

V básňach sú prítomné relikty romantického intermezza, v ktorom hlasy fauny, flóry i duchov sprevádzajú prechod človeka do nadzemského sveta. Zbierka *Smrť tvoju žijem* však nie je len panychídou. Príroda-dôverníčka je aj médiom radostného kontaktu medzi "ja" a "ty" (v básňach spred roku 1955, písaných za života manžela). Subjekt sa rozptyľuje do okolia tak intenzívne, že prírodné elementy: kvety, rieka a stromy sa navzájom prihovárajú, pohládzajú. Vystupujú ako fenomén, ktorý nazerá na subjekt a zrkadlí ho, akoby si subjekt vymieňal aktivitu s okolím (prebieha transfúzia subjektu do objektu, príznačná pre ľudovú slovesnosť práve tak ako pre modernu). Vzniká takmer budhistická atmosféra prevteľovania pocitov, ale aj dotykov do prírody, vesmíru. Ešte v druhej zbierke Haľamovej dievčina žartovne ponúka mužovi červený mak, symbol ak nie erosu, tak aspoň opojenia. V poslednej zbierke tento symbol preniká do spojenia Thanatos-Eros, poetka zobrazuje *"hrob, ktorý zakvitol červeným makom"*. Interpretácie poézie M. Haľamovej, najmä sviatočné čítania pri príležitosti autorkiných životných jubileí, však obchádzajú zobrazenie rozochveného tela v prírode, dráždivej radosti z dotýkania. Kritici i laickí čitatelia zdôrazňujú *"mravný altruizmus"* (M. Tomčík), alebo *"mravne silný a čistý cit ženy"*, akoby sa nemala narušiť legenda ženy, oplakávajúcej muža. Eros, diskrétne tabuizovaný v prírode, je prekrytý étosom daru, vznešenou telesnosťou rúk a tváre: Zbierka vrcholí časťou *Bez teba*, veršami o tom, ako si dvaja ľudia pri smrteľnom lôžku vzájomne odovzdávajú život a smrť. Práve v týchto veršoch sa M. Haľamová najviac priblížila k svojmu ideálu hudobnosti (ešte symbolistickej proveniencie) - prepísala štvorveršia do nepravidelnej grafiky s dôrazom na dramatizmus prežívania. Piesňový rytmus poetka vždy prispôsobovala inscenovaniu vyhrotených situácií, občas ho i narúšala lyrickou emfázou, zvolaním, výkrikom.

Životné udalosti sú v poézii Haľamovej prítomné len

v stopovom množstve, preto nie je zreteľné, či v postavách pri smrteľnom lôžku ide o ženu a muža, ostáva iba pohyb medzi životom a smrťou. Čím menej je naznačené, tým viac si možno dopôňať. Poézia je pre mnohých (len) médiom na prečítanie legendy života a čítanie je procesom dopôňania textu (Derridovým *"supplémentom"*), ktorý nikdy nemôže byť celkom ukončený. Napriek tomu, že autorka prináša poéziu vznešenosti, život (u nej) ostáva tým prvotným. Tlmená elégia M. Haľamovej síce vychádza z vedomia, že údelom človeka je trpieť, ale vyžaruje harmonizačnú silu zo zamlčiavania bolesti.

Od objektívu, zameraného na druhých, k sebaskúmaniu.

Lýdia Vadkerti-Gavorníková akoby pozorne načúvala reči dediny. Pretvára jej tvary, príslovia voľným i viazaným veršom, avantgardne pretržitým i rozprávkovo uhladeným. Matka, dedko-vinohradník žijú a najmä pracujú pod "rodovou pečaťou", ich čas sa podriaďuje prírodno-poľnohospodárskemu cyklu. Vadkerti-Gavorníková však nie je len poetkou dedinskej rodovej pamäti, jej étosu práce. Autorský subjekt, hrdinka sa zo stereotypov dediny vymaňuje a svoj osobný čas prežíva mimo nej: sústavne sa vracia k tým istým situáciám (pohreb otca), k vzťahom voči tým istým ľudom - k matke, otcovi, partnerovi. Zobrazuje ich tak, ako sa menia na dráhe jej osobného času.

V debute *Pohromnice* je otec zobrazený z obdivného odstupu - sníma ho ešte rozprávkovo detské videnie. Báseň *Veľké sťahovanie* už vraví o zmene domova po otcovej smrti, pričom detský objektív sa zameriava, a tak nepriamo upína, na matku. Zrejme preto F. Miko rozoznáva pod povrchom tejto básne oidipovský komplex, *"...vzťah dcéry k matke (v súvislosti so zmenou otca) v novom domove"*[23]. Neupresnil, či má na mysli pripútanie sa na matku, alebo naopak, lipnutie na predstave otca, ktorej ideálnosť sa už nemôže ničím narušiť (okrem Freudom vymedzenej lásky syna k matke, psychoanalýza rozoznáva i ďalšie modifikácie "oidipa", napríklad jeho "negatívnu formu", teda špecifickú náklonnosť

dieťaťa k rodičovi toho istého pohlavia). V básni *Korene* je zasa nápadné míňanie sa s matkou, ktoré sa dopôňa do trojuholníka s transcendenciou otca. Tak sa profiluje skôr kultúrno-modelová situácia Elektry. Vzťah k matke je u L. Vadkerti-Gavorníkovej pohyblivý na ose míňanie sa-zbližovanie-ocenenie, vzťah k otcovi je vzťahom stabilnej transcendencie, vzoru.

V zbierke *Kameň a džbán* (1973), ktorá je spätá už s materstvom básnického subjektu, je rodinná dráma podávaná najúsečnejšie. Voľný verš sa podobá vyčítankám, keďže inscenuje kruté dávanie a branie vo vzťahoch medzi hrdinkou, synom a dcérou (hru "kto z koho"). Ženský subjekt je nútený o vzťah s partnerom každodenne bojovať. Najmä v zbierke *Piesočná pieseň* (1977), kde inscenuje súboj mlčania, v ktorom sa muž a žena chcú priblížiť, ale sa navzájom vzďaľujú. Napokon Vadkerti-Gavorníkovej "žena" bojuje so samotou po smrti partnera (*Hra na pár-nepár*). Zobrazuje tragikomický prieskum vlastnej anatómie, pričom časti tela sa jej vymkýnajú spod kontroly, akoby si s ňou robili, čo chcú. L. Vadkerti-Gavorníková má v slovenskej poézii žien výnimočnú pozíciu nelyrickým založením, tým, že sa vyhýba priamemu vysloveniu bolesti a tabuizuje jej telesné stopy, znaky. Až v zatiaľ poslednej zbierke zobrazuje *"obnaženie na kosť"*, *"ranu"*, dotyk s otvoreným životom. Vzdialene to pripomína poéziu poľskej autorky W. Szymborskej, nositeľky Nobelovej ceny, nazvanej podobne ako Vadkertiová v súdobej "mužskej" reflexii až neženskyy nesentimentálnou. Spriaznený básnik J. Buzássy však u Vadkertiovej oceňoval aj typicky ženské *"archetypálne inštinkty"*: poetka nazerá vždy na seba a zároveň na rodinu, a tak sa odlišuje od mužského individualizmu[24].

Len tak mohla L. Vadkertiová zasunúť do rustikálneho sveta stopy antickej tragédie. Jej poézia zachytáva vzťahy v dramatickej premenlivosti, ktorá sa vzpiera akémukoľvek, aj oidipovskému modelu. Autorka má sklon k ženskému princípu vždy pridať mužský, je to súčasťou jej nazerania na vesmír

ako dialektický boj protikladov pre harmóniu prírody. Ten sa prejavuje v zdanlivo odosobnenom, až schematicky podanom boji medzi archetypálnymi symbolmi. Prechádza však aj do osobného boja o zacelenie tráum, lepšie povedané - do potreby sebaobnovovania po prežitých stratách. Od cyklu *Totožnosť* (1970) je u L. Vadkerti-Gavorníkovej báseň viackrát zobrazená ako zrkadlo - džbán alebo tvár, pričom ju zakaždým treba nanovo poskladať z črepov. Zachovali sa nezverejnené prózy L. Vadkerti-Gavorníkovej, svedčiace o tom, že autorka svoje básne vytvárala mnohonásobným skracovaním, až dokresávaním prozaického textu do veršového tvaru, niekedy za pomoci technicky náročných rýmov. Autorským výberom *Zrkadlenia* (1999) L. Vadkerti-Gavorníková upriamila pozornosť na práve na konfliktný dialóg s básňou, gradujúci ku koncu jej tvorivej cesty.

Téma konfliktu s básňou, piesňami či s poéziou sa objavuje v slovenskej poézii žien od Ľ. Podjavorinskej (1872 - 1951) cez M. Rázusovú-Martákovú (1905 - 1964) až po A. Ondrejkovú, u nich je však položená na piesňový základ. Jedine L. Vadkerti-Gavorníková ju vyhrocuje do expresívne dramatizovaného, až zarážajúco drsného dialógu. O to harmonickejšie je záverečné zmierenie: *"Poď báseň -/chcem sa s tebou pomeriť/je čas na chvíľu oddychu//Aj zajtra bude deň/prvý - ako vždy/po tom poslednom"*.

Telo sebacitu a hľadanie ženského cez kultúru a mytológiu.

Anna Ondrejková už v debute *Kým trvá pieseň* (1975) popiera idylickú symboliku nevesty. Zobrazuje smrť ženy v rituále tanca, Thanatos-Eros, ktorým sa v ľudových baladách tresá priestupok voči morálke. Ondrejkovej dievčina však trpí bez previnenia, osudovo, ale rovnako prudko sa odráža do angažovanosti proti utrpeniu druhých. Zdá sa, že poetka si celkom prisvojila dobovo požadované spolutrpiteľstvo s obeťami vojen. Balady o vojnových mučeníkoch, mučeniciach sú však aj v dialógoch statické, archaicky neživotné (*Snežná nevesta*, 1978). Smrť je u Ondrejkovej krásna, estetizovaná zimnou scenériou, akoby

odkazovala až k ľadovej kráľovnej z rozprávky H. Ch. Andersena.

Ondrejková rozvíja líniu mýticko-magickej poézie, vychádzajúcu z prapodstaty folklóru, a tak drží klenbu s predchádzajúcou tvorbou slovenských poetiek - s Haľamovou i Vadkerti-Gavorníkovou. Ideálom *"piesne, čistej ako dážď"*, má blízko k M. Haľamovej, čo priznala v doslove ku komornej reedícii zbierky *Smrť tvoju žijem* (1982). Minimom slov zobrazuje najsilnejšie pocity, spočiatku krehkým, no drastickým detailom rany, prenikajúcim do exteriéru voľnej prírody. Panteistické prelínanie sa ženy s prírodou je v tvorbe Ondrejkovej čoraz nástojčivejšie. Verše zbierky *Sneh alebo Smutná jabloň plná nedozretých pávov* (1993) pripomínajú záznamy stavov rastlín, ale aj počasia, najmä chladu. Hrdinka sa prevteľuje do jablone, biblické plody hriechu však zobrazuje ako padnuté, nedotknuté. Predtucha blízkej zimy je pre ňu hrozbou. Počasie nesúladí s jej vnútrom, s pocitom nezrelosti, je však voči nemu bezmocná. Až v tejto zbierke poetka zvnútorňuje spoločenskú angažovanosť, keď sa v pluráli zhovára so svojím (ale aj generačným?) svedomím. Báseň si ponecháva poslanie étosu, a napriek tomu má autorka voči nej tvrdý, ironický vzťah. Práve v tom sa Ondrejkovej poézia približuje tvorbe L. Vadkerti-Gavorníkovej. Vznešenú alegóriu básne ako "labute so snežným krkom" (*Plánka*, 1984) vystriedala obava z ničivej sily básne, ktorá sa môže obrátiť proti hrdinke, poetke, ako to inscenujú variácie na absurdné hry srbského básnika V. Popu.

A. Ondrejková dotvára obraz zraňovaného subjektu ženy a zakliatia samoty, ktorá sa voľnosťou ešte stupňuje. Ondrejkovej martýrstvo sa v cykle *Skoromed, skorokrv (1998)* presúva do scenérie s odkazmi na krížovú cestu i Elsinor zo Shakespearovho *Hamleta*. Už nejde o prírodný, ale o lunaticky prízračný svet divadla a masiek, ktoré sa poetka usiluje odkryť. Verš sa skracuje na slovo, dokonca na slabiku a eliminujú sa z neho slovesá za evokácie "nemoty" či

"posunkovej reči". Poetka akoby sa usilovala dosiahnuť "čistý" stav, aký existoval pred rozčlenením sveta na protiklady: *"Už nie báseň: vápenný vietor, to surové plátno...na/tvojich/mojich bokoch".* Báseň môže byť len spoveďou disharmónie, jej obraz sa vo vízii mení na znaky mučeníctva.

Hneď v prvých veršoch **Dana Podracká** prejavila zmysel pre jemný ornament – posunom všednej "scény" do fantastiky, zväčša v kratšej básni, zobrazuje podstatnú životnú situáciu. Poetka nezaprela svoje povolanie psychologičky: má schopnosť spredmetňovať pocity do sošného, akoby mramorového obrazu. Potrebu istoty, prekonávania samoty znázorňuje miniatúrnou alegóriou subjektu-dcéry a matky, zovretých v ľadovom prúde potoka (*Zimní hostia*, 1984). Osobitosťou rodinnej anamnézy D. Podrackej je to, že sa uskutočňuje až mýtickým zastavovaním času, akýmsi albumom spomienok. U Podrackej bude imaginatívnosť až po zbierku *Meno* (1999) narážať na sklon nasycovať text naštudovaným materiálom.

V celej tvorbe sa poetka pohybuje medzi mýtom a vecnou triezvosťou s potrebou žiť popri všednosti aj klasicizujúco-ideálne. Už názvom debutu *Mesačná milenka* sa oddeľuje od folklorizujúcej topiky v poézii súputničiek. Neskôr, v zbierke *Grizly v spiacom dome* (1991), sníma všedný svet domu, obývaného mužom i dieťaťom. Aj v ňom však zobrazuje chlad, živel vody, ktorými žena sebavedome uniká (aspoň v túžbe, vo sne) zo všedného toku času. Zdá sa, že v 90. rokoch Podrackej poézia mení, celkom sa "očisťuje" od empírie všednosti. Poetka však len dobudováva, ale aj prekrýva psychologický postreh mytologicko-archetypálnym poznaním Jungovho pojmu psyché. V zbierke *Písmo* (1993) sa hrdinka štylizuje ako "prapôvodná" žena, z ktorej tela sa rodí slovo, text. Znamená to však takmer opak predstavy textu ako pokračovania ženského tela, ktorá je príznačná pre *"l´ écriture féminine"*. Túto predstavu proklamujú povedme H. Cixousová, Ch. Chawaffová či N. Hustonová ako spontánny, nedeklarovaný prúd ženského písania najmä v próze, románe.

Podracká vychádza skôr z mytologických prameňov, keď racionálnou, filozofujúcou reflexiou deklaruje pokožku ako symbol ženskej obrany pred zánikom oproti mužskej symbolike meča. Písmo sa rodí pri rituále milovania: dotyky sú písaním a čítaním znakov na tele. Poézia oslavuje Eros-Thanatos, túžbu, ktorá sa približuje k hranici smrti, preto nielen očisťuje, ale aj bolí.

D. Podracká viackrát zdôraznila svoj názor, že bolesť, utrpenie zušľachťuje, dáva silu a práve *"...umenie má schopnosť prenášať nielen krásu, ale aj odvahu k utrpeniu a hriechu"* (v margináliii o M. Cvetajevovej). V básni Priateľky, dedikovanej M. Haugovej (1993), berie na obe poetky bolesť všetkých žien, najmä tú, ktorá ostala potláčaná, zatlačená vo vnútri. V tejto súvislosti pripomeniem, že v 70. i 80. rokoch bola na Slovensku preferovaná tvorba ruských poetkiek. Poézia A. Achmatovovej pôsobila sugesciou "múzy plaču", ale aj vojnového mýtu statočnej dcéry Ruska. Kňažkami bolesti boli pre Podrackú najmä M. Cvetajevová, ale aj S. Plathová a I. Bachmannová[21]. Podracká vlastne vyníma, destiluje utrpenie ich zážitku do artificiálnej krásy anorganického, "kamenného" artefaktu. Na druhej strane sa jej subjekt až duchovne zžíva s ich osobnosťou, utrpením nad časom.

Modelovanie básne mytologickými a kultúrnymi postavami pripomína pre-figuráciu, akú poznala literatúra po obdobie klasicizmu, slovenské poetky ju však transformujú tvarom alebo princípom denníka, listu, spovede. Podracká i Haugová vzývajú najmä tragické múzy - Janu z Arcu, C. Claudelovú či Kassandru, ale vytvárajú aj nové mytémy ako Donna Quijota (čo korešponduje s tvorbou H. Cixousovej, s tým, že na pozadí tradičnej schémy vytvorila postavu, nazvanú Prométhea). Podracká prenáša svoj sklon k empírovému "vznosu", pomníku aj do patetickej skladby *Pocta M. Štefánikovi*, aby na pozadí národných symbolov legendizovala historickú osobnosť (*Hriech*, 1996). Je zvláštne, že autorka rozvíja étos národnej občianskej angažovanosti až (práve)

v 90. rokoch.

Písaním poézie a esejí D. Podracká nadviazala na dávnejšiu tradíciu Ľ. Groeblovej (1884 - 1968) a Z. Jesenskej (1909 - 1972). Podrackej esejistiku však možno u nej chápať ako komentár k poézii, navyše, dominuje v nej oslavnosť nad kritickosťou (*Mytológia súkromia*, 1995). Napriek šírke poznania filozofie, mytológií či najnovších filmových diel Podracká neuchopuje kultúry v dialógu ich kladov a záporov, prispôsobuje si ich do monolitného konceptu obrany Slovanstva, najmä jeho *"schopnosti spájať tragické s krásnym"*. Písanie znakov pre je pre ňu rituálom a slovo v ideálnom stave vznešeným, až sakralizovaným nástrojom boja proti zlu a násiliu. D. Podracká neprestáva hľadať mravnú celistvosť v rozbitom svete konca 20. storočia.

Mila Haugová sa až postupne dotvárala (žensky?) na výraznú individualitu. Akoby obnovovala renesančné čaro priateľsky galantnej atmosféry, avšak prenesenej do sveta textu: má schopnosť prijímať podnety zo životno-literárnych kontaktov. Podstatu výroku, ktorým ju vystihol básnik J. Mihalkovič (*"vyklonená zo seba"*), variuje ako svoj kľúčový motív. Haugová i Podracká vlastne vytvorili svojské, pocitové poňatie "poetu doctus" - poznaním, štúdiom mytológie a umenia dokladajú svoju pocitovosť. Budujú tak ženskú kulturologickú pamäť.

V 90. rokoch došlo v poézii M. Haugovej k zlomu, ktorý vyvolala empatia s výtvarnou tvorbou priateľa P. Ondreičku, a najmä zážitok jeho predčasnej smrti. Autorka transformovala do poézie motívy z Ondreičkových grafík. Odvtedy čoraz častejšie siaha po fragmentoch diel autorov, s ktorými sa cíti duchovne spriaznená. Láka ju však priblížiť sa aj k odlišnému básnickému svetu, a pritom ostať vo svojom vymedzenom priestore: prekladá poéziu S. Plathovej, ku ktorej má polemický vzťah dokonca v otázke smrti (Haugovej preklad Plathovej tvorby vyšiel vo výbere *Luna a tis* roku 1989). Báseň M. Haugovej je naplnená étosom

porozumenia a komunikácie. V takomto svete sa list, odkaz na druhého stáva jedinou možnosťou existencie[22].

Tak je to aj v zbierke *Nostalgia* (1993). Haugovej žena "žije mužovu smrť" a spája sa s ním práve prostredníctvom listu. Báseň sa stáva médiom mystickej lásky, Thanatos-Eros, pričom subjekt vypovedá o *"prevteľovaní slova"*, aby prenášal schopnosť dotyku *"cez pokožku do písma"*. U Haugovej je pokožka *"maskou"*, núteným povrchom, ktorý sa poézia snaží preniknúť, rozbiť. Od zbierky *Nostalgia* sa zosilňuje dojem, že poetka evokuje písaním hmatovú, až výtvarnú skúsenosť. Rozbíja "chladný" klasicisticko-parnasistický artefakt na slová, dokonca na slabiky, aby ich amalgámovala do obrazov ženy s krídlami, alebo do slovných zloženín-zrastov. Skladba *Dáma s jednorožcom* (1996) pripomína až labyrint citátov i poetkiných kľúčových motívov-kameňov. Haugová vytvára epistolárne priateľstvá, ktorými akoby "doháňala" modernu, niekedy však pri tom zhromažďuje množstvo kultúrneho materiálu. Takémuto nazeraniu na "život ako na umenie" vyhovuje postup opakovania, litanického radenia veršov, slov za postupnej fragmentarizácie poetkinej básne buď na "osamotené" pomenovania, nezapojené so viet, alebo až na slabiky. Popri tom však subjekt kedykoľvek prechádza do elementárnej spovede, priznania citu. Každá z Haugovej zbierok, každý z jej cyklov tak nadobúda podobu akéhosi panoptika s meniacim sa rytmom voľného verša - raz prerývaného akoby do šepotu, inokedy zoraďujúceho, obmieňajúceho sekvencie slov do "vzývania", adresovaného neurčitej, hmlistej predstave transcendentnej sféry.

Napokon autorka uvoľňuje prúd intuície - žánrové kontúry sa rozplývajú, faktografia osobného života sa prelína so snom (v cykle *Alfa Centauri*, 1997). Princíp písania ako "zraňovania tela slova" by mohol pripomenúť feministickú poetiku *"écriture du corps"*. Myslím si však, že Haugová iba zintenzívňuje svoju vlastnú, osobitú predstavu básne ako telesného odtlačku. Motív *"vivisekcia tela*

metafory", ktorý sa objaví vo feministickom časopise, variuje už od roku 1984[25]. Navyše, P. Macsovszky číta Haugovej uvoľňovanie intuície ako približovanie sa duchovnému androgynizmu. Poetkina "okrídlená žena" má podľa alchýmie atribúty mužskosti - krídla, takže jej lyrický subjekt v sebe našiel mužský princíp, aby prehovoril mystickou, takmer vtáčou rečou.

Začiatkom 90. rokov poetka ešte hľadala v básni útočisko, ba túžila sa v nej uzavrieť. Ku koncu storočia však evokuje víziu preľnutia básne so životom, miestami akoby báseň "písala ju". V zbierke *Krídlatá žena* poetka spája protiklady a ruší hranice, zdá sa, že jej nevysloveným programom je komplementárnosť, výmennosť protikladov: *"píšem mlčanie, mlčím písanie"*. Dávnejší Problém M. Haugovej vidím v tom, že v snahe prijať podnety z umeleckých diel jej niekedy hrozí, že sa oslabí, vytratí substancia je vlastného písania. V poslednom čase je však Haugová sugestívna a minuciózna v tom, ako sa usiluje písaním ocitať "vnútri" zvieracej, ale najmä rastlinnej ríše: *"Kde je začiatok buniek mojich rastlinných pletív?"*. Ľudský subjekt stráca výsadné postavenie, aby mohol byť súčasťou iných žijúcich organizmov ako aj anorganickej prírody. Odklonom od antropomorfného obrazu tak Haugová rezonuje s tvorbou osamelých bežcov. Ak si v Praláske vytvorila sebaštylizáciu Alfy, strážiacej "večný ženský oheň", urobila tak s dôrazom na schopnosť tejto postavy narábať so slovom (*"zbierať príslovia"*). V najnovšej tvorbe však k Alfe nie náhodou pribudli ženské mená Gradiva a Koré - sú totiž späté s rastlinnými antickými božstvami. Gradiva z Jensenovho románu, presláveného vďaka Freudovej interpretácii, označuje dcéru profesora botaniky, ktorá sa hrdinovi v snení prekrýva s Pompejankou, zasypanou popolom Vezuvu. Koré, dcéra bohyne rastu obilia, bola zasa C. G. Jungom vymedzená ako jedna z mytologém, ktoré sú stále živé v ľudských snoch a víziách. Spolu s matkou vytvára Koré zdvojenú figúru, a tá sa v nevedomí zjavuje raz ako jedna, raz ako druhá.

Koré už ani nie je postavou, ale rozptýleným signálom Haugovej výpovede: v básni, ktorá je podľa nej nazvaná, sa obmieňajú obrazy trhlín, "otvorov" jazyka i vchodov do podzemia. Súvisí to s faktom, že podľa gréckej mytológie bola Koré unesená, teda nedobrovoľne vtiahnutá do podsvetia, odkiaľ sa každoročne vracia na zem ako zosobnená vegetácia? Alebo sú obe ženské štylizácie u M. Haugovej jednoducho iba znakmi toho, že pod každou maskou človeka alebo aj architektonického detailu, sa skrývajú predobrazy dávnej minulosti? Isté je len jedno. Haugová rozbíja hmotu, povrch javov, aby postupovala za "hlasom" vesmírnej harmónie.

Uvoľnenie telesnosti, jej prienik do jazyka.

Ak umenie postupuje len v jednom pocitovom smere, vo vážnosti, približuje sa kultu utrpenia, a ten môže byť až nebezpečný. V tomto zmysle **Taťjana Lehenová** priniesla oblažujúci, veľmi potrebný dych ľahkosti nielen do poézie žien, ale do dávnejšej tradície slovenskej kultúry. Ako prvá z poetiek na Slovensku sa presadila inakosťou, ktorá nesleduje vzor ani len v poetike. Ak Podracká a Haugová vyrábajú "vybranú spoločnosť" hrami odkazov, recyklovaním kultúry, Lehenová si ju vytvára ako "okraj" kultúrnej oficiality.

V debute *Pre vybranú spoločnosť* (1989) Lehenovej žena-dieťa rozkošnícky predlžuje zvuky - radí k sebe zvukovo podobné prívlastky či jemno-lascívne zdrobneliny· využitie slangu. Poetka sa dištancuje od "teatrality" vážnych slov a okľukou si vytvára ornamentálny jazyk, ktorý sa vôbec nevzdáva poetična, ibaže ho vyjadruje paródiou na vznešené epitetá, metafory a prirovnania, akoby efektom "vyvráteného vrecka": *"Ani tráva mi nepripomína žiadny zelený koberec,/obrovského rozvlneného hada, plavné halucinácie/narkomana atď."*. Subjekt radostne preniká do okolia, akoby sa hladkal so svetom, s empíriou a hmat preberá pocitovosť všetkých zmyslov. Takýmto zobrazením, ale aj sledovaním "ticha", ktoré priamo odkazuje na zenbudhistickú meditáciu (v druhej zbierke) sa autorka

spríbuzňuje s poéziou M Haľamovej (!). To, čo bolo u Haľamovej prejavom poromantickej citlivosti voči prírode, vzniká u Lehenovej rušením hraníc subjektu a objektu. Poetka začala písať v čase, keď už prebiehala polemika so spoločensky-agitačnou funkciou umenia. Báseň je intímnou rétorikou "ja" so sebou. A tým sa mení aj rola ženy, takže hrdinka sa priznáva: *"každá pracovitá žena/ pri pohľade na mňa/by sa vo svojom každodennom hrobe obrátila"*. Lehenová neprináša denník duše, ale *"reportáže z pracovného oddychu"*. Paroduje tak nielen rodovú tradíciu ženy, ale aj adoráciu pracovného času v modeli socialistického realizmu. O čosi neskôr prichádzajú s persiflovaním budovateľského románu prozaici P. Pišťanek či D. Taragel. U Lehenovej sú však niektoré miesta paródie transparentné, príliš viazané na dobu, keď ešte výpoveď o intimite nebola samozrejmosťou a bolo preto možné sa z nej tešiť. Práve transparentné miesta inak oslobodzujúceho smiechu u Lehenovej časom môžu stratiť na sile, adresnosti.

Báseň *Malá nočná mora* zobrazuje iba alegóriu sexuálneho aktu, tabuizovaný opis, zdanlivo podobný tomu, ktorý je známy odpradávna z ľudovej slovesnosti a práve tak zo starogréckej falickej lyriky. Stratégia je však úplne odlišná - nejde o zahalenie sexuality dohodnutou symbolikou v rámci spoločenstva, ale o zastieranie témy, ktoré, naopak, rozširuje pole možných interpretácií. U Lehenovej sa nestretneme s priamym pomenovaním *"lona", "pohlavia", "rany"* ako v sakralizovanej telesnosti poézie Podrackej či Haugovej. *Malá nočná mora* zrejme podráždila kritiku maznavo kárajúcim, nadradeným tónom voči adresátovi, ktorou môže, ale *nemusí* byť časť tela, reprezentujúca (?) mužnosť. Inak - Lehenovej subjekt otvorene priznáva odvekú závislosť ženy od muža, dokonca aj sentiment, ale ich sebaironicky komentuje.

V zbierke *Cigánsky tábor* (1991) sa už hrdinka celkom ponára do okolia i do graficky-formálneho labyrintu. Ani teraz sa však autorka nezamkýna v tvare, práve naopak -

vťahuje čitateľa do aktu písania: ponúka dva varianty básne alebo vyznačí grafickú mozaiku, ktorú možno skladať rôznymi spôsobmi (aj čítanie má nádych orientálnej, miestami rozprávkovej slobody). Novotvar verša action-art tak uskutočňuje exces, polemiku s uhladene racionálnym usporadúvaním sveta. Ako však prijať priznanie Lehenovej subjektu, že cíti *"prirodzený odpor voči ženám intelektuálkam"*? Možno tak, že odporné sú *"nahé myšlienky"*, nie nahota iného druhu. Až v druhej zbierke sa stalo zreteľným, že za vyzývavosťou, vábením viacerými variantami, formami je subjekt (paradoxne) takmer nezachytiteľný. Za rozšafnosťou sa častejšie mihne horká irónia a potreba citového vzťahu.

"Mačacia" žena T. Lehenovej rozohráva rituálne tance foriem a uniká zrkadlovými sieňami labyrintu. Možno pre to, aby zachovala svoju vlastnú, nikým a ničím nekontrolovanú harmóniu (?).

Kaleidoskop tiel a rolí žien zakončuje **Peter Macsovszký** androgýnnou poéziou, ktorá parodicky zveličuje "ženské" vyznania do hystérie až so sado-masochistickým nádychom. Rola čarodejnice sa stáva femininistickým aspektom "autora", či skôr "píšúceho človeka", ktorý priznáva ženskú časť svojho "ja". Ženský pseudonym nemá zakryť osobu autora, aby mohol bez obáv vypovedať o svojej intimite, ako to bývalo najmä v prvých dekádach 20. storočia. Prizma P. Malúchovej je znakom konverzačnej hry, v jej mene P. Macsovszký megalomansky kritizuje slovenské kultúrne prostredie a zároveň predbieha kritiku tým, že pomenúva slabiny i prednosti svojho písania[27]. Ťažisko je na autocharakteristike, tautológii. Macsovszkého texty sú neraz svojimi vlastnými dôvtipnými, občas senzitívnymi, ale najmä vyčerpávajúcimi metatextami. Kruh sa uzatvára.

Zhrnutie

Vo svojej stati som sa usilovala zachytiť premeny ženského fenoménu a jeho vnímania v poézii autoriek na

Slovensku od 60. rokov. v úvodnom prehľade som sa pokúsila pozrieť na dobovú slovenskú kritickú reflexiu optikou niektorých feministických úvah najmä E. Bronfenovej a M. Atwoodovej, ktoré sú sú od etablovania časopisu Aspekt bežne prítomné v slovenskom kontexte. Nasledujú interpretačné sondy do tvorby piatich poetiek, v ktorých som sledovala fenomén tela podľa českého fenomenológa J. Patočku, aby som načrtla dejepis utrpenia, bolesti, silný v tradícii slovenskej, aj ženskej poézie. Zakotvila som vždy pri tom, ako sa ktorá poetka vyrovnáva s disharmóniou. Vychádzam z predstavy umenia ako katarzis a zároveň z úsilia o harmóniu, ktorá je podľa mňa doménou ženského princípu. Konfrontácia písania poetiek, vyňatých z kontextu slovenskej literatúry, ma vedie k načrtnutiu troch fáz:

1.) Od 60. rokov pôsobí tvorba M. Haľamovej ako vzor ženskej "poézie srdca", ktorá je prijímaná mimo dobových mód, ale zároveň sa reflektuje jej príslušnosť k autorom centra literárneho poľa. V polovici 60. rokov vchádza L. Vadkerti-Gavorníková priamo do centra literárnej "práce" na dobovo aktuálnej poetike", čo bolo dovtedy výsadou mužov. Poetka aj v nasledujúcich dekádach reálne fungovala v konkurencii najlepších autorov. 2.) Od 70. do polovice 80. rokov sa básnická škola periodika Nové slovo pokúsila zapojiť prevažne ženy-autorky do socialistickej angažovanosti. To, čo bolo umelo prezentované ako feminizácia, prienik neobvyklého množstva poetiek do centra literárneho poľa, bolo v skutočnosti okrajom literárnej kvality. V Prokešová, ale aj A. Ondrejková, D. Podracká a M. Haugová sa však odrazili k svojskému písaniu, každá hľadá svoj individuálny štýl. Vzniká paradox: V 70. rokoch zanikol prirodzený výber autorov cez umelecké periodiká. Namiesto spontánneho vstupu do literatúry sa vytvorila organizovaná činnosť vedená kanonizovaným básnikom V. Mihálikom. Práve autorky, ktoré do nej vstupujú, sú zárodkom toho, čo od polovice, takmer od konca 80. rokov začalo byť osobitou paralelou západoeurópskeho feminizmu. 3.) Od prelomu 80.

a 90. rokov sa T. Lehenová vedome inšpiruje okrajom spoločnosti i literatúry. V rámci druhej polovice 20. storočia až táto poetka - nevedno, do akej miery zámerne - uskutočňuje demýtizáciu rodovej tradície, v ktorej ženská literatúra po stáročia spôňala didaktickú, edukatívnu a moralizátorskú funkciu, a to nielen na Slovensku. Vytvára sa priestor pre rozmanité vystúpenia: N. Ružičková s posthumánnym programom očisťuje poéziu žien od tradičného vyjadrenia emócií. Ružičkovej obraz "umierania hrdinky bez emócií" je tak nepriamym protikladom voči Podrackej absolutizácii pocitovosti, bolesti, spätej s kritikou technicizmu i masmediálnej kultúry. E. Lukáčová zasa poníma slasť a bolesť ako dve stránky každého javu, pričom sa vracia k pôvodnému zdroju modernej poézie - k imaginácii všetkých zmyslov. Farbami evokuje niekedy až zradné opojenie pestrosťou života, zatiaľ čo predstavy čuchu spája najmä so smútkom, pocitom cudzoty.

POZNÁMKY:

[1] V tomto zmysle charakterizuje obraz ženy v moderne M. Mikulová, v štúdii Ženy a národ na prelome 19. a 20. storočia. Aspekt, 3, 1994, č. 1, s. 74.

[2] M. Atwoodová: Nielen pekná tvár. Aspekt, 4, 1995, č. 1, s. 101 - 104, s. 102.

[3] Blanka Poliaková (1936) je kontinuitne publikujúcou autorkou, ktorá prešla k umiernenej rodinnej lyrike s postrehmi o pradivách vzťahov, v ktorých sa povedzme dostáva dcéram menej lásky než synom (*Nepovedala som nahlas*, 1998). Naproti tomu Z. Solivajsová (1922) vyše dvoch desaťročí nesmela publikovať, lebo vyjadrila protest voči okupácii Československa roku 1968. Táto skutočnosť sa však, myslím, preceňuje pri hodnotení jej zbierky *Pierko po pierku* (1992).

[4] Až kritičky H. Valcerová-Bacigálová (od 70. rokov), ale aj Z. Bajusová a S. Chrobáková (od konca 80. rokov) sa venujú tvorbe poetiek, najmä tých lepších, sústavnejšie. Píšu recenzie, eseje na báze spontánnej citlivosti, pričom S. Chrobáková do nej v poslednom čase zapája i niektoré detaily z kultúrno-kritických inštrukcií feministickej kritiky.

[5] Obrazový svet G. Slavkovskej ako aj jeho pozíciu v dobovej situácii (spolu s tým, že poetka sa možno prihlásila aj k českému básnikovi J. Skácelovi) vystihol F. Matejov v esejistickom úvode k ukážkam z jej tvorby v antológii Čítame slovenskú literatúru III (1970 - 1997), Bratislava, Ústav slovenskej literatúry SAV 1998, s. 81.

[6]Celkom odlišným variantom prírodno-magickej lyriky sa prezentuje Božena Trilecová (1949). Foklorizujúco zastreté erotické výzvy v jej zbierkach *Rozmarín* (1971) a *Láskoslovie* (1976) prechádzajú do radosti zo slovotvorby, čo pripomína ešte druhú polovicu 60. rokov s jej zmyslom pre ornament, najmä originálnu podobu, akú mu dal Š. Moravčík.

[7]E. Bronfenová: Nad jej mŕtvym telom. Aspekt, 4, 1995, č. 1, s. 12 - 19, s. 16.

[8]Najprísnejším útokom proti škole Nového slova bola kritická stať V. Kochola: Idyla, rutina, galiba. Romboid, 14, 1979, č. 3, s. 72 - 76, na ktorú zareagoval i V. Mihálik. Podnietila reťaz príspevkov. V diskusii s názvom Poézia v ohni (Romboid, 14, 1979, č. 12, s. 26 - 37) sa zasa objavili hlasy, ktoré kritizovali prevládajúcu neživotnú "patinu" v tvorbe novších básnikov a poetiek. Tieto hlasy vystúpili za humor voči sebe i poézii (Š. Moravčík), proti archaickým emblémom chleba a chudoby (V. Mikula). Z tradície možno čerpať inšpiráciu, ale žiada sa pretvoriť ju cez aktuálnosť rýchleho životného tempa (H. Bacigálová). Fenoménom "skupinového správania sa" a jeho "samoobsluhy kritikou" sa venuje i S. Šmatlák v stati Pridlhý čas nádejí. Romboid, 15, 1980, č. 12, s. 11 - 30.

[9] Oproti archaizujúcej patine časti dobovej poézie sa inak formuje H. Bacigálová (1948), ktorá akoby bola spätá s kultúrnou líniou prvej polovice 20. storočia v slovenskej poézii žien. Jej báseň-esej na výtvarné motívy, obraz vznešenosti prírody, videnej cez prizmu umenia (*Vo vyhni*, 1978, *Orešinka*, 1992), rezonuje s písaním Z. Jesenskej z 30. rokov.

[10] Ide o diskusiu Poézia v ohni, pozri údaj v poznámke č. 8

[11]Autorka sa postavila na obranu tzv. sídliskovej poézie, ktorá podľa nej nie je iba módou (J. Kantorová-Báliková: Sídlišťan a lyrika. Literárny týždenník, 2, 1989, č. 11, s. 5).

[12]Diskusia o poézii T. Lehenovej prebehla v periodiku Literárny týždenník, 2, 1989, č. 8, 9 a 12.

[13]Z. Bajusová: Sedem zbierok, sedem rokov... Slovenské pohľady, 108, 1992, č. 5, s. 27 - 29, s. 28.

[14]Macsovszkého písanie pod menom P. Malúchovej bolo polemikou s tým, že D. Podracká vyžadovala od autorov, povedzme od prozaika Ballu, mravnosť pri líčení ženských postáv. Inšpiráciou pre Macsovszkého boli aj ženské štylizácie výtvarníkov (napr. M. Duchampa), maďarského autora S. Weöresa a nepriamo i "paralelné existencie", ktoré v sebe objavoval Portugalčan F. Pessoa, píšúci tajne pod mnohými pseudonymami.

[15]F. Collinová: Ženská otázka vo filozofii. Aspekt, 3, 1994, č. 2, s. 33 - 43.

[16]S. Chrobáková: Jemne a s dráždivou precíznosťou. Dotyky, 10, 1998, č. 9/10, s. 14 - 15. K priaznivému prijatiu N. Ružičkovej akoby S. Chrobákovú (1960) predurčovala skutočnosť, že aj ona má vo svojom debute *Zo spoločnej zimy* (1994) sebaoslovenia, vízie zlomov, hrán, ktoré evokujú zraňujúci vzťah, nemožnosť dôverčivého kontaktu s druhým

a naopak, spätosť so svetom vegetácie. V bibliofílii *Na hranici jazyka* (1998) akoby zraňovanie prebiehalo už medzi subjektom a slovom (za čím sa ozývajú podnety z J. Ondruša či M. Haugovej). S. Chrobáková sa písaním azda usiluje voľne pohybovať cez hranice žánrových kontúr a niekedy aj slovných hraníc, čoho verziou je i denníková próza *Krutokradma* (1997).

[17] L. Oates-Indruchová: Konfrontácie O - I/M. Romboid, 34, s. 41 - 43, s. 41.

[18]Z autoriek, ktoré sa sformovali v Novom slove mladých za vedenia V. Kondróta, je výrazná Mária Jankalová (1962), ktorá debutom *Zastávka na znamenie* (1990) nepriamo nadviazala na modernú poéziu návratu ku koreňom L. Vadkerti-Gavorníkovej. U Jankalovej však nejde o dedinu práce a konfliktu, ale o nepatetické zamyslenia sa nad svojimi východiskami. Ich miestom je často záhrada ako "územie, upísané otcovi". V atmosfére oddychu akoby spočívala nemennosť, ktorou sa subjekt-žena usiluje uchovať obrazy rodičov pred zásahmi času.

[19]Nemožno obísť dve špecifické poetky, žijúce mimo Slovenska, najmä ak priestorom pre slobodnejší pohyb ženy je u oboch svet znakov, stereotypy jazyka, ktoré treba vyvrátiť. Slovenka z Bukurešti, Dagmar Mária Anoca (1951), prekvapí v zbierke *Synonymia* (1993) filozofujúcou miniatúrou, kde poznámka pod čiarou je často dôležitejšia než základný text, alebo je voči nemu polemickou pointou. Autorka akoby korešpondovala s teóriou rečových aktov, v ktorých sa reč javí ako nedokonalý systém znakov. Vychádza z koncíznosti orientálnej poézie ako aj z Rúfusovej prísnosti k slovu, tú však vystaví i spochybneniu: *"...mlčíme aj vtedy,/keď by sme mali kričať"*. D. M. Anoca je autorkou senzitívneho kritického postoja a vtipu. Katarína Hricová (1967, študovala v Novom Sade a pôsobí ako učiteľka v Starej Pazove) zasa vytvára jazykové etudy, v ktorých literárnovednými pojmami hovorí o elementárnych problémoch. Aby ich vystihla, uplatní cit pre odtienky odlišností medzi zvukovo podobnými slovami (paronymami). Zatiaľ čo N. Ružičková svoje "ja" necháva umierať bez emócií, K. Hricová uvádza "päť dôvodov na demisiu lyrickej hrdinky", ktorej sa už zunovalo zomierať. Z nej i z hrdinu tak Hricová sníma literárne heroizované masky (v zbierke *Terapia*, 1992).

[20]J. Patočka: Tělo, společenství, jazyk, svět. Praha, Oikoymenh 1995.

[21]M. Gáfrik v recenzii na Haľamovej zbierku 60. rokov (Vedomie kontinuity. Kultúrny život, 22, 1967, č. 2, s. 4) vystihol jej "opozíciu" voči "dnešnej pretechnizovanej, "moderne" povedané scientifikovanej dobe (aj v poézii!)" i to, že sa nikdy veľmi nestarala o to, čo sa v poézii práve "nosí".

[22]M. Petříček: Předmluva, která nechce být návodem ke čtení. In: Texty k dekonstrukci. Bratislava, Archa 1993, s.5 - 30, s. 29.

[23]F. Miko: Epická zložka v lyrike. In: Od epiky k lyrike. Bratislava, Tatran 1973, s. 110 - 121, s.121.

[24]J. Buzássy: Doslov. In: Precitnutia, Bratislava, Slovenský spisovateľ 1982, s. 173 - 176, s. 174.

[25]M. Haugová pripisovala listovej komunikácii výnimočný význam. U M. Cvetajevovej považuje za vzácne najmä to, že ruská poetka *"prežíva svoj život v listoch"* s B. Pasternakom a najmä R. M. Rilkem, s ktorým sa dokonca osobne nikdy nestretla. Vyslovila sa tak v margináliii, ku ktorej sú pripojené margináliе D. Podrackej a V. Prokešovej o tej istej poetke. Blok príspevkov uzatvára precízna interpretačná esej J. Zambora, približujúca písanie M. Cvetajevovej v dynamickom napätí protirečení (Literárny týždenník, 5, 1992, č. 41, s. 5 - 6).

[26]J. Cviková upozorňuje na to, že napriek proklamovanému ženstvu poézia M. Haugovej sa vymyká feministickým teóriám spontánneho, racionálnou reflexiou nekorigovaného ženského písania: *Lyrický subjekt "sťahuje svoj svet z kože (s. 40) a súčasne bedlí nad mierou prezentovanej zraniteľnosti". Prijíma svoju polohu na pasívnom póle binárneho kódu mužskosť/ženskosť... zväčša v polohe morálky starostlivosti..."* (Konfrontácie C/Z. Romboid, 32, 1997, č. 7, s. 44 - 45).

[27]Rozhovor P. Macsovszkého s P. Malúchovou bol publikovaný v časopise Romboid, 34, 1999, č. 5, s. 52 - 57.

POZNÁMKA KU KONCIPOVANIU TEXTU: v prehľadovej stati mi nejde o úplný výpočet mien a zbierok, ale o výber tých, ktoré považujem za relevantné pre obraz tvorby slovenských poetiek.

Tradície vinohradníctva v Bratislave a jej okolí

Sylvia Dillnbergerová, Katedra etnológie FiF UK, Bratislava

Vinohradníctvo na Slovensku, ako špecifická zložka agrárnej kultúry, viažúca sa k pestovaniu viniča a výrobe vína, už viaceré stáročia vtláča osobitnú pečať a vytvára charakteristické prvky v spôsobe života a kultúre, osobitne spoločenskej, obyvateľov žijúcich vo vinohradníckych oblastiach Slovenska. Vzhľadom na diferencované prírodné podmienky Slovenska, vinohradnícke regióny sa vyskytujú len v južnom pásme územia Slovenska. Početné historické pramene dokladajú rôznymi činiteľmi podmienené posuny hranice pestovania viniča na Slovensku. V súčasnosti na Slovensku severná hranica pestovania viniča sa tiahne v línii Skalica - Nitra - Zlaté Moravce, po krátkom prerušení na území Gemera pokračuje pri Slovenskom Novom Meste, smerom na Michalovce až k štátnej hranici. Naznačená hranica súčasne tvorí severnú hranicu veľkého regiónu južnej a strednej Európy, kde sa vinohradnícka kultúra z minulosti podnes zachovala /Slavkovský, 1998: 42 - 43/.

Uvedené diferencované prírodné podmienky Slovenska, ako aj postavenie vinohradníctva k poľnohospodárskej produkcii spôsobili na Slovensku vytvorenie dvoch základných typov vinohradníckej kultúry : mestský a dedinský. Dedinský typ, pri ktorom sa nevytvorili špecifické prvky vinohradníckej kultúry, je charakteristický pre územie južného Slovenska. Tu sú vinohrady sústredené na piesočnatých vŕškoch bez vytvorenia súvislého pásma a vinice boli len doplnkom k obilninárstvu. Pri mestskom type, s výskytom viníc na svahoch hôr Malých Karpát, so súvislým pásmom od Bratislavy až po Smolenice, bolo vinohradníctvo hlavným zamestnaním. Popri uvedenom tieto dva typy vinohradníckej kultúry sa odlišovali aj ďalšími znakmi, napríklad charakteristickými prvkami v stavebnej kultúre, najvýraznejšie vo výrobných a skladovacích priestoroch / Slavkovský, 1998 : 44/. Rozhodujúci bol aj ďalší odlišujúci prvok, ktorý výrazne ovplyvnil formy spoločenského života, pri ktorom lahodný vínny mok zohrával veľmi dôležitú úlohu. Kým v dedinskej forme vinohradníckej kultúry vínne pivnice, prípadne vínne búdy s pivnicami, sa nachádzali mimo

obydlia a nevytvárali s vinohradníckym domom jeden stavebný celok, pri mestskom type obytné, miestami i výrobné priestory /najčastejšie podjazd, dvor a predná izba/ sa využívali i na čapovanie vína vlastnej produkcie. Táto forma výčapu vína pod viechou, nazývaná „viecha“ ponúkala jedinečné príležitosti pre kontakt vinohradníkov s prevažne stálymi návštevníkmi, ktorí vinohradnícke domy s obľubou vyhľadávali. Atmosféra v nich bola typickým atribútom obdobia vinobrania. Stala sa predmetom osobných spomienok, často nostalgických, ba i literárnych úvah a esejí významných osobností kultúrno spoločenského života.

Pokiaľ ide o pôvod výčapu vína pod viechou, za najstaršiu zmienku sa podkladá traktát rímskeho herca a spisovateľa Publia Publilia Lochia Syra. Jeho sentencia „ Vino vendabili hedera non opus est “ je dôkazom tejto formy predaja vína už u starých Rimanov / Horna, 1940 : 5 /. Predpokladá sa, že z rímskeho vinohradníctva sa rozšírila do ďalších pestovateľských krajín, vrátane Slovenska, kde početné, hlavne historické a etnografické práce dokladajú jej značné rozšírenie, tradície a hospodársky význam.

Na Slovensku, ako súčasti ešte bývalého Uhorska, bolo právo výčapu vína pôvodne kráľovským regálom, ktoré po udelení privilégií kráľovským mestám prešlo do kompetencie miest a tie ho odstupovali svojim obyvateľom - majiteľom viníc. Z vína dorábaného na pozemkoch vrchnosti, prislúchalo právo výčapu zemepánom, ktorí ho dočasne prepožičiavali poddaným. Tým toto právo prešlo do rozličných spoločenských vrtiev. Mimoriadne dôležitú úlohu zohralo na západnom Slovensku pri rozvoji slobodných kráľovských miest a hospodárskom vzostupe mešťanov / Drábiková, 1989 : 166 /.Podľa Kazimíra v malokarpatskej oblasti vznikom meštianskej fázy vinohradníctva sa vytvorilo vinohradníctvo po kvantitatívnej a kvalitatívnej stránke na vysokom stupni, ktoré bolo špecializovaným výrobným , komerčne orientovaným odvetvím / Kazimír, 1981 : 117, 146 /.

Právo vinohradníka pod viechou čapovať vlastné víno, t. j. jeho predaj v malom, podmienili viaceré okolnosti. Bola to hlavne nadprodukcia vo výrobe vína, prekračujúca samozásobiteľský rámec a hospodársko - obchodno - transportné obmedzenia, ktoré brzdili speňaženie produkcie vinohradníckeho snaženia. Horna považuje vznik práva výčapu vína za dôsledok uzavretého a nekonsolidovaného feudálneho hospodárenia / Horna, 1940 : 4 /. Vo svojom vývoji výčap vína pod viechou sa pod vplyvom viacerých, najmä legislatívnych

opatrení, modifikoval. Postupne popri jeho komerčnom charaktere čoraz viac naberala na svojom význame jeho spoločenská funkcia. Táto forma predaja vína veľmi napomohla rozvoju vinohradníctva. Presadil sa nielen odbyt vína, ale aj, a to predovšetkým, predaj a konzum vína za obojstranne vyhovujúcich podmienok. Tie určovala snaha nielen slušným správaním a ochotou si získať, ale hlavne i udržať klienta. Taktiež dobrá cena vína, ale nadovšetko kvalita a chuť nefalšovaného vína. Tým si možno vysvetliť, prečo táto forma predaja vína získavala na svojej príťažlivosti a životnosti. Obľubu viech totiž spoluvytvárali sami návštevníci, pretože sa tu schádzali príslušníci všetkých sociálnych, etnických i náboženských skupín a napriek rôznorodosti vytvárali pestrú, no nekonfliktnú spoločnosť, ktorú charakterizovala aj sociálna rovnosť / Salner, 1990 : 107 /.

Pramene, ktoré obsahujú údaje o úpravách vzťahov zainteresovaných strán na predaji vína v malom, potvrdzujú uplatňovanie práva výčapu vína v stredovekej Bratislave už v roku 1379. Tu sa pre výčap vína používal termín „ Leutgeben“, ktorý bol rozšírený aj na území Nemecka / Horna, 1940 : 4 /. Spočiatku čapovali mešťania aj mesto za rovnakých podmienok, ale od roku 1532 si mesto vyhradilo isté výhody a zaviedlo prísne kontrolovaný zákaz čapovania v určitom období, kedy sa víno predávalo iba v mestskej vieche, lebo drobní vinohradníci museli svoje viechy zavrieť. Je to obdobie, kedy mesto zaviedlo právo regulovaného výčapu vína pre súkromníkov pod viechami a na úkor vinohradníkov zaviedlo aj právo výlučného výčapu vína / Kalesný, 1969 : 294 /. Bol to tzv. „Bannzeit“- časove obmedzený zákaz výčapu vína pre súkromníkov, v priebehu ktorého mohlo víno predávať len mesto. Tento zákaz čapovať víno bol obecný a museli ho dodržiavať i kapitula aj šľachtickí obyvatelia Podhradia / Kalesný, b.d. : 75 /. Keďže štatúty, ktoré upravovali vzťah medzi mestom a mešťanmi / najstarší je z roku 1497/ , vymedzovali ročnú dobu vyhradenú výčapu mešťanov, spôsob zamestnávania pracovníkov pre túto činnosť, vrátane výšky ich platov a rozsahu dennej prevádzky, získavame z nich pomerne presnú predstavu o atmosfére výčapu vína. Mesto reguláciami výčapu vína si vyhradilo čapovať ho v pôste, v týždni keď bol sviatok Bartolomeja, Martina a Jána Krstiteľa, tiež cez sviatky vianočné, veľkonočné a turičné. Ustanovenia sa týkali i ochrany výrobcu, ktorá bola zabezpečená v podmienkach pre prácu výčapníka, zvaného „ Leutgeber“. Sú dokladom striktnej kontroly predaja vína a zachovania čestnosti pri ňom, pretože výčapník nesmel poskytovať víno bezplatne, tajne ho konzumovať

alebo odnášať vo väčšom množstve domov /Drábiková, 1989 : 166 - 167 /. „Leutgeberi “ boli aj remeselní výčapníci, ktorí boli znalí čapovania a ošetrovania vína. Pre ich vedomosti a zručnosť vo vinárstve, si ich najímali bohatí majitelia víníc, ak sami nechceli čapovať víno, čím tieto bohaté vrstvy majiteľov víníc vytvorili triedu remeselných výčapníkov. Títo chodili najprv podomovo čapovať víno, neskôr ho čapovali vo vlastných súkromných domoch a napokon vo verejných vinárňach, čím okrem súkromného výčapu vína pod viechou vznikol aj výčap vína vo vinárňach, tzv. remeselní krčmári / Kalesný, 1969 : 293 - 294 /.Riadili sa osobitnými štatútmi / Pozri Horna, 1935 : 11 /.

Mesto nemalo spočiatku výčapné miestnosti pre čapovanie vlastného vína. Predávalo ho na viacerých miestach - v podjazde dnešnej Starej radnice, v pivnici u Františkánov a v rôznych prenajatých súkromných domoch / Kalesný, b.d. :74 /. V roku 1506 sa čapovalo v mestskej zbrojnici /na radnici / a od polovice 16. storočia, po rozmachu mestského obchodu s vínom, v priestoroch domu zv. Grunstubl, ktorý sa ešte v súčasnosti nachádza na rohu Zelenej a Sedlárskej ulice . Je zdobený biblickým obrazom nesenia kanaánskeho strapca zo zasľúbenej zeme / Horna, 1935 : 13 /. Zelená izba alebo Zelený dom / Domus virdis / bol jedným z najzvláštnejších bratislavských domov, v ktorom vydržiavala mestská rada každoročne svoje
oberačky a v pivnicich s umiestnenými sudmi držala aj každoročnú prehliadku vína / Faust, 1933 : 131 /. V jeho „apoštolskej“ pivnici skladovalo mesto tie najkvalitnejšie vína, ktoré po sviatku svätého Martina ochutnával richtár s radnými pánmi / Kalesný, b.d. : 74 /.

Na vidieku právo čapovať víno mala šľachta, ktorá toto právo prenajímala poddaným. Z viacerých regulácií a právnych úprav výčapu vína dôležitý význam mala právna úprava z roku 1608, ktorá - platiac pre celé bývalé Uhorsko - povoľovala výčap vína poddaným od Martina do Vianoc, zvyšok v roku zemepánom. Keďže často práve vrchnosť nerešpektovala toto nariadenie, nasledoval rad ďalších právnych ustanovení a nových predpisov. V roku 1899 boli všetky práva majiteľov víníc pre výčap vlastného vína zrušené a nahradilo ich udeľovanie licencií vinohradníckym organizáciám s možnosťou ich prepožičiavania záujemcom o ne. V ďalšom vývoji rozhodujúci bol zákon z roku 1929, ktorým sa znovu obnovilo právo vinohradníkov na výčap svojho vína / Drábiková, 1989 : 167 /. Podnes žije ešte veľa pamätníkov a existujú viaceré literárne záznamy, ktoré približujú spôsob výčapu vína pod

viechou nielen v mestách, ale aj, dnes už v prímestských obciach, napríklad na okolí Bratislavy. Pamätníci si spomínajú na staré vinohradnícke ulice Bratislavy, kde sa sústreďovala väčšina viechárskych domov : na Vysokej, Schondorfskej /Obchodnej/, Valónskej /Slovanská/, Mýtnej, Krížnej. V menšom počte sa nachádzali aj v iných uliciach a štvrtiach mesta - od Karlovej Vsi na jednej strane až po Raču na opačnom konci Bratislavy / Salner, 1990 : 96 /.

Spôsob predaja vína pod viechou mal svoje pravidlá, ktoré určil viničný úrad alebo obec. V súlade s ním každý vinohradník čapoval víno po dobu 14 dní, pričom účastníci sa striedali vždy 1. a 15. v mesiaci. V priebehu roka bolo viac turnusov. Takto sa v určenej následnosti postupne vystriedali všetky vinohradnícke rodiny. Viechy boli v predpísanom poriadku rozdelené na jednotlivé ulice alebo štvrte a ich zoznamy boli vyvesené na mestských alebo obecných úradoch a železničných staniciach / Kahounová, 1960 : 28 /. Víno sa v uvedenom období napríklad v „Zelenoizbovom“ dome smelo predávať po raňajšom zvonení, tzv. „ prim“ a končilo sa o 22, 00 hodine večerným zvonením v kláštore Františkánov, ktoré bolo pomenované „pivové“ / Faust, 1933 : 133 /, podľa Přibíka „vo vinárskom meste skutočne najväčšia pohana“ / Přibík, 1933, : 6 /.

Povinnosťou majiteľa výčapu bolo označiť svoj dom viechou, ako vonkajším znakom jednak pre dom, v ktorom sa práve víno čapovalo - slúžil pre orientáciu potencionálneho zákazníka, a jednak pre výkon výčapného práva, teda legálnosti predaja. Dom sa označoval viničnými listami alebo chvojinou. Postupne sa vyvinulo viacero spôsobov a tým i znakov s bližšou špecifikáciou ponúkaného vína, napríklad pre mladé víno z úrody toho istého roku bola guľa z viničných listov, alebo borovicových vetiev, nastrčenou na palici, staršie ako ročné víno - veniec z viničných listov, dvojročné víno - do venca sa zaplietol strapec hrozna, staršie ako dvojročné víno - na spodnom okraji venca visela konopná brada alebo pestré stuhy /lebo takého víno malu už bradu alebo fúzy - bolo dospelé, múdre / Kalesný, 1980 : 164 /. Farba stuhy bola v súlade s farbou práve predávaného vína / Salner, 1990 : 99 /. V Modre predaj starého vína signalizovalo nabodnutie kapustnej hlavy na tyč / Kahounová, 1960 : 28 /. Meštianske domy mávali vývesné tepané kovové štíty s hroznovým motívom. K predpisom viažúcim sa k samotnému spôsobu predaja patril aj zákaz predaja stravy, cukroviniek a iného občerstvenia, povoľoval sa len predaj sódy a minerálky / Kalesný, 1980 : 165 /. Návštevníkom

bolo však dovolené priniesť si so sebou vlastné občerstvenie, ako mäsové výrobky, bryndzu chlieb, cibuľku, reďkovku, ap. Občerstviť sa mohli aj ponukou od potulných a ambulantných predavačov - arašidami, cukríkmi, kandizovaným ovocím, rybími očkami / Kalesný, 1980 : 165 /.Vo sviatočných dňoch sa k vínu predávali rožky, hrianky s cenakom, pagáče, na Michala miestami aj pečené husi / Drábiková, 1989 : 167 /. Keďže víno rozväzuje jazyky a vyvoláva dobrú náladu, vo vieche nechýbal spev ľudových a vinárskych piesní .Často býval doprevádzaný hudobným nástrojom, prevažne harmonikou, husľami,či gitarou. „ Šraml“ sa nazývala typická viechová hudba / Přibík, 1933 : 12 /. Vo vieche sa hrali aj hazardné hry. Dlhé hodiny sa pod viechou viedli spoločenské debaty na najrôznejšie, často i pikantné témy, alebo sa politizovalo . Uzatvárali sa v nich či obnovovali aj priateľstvá i dôverné známosti.

Návšteva vo výčapnom dome nebola však len spoločenským zážitkom, ale i susedskou povinnosťou, pretože poskytovala domácim finančný zisk, príležitosť pre hodnotenie plodov vinohradníckej práce a súčasne ich zaväzovala k rovnakej odplate pri výčape ostatných občanov. Zohrala tak veľmi dôležitú úlohu v spoločenských stykoch a hospodárskom úsilí vinohradníkov odkázaných na vlastnú iniciatívu pri speňažení svojich výrobkov / Drábiková, 1989 : 168 /. Ekonomické opodstatnenie výčapu vlastného vína stratilo svoj význam po spoločensko - politických zmenách, ku ktorým došlo u nás po 2. svetovej vojne, kedy kolektivizáciou pôdy a vznikom družstevných viech a vinární sa upravil predaj vína. Avšak spoločenské zvyky, vytvorené právom výčapu vína a tradované z generácie na generáciu, pretrvali i v nových podmienkach, aj keď sa presunuli do oblasti trávenia voľného času.

Spoločenské stretnutia vo vieche či vinárni, preslávené najmä v predchádzajúcich storočiach až do polovice 20. storočia, v súčasnosti dostávajú iný rozmer.Typické vinohradnícke regióny môžu poskytnúť podstatne viac dojmov, zážitkov, osobných skúseností a poučení. Aj preto vinohradníctvo a vinárstvo na Slovensku prechádza štrukturálnymi zmenami. Prejavuje so to v snahe o užšie prepojenie doteraz diferencovaných činností - výroby hrozna, vína a jeho speňaženia. S týmto zámerom mnohé privátne a štátne inštitúcie, najmä poľnohospodárske združenia, vinohradnícke múzeum,vinohradníci, ako aj výrobcovia vín, sa snažia prepojiť turizmus s propagáciou vinohradníckej kultúry, osobitne s predajom vína.Vo vinohradníckych regiónoch Slovenska sa v súčasnosti rozvíja špecifický druh agroturizmu - budovanie tzv. vínnych ciest . Ide o jeden z účinných spôsobov, ako

vtiahnuť záujemcu o fyzickú a duševnú relaxáciu do vychutnávania turistických ciest, kultúrnych a historických pamiatok, športových areálov a spolu s poskytnutím ubytovania, gastronomickou ponukou ponúkať i vína, vyrobené v danej lokalite a regióne / JUNG, 1993: 128/. Programová ponuka býva doplnená o návštevu vinohradov, rázovitých vinohradníckych domov s veľkými, kedysi výrobnými a skladovacími, dnes skôr spoločenskými vínnymi pivnicami, účasti na zbere hrozna a na to nadväzujúcich vinárskych tradíciách - slávnostných vinobraniach, poriadaných tradične na jeseň s viacerými sprievodnými akciami a atrakciami /výstavy vín, alegorické vozy, ap./. Ide o kvalitatívny posun smerujúci k modernej turistike, kde zohráva dôležitú úlohu i kultúra vína, zahrňujúca na jednej strane kultivovanú ponuku vína a na strane druhej kultivovanú konzumáciu vína, teda kult vína so všetkými jeho atribútmi. Takáto koncepcia vychádza zo základnej filozofie,ktorá je zakomponovaná vo Vinárskej charte, prijatej Európskou konferenciou vinohradníckych oblastí v roku 1991. Podľa nej turista - konzument vyhľadáva a uprednostňuje vína vyrobené priamo v lokalite jeho turistického pobytu. Uvedená Vinárska charta má kvalifikovane a veľmi detailne rozpracovanú psychológiu konzumenta vín . Jej aplikáciou v praxi je budovanie vínnych ciest, ktorými usmerňuje spotrebiteľa, napríklad i v konzumácii vína a vedie k tomu, aby rozoznal kultúru vína od alkoholizmu, lebo „veľké“ víno, vybavené vlastnosťou a osobitosťou, robí česť tým, ktorí ho pijú /JUNG, 1993 : 128/ . Pre zvýšenie kultúry ponuky vína sa predpokladá konzumácia vína s duševným zážitkom, spojená nielen s pobavením, ale i poučením. A to je prioritným cieľom pri budovaní súčasných vínnych ciest. Naviac tým, že sa v rámci nich podporuje aj výroba kvalitných regionálnych vín, ako aj vín s označením pôvodu, súčasne sa prechádza od systému ochrany akosti vín prostredníctvom vinohradníckych oblastí Európy až po ochranu a práva spotrebiteľov.

Doterajšie skúsenosti ukázali , že hosť vinohradníckej oblasti uprednosťňuje nielen kontakt s výrobcami vín, spoločenské a odborné rozhovory o víne, vinárske semináre a „komentované “ ochutnávky vín, ale i typickú regionálnu ponuku v gastronómii, kvalitatívnu úroveň u vína a „turistickú doplnkovú ponuku“ v oblasti kultúry . Preto medzi hlavnými kritériami kreovanej vínnej cesty je podmienka , že musí viesť cez vinohradnícku oblasť - vinohrady, vinohradnícke a vinárske podniky a „ uličky s vinárňami“, s dispozíciou kvalitatívne zodpovedajúcich vinohradnícko - vinárskych adries výrobcov, ktorí sú ochotní

prijímať hostí a vyžaduje sa aj zodpovedajúca ponuka regionálne typických, gastronomických podnikov vysokej kvality a kultúrnych a historických pamätihodností blízkeho okolia /JUNG, 1993: 128 - 129/.

Literatúra dokladá, že vínne cesty sú rozšírené vo všetkých významných vinohradníckych oblastiach Európy. V zahraničí sú už dávno známou a vyhľadávanou príležitosťou spoznávania a prezentovania vinárskych regiónov.Tie sa stali súčasťou budúcej „ Európskej siete vinárskych ciest“ koordinovanej na medzinárodnej a nadregionálnej úrovni. Do tejto spolupráce sa už zapojilo aj Slovensko.

Na Slovensku sa vyššie naznačená idea začala realizovať začiatkom deväťdesiatych rokov 20. storočia a jej výsledkom bola v poradí ako prvá Malokarpatská vínna cesta, ktorá nadväzuje na dávnu vinohradnícku tradíciu. Využívajúc bohatú tradíciu a vedomosti tak vinohradníkov, ako aj vinárov na propagáciu svojho atraktívneho regiónu a vyhľadávaného dobrého malokarpatského vína, má upriamiť pozornosť domácich i zahraničných návštevníkov na malokarpatský región a oboznámiť ich s dávnou tradíciou vinohradníctva a vinárstva v tomto regióne. V súlade so spomenutou Vinárskou chartou a kritériami pre vínne cesty, má klientovi tieto tradície priblížiťaj ďalšími doplnkovými zložkami: prostredníctvom zaujímavej fauny a flóry a bohato zastúpených historických pamiatok, ľudových tradícií a gastronomických špecialít .

Malokarpatská vínna cesta, ktorá je súčasťou širšieho turistického Malokarpatského regiónu, najstaršieho a najväčšieho na Slovensku, vedie cez bývalé kráľovské mestá Bratislavu, Svätý Jur, Pezinok, Modru a priľahlé podkarpatské obce okresov Bratislava, Pezinok a Trnava. Každé mesto i obec, zakomponovaná do nej , má svoje zvláštnosti, ktoré odrážajú kultúru obce a jej obyvateľov i historické podmienky vývoja. Medzi atrakcie Malokarpatskej vínnej cesty patrí návšteva Vinohradníckeho múzea v Pezinku s možnosťou oboznámenia sa so zbierkami dokumentujúcimi dejiny vinohradníctva, vinárstva a histórie mesta. Nezaostáva za ňou ani návšteva Školského majetku v Modre, ktorá je osobitná tým, že je spojená s degustáciou známych a kvalitných vín tejto oblasti . Ten, kto má záujem, v tomto v súčasnosti jednom z najväčších vinohradníckych miest Slovenska, môže si vymeniť, alebo dokonca v ďalšom osobnom rozhodnutí formou štúdia získať odborné znalosti , vedomosti a skúsenosti v oblasti vinohradníctva na Odbornej vinohradníckej škole v Modre. Tá tohto roku

slávi 110. výročie svojho vzniku, čo je dostatočným dokladom jej pozície v danom regióne. Poskytuje priestor aj pre konfrontáciu edukačného systému v oblasti tradícií vinárstva. Prostredníctvom rôznych podujatí a stretnutí dochádza aj k obchodným, či spoločenským kontaktom a výmene skúseností, prevažne vinohradníkov. Prispieva k tomu i skutočnosť, že ide o región s najintenzívnejším finalizovaním výroby hrozna - výrobou vína, kde popri dvoch

koncentrovaných vinárskych spracovateľoch je veľa podnikov, ktoré spracúvajú buď časť, alebo celú produkciu hrozna. V súčasnosti v bratislavskom regióne sa vinohradníctvom zaoberá 22 poľnohospodárskych družstiev a viacero privátnych a štátnych inštitúcií. Mnohí odborníci , ktorí v nich pracujú, sú ochotní podeliť sa so svojimi dlhoročnými odbornými skúsenosťami .Tým, ktorí majú ďalšie dotazy, prípadne želania o rôzne iné podujatia, či osobné stretnutia s významnými osobnosťami tohto regiónu, môžu sa s dôverou obrátiť na Malokarpatskú turistickú a informačnú kanceláriu, sídliacu tiež v Modre. Je zriaďovateľom Malokarpatskej vínnej cesty a vyjde v ústrety každému klientovi.

Malokarpatská vínna cesta priťahuje aj gurmánov. Pre labužníkov je lákavá svojou vôňou, farbou i chuťou gastronomická pochúťka, ktorú ponúkajú obyvatelia v Slovenskom a Chorvátskom Grobe. Podľa tradičných zvyklostí poskytujú priamo vo svojich domoch posedenie pri príprave v chlebových peciach a hlinených pekáčoch pečenej husaciny s lokšami - typickými kulinárnymi špecialitami pre túto oblasť. Ich následný konzum dopĺňa a zvýrazňuje chuť tamojších vychýrených vín a burčiaka. Aj početné reprezentačné pohostinské zariadenia so štýlovým interiérom, napríklad v Pezinku, Modre a Limbachu, sú známe ponukou regionálnych gastronomických špecialít, ale osobitne sú vyhľadávané pre široký sortiment výborných odrodových vín malokarpatskej oblasti. Tie sa vyznačujú vysokou kvalitou, osobitnou chuťou, vôňou i buketom.Vynikajú najmä biele vína/ Muller - Thurgau, Rizling vlašský a rýnsky, Burgunské biele a sivé, Silvan zelený a ružový, ap./. Niektoré z nich v minulosti boli predkladané aj na významných panovníckych dvoroch, v súčasnosti sú i na slávnostne prestretých tabuliach počas rôznych, aj protokolárnych príležitostiach. Obce Rača, Horné a Dolné Orešany sú preslávené výborným červeným vínom, ktoré dostali už viaceré ocenenia.

Základné informácie o Malokarpatskej vínnej ceste sa zahrnuli do Európskeho katalógu vínnych ciest, ktorý vyšiel v roku 1993. Zverejnením Malokarpatskej vínnej cesty sa

očakáva zvýšený záujem nielen domácich, ale aj zahraničných turistov o malokarpatský región. S ďalšími významnými vinárskymi regiónmi Slovenska - Levickým, Hlohoveckým a Nitrianskym sa už tiež spolupracuje formou podobného projektu ako v malokarpatskom regióne. Slovenskú vínnu cestu zavŕši Tokajská vínna oblasť, rozprestierajúca sa na východnom Slovensku, ktorá popri Malokarpatskej je známa už od stredoveku. Vzájomným prepojením vinárskych regiónov na Slovensku sa vytvorí súvislá vínna cesta Slovenska. Naviac na východnom Slovensku plánovaný projekt Tokajskej vínnej oblasti by spolu so susediacou Tokajskou oblasťou v Maďarsku poskytol atraktívny turistický cieľ s možnosťou porovnávania regionálnych zvláštností jednej vinohradníckej oblasti na územiach dvoch štátov. Napokon prepojením Malokarpatskej vínnej cesty / a ďalšími kreovanými na území Slovenska/ s podobnými vínnymi cestami v oblasti Balatonu v Maďarsku a Dolnom Rakúsku s možnosťou ich pokračovania do Slovinska, Talianska, Francúzska , Španielska, ap. ponúka sa vytvorenie veľmi atraktívnej a určite turisticky mimoriadne vyhľadávanej vínnej cesty Európy s možnosťou porovnávania kultúry, či už mestskej, ľudovej, ale najmä vinohradníckej.

Použitá literatúra:

Drábiková, E.: 1989 - Človek vo vinici. Bratislava.
Faust, O.: 1933 - Zo starých zápisníc mesta Bratislavy. Bratislava.
Horna, R.: 1935 - O bratislavském vinařství. Bratislava.
Horna, R.: 1940 - Výčepnické právo vinařu. Praha.
Jung, J.: 1993 - Možnosti zapojenia vinohradnícko - vinárskych odvetví do agrotutizmu. In : Vidiecky turizmus a agroturizmus na Slovensku. Bratislava, s. 127 - 131.
Kahounová, E.: 1960 Vinohradníctvo Malých Karpát./Vybrané kapitoly zo štúdia ľudového zamestnania. Slovenský národopis VIII.
Kalesný, F.: 1969 - Z dejín Bratislavského vinohradníctva a vinárstva. In : Bratislava, zv. IV, T. IV, s. 267 - 308.
Kalesný, F.: 1980 - Predaj vína v minulosti. Vlastivedný časopis 29, 4, s. 163 - 165.
Kalesný, F.: b.d. - Vinohradnícke múzeum v Bratislave. Sprievodca po expozícii

Vinohradníckeho múzea v Bratislave.Bratislava.

Kazimír, Š.: 1981 - Malokarpatské vinohradníctvo do konca 18. storočia. Historické štúdie XXV.

Přibík, Z.: 1933 - Pod bratislavskými viechami. Bratislava.

Salner, P. akol.: 1990 - Taká bola Bratislava. Bratislava.

Slavkovský, P.: 1998 - Tradičná agrárna kultúra Slovenska. Bratislava.

Spoločenský život v Bratislave

(Na príklade sviatkov a osláv v rokoch 1900-1938)

Viera Feglová

Ústav etnológie SAV

Spoločenský a kultúrny život mestského obyvateľstva podmieňovali mnohoraké faktory. Spomeňme liturgický kalendár, a z neho sa odvíjajúce formy ľudovej sviatočnosti v rodine a sociálnej skupine, stavovské spoločenské normy každodenného i sviatočného života ako inštitucionálne zložky reprezentujúce súdobý politický režim.

Hovoriť o jeho formálnej stránke v mestskom prostredí Bratislavy v rozpätí 40 rokov sa môže zdať jednoduché. Ale predsa, za toto obdobie sa mesto takmer 3krát zväčšilo čo sa týka počtu obyvateľov, s čím súvisí aj zmena etnickej štruktúry mesta, čo znamená, že zatiaľ čo v počiatku 20. storočia tvorilo obyvateľtsvo slovenskej národnosti necelých 18 %, v 40. rokoch to bolo už takmer 50%. V politicko-administratívnej rovine je toto obdobie charakteristické maďarizačným opatreniami v prvom desaťročí, rozpadom Rakúsko-uhorskej monarchie a vznikom nového štátu - Československej republiky.

Keď uvažujeme o vzájomných vzťahoch medzi mestom (v tomto prípade Bratislavou) a jeho ľuďmi, musíme zohľadniť dve roviny: diachrónnu a synchrónnu.

a) V diachrónnej rovine je potrebné analyzovať procesy, vďaka ktorým sa Bratislava v priebehu 20. storočia postupne zmenila z provinčného hniezda na okraji Viedne, akým bola na prelome storočia na druhé najvýznamnejšie mesto ČSR a neskôr sa stala hlavným, najväčším a najdôležitejším mestom samostatnej Slovenskej republiky.

b) V synchrónnej rovine je signifikantné, že ľudsky i priestorovo akoby existovali dve Bratislavy: Rozdiely sa prejavovali medzi starousadlíkmi resp. novoprisťahovalcami ale aj medzi obyvateľmi "mesta" a nových štvrtí.

Objektívne narastajúci význam mesta potvrdzujú aj údaje o počte obyvateľov: v roku 1890 dosiahol počet Bratislavčanov číslo 50.000, v dvadsiatych rokoch prekročil hranicu 100.000, v roku 1950 tu už žilo vyše 200.000 obyvateľov, v roku 1970 viac než 300.000 a v súčasnosti je to 445.000. Nemenili sa len počty, ale aj zloženie obyvateľstva. V niekoľkých štúdiách sme dokumentovali, že politické procesy neznamenali len kvantitatívne, ale najmä kvalitatívne zmeny v štruktúre mesta. Spolu s prírastkom kráčali totiž ruka v ruke straty. Zmeny režimov

sprevádzali dobrovoľné či vynútené odchody židovských, maďarských a nemeckých starousadlíkov, ktorí tvorili jadro mestotvorných vrstiev.

So zmenou politického režimu sa menila aj forma a hodnota jednotlivých sviatočných príležitostí: a to tak "zhora" ako aj z aspektu obyvateľstva. Politickým zmenám sa totiž prispôsobovali aj oslavy. Jednotlivé režimy v súlade so svojou ideológiou menili vzťah k sviatkom: štátnym, ale aj cirkevným, spolkovým či výročným. Môžeme uviesť príklad Vianoc: pôvodne cirkevný sviatok získaval v rokoch 1. ČSR najmä spoločensko-humanitný charakter; Slovenský štát vrátil sviatku pôvodný zmysel, kým ateistický komunistický systém popieral religiózne aspekty a zdôrazňoval ich ako sviatky rodiny a mieru. Ovplyvnené boli tiež subjektívne hodnoty: vzťah k rodine, majetku, národu, štátu, náboženstvu.

V Bratislave ako v dôležitom mestskom centre (hlavné mesto Slovenska; "druhé mesto" Uhorska i Československa) oslavy štátom podporovaných sviatkov akoby reprezentovali nielen mesto, ale celé Slovensko. To vystavovalo úradných činiteľov i obyvateľov mesta inštitucionálnemu tlaku. Rozmanitá štruktúra obyvateľstva s rôznorodými záujmami pritom túto formálnu jednotu narušovala: Pri vzniku ČSR maďarské a nemecké obyvateľstvo spočiatku bojkotovalo aktivity novej vlády. Nové štátne sviatky (28. október, 7. marec, deň narodenín prezidenta TGM) mali vyjadrovať podporu česko-slovenskej vzájomnosti a jednoty; zároveň poskytovali príležitosť na vyjadrenie opačného postoja.

Na ich oslavách sa aktívne podieľali len československí obyvatelia a úradné inštitúcie: niektoré z presvedčenia, iné z prinútenia. "7. marca sme mali dať do kaviarne bustu Masaryka, ale to bolo len tak: ozdobili sme ju nejakými stuhami a postavili do stredu, aby ľuďom zavadzala" spomínal jeden z informátorov (1910). Na laxný prístup obchodníkov k výzdobe výkladov si sťažovala dobová tlač ešte v polovici tridsiatych rokov.

Adaptácia autochtonného obyvateľstva vyžadovala čas a trpezlivosť z oboch strán. Pocit urazenosti maďarských a nemeckých starousadlíkov podporovali aj zákazy aktivít na uhorských sviatkoch, ku ktorým patriili maďarské trikolóry, kroje, apod. Štátne orgány kontrolovali všetky verejné priestory v úsilí potlačiť propagovanie veľkomaďarských myšlienok na záhradných slávnostiach a spolkových stretnutiach. Podobné modely nachádzame aj pri iných zmenách režimov, keď časť Bratislavčanov dávala najavo sympatie "minulosti" a mocenské orgány vystupovali proti...

Druhú vrstvu v kultúrnom kalendári mesta predstavovali cirkevné sviatky. Ich funkcia v oficiálnom systéme sa menila. Do začiatku II. svetovej vojny boli tolerované a tvorili kostru

spoločenského života mesta. Odohrávali sa na uliciach a v spoločenských miestnostiach rovnako v dobách monarchie ako za l. československej republiky. V rokoch Slovenského štátu sa náboženstvo stalo súčasťou oficiálneho ideologického modelu spoločnosti.

Tretiu vrstvu festivít predstavovali spoločenské akcie humanitného charakteru. Sem patrili kvetinové, cukríkové korzá v jarných a zimných mesiacoch, záhradné slávnosti a pod. Pripravovali ich najmä početné spolky, ktoré tvorili jadro organizátorskej invencie spoločenského života Bratislavy.

Z množstva sviatočných príležitostí sme zvolili 1. máj. V rôznych podobách fungoval v celom sledovanom období: Svetovo akceptovaný Sviatok práce bol najskôr trpený, neskôr tolerovaný a po roku 1948 patril k najdôležitejším sviatkom. Na jeho analýze by sme chceli dokumentovať zmeny formy v závislosti od funkcie a hodnoty, ktorú tejto príležitosti pripisovali jednotlivé politické režimy. Zároveň si všímame, ako sa menil vzťah obyvateľstva k nemu.

V roku l89O sa tento sviatok slávil v Bratislave prvýkrát. Napriek príkazu ministra vnútra o medzinárodných oslavách l. mája zakázalo však bratislavské hajtmanstvo akúkoľvek manifestáciu, demonštráciu alebo schôdzu. Robotnícky spolok Vorwärts teda pripravil len záhradnú slávnosť, na ktorej sa podala žiadosť o 8 hodinový pracovný čas. Pozvaní boli nielen robotníci, ale zúčastnilo sa jej aj niekoľko podnikateľov.

Táto forma oslavy sa ukázala ako vyhovujúci model aj v neskorších rokoch. Prvý máj spadal do tradičných jarných slávností, ktoré prebiehali v prírodných scenériach, či už v Petržalke alebo na vŕškoch pod hradom. Prirodzene tak splynuli dve odlišné podujatia. Mestské obyvateľstvo s radosťou privítalo možnosť vybrať si kultúrne aktivity podľa vlastných predstáv. V popoludňajších hodinách pripravovali podľa tradície "najznamenitejšie dámy mesta" stánky s občerstvením v petržalskom parku pri hudbe niektorého s mestských orchestrov.

Samostatné stretnutia robotníkov a neskôr politických strán sa stali modelom l. mája až v rokoch l. republiky. Slovenské, nemecké či maďarské oslavy sa organizovali oddelene. Súčasťou ostávali aj naďalej bohoslužby, ktorými sa oslavy v popoludňajších hodinách začínali v kostole u Kapucínov. K priebehu takmer automaticky patrili spoločenské a kultúrne podujatia poriadané robotníckymi spolkami v mestských záhradných reštauráciach a spolkových miestnostiach v hostincoch.

V tridsiatych rokoch, po nástupe fašizmu v Nemecku, došlo k zmene vo forme osláv l. mája. V roku 1937 prvýkrát prebehli spoločné oslavy slovenských, maďarských aj nemeckých strán, (s výnimkou nacionalistických). Zjednotenie odrážalo všeobecnú reakciu na ohrozenie štátu. Cirkevné bohoslužby ostali trvalou súčasťou osláv aj v nasledujúcich rokoch.

V Slovenskom štáte sa práve tento sviatok uvádzal ako dôkaz tzv. demokratičnosti nového režimu. Bol nielen tolerovaný, ale zúčastňovali sa ho reprezentanti všetkých vrstiev obyvateľstva. Mal komorný charakter schôdze pod holým nebom, v popoludňajších hodinách pre všetkých obyvateľov spestrovali kolorit mesta ľudové slávnosti.

V povojnovom Československu sa 1. máj zmenil obsahom aj formou. Prezentoval sa ako masová celospoločenská manifestácia na oslavu mieru.

Pri koncipovaní tohto príspevku som si uvedomila nesmiernu šírku problému sprievodu ako spoločenského rituálu a jej takmer neuchopiteľnosť pri analýze štruktúry funkcií sprievodov v mestskom prostredí. Vždy je to totiž akoby jedinečná situácia vo vzťahu účastník <--> účastníci a účastník - účastníci <--> diváci v psychologickom a komunikačnom zmysle. Pritom pravidlá sprievodu - forma, usporiadanie, trasa, znaky, zástavy, kríže, iné predmety, hudba, spev, odev, masky, ritualizované činnosti, gestá, tanec sú pre jednotlivé príležitosti tradične známe.

Sprievod, organizovaný zástup ľudí pohybujúci sa po vytýčenej ceste je ako sociálny rituál známy všetkým kultúram bez rozdielu rozlíšenia stupňa vývoja. Môže byť vyjadrením:

1) magických predstáv ochrany, očisty, úcty, prosperity, sprostredkovania a odovzdania dobra

2) kresťanských tradícií: viery, pokory, prosby božského vyslyšania, uctievania

3) občianskeho postoja: lojality k spoločenskému poriadku, oslavy víťazstva, porážky, pamätných udalostí, ale i demonštráciou nesúhlasu s mocou.

4) spoločenského vyžitia: uvoľnenia, zábavy, radosti, psychickej hygieny.

Z toho vychádza ďalšia rovina analýzy a tou je rozlíšenie organizátora a účastníkov.

<u>Náboženský život</u> organizačne zabezpečuje cirkev, teda aj organizáciu cirkevných sprievodov, procesií - najčastejšie prostredníctvom kňaza a cirkevných spolkov. Zúčastňovala sa ich a zúčastňuje príslušná náboženská komunita.

<u>Spoločenský život</u> v meste bol v rámci kultúrneho kalendára organizačne spätý jednak s inštitucionalizovanými, ale aj neformálnymi vekovými skupinami, profesnými a záujmovými

združeniami (akými boli hasiči, sokoli, spolky roľnícke atď.). Spoločenský život v mestskom prostredí vykazuje väčšiu pestrosť vyplývajúcu z etnickej, sociálnej, ekonomickej, náboženskej, spolkovej štruktúry mestského obyvateľstva. Sprievody ako súčasť kalendárnych, rodinných, profesných, spolkových, štátnych sviatkov, slávností a osláv význačných medzníkov a udalostí tvorili v minulosti a opäť tvoria významnú súčasť kultúrnych akcií v mestskom prostredí. Ak organizačne vystupuje v popredí štátna moc, v sprievodoch dominuje vojsko, školy, telovýchovné združenia, hasiči, verejnoprospešné spolky a pod. Sprievody pri kalendárnych sviatkoch boli organizačne v rukách buď cirkvi alebo spolkov rôzneho zamerania.

Tradičné príležitosti:

Sprievod ako stmelujúci organizačný prvok prežitia sviatočnosti kalendárnych príležitostí môže byť v rôznej miere formalizovaný, podľa významu, aký sa mu pripisuje v obyčajovej situácií. V inej rovine sa niesli pohreby v mestskom prostredí, sprievody so smútočným kočom, vencami, smútiacimi pozostalými bol pre mestské obyvateľstvo príležitosťou vyjadriť súcit a spoluúčasť aj ako diváci. Účasť v sprievode narastala podľa významnosti zosnulého alebo v súvislosti od tragičnosti jeho skonu. Napr. v roku 1913 sa na pohrebe hasiča zachraňujúceho opravára verejnej studne zúčastnilo 11.000 obyvateľov. Zvláštnu pozornosť zo strany etnografov by si zaslúžili štátne pohreby s množstvom ritualizovaných i spoločenských prvkov.

Sprievod ako ceremoniálna časť obyčajov sprevádzajúcich iné medzníky v životnom cykle - školské, maturitné, beánie, regrútske sú záležitosťou jednej vekovej skupiny. Odlišujú sa znakmi sprievodu - pánske šaty, rukavičky, cylinder - maturitný sprievod; dlhé uši - beáni, stužky na kabátoch - regrúti. V súčasnosti sa v sprievodoch často objavujú heslá, transparenty s komickým textom, vyberanie peňazí. Neodmysliteľnou súčasťou je dialóg s okoloidúcimi.

V mestskom prostredí sprievody tvorili v minulosti neodmysliteľnú kulisu takmer každej významnej udalosti. Okrem vojenských, hasičských sprievodov preukazujúcich zručnosť, chrabrosť, disciplinovanosť zaručujúce ochranu obyvateľstva si pozornosť zasluhujú sprievody spoločenského charakteru doprevádzajúce humanitne zamerané akcie. Takými boli kvetinové trhy, kvetinové korzá zakončené sprievodom na ozdobených bycikloch, kočiaroch apod., v medzivojnovom období sprievody remeselníkov pri s alegorickými vozmi, hyperbolizovanými pracovnými nástrojmi a remeselníckym odevom, ktoré mali znakovú funkciu. V prvých desaťročiach 20. storočia mali charakter sprievodu zverejňujúceho významný medzník v živote člena spoločenstva aj sprievody priateľov, známych,

spolupracovníkv s muzikou k domu oslávenca, kde mu hrali a spievali serenády. Reklamnú funkciu mali informačné sprievody po mestách pri príchode komediantov či cirkusu.

Najvážnejšiu úlohu však zohrávali cirkevné procesie či už v mestách alebo na vidieku. Procesie (na Božie Telo, Nanebovstúpenie Ježiša Krista, Bielu sobotu, Krížové dni na sv. Marka, sv. Urbana, na Veľký piatok a iné) a púte tvorili ľudovú sviatočnosť náboženských sviatkov odohrávajúcu sa v intraviláne alebo extraviláne obce, mimo posvätného priestoru kostola. Cirkevné procesie si v usporiadaní sprievodu zachovali vekovo-pohlavnú diferenciáciu, pričom pozostatkom ochrannej funkcie usporiadania sprievodu je umiestnenie sochy, sakrálneho predmetu, obrazu v jeho strede. Ochranu mu tvorí najčastejšie 12 dievčat v bielom odeve, symbolizujúcom nevinnosť, ktoré držia konce stužiek roztiahnutých do kruhu nad baldachýnom. Najčastejším prvkom procesie sú predpísané zastavenia a pohrúženia sa do modlitby, spevu nábožných piesní. Súčasťou sprievodov boli kostolné zástavy plniace znakovú funkciu, rozsýpanie kvetov, horiace sviece označovali purifikáciu, čistotu. Mimoriadnej obľube sa napr. v okolí Bratislavy tešili nočné púte, ktoré sa konali od mája do septembra vždy 1. sobotu v mesiaci, kedy sa o 21 hod. pohla procesia z Kalvárie do Marianky. Mládenci osvetľovali sprievod vpredu, v strede a na konci lampášmi a po krajoch sprievodu kráčali nosiči svetla, tzv.svíčkari, faklári.

Nočný sprievod s lampášmi, fakľami sprevádzal aj sviatok Jána Husa, ktorý sa v Bratislave začal sláviť po roku 1918 najprv českým a slovenským obyvateľstvom, v 30. rokoch sa ho už zúčastňovali aj bratislavskí Nemci a Maďari, ktorí ho stotožňovali s evanjelickým sviatkom.

V skratke načrtnutý prehľad typov a druhov sprievodov vo mestskom kultúrnom kalendári ukazuje, že v priebehu vývinu tohto fenoménu pribúda reprezentačných zábavných prvkov komunikujúcich zásadné ciele sprievodu v sviatočných a oslavných situáciách.

Štátne sviatky sú v každej spoločnosti príležitosťou pre vyjadrenie spolupatričnosti (či rozporu) medzi občanmi a štátom. Ich kolektívny charakter má formálne vyjadriť vonkajšiu celistvosť spoločnosti ako protipól vnútornej diferenciácie rôznych skupín obyvateľstva. Demonštrovanie jednoty (účasťou na sviatku aj formou prejavu) je (najmä v totalitnom systéme) cieľom. Prvky spontánnosti, obohacujúce formu sviatku sú potlačované, v lepšom prípade kontrolované organizátormi, v tomto prípade štátom. Odrážajú súdobú vnútornú i medzinárodnú politickú klímu, dajú sa z nich vyčítať vzťahy vo vládach, stranách, postavenie jednotlivcov v štruktúre apod.

Literatúra:

Zajícová, K.: Pútne miesto Marianka. Diplomová práca. FFUK Bratislava l993, s.128

Salner,P.: Taká bola Bratislava. Veda, Bratislava 1991

Encyclopedia Britanica, London 1911, zv. 7

Encyclopedia of morals and religion.

Feglová, V.: Charakteristika kultúrneho kalendára Bratislavy na konci 19 a v prvých desaťročiach 20. storočia. SN, 35,1987, s. 347-355.

Mannová, E.: Spolky v Bratislave v druhej polovici 19. a prvej polovici 20. storočia.

Z TRADÍCIÍ KOVOSPRACÚJUCICH REMESIEL V BRATISLAVE

Slobodné kráľovské mesto Bratislava v 15. storočí mala okolo 5000 obyvateľov a patrila k najvýznamnejším mestám vtedajšieho Uhorska. K hospodárskej prosperite mesta prispievali aj kovospracujúce remeslá, ktorých rozmanitosť výroby podnietila aj delbu práce, vlastne špecializáciu jednotlivých remesiel. Z veľkého počtu špecializácií sa zameriame na kováčov a zámočníkov, cínarov, medikováčov a zlatníkov.

Dôležitú úlohu v mestskej remeselnej výrobe zohralo v Bratislave kováčstvo, od ktorého sa tom istom storočí od kováčstva oddelilo zámočníctvo. V daňovom registri mesta z roku 1379 sa uvádzajú mená siedmich kováčov: Ekla, Šimona, Mikuláša, Mikuláša Paira, Petra, Ulricha a Erharda mesta Medzi prvými z kovospracujúcich remesiel sa združili do cechu v 15. storočí kováči (1455). Zámočník Ján sa spomína až z roku 1410 v zázname výdavkoch mesta pri príležitosti návštevy kráľa Žigmunda (1387-1437) a zámočníci sa združili do cechu až 16. stor. (1516) spolu s ostrohármi.

Archeologické výskumy vo veľkej Bratislave nás, okrem písomných prameňov, najviac oboznamujú s veľkým spoločenským dosahom kováčov a ich špecialistov, ktorí mali na svoju dobu širokú výrobnú škálu a to od poľnohospodárskeho náradia, remeselníckych výrobných nástrojov, predmetov z domácnosti, cez stavebné kovania, výstroja a výzbroja stredovekého bojovníka, kultových predmetov a mnoho iných výrobkov. Okrem týchto základných prác kováči a zámočníci vykonávali pre nich aj netypické práce. Pracovali napríklad v mestskej výrobni zbraní. Tu v rokoch 1439-1440 pôsobil Kristián Trenzl a v rokoch 1439-1444 zámočníci Ulrich, Bartolomej a majster Ján. Mestská výrobňa zbraní bola umiestnená v Starej radnici. Zámočnícky majster Ján opatroval aj mestské hodiny. Koncom 17. storočia pracovali títo remeselníci pri údržbe strojov v bratislavskej mincovni. Kováči vykonávali aj funkciu zverolekárov. Hlavným mecénom remeselníkov bola cirkev, šľachta, alebo mesto. Z cirkevných prác z výtvarného hladiska sem zaradujeme dvoje dvierka z pastofória z 15. storočia, z ktorých jeden exemplár môže byť vzdialeným ohlasom dvierok z dómu sv. Martina od viedenského zámočníka Žigmunda Fischera.

Tak v ako iných mestách, tak aj v Bratislave vznikali cechové organizácie, ktoré zhruba od 14. storočia nadobúdali na Slovensku reálnu podobu. Úlohou cechov bolo na základe spísaných štatútov bojovať proti konkurencii cudzích a neorganizovaných remeselníkov, dbať o kvalitu remeselníckej práce a získavať možnosti zhodnotenia svojich výrobkov v meste. Písomné pramene upozorňujú na cechovú organizáciu bratislavských kováčov, ktorí sa medzi prvými z kovospracujúcich remesiel združili do cechu v 15. storočí. Artikuly im dalo mesto, ale postupne udelovanie štatútov sa stalo výsadou panovníka (Leopold I., Mária Terézia). Cech kováčov trval do roku 1872, kedy bol zrušený.

Zámočníci až v 16. storočí a kedže ich bolo málo, spájali sa s príbuznými remeselníkmi - puškármi, hodinármi, kladkármi a nožiarmi. Pritom u zámočníkov sa stretávame aj s národnostnou diferenciáciou hlavne v 17. storočí. Delenie na nemeckých a uhorských zámočníkov (ostrohárov, od roku 1624) sa vyskytovalo v zmiešanom národostnom prostredí. Uhorskí zámočníci vyrábali len zubadlá, strmene, ostrohy a nesmeli vyrábať zámky a kľúče, ktoré boli doménou nemeckých zámočníkov. Postupne sa sa združené cechy osamostatňovali. V 18. stor. (1752) zostali spolu len zámočníci a hodinári, ktorí sa oddelili od zámočníkov v roku 1776. Cechová činnosť zámočníkov pokračovala do ich zrušenia v roku 1872. V roku 1874 pokračovala ich činnosť v samostatnom priemyselnom spolku.

S kováčskymi a zámočníckym cechmi úzko súvisí aj otázka záujmu a výučby k remeslu. V rámci hierarchie bol na najspodnejšom rebríčku učeň, potom tovariš a nakoniec majster. Tovariš, ktorý sa chcel stať majstrom musel predložiť výučný list, záznamy s vandroviek a zhotoviť majstrovský kus, ktorý mal vyrobiť za dobu 14 dní. Po splnení podmienok musel urobiť nákladnú hostinu pre členov cechu. U zámočníckeho cechu to bolo zložitejšie. Záujemca z tovarišov o majstra musel okrem písomných dokladov (výučný list, vandrovky) dokázať svoju bezúhodnosť a záväzkov voči ženám (slobodné, vdovy). Na zhotovenie majstorvského kusu mal pol roka. Po prijatí za člena musel pohostiť cech. Spomínaní remeselníci sa naozaj nemohli sťažovať na nedostatok práce. Známe sú prípady, keď vypomáhali remeselníkom v Bratislave aj majstri z iných miest.

Umelecko-remeselná činnosť kováčov a zámočníkov v Bratislave počas stáročí (od gotiky až po secesiu) zanechala trvalé hodnoty na mnohých miestach mesta. Žiaľ, modernizácia objektov a priestranstiev v minulosti, ako aj chybné rozhodnutia pri

asanácií domov, k záchrane kováčsko-zámočníckych prác nepriala. Preto len mozaikovite môžeme rekonštruovať stav pamiatok jednotlivých slohových období v Bratislave.

V období gotiky v Bratislave hlavným mecénom bola cirkev, ktorá kováčsko-zámočnícke práce vo vysokej kvalite potrebovala na dotvorenie interiérov a exteriérov sakrálnych stavieb. Postupom času sa umeleckoremeselné výrobky dostávali aj do príbytkov zámožných vrstiev mesta. Do dnešných čias sa práce kováčov a zámočníkov, ktoré dotvárali gotické architektonické diela a v slohovej forme gotického tvaroslovia boli štýlovo zhodné, sa nám zachovalo v malom počte. Kované železo na vzduchu podliehalo koróznym vplyvom a preto bolo chránené tmavými smolnými lakmi. Význačné diela poli pozlacované, alebo postriebrované, kombinované s červenou, modrou, alebo zelenou farbou.

Nálezy zámkov a kľúčov, ktoré dopĺňajú múzejnú kolekciu stavebných kovaní nám poukazujú na veľkú majetkovú diferenciaciu spoločnosti (ochrana majetku proti krádeži) v Bratislave v 15. a 16. storočí, ako aj na zručnosť zámočníckych, prípadne kováčskych majstrov. Ich funkčná diferenenciácia často vychádzala z technického riešenia mechanizmov ovplyvneného západnou konštrukciou (dverové a truhlicivé zámky, závesné zámky), ktorému bola podriadená estetická stránka, ako aj materiály.

Významným charakteristickým prestaviteľom tohto obdobia bol typ mreže s prevliekanou hranatou tyčou zvýraznenou dekoratívnymi prvkami. V takomto duchu sú vytvorené pozlátené dvierka z pastofória dómu sv. Martina, z 2. pol. 15. stor., ktoré vytvoril v rámci pôsobenia viedenskej stavebnej huty v Bratislave - umelecký zámočník Žigmund Fischer. Podobné dvierka v jednoduchšom prevedení z pastofória sa nachádzajú v kaplnke Starej radnice. Dvierka z pastofória, ktoré sú v expozícii Umelckých remesiel Mestského múzea, svojou kompozíciou - železné pásy, ktoré preložením vytvárajú štvorcovú sieť so štylizovanými kvetmi na mieste spojov - sa štýlovo podobajú dvierkam, ktoré sa nachádzajú v kostoloch na východnom Slovensku. Naproti tomu svojou jednoduchosťou pôsobia vetrákové mreže na objekte na Prepoštskej ul. Napodobňovanie architektonických tvarov gotického staviteľstva (motívy ružice, kružby, fiály) aplikovali kováči a zámočníci okrem mreží aj na iné výrobky - zámky, kľúče, závesy, svietniky a iné.

S renesanciou sa kováčsko-zámočnícka produkcia v Bratislave dostáva vo väčšej miere aj do príbytkov mešťanov. Svojou formou opúšta gotiku a prispôsobuje sa novým pomerom. I keď ťažiskom prác je hlavne svetská architektúra, verejné priestranstvo mesta a naďalej aj chrámový priestor (okenné mreže, kryty na studne, klietky hanby, svetlíky, dvere a ich súčasti, brány a iné výrobky s výzdobnými technikami). Špecialitou Bratislavy v tomto období sú kované dvere, kde základ tvorí rám s prekríženými pásmi, pod ktorými sa pripájajú znitované platne spojené do súvislého celku. Jednotlivé polia sú zdobené špirálami, rozvilinami, maskami, plodmi a doplnené o ďalšie výzdobné techniky. V tomto duchu sú spracované na európskej úrovni aj štrnásťzávorové dvere, z pokladnice mesta - v Starej radnici z roku 1577. Lícna strana na zosilnenie kontrastu celej kompozície používa pozlátenie výzdobných prvkov na čiernom podklade. Vnútorná strana je poplatná mechanizmu truhlíc, ale prispôsobená svojej reprezentačnej funkcii. Renesančné výrobky v meste reprezentujú okenné mreže na Ungeglovom dome na Hlavnom nám., ktoré majú ešte prvky z neskorogotického štýlu. Ďalšie významné práce renesancie predstavujú okenné mreže a svetlík bývalého Kolégia Emericána na Kapitulskej ul. č. 20 z r. 1642, svetlík v dóme sv. Martina a mreža v objekte na Baštovej ul. 4. K pamiatkam môžeme zaradiť aj ozdoby z klietky hanby umiestnenú v priestore čitárne "U červeného raka". I keď základ je novodobá rekonštrukcia, vrcholový nadstavec, ako aj bočné ozdoby sú pôvodné.

Zlatým vekom v umelecko-remeselnej kováčsko-zámočníckej produkciii v Bratislave bolo obdobie baroka a rokoka. Rozšírilo sa k nám sprostredkovane postupne zo západu a nadobudlo na našom uzemí pokojný a triezvy charakter. Vyriešenie politických udalostí (skončenie vojny s Turkami, mier v Karloviciach r. 1699 a skončenie protihabsburských povstaní) prinieslo nebývalú stavebnú konjuktúru tak v sakrálnej, ako aj v svetskej architektúre. Odzrkadlilo sa to v konštruktívnosti materiálu dverí, brán, rôznych druhov mreží, ako aj drobných kovaní, ktoré ovládla dynamická ornamentika, ktorá v rokoku prináša bohatosť rastlinných vzorov, rokaj, hrebeňové vzory, girlandy, tvary písmena "C" a i.

K počiatočným prácam baroka môžeme zaradiť niekoľko dverí v Mestskom múzeu, ktoré nevynikajú čistotou slohu. K ranným prácam sem zaraďujeme dvojkrídlovú bránu z kostola sv. Trojice z r. 1727, mriežku vo vetráku sv. Jána Almužníka pri

dóme sv. Martina, oporné konzoly z r. 1733 z ochodze veže Starej radnice, mreže na oknách kláštora Alžbetiniek na Špitalskej ul. z r. 1739-1741.

Keď sa Bratislava stala miestodržiteľským sídlom, prílev obyvateľstva podnietil zvýšený dopyt po kováčskych a zámočníckych prácach. Tymito náročnými prácami pri stavbe palácov si tiež novodobá aristokracia dokazovala svoju majetnosť.

Z obdobia rokoka je to Grassalkovichov palác na Štefanikovej ul. z roku 1760, podobne z tohto roku Kutscherfeldov palác, Mirbachov palác z r. 1768-1770, palác Leopolda de Pauliho, kde mrežové okná, zábradlia balkóny. Dodnes drobné kovania oplývajú nápaditosťou a kvalitným remeselným spracovaním. Súmerné

svetlíkové mriežky sa stávajú charakteristické pre meštianske domy v portáli Domu lodníkov a rybárov na Žiškovej ul. č. 1, ktoré navrhol staviteľ J. Danko, svetlíka portála budovy Múzea umeleckých remesiel na Beblavého ul. Zmysel pre krásu a detailnosť spracovania materiálu nám z tohto obdobia reprezentujú klopadlá, kľučky, držadlá a rôzne kovania na dverách a oknách Starej radnici a v budovách na Dlhej ul. Nemožno tiež zabúdať aj na vývesné štíty - reprezentáciu remeselníkov a obchodníkov. Pritom kováči mávali vo svojom znaku podkovu, alebo viacnásobný súbor a zámočníci kľúč.

V klasicizme a empíre si výrobky kováčov a zámočníkov mohli dovoliť zaobstarať okrem cirkevných a svetských predstaviteľov tiež mešťania, ktorým lepšie vyhovoval dobový vkus meniaceho sa slohu. Kováčske a zámočnícke výrobky sa vyznačujú prísnou jednoduchosťou výrazu, opúšťajú dynamickosť tvarov, vytvárajú kompozíciu geometrických línií s vavrínovým vencom a festónom. Optický dotvára celú kompozíciu maľovanie s prevládajúcou bielou a krémovou farbou. Na docielenie celkového efektu je kombinácia železa s farebnými kovmi. Vplyvy baroka ešte pozorujeme na bráne rím.-kat. farského úradu na Vazovovej ul., na mrežových oknách a bránach Aspremontovho paláca (arch. J. J. Tallher) z r.1770, dvojkrídlových dverách z roku 1773 od majstra P. W. V Starej radnici, taktiež na mrežových dverách z asanovaného objektu na Kamennom nám. 3. Štýlové vyhranenie v rámci klasicizmu nachádzame na kovaných prácach Primaciálneho paláca (mreže na oknách, kovania na dverách-ako závesy, kľučky, držadlá, zámky spracované nielen zo železa, ale aj v kobinácii ušľachtilého materiálu-mosadze) z roku 1778. V zjednodušenej forme, kde je zvýraznená skôr funkčosť a masívnosť materiálu sa nám javia pavlačové zábradlia

a dvere z asanovaných budov na Slovanskej ul., Suchého Mýta. Centralizačné snahy nového panovníka Jozefa I., vojna s Francúzskom v roku 1792 vypovedaná Františkom I. vplývali na hospodárský život mesta. Citeľne sa to dotklo aj stavebnej činnosti (zníženie počtu o 6000 obyvateľov). Jedine početnosť kováčsko-zámočníckych prác v prvom desaťročí 19. stor. súvisela s potrebou zintenzívniť bezpečnostné opatrenia na obytných budovách v čase napoleónskych vojen, ktoré sa tiež dotkli Bratislavy.

Vo zvýšenej miere môžeme pozorovať nástup liatiny v prvej polovici 19. stor., ktorá síce uľahčila kováčom a zámočníkom prácu pri vytváraní umelecko-remeselných diel montážou kovových výzdobných detailov, prípadne celých predmetov, ale celkove to nemohlo umeleckej práci prospieť.

Druhá polovica 19. stor. je charakterizovaná nielen revolúčnou likvidáciou feudalizmu, ale aj nástupom industrializácie. V tomto čase už cechy nemohli držať tempo s priemyselnou výrobou, stali sa jeho brzdou. V roku 1872 boli cechy zrušené. Nastalo obdobie slobodného podnikania bez regulácie cechov, ale so súhlasom úradov. Staré cechy sa pretvárali na remeselnícke spolky, ktoré sa v ďalšej etape vývoja svojimi výrobnými, opravárensko-údržbárským charakterom, technickými výmoženosťami vedeli prispôsobiť novým pomerom a ukázať návrat v dokonalej remeselnej ručnej práci. To sa podarilo kováčom a zámočníkom.

V tvrdej konkurencii obstál medzi kováčmi a zámočníkmo Ľudovít Marton (de Orosz), zakladateľ chýrnej dielne stavebného a umeleckého zámočníctva v roku 1851, a to nielen ako remeselník, ale aj ako dobrý organizátor, podchytil si postupne väčšinu kováčov a zámočníkov v meste. V jeho dielni pracovalo 38 remeselníkov a vlastnil parou poháňaný stroj. Svoju dielňu mal na Františkánskom nám. a odtiaľ sa presťahoval na Laurínsku ul. a od roku 1881 na Medenú ul. kde zotrvala až do skončenia svojej činnosti v r. 1926. V tradíciách Ľudovíta Martona (1827-1903) pokračoval syn Viliam (1859-1934) a vnuk Viliam Ľudovít Márton (1888-1939). Od roku 1888 vystupuje firma pod hlavičkou "Marton Ľudovít a syn" a pod ňou si značí väčšinu svojich prác. Spolupracuje s význačnými maďarskými (M. Yblom, A. Skalitckým, A. Meiningom) a rakúskymi (F. a V. Rumpelmayerovcami, L. Wächtlerom) architektami, čo potvrdzovalo dokonalosť a zladenosť kováčskych a zámočníckych prác priamo s budovami. Časť návrhov sa rodila priamo v dielni.

Firma vyrábala brány, dvere s kovaniami, mreže rozličných slohových období poplatné dobovému vkusu, vývesné štíty, osvetľovacie telesá, interiérový a exteriérový nábytok, výhne a iné. Zúčastňovala sa rozličných opráv umelecko-remeselných predmetov, montáž zvonov a iné práce umelecko-remeselného spracovania na základe objednávok. Vkus zástupcov mesta bol rozhodujúci.

Významnne si propagovala firma "Ľudovít Márton" svoje výrobky na výstavách doma a v zahraničí, na ktorých sa zúčastňovala od roku 1865.

Z významných prác firmy "Ľudovít Márton a syn", ktoré sa zachovali do 20. stor. a spĺňajú svoju funkciu v interiéroch a exteriéroch palácov Pisztóriho (zábradlia, svietidlá), Pálfyho (zábradlia), kostola sv. Alžbety (kovania dverí), na objekte školy ul. Červenej armády (ohrada, dvere), na objektoch na Františkánskom nám. (brány, kovania), Starej radnice (dvere, svietidlá, kovania) a mnohých ďalších. Aj keď firma "Ľudovít Márton a syn" mala v kováčsko-zámočníckej produkcii v Bratislave koncom 19. a v prvej tretine 20. stor. dominantné postavenie, nemohla obsiahnúť všetky oblasti výroby.

Mnohí kováči a zámočníci v Bratislave v tomto období nachádzali svoje uplatnenie pri dotváraní interiérov a exteriérov domov, jednotlivých náhrovníkoch na cintorínoch, drobnej architektúry, či úžitkových predmetov.

Materiál cín patril v 15.-16. stor. k najrozširenejšiemu materiálu v meštianských, šľachtických a cirkevných kruhoch, hoci sa nám v meste z 15. stor. nezachovali nijaké pamiatky z cínu. Jeho malá zachovalosť súvisela s jeho ľahkým poškodením a pretavovaním na novšie výrobky, ako aj s nedostatkom materiálu. Cínari sa v Bratislave spomínajú v komorných knihách už v roku 1439-1440 zlievač cínu Ján, 1440 dovozca cínu Ulrich, 1491-2 zlievač cínu Toman a iní. V 16. stor. bol založený cech cínarov, do ktoré patrili aj spolumajstri z niektorých pridružených miest na Slovensku (napr. z Jura, Trnavy, Trenčína, Banskej Štiavnice, Kremnice a iných miest), v Maďarsku (Ráb, Soproň, do r. 1833 -Pešť a Budín). Počet dielní v Bratislave neprevýšil počet: 4, lebo z väčšieho počtu dielni bol strach z nedostatku práce. V 18. a 19. stor. klesal sortiment výroby z konkurencie porcelánu, ktorého aj majstri napodobňovali a dielne zanikajú v roku 1872. Sortiment výroby cínarov v Bratislave bol široký: k profánnym a cirkevným hmotným dokladom patrili taniere, cínové miery na tekutiny, flaše rôznych tvarov, kanvy, džbánky, poháre, misy, svietniky, ampulky,

gombíky a rozličné iné predmety. Podľa cechových artikúl, musel mať cínarský majster svoju značku (17. stor. - napr. Zachariáš Fritzch, dva levy držia znak - kotvu, Gregor Starglauf v znaku prepichnuté srdce). Od tohto autora má Mestské múzeum zachovanú mieru na tekutiny z r. 1597. K tomu sa pridala značka kvality cínu - značkovaný cín (Prob Zinn), znak mesta, anglický cín - ruža. Záujemci o cínarske remeslo sa museli pridŕžať artikúl, kde základné ustanovenia sa zakladali na naboženskom a morálnom profile uchádzača a podsúpiť hierarchiu vyučenia - učeň, tovariš a po schválení majstrovského kusa - majster. Spravidla majstrovským kusom to bola forma na misu a kanvovitá forma s odliatím a vypracovaním. V zbierkach Mestského sa nachádza nielen cechová truhlica cinárov z roku 1642, ale aj stroj na brúsenie cínových tanierov z roku 1642 cínarskej rodiny Léderovcov. Ďalej sa v zbierkach Múzea sa nachádajú predmety ktoré sa viažu k cechom: kanvy murárov, maliárskych pomocníkov, kolekcie honosných pokáľov, ale aj užitkové predmety: taniere, poháre, kanvičky a iné predmety poplatné dobovému vkusu. Sakrálne predmety z cínovej zliatiny sú v menšine.

Bratislava mala aj schopných medikováčov, o čom svedčia dodnes zachovane merice v Mestskom múzeu, ktoré sú z roku 1551. V komorných knihách mesta sa spomínajú už od roku 1379 (vdova po kotlárovi Jánovi). V Bratislave si založili medikováči cechovú organizáciu pomerne neskoro - zachovaná je cechová kniha z roku 1688 a pečatidlo a mala oblastný charakter. Združovala medzikováčskych majstrov z miest Dolného Uhorska. V Bratislve mohli pôsobiť najviac traja medikováči. Učňovská doba trvala 4 roky, vandrovka tovariša trvala 2 až tri roky. Po ročnom pôsobení u majstra musel tovariš zvládnuť 4 majstrovské kusy v priebehu 4 týždnov (kotlík, holba na pitie, kotlík na destilovanie pálenky a kotol na pranie). Cechová organizácia medikováčov zanikla v roku 1872 (záznam v cechovej zápisnici). Medikováči v Bratislave vyrábali rôzne typy kotlov pre určité profesie, kuchynský a úžitkový riad, rôzne typy foriem na pečenie, niektoré typy týchto výrobkov sú aj zastúpené v zbierkach Mestského múzea v Bratislave. Do kompetencie medikováčov patrilo aj pokrývanie striech a veží, výrobu vývesných štítov. Medikováči s umeleckým cítením mohli vyrábať aj medené plastiky. Krásnym príkladom takejto práce je plastika Archanjela Michala s drakom na Michalskej veži v Bratislave od medikováča Petra Ellera z roku 1758.

Osobitné miesto v mestskej remeselnej výrobe v Bratislave zaujíma zlatníctvo a to aj vďaka stálym objednávateľom z radov cirkevných a svetských užívateľov. Prvé správy o zlatníkoch v meste máme z konca 14. stor. (Merth), ale najmä v 15. stor. sa zlatníci spomínajú v daňových a pozemkových knihách. Zlatnícki majstri Hans Schwarzwald a Hans Feyertag sa spomínajú ako členovia Bratstva Božieho tela. Cechovú organizáciu si zlatníci založili v roku 1571 (26. mája 1571). Počet zlatníkov v Bratislave patril k jedným z najvyšších na Slovensku. Už v čase založenia cechu v meste bolo 11 majstrov. 16. stor. sa prezentuje už 22 majstrami. Preživanie zlateho veku zlatníctva v Bratislave bolo bolo v 17. stor. (36 majstrov) a l8. stor. (52 majstrov). V čase úpadku tohto remesla - v 19. stor. to bolo len 33. majstrov.

Artikuly zlatníkov určujú presne práva a povinnosti učňov a tovarišov. Uchádzanie sa tovariša o majstrovké právo bolo podmienené zhotovením majstrovského kusu (do 18. stor.), ktorý sa skladal zhotovením troch predmetov: kalicha, šperku (prsteň) a pečatidlo. Po schválení jednotlivých prác bol prijatý do cechu. Častým zjavom u majetnejších uchádzačov bolo aj vykúpenie sa z jedného majstrovského kusa, vtedy sa stával len klenotníkom. V 19. stor. je už pre tovariša volnejší výber majstrovského kusa, ktorý zostava na volbe uchádzača a pozostával z kávovej konvice a rôznych typov šperkov. Tak ako iné remeslá, tak aj zlatníci sa nevyhli roku 1872, kedy bol ich cech zrušený. Ale životaschopnosť jednotlivých dielní pretrvávala ďalej až do dnešných dní.

Remeslo mnohostrannosti "zlatníctvo" si postupne rozlišovalo aj jednotlivé odvetvia (špecializácie), ako strieborníctvo, kovotepectvo, šperkárstvo, rytie pečatidiel (razidiel). Materiálom pre spracovavanie predmetov nebol len drahý kov - zlato a striebro, ale zameriávalo sa aj na obecné kovy, ako bola meď a jej zliatiny - mosadz, alebo bronz. Z technologických postupov to bolo pozlacovanie a postriebrovanie, tepanie a liatie, lisovanie drobných ozdôb. Z výzdobných techník to bolo hlavne rytie, presekávanie, filigran, reliéfna aplikácia, technika emailu.

V 19. stor. mnohé z techník ručného spracovania nahradzujú stroje. Zlatníci vo svojej činnosti sa nezameriávali len na výrobu a opravu predmetov, ale mnohí sa stávali a významnými obchodníkmi finálnych zlatníckych výrobkov, prípadne výrobkov s miešaným tovarom. Pri charaktere objednávky sa vždy vychádzalo od možnosti a schopnosti zlatníka, ako zvládol jednotlivé špecializácie zlatníckeho remesla a ktoré nemohli vždy obmedzovať cechové artikuly. Ak sa pracovalo s drahým kovom

musela sa dodržiavať kvalita materiálu. Pre 14. stor. je to materiál o rýdzosti 15 lótov, v 16. stor. zpravidla 14. lótov, v nasledujúcich storočiach rýdzosť drahých kovov mohla kolísať. Predmety museli obsahovať dve značky - majstrovskú a značku rýdzosti s často číselným vyjadrením. V 18. stor. sa pridala aj značka (kontrolné písmeno) skúšobných majstrov. Skúšaný predmet mohol mať pri majstrovskej značke aj cikcakovitú čiaru. Od roku 1866 je už nový spôsob puncovania. Pri zlatníckych prácach výrobná škála predmetov bola značne široká. Často súvisela nielen od objednávateľa, ale aj od slohového nazerania jednotlivých dielní. Mecenom od 15. stor. sa stávala cirkev, ktorá si objednávala práce sakrálnej povahy. Boli to hlavne liturgické nádoby, kríže, kalichy, kadideľnice a od roku 1316 aj monnštancie. Zo zachovaných prác zlatníckej produkcie zo 16. stor. si zaslúži pozornosť unikátna monštrancia z pozláteného striebra z majetku dómu sv. Martina, ako aj kalichy uchovávané v bratislavskom kostole Františkánov. Niektoré predmety kultového charakteru z nasledujúcich storočí sa nachádzajú aj v zbierkach Mestského múzea v Bratislave. Bohatstvo konzumentov - šlachty a meštianstva si našlo cestu k trvalým objednávkam zlatníkov. V zbiekach Múzea sú to cechové predmety, úžitkové predmety - stolové striebro z 19. stor. od významných bratislavských zlatníkov, ako aj dekoratívne predmety upomienkového charakteru. Práce z drahých kovoch bratislavských obyvateľov spomínajú aj testamenty a v neposlednej miere aj archeologické výskumy v meste. Dnes zachované predmety sú len odleskom výrobnej produkcie zlatníckych majstrov. Bratislava v minulosti bola viackrát obsadená nepriateľskými vojskami, kde pri rabovačkách predmety z drahých kovov budili najväčšiu pozornosť. Mnohokrát umelecká hodnota predmetu bola druhoradá a prevažovala hodnota drahého kovu.

Suroviny a umeleckoremeselná produkcia v Bratislave do značnej miery závisela od domáceho a zahraničného obchodu. O tom nás presviečajú nielen písomnosti cechov, ale aj colné tarify, listiny, tridsiatkové registre, cenníky, ale aj zachované samotné umeleckohistorické predmety, ktoré do značnej miery boli ovplyňované kultúrnymi prúdmi v Európe.

Anton Fiala

#

ZOZNAM LITERATÚRY

- FORBAT, E.: Dejiny bratislavského obchodu

Bratislava 1959.

KAĽAVSKÝ, M.: Zámky a kľúče. Bratislava 1994,

- KOLEKTÍV: Středověké umělecké řemeslo (Ze sbírek Uměleckoprumyslového muzea v Praze.

Praha 1986.

- KAZIMÍR, Š. Problémy dejín obchodu neskorého feudalizmu. In: Zborník prednášok z konferencie dejín obchodu na Slovensku.

- HALAGA, O.: Podiel Slovenska na európskom obchode v stredoveku.

In: Zborník prednášok z konferencie dejín obchodu na Slovensku.

- KRESÁNKOVÁ, L.: Z dejín bratislavských cinárov. Bratislava 1. Bratislava 1965, s. 155-177.

- ORTVAY,T. : Geschichte der Stadt Pressburg, II.Band, Pressburg 1903

- POLLA, B.: Bratislava - Západné suburbium (Výsledky archeologického výskumu).

Košice, Východoslovenské vydavateľstvo 1979.

- RAKOVICKÝ, V.: Umelecké kováčstvo a zámočníctvo. Bratislava 1987.

- RUTTKAY, A. : Stredoveké umelecké remeslo.

Bratislava, Tatran 1979.

- Štatúty bratislavských cechov, Bratislava 1978.

- ŠPIESZ, A. : Remeslo na Slovensku v období existencie cechov.

Bratislava 1972.

- TORANOVÁ, E. : Cinárstvo na Slovensku.

Bratislava, Tatran 1980.

- TORANOVÁ, E. : Medikováčstvo na Slovensku.

Bratislava, Tatran 1991.

#

- FRANCOVÁ, Z.: Striebro bratislavskej proveniencie v zbierkach Mestského múzea v Bratislave. In: Zborník SNM XCII - História 38. Bratislava 1998, s. 45-75.

- FRANCOVÁ, Z.: Zlatníctvo. In: gotické umenie z bratislavských zbierok. Bratislava 1999, s. 103-111.

- FIALA, A.: Kovospracujúce remeslá. In: gotické umenie z bratislavských zbierok. Bratislava 1999, s. 116 a n.

#

Ing. arch. Ivan Gojdič, Korytnická 6, 82107 Bratislava

NÁRODNÉ KULTÚRNE PAMIATKY BRATISLAVY

Najvýznamnejších reprezentantov kultúrneho dedičstva Slovenska v oblasti architektúry, výtvarného umenia, techniky a histórie vláda na základe odborného vyhodnotenia a po starostlivom zvážení vyhlasuje za národné kultúrne pamiatky. Z celkového počtu viac ako 12 000 nehnuteľných a 25 000 hnuteľných kultúrnych pamiatok, oficiálne evidovaných v Ústrednom zozname, je do vrcholnej kategórie národných kultúrnych pamiatok zaradených 69 nehnuteľných a 3 hnuteľné kultúrne pamiatky, resp. ich súbory. Napriek tomu, že niektoré národné kultúrne pamiatky predstavujú početnejšie súbory / napr. súbor stredovekých nástenných malieb pozostáva z 36 špičkových výtvarných diel na celom území Slovenska /, je táto skupina pamiatok iba zlomkom doposiaľ poznaného pamiatkového fondu. Predstavuje však nesporný kultúrny klenot, vytvorený na území pod hrebeňmi Karpát, ktorý je kvalitou svojho „výbrusu“ v mnohom rovnocenný najvyšším hodnotám architektúry a umenia ostatnej Európy.

Takmer 10 % národných kultúrnych pamiatok sa nachádza na území hlavného mesta Slovenska - Bratislavy. A celkom oprávnene, tak ako dnes i pred stáročiami, toto územie na styku Karpát s Dunajom bolo križovatkou i stretom záujmov moci a obchodu, zároveň centrom vzdelanosti a umenia. Sedem národných kultúrnych pamiatok vo veľkom časovom oblúku preklenuje celé dve tisícročia a dokumentuje najvýznamnejšie míľniky vývoja mesta a jeho okolia, ktoré boli často impulzom nových smerov na celom Slovensku, ba i v Uhorsku.

Časovo najstaršou, no svojimi rozmermi najmenšou národnou kultúrnou pamiatkou Bratislavy, ktorá sa skromne schováva uprostred záhrad pod zalesneným svahom Devínskej Kobyly na severozápadnom okraji mesta v mestskej časti Dúbravka, je archeologická lokalita **Villa rustica**. Predstavuje základy rímskych objektov z 3. storočia na oveľa skôr obývanej lokalite v miestach, kde sa Záhorská nížina vkliňuje svojim južným výbežkom medzi posledné vyvýšeniny Malých Karpát. Toto zoskupenie väčšej hospodárskej stavby a kúpeľov na takmer štvorcovom pôdoryse s tromi apsidami, pri ktorých boli počas výskumu odkryté vykurovacie kanály pod dlažbou, bolo súčasťou germánskej osady. Spolu s neďalekým Devínom a susednou vojenskou stanicou v Stupave tvorí Villa rustika - vidiecke sídlo - významnú skupinu rímskych architektúr vybudovaných v strategickej polohe tzv. Devínskej brány. Postupný ústup Rimanov zo severnej hranice impéria

nazývanej Limes Romanus znamenal zánik tejto pozoruhodnej usadlosti, potvrdzujúcej výskyt typicky rímskeho stavebného typu a zároveň dokladajúcej nezvyklé súžitie dvoch etnicky i kultúrne odlišných skupín na exponovanom území styku antickej a barbarskej Európy. Ostali iba základy stavieb, ktoré sa na nemalú radosť archeológov a historikov dostali po poldruha tisícročí na svetlo sveta.

Do rovnakého časového horizontu sa zaraďuje už spomínaná rímska lokalita na impozantnom skalnom brale nad sútokom riek Dunaj a Morava v Devíne. Niet sa čo čudovať, že skúsení vojenskí stratégovia si všimli tento jedinečný prírodný výtvor, ktorý svojimi danosťami ovládal okolitú krajinu a obrancov staval do veľkej výhody. Doposiaľ neukončený archeologický výskum pod vedením Dr. Plachej odkrýva ďalšie rímske stavby, medzi nimi i pravdepodobne najstaršiu kresťanskú svätyňu na sever od Dunaja. No nie kvôli Rimanom je devínsky hradný kopec národnou kultúrnou pamiatkou. Jeho najslávnejšie, aj keď časovo krátke obdobie, malo ešte iba prísť. Tento areál bol zaradený medzi najvýznamnejšie pamiatky kvôli zachovaným zvyškom **slovanského hradiska** z obdobia Veľkej Moravy, z doby, keď sa stredná Európa stala svedkom dotyku západného a východného kresťanstva a vzdelanosti. Je takmer isté, že knieža Rastislav práve na Devíne, v análoch nazývanom Dowinou, prijímal misiu byzantského cisára, ktorú viedli solúnski bratia Konštantín a Metod. Odkryté základy jednoloďového veľkomoravského chrámu s trojapsidovým presbytériom, ako aj zlomky maľovaných interiérových omietok, svedčia o význame tejto lokality. Ani po zániku Veľkej Moravy však devínske bralo neosirelo. Je nepretržite obývané, o čom svedčia odkryté kamenné podmurovky jednopriestorových stavieb z 11. storočia, ako aj rozsiahly cintorín s rotundovitou stavbou. Mohutná priekopa, dodnes badateľná uprostred obce, ktorá mala pravdepodobne spájať korytá Dunaja a Moravy, vytvoriac tak nedobytný ostrov s dominujúcim opevnením na skalnom útese, zatiaľ nebola archeologicky prebádaná tak, aby ju bolo možné časovo zaradiť. Až premena hradiska na klasický stredoveký hrad v priebehu 13. storočia spôsobila definitívne presťahovanie sa obyvateľstva do obce, vytvárajúcej sa pri novom kostole v údolí. Románsko-gotický hrad mal svoju citadelu na najvyššej terase skalného brala, kde bol okolo malého nádvoria s dodnes zachovanou cisternou vybudovaný poschodový palác. Pre obranu a skladovanie boli využívané dokonca aj útroby brala, do ktorého boli vytesané klenuté priestory. Využívali sa i tektonické trhliny v skale na presuny obrancov podľa smeru útokov. Aj keď tento pôvodne kráľovský hrad prešiel do rúk významných šľachtických rodov, jeho výstavba sa nezastavila, naopak. Po novom Garayovskom gotickom paláci na tzv. Strednom hrade sa tu, ako na jednej z prvých architektúr na Slovensku, objavuje renesancia pri výstavbe brán opevnenia Dolného hradu. Tým sa hrad svojou opevnenou rozlohou stáva jedným z najväčších v Uhorsku. Keďže šťastne prežil nepokoje 16. až 18.

storočia, zdal sa nebezpečným pre napoleonské vojská postupujúce na Bratislavu v roku 1809, ktoré ho pre istotu vyhodili do vzduchu.

Hrad, už ako ruina, zohral ešte raz významnú úlohu v dejinách slovenského národa, keď si ho na jar roku 1836 zvolil za cieľ vlasteneckej vychádzky budúci revolučný i duchovný vodca Slovákov Ľudovít Štúr. Z tejto vychádzky sa stala tradícia, a to práve v časoch najväčšej núdze i radostí národa. Obnova areálu devínskeho hradiska postupne pokračuje a určite prinesie ešte ďalšie poznatky o tomto jednom z najvýznamnejších centier západného Slovanstva.

Iba niekoľko kilometrov východne od sútoku Dunaja a Moravy, nad významným brodom cez dunajský veľtok, pri ktorom ešte pred prelomom letopočtu vznikla križovatka obchodných ciest, sa týči ďalšia krajinná i urbanistická dominanta. Charakteristická silueta **Bratislavského hradu** /v súčasnosti aj so susediacou novou budovou parlamentu / zďaleka upozorňuje prichádzajúceho, dnes tak ako pred tisícročím, že sa blíži k Brezalawaspurchu, Pressburgu, Pozsonyu, Prešporku, Bratislave. Tak rôzne nazývali toto sídlo s pohnutou históriou jeho obyvatelia. No vždy ho ovládalo hradisko, neskôr hrad na skalnej ostrohe, ktorú si všimli už Rimania a predovšetkým Veľká Morava. Nedávno odkryté veľkomoravské valy jasne doložili rozlohu hradiska a základy baziliky poukázali na jeho cirkevné i spoločenské postavenie. Je pochopiteľné, že aj ranouhorský štát chápal túto polohu ako mimoriadne významnú. Okrem mohutnej veže a palácovej stavby tu na mieste veľkomoravskej baziliky vyrastá trojloďový chrám Svätého Spasiteľa pri prepošstve, ktoré dopĺňa život hradného návršia. Na Bratislavskom hrade sa v roku 1189 zhromažďujú zbožní i chamtiví rytieri pripravujúci sa na tretiu križiacku výpravu pod vedením Fridricha Barbarossu. Pravdepodobne tu sa narodila dcéra uhorského kráľa Ondreja II. – Alžbeta, neskôr nazývaná Durínska, pre svoj obetavý život považovaná za „modernú“ sväticu, po ktorej sú pomenované mnohé kostoly strednej Európy, vrátane najvýznamnejšej sakrálnej stavby Slovenska – Dómu v Košiciach.

Ani po prechode prepošstva do novovznikajúceho mesta v podhradí význam hradu neupadol. Cisár rímsky a kráľ uhorský Žigmund Luxemburský pristúpil ku komplexnej prestavbe celého hradného areálu, ktorá z neho urobila skutočne reprezentatívne vrcholnogotické kráľovské sídlo, konkurujúce Budínu i Viedni. Mohutná štvorkrídlová palácová stavba okolo vnútorného nádvoria s vežovite zdôraznenými nárožiami mala ešte rozľahlé, samostatne opevnené predpolie prístupné bránami. Dokonca i turecké nebezpečenstvo, takmer po dve storočia doliehajúce na Slovensko, paradoxne hradu pomohlo. Získal ďalšou progresívnou prestavbou pod vedením slávneho staviteľa Ferrabosca. Jeho najmohutnejšia veža sa stala miestom uloženia kráľovských korunovačných klenotov. Aj cisárovná a kráľovná Mária Terézia ocenila jeho postavenie medzi kráľovskými hradmi a nariadila jeho modernizáciu. Po

gotike a renesancii hrad ovládol barok, ktorý palácu i opevneniu po jeho obvode dodal podobu, ktorú v podstate vnímame i dnes. Nedochovali sa však tereziánske prístavby miestodržiteľského krídla a hospodárskych stavieb na západnej terase / tie sa teraz nanovo budujú v podobe približujúcej sa pôvodnej pre potreby Národnej rady /. Po približne 600 rokoch mimoriadneho postavenia Bratislavského hradu medzi hradmi Uhorska však zrazu dochádza k jeho rýchlemu úpadku. Syn Márie Terézie, cisár Jozef II., umiestňuje do priestorov hradu novú ustanovizeň – Generálny seminár pre potreby výchovy katolíckych kňazov. Tento ústup hradu zo slávy na druhej strane vytvára pozitívne podmienky pre rozvoj slovenského národného obrodenia. Liberálne vedený seminár umožňuje vyrásť na jeho pôde takým osvieteneckým osobnostiam, akými sa neskôr stali kňazi a kultúrni dejatelia – Anton Bernolák alebo Juraj Fándly.

Už o niekoľko rokov sa hrad stáva ruinou, keď roku 1811 vyhorel a stal sa zdrojom stavebného materiálu pre podhradie. Takmer 150 rokov trvalo, kým sa rozhodlo o jeho ďalšom osude. V roku 1953 sa započali výskumné práce uprostred ruín, aby sa o niekoľko rokov neskôr, predovšetkým vďaka veľkému úsiliu maliara Janka Alexyho, prikročilo k jeho rekonštrukcii. Táto doposiaľ najväčšia pamiatková obnova v dejinách moderného Slovenska priniesla opätovné oživenie tejto hrdej stavby, v múroch ktorej je zakódované utrpenie i sláva, život i smrť všetkých, ktorí tu vládli, bojovali, pracovali. Nech táto národná kultúrna pamiatka má vo svojich obnovených priestoroch zakódovanú aj skutočne slobodnú budúcnosť Slovenska...

Hneď naproti hradnému návršiu, na západnom okraji historického jadra Bratislavy, sa vypína ďalšia národná kultúrna pamiatka – konkatedrála **Dóm sv. Martina.** Rovnako ako vo svojej kontrapozícii k Hradu vytvára s ním Dóm obdivuhodnú kompozičnú jednotu. Tento najvýznamnejší sakrálny objekt mesta a svetská dominanta Bratislavy majú aj veľmi blízke osudy. Prechodom prepošstva z Hradu do rozvíjajúcej sa mestskej štruktúry v podhradí v prvej polovici 13. storočia vyvstala potreba postaviť nový, postaveniu prepošstva i mesta zodpovedajúci kostol. Pôvodne optimálne vybratá poloha plánovaného chrámu v blízkosti križovatky obchodných ciest a podhradského trhoviska sa výstavbou nového opevnenia mesta, ktoré smerovalo tak, že rozdelilo pôvodne kompaktné územie podhradia na časť hradnú a časť mesta, sa zrazu kostol sv. Martina priamo „posadil“ na západné hradby. Jeho jediná veža sa stala najmohutnejšou, i keď vojensky pasívnou baštou opevnenia. Spočiatku pomaly napredujúca výstavba novou územnou politikou a nemalými ambíciami kráľa Žigmubnda Luxemburského získala nečakaný impulz. Žigmund chcel k honosnému hradu vybudovať rovnocenný Dóm a robil všetko preto, aby mestu pomohol urýchliť jeho dokončenie. I keď sa nedožil definitívneho zhmotnenia svojich predstáv, účasť jeho stavebných majstrov a kráľovskej kamenárskej huty zanechala na Dóme nezmazateľné stopy. Popri

vplyve neďaleko budovaného Svätoštefanského dómu vo Viedni sú tu zrejmé aj progresívne tendencie českej gotiky. Do konca 15. storočia sa Dóm sv. Martina stal jedným z najvýznamnejších sakrálnych objektov Uhorska. Mohutnej halovej trojlodi s obdivuhodnou sieťovou a krížovou klenbou s náznakom krúženia „konkuruje“ predĺžene presvetlené presbytérium. Aj vedľajšie kaplnky či južný vstup predstavujú malé architektonické skvosty, ktoré obohacujú interiérové pôsobenie chrámu, také odlišné od strohého a pevnostne pôsobiaceho exteriéru, ovplyvneného blízkosťou hradieb.

Mesto sa ako v predtuche ponáhľalo s dokončením svojho reprezentačného kostola. Turecké vojny priniesli dôležitosť nielen Bratislavskému hradu, ale aj Dómu sv. Martina. Presunom všetkých štátnych inštitúcií na sever Uhorska - na Slovensko - sa práve Dóm stal tým chrámom, ktorý mal byť symbolom kontinuity kráľovskej moci. Stal sa takmer na tri storočia korunovačným chrámom uhorských kráľov. V rokoch 1563 až 1830 tu položili korunu na devätnásť korunovaných hláv: desiatim kráľom, kráľovnej Márii Terézii a ôsmim kráľovským manželkám. O vtedajšom postavení chrámu dodnes svedčí pozlátená koruna na vrchole neogotickej helmice 80 metrov vysokej veže Dómu. Ani puristické úpravy, predovšetkým interiéru a západného priečelia, nemohli výrazne znížiť hodnoty tejto dominanty historického jadra Bratislavy. Patrón chrámu - sv. Martin, z koňa roztínajúci svoj plášť pomáhajúc tak žobrákovi, jedno z vrcholných diel slávneho barokového sochára Donnera – naďalej ochraňuje mesto i hľadajúcich útechu v prítmí Dómu, ktorý sa medzi tým stal konkatedrálou bratislavsko – trnavskej arcidiecézy, najväčšej na Slovensku.

15. a 16. storočia predstavuje vrcholné obdobie v rozvoji Bratislavy. Prejavuje sa to nielen v stavebnej a ekonomickej oblasti, ale i v umení a vzdelanosti. Nemalý vplyv na tento pozitívny vývoj mal i kráľ Matej Korvín (1458-1490), ktorý si už skoro renesančným myslením uvedomoval nutnosť snahy dosiahnuť úroveň kultúrnych centier západnej Európy. Uhorsko, na rozdiel od okolitých krajín, stále nemalo hodnotnú univerzitu, bez ktorej nebolo možné zabezpečiť všestrannú výchovu domácej vrstvy vzdelancov.

Kráľ sa obrátil so žiadosťou o súhlas so zriadením univerzity na pápeža Pavla II., ktorý listom 19. mája 1465, teda pred 535 rokmi, dal povolenie na jej založenie, pričom vzorom jej mala byť univerzita v Bologni. Sídlom novej univerzity sa nestal Budín, Pécs či iné mesto Dolnej zeme, ale Bratislava, výhodne situovaná voči vzdelanostným centrám v Rakúsku alebo Čechách. Univerzita, ktorej zaužívaný názov znel **Academia Istropolitana,** mala tri fakulty: teologickú, umení a právnickú. Jej veľkým kancelárom sa stal ostrihomský arcibiskup Ján zo Sredny, vicekancelárom prepošt bratislavskej kapituly. Kráľ Matej daroval univerzite objekty po mešťanovi Gmaitlovi na jednej z najdôležitejších ulíc mesta.

V priestoroch týchto pomerne rozľahlých gotických domov a v kráľovskom letohrádku sa roku 1467 začala výuka, ktorú viedli učenci a pedagógovia z Talianska, Rakúska, Poľska, ale aj predstavitelia domácej vzdelanosti, akými boli napríklad slávny astronóm Regiomontanus, kráľovský astrológ Bylica, alebo teológ Vavrinec Koch. Napriek tomu, že Academia Istropolitana ukončila svoju činnosť pravdepodobne smrťou svojho zakladateľa, nemôže jej byť odňatá priorita medzi vysokými školami Slovenska, ba celého Uhorska.

Jej tradície, aspoň jednej z jej fakúlt, sa dodnes rozvíjajú v tých istých priestoroch, ktoré Academii daroval kráľ Matej. Po ich primeranej modernizácii sa stali sídlom Vysokej školy muzických umení.

Kým budovy prvej uhorskej univerzity stoja v centre opevnenej časti mesta, priestory ďalšej mimoriadne významnej školskej inštitúcie nájdeme za hradbami na bývalom tzv. svätomichalskom predmestí. Je to pochopiteľné, že **evanjelické lýceum** o ktorom je reč, sa nemohlo rozvíjať v silne protireformačnom prostredí prísne katolíckym Habsburgovcom naklonenej Bratislavy inde, ako za mestom, i keď jeho prvá budova stála priamo na Hlavnom námestí a neskôr v jeho tesnej blízkosti. Táto inštitúcia, ktorá vznikla už začiatkom 17. storočia a oficiálny titul lýcea získala v roku 1815, mala veľký vplyv na výchovu evanjelickej inteligencie na väčšej polovici Slovenska a to bez ohľadu na národnosť študentov. Jej zameraním, popri poskytovaní základného vzdelania, bola predovšetkým príprava budúcich právnikov a kňazov.

Budova lýcea, ktorá je zaradená medzi národné kultúrne pamiatky, bola postavená architektom Walchom v roku 1783 v nastupujúcom klasicistickom slohu. Dvojpodlažná strohá budova na pôdoryse široko otvoreného písmena „U“, vedľa novej rýchlostnej komunikácie, nepúta príliš pozornosť. O to väčší význam mala pri formovaní národného povedomia Slovákov v prvej polovici 19. storočia. Tu, z poslucháčov Katedry reči a literatúry československej vedenej Jurajom Palkovičom, vznikal v roku 1828 samovzdelávací česko-slovanský krúžok. Veľký vplyv na jeho členov malo pôsobenie mladého Palkovičovho pomocníka Ľudovíta Štúra. Tu sa postupne formoval slovenský politický program smerujúci k uznaniu národnej svojbytnosti, tu sa pripravilo presadenie stredoslovenského nárečia ako základu dnešnej spisovnej slovenčiny, v atmosfére lýcea dozreli budúci kultúrni, politickí i duchovní vodcovia prebúdzajúceho sa Slovenska. Keď bola zamietnutá nástupnícka kandidatúra Štúra na miesto profesora Palkoviča, odchádzajú na protest mnohí študenti lýcea na ďalšie štúdiá do východoslovenskej Levoče. Na význame tejto bratislavskej inštitúcie pre národné dejiny to však nič neuberá. Lýceum, napriek silnejúcemu národnostnému útlaku, vychovalo i v druhej polovici 19. storočia ďalších vzdelancov, ktorí nestratili svoju slovenskú orientáciu. Ich

mená sú vytesané do travertínovej tabule na nároží neďalekej mladšej lýcejnej budovy z roku 1855.

Národnou kultúrnou pamiatkou, najmladšou tak svojim vznikom, ako aj udalosťami, ku ktorým sa viaže, je **cintorín a pamätník Sovietskej armády** na Slavíne, na svahu posledného výbežku Malých Karpát obklopeného zástavbou polmiliónovej Bratislavy. Napriek tomu, že po spoločensko-politických zmenách v roku 1989 niektoré politicky „podfarbené“ národné kultúrne pamiatky boli z tejto najvyššej kategórie vyňaté, skupina tých pamiatok, ktorá má pripomínať nezmyselnosť vojnových hrôz a ich obete, ostala nedotknutá. Tí, ktorí ležia nad hlavným mestom Slovenska, za ktoré položili životy napriek tomu, že ich túžby boli určite iné, si to plne zaslúžia. Takmer 7 000 tu pochovaných padlých nemôže ani za fakt, že kvôli zdôrazneniu dominantnosti Slavína musela byť zbúraná veža kostola na neďalekej Kalvárii. Táto novodobá dominanta mesta bola odhalená pri príležitosti 15. výročia oslobodenia Bratislavy – 14. apríla 1960. Na riešení areálu, pozostávajúceho z parkovo upraveného cintorína, ktorý ovláda mohutný pylón nad obradnou sieňou s 11 metrov vysokou plastikou Víťazného vojaka, pracovali poprední umelci tých rokov. Architektonický návrh profesora Svetlíka dotvorili diela takých významných osobností výtvarného umenia, akými boli napr. Bártfay, Kostka, Trizuliak či Krén.

Slavín uzatvára sériu národných kultúrnych pamiatok zoskupených na území Bratislavy. Ich výber reprezentatívne dokumentuje najvýznamnejšie etapy historického vývoja mesta v oblúku dvoch tisícročí. Zároveň ich vekmi overené kvality akoby vyzývali dnešných Bratislavčanov, aby aj oni prispeli k doplneniu hodnôt minulosti o nepostrádateľnú dimenziu budúcnosti.

Stotridsať rokov Spolku sv. Vojtecha

Keď 14. septembra 1870 na zakladajúcom valnom zhromaždení začal Spolok sv. Vojtecha v Trnave oficiálne svoju činnosť mali jeho osnovatelia za sebou vyše trinásťročnú námahu vynaloženú na jeho schválenie. K nej sa do istej miery v priebehu tohto procesu pridala aj snaha realizovať - aspoň čiastočne - takú činnosť, ktorá mala byť v pripravovanom spolku dominantnou.

Myšlienka založiť celonárodný spolok so širokou účasťou členov z ľudových vrstiev dozrievala v zámeroch našich vzdelancov – národných buditeľov – od čias bernolákovského Slovenského učeného tovarišstva (1792) a po niekoľkých pokusoch vyvrcholila v založení Matice slovenskej (1863) a Spolku sv. Vojtecha (1870).

Konkrétny návrh založiť takýto ľudový katolícky spolok vyslovil rodák z Dolného Kubína Dr. Andrej Radlinský v Katolíckych novinách, ktoré sa pod jeho redaktorstvom spojili s časopisom Cyrill a Method, v roku 1857. Spolok mal byť pomenovaný menami našich vierozvestov sv. Cyrila a Metoda, ale s takýmto názvom uhorská vláda nesúhlasila. Prvé stanovy spolku, ktoré podpísali členovia prípravného výboru a ďalší slovenskí národovci, musel Andrej Radlinský prepracovať. Ale ani po ich viacnásobnom prepracúvaní sa túžený výsledok nedostavil. Zdôvodnení neschválenia bolo viacero, ale príčina bola v podstate tá istá: chystaný spolok bude mať protimaďarský charakter a poškodí záujmy Uhorska.

Radlinský sa usiloval dosiahnuť schválenie spolku všemožnými prostriedkami. Spolok pomenoval podľa misionára a mučeníka sv. Vojtecha, ktorý je patrónom Ostrihomskej arcidiecézy, bránil celú záležitosť v tlači, osobne intervenoval u primasa, zveril celú záležitosť banskobystrickému biskupovi Štefanovi Moysesovi, ale biskupom poverení pracovníci vec spolku riešili veľmi nevhodným spôsobom, takže myšlienka založiť spolok prakticky zanikla.

Andrej Radlinský sa ani napriek týmto neúspechom nedal odradiť od práce. Venoval sa redigovaniu, ale najmä písaniu náboženských diel. Zvlášť vyniklo jeho dielo Nábožné výlevy, ktoré sa stali kompendiom cirkevnej náuky, modlitieb a piesní. Boli však aj záchranou slovenčiny v kostoloch, školách a v rodinách. Ba pre Slovensko nimi zachránil východné Slovensko, keď na základe 117 podpisov richtárov obcí z tohto regiónu, že slovenčine v tejto knihe rozumejú, uhorský snem rozhodol, že toto územie je slovenské, nie rusínske.

Keď sa Andrej Radlinský v septembri 1861 dostal za farára do Kútov, rozhodol sa oživiť myšlienku založenia Spolku sv. Vojtecha. Požiadal o vrátenie stanov, ktoré prepracoval a napísal po latinsky. Už v máji nasledujúceho roku ich prijala dištriktuálna kongregácia šaštínskeho dekanátu, ktorá mala zhromaždenie v Brodskom. Na základe prijatých stanov sa ustanovila dočasná správa, ktorá ich s prosbopisom zaslala do Ostrihomu.

Nasledujúci rok 1863 bol jubilejným rokom príchodu sv. Cyrila a Metoda na naše územie. Šírila sa ich úcta po celom Slovensku a silnela aj myšlienka Spolku sv. Vojtech. Dokonca aj primas dal pokyn, aby ním vymenovaný poradný zbor spolu s dočasnou správou šaštínskeho dekanátu preštudoval celú záležitosť. 8. apríla sa rozhodlo, že sídlom Spolku bude Trnava. Radlinský stanovy opätovne prepracoval a do správy Spolku zaradil aj funkcionárov z iných biskupstiev a dekanátov.

Napriek tomu a napriek osobným intervenciám stanovy schválené neboli. Dokonca aj preto, že meno Vojtech „znie pohanský“. A tak všetko úsilie Radlinského a jeho spolupracovníkov sa zdalo zbytočné.

Radlinský zdôrazňoval potrebu Spolku aj tým, že to, čo už dávno mohlo slúžiť obrane a rozmnoženiu viery, čo malo zachranovať slovenský národ od všeobecnej mravnej skazy,

leží zatiaľ ladom. A namiesto pomoci pre tých, ktorí sa o založenie Spolku úprimne usilovali, dostalo sa im iba upodozrievanie, udávanie a vyšetrovanie. A keďže obnova opäť neprichádzala, Radlinský do rúk Svätého Otca Pia IX. spolu s Pamätníkom slovenských poslucháčov katolíckeho bohoslovia k tisícročnej oslave svätého Cyrila poslal aj informáciu o problémoch so založením Spolku sv. Vojtecha. V Ríme, počas I. vatikánskeho koncilu sa zdržiaval nový prímas Ján Šimor. Sv. Otec sa na túto vec spýtal. A tak sa ľady pohli. Na veľmi úprimný list Andreja Radlinského reagoval prímas osobným listom a tým, že svojho generálneho vikára v Trnave Henricha Sajbéliho poveril, aby po porade s Radlinským zostavil výbor z dvanástich kňazov zo všetkých biskupstiev na „slovenských stranách" a čo najskôr ho zvolal do Trnavy.

Vtedy sa však stala aj istá udalosť, ktorá hádam najväčšmi urýchlila schválenie stanov Spolku. Redaktor maďarského časopisu Magyar Állam Lónkay vo volebnej kampani nazval Andreja Radlinského panslávom a vlastizradcom za to, že sa pred dvoma rokmi zúčastnil na národopisnej výstave v Moskve. Keďže Andrej Radlinský na Lónkaya podal žalobu, tento sa obrátil na prímasa Šimora, aby prehovoril Radlinského, aby žalobu odvolal. Uvedomoval si totiž, že Radlinský ako niekdajší redaktor zákonov, tento spor vyhrá. Pretože súd mal byť už 15. novembra 1869 v Trnave, prímas telegramom pozval Radlinského do Ostrihomu na rozhovor, ktorý sa uskutočnil 11. novembra. Radlinský žalobu nechcel odvolať, ale keď mu prímas za odvolanie procesu sľúbil potvrdiť stanovy Spolku sv. Vojtecha, súhlasil s podmienkou, že Lónkay uverejní Radlinského vyhlásenie: „Bol som v Rusku na národopisnej výstave, ale výlučne z vedeckých pohnútok. Ochotný som podporiť každú vládu, ktorá vykáže skutkami, že pracuje pre dobro mojej cirkvi a môjho národa slovenského."

Po zasadnutí prípravného výboru dňa 14. decembra sa jeho predsedom stal Henrich Sajbéli a správcom Andrej Radlinský, ktorý sa ihneď pustil do práce. Vyzýval do spolupráce celý národ a od mája 1870 začal vydávať obnovené Katolícke noviny.

Zakladajúce valné zhromaždenie však zakladateľa a dlhoročného bojovníka za schválenie Spolku sv. Vojtecha nezvolilo ani len za člena jeho prvého šesťdesiaťčlenného výboru. Len na upozornenie jedného robotníka z Podbrezovej mu udelili nič neznamenajúci titul čestného podpredsedu. Bol to značný nevďak!

Spolok sv. Vojtecha pod vedením zvoleného správcu Juraja Slottu si do programu uložil tri významné úlohy: 1. vydávať Sväté písmo a životopisy svätých; 2. všeobecný slovenský kancionál a 3. školské knihy.

Andrej Radlinský nezanevrel na Spolok, ale veľmi výdatne sa pustil do práce vo všetkých troch zložkách jeho programu. A vo všetkých vynikol. Bol redaktorom prekladu Svätého písma, zostavovateľom modlitebných kníh a spevníkov, no zvlášť učebníc pre slovenské ľudové školy. Pretože boli jediné písané v slovenskom duchu, používali sa aj na evanjelických školách a aj po vydaní Apponyiho zákonov zostali na cirkevných školách aj mimo územia Slovenska. Bolo to na základe prímasovho rozhodnutia.

Spolok sv. Vojtecha bol teda od počiatku dominantnou súčasťou cirkevného i národného života Slovákov tým, že dôsledne plnil svoj cieľ: „Rozširovanie nábožensko-mravnej vzdelanosti a katolíckeho ducha veriaceho katolíckeho ľudu slovenského a pozdvihnutie i zvelebenie národných škôl katolíckych".

Aj keď program Spolku sv. Vojtecha vyzeral na prvý pohľad chudobný, predsa z tohto horčičného semiačka vyrastal pomaly košatý strom. Veď prostredníctvom svojich kníh sa už zjednocujúcim spisovným jazykom dokázal v kostole i v škole prihovoriť k celému ťažko skúšanému slovenskému národu. V prípade modlitieb a piesní aj k tým, ktorí nevedeli čítať. Spolok sv. Vojtecha v intenciách svojho zakladateľa chcel osloviť ľud aj riešením jeho každodenných potrieb a problémov. Bola to literatúra, ktorá mala „poučovaním zabávať a zabávaním poúčať", literatúra s mravne-poučnou tematikou, protialkoholická, historická, no

najmä Pútnik svätovojtešský, ktorý patril medzi najčítanejší kalendár na Slovensku. Začal vychádzať ihneď po založení SSV (2.000 ex.), pričom jeho náklad neustále stúpal (v r. 1901 -10.500 ex.; v r. 1914 - 30.000 ex.; po 2. svet. vojne okolo 250.000 ex.; v súčasnosti 120.000 ex.).

Práve vydávaním publikácií a periodík prevzal Spolok na seba duchovnú a mravnú záchranu a postupnú obrodu slovenského národa, úlohu prebúdzať a upevňovať jeho národné povedomie. Všetci spolupracovníci Spolku, najmä učitelia a kňazi, videli v založenom SSV obranu pred útočníkmi proti Katolíckej cirkvi, jej kňazom i veriacim. Protikresťanské smery sa na vidiek a medzi najbiednejších v mestách dostávali z meštiackych vrstiev, pričom mali rozkladať najmä rodiny. Spolkové publikácie rozpracúvaním sociálnej problematiky a najmä interpretovaním sociálnej encykliky Leva XIII. Rerum novarum, účinne eleminovali expanzívny marxizmus. Nešlo tu teda o polemiku, ale o úsilie vytvárať v ľuďoch pozitívnu schopnosť aktívne si osvojiť duchovný a národný charakter seba a svojej rodiny.

Aj keď edičná činnosť SSV bola určená širokej verejnosti, všetkým slovenským enklávam v Uhorsku, a neskôr aj mimo neho, predsa sa postupne začala orientovať aj na vlastné členstvo, ktoré sa rozrastalo aj pod vplyvom týchto publikácií a v spätnej väzbe umožňovalo ústrediu získané finančné prostriedky venovať na rozširovanie publikačných možností.

Pri vzniku mal SSV niečo cez 500 členov, už v prvom roku to bolo vyše poldruha tisíca, po piatich rokoch 3.000, na prelome storočí vyše 9.000, v posledných rokoch 1. svetovej vojny takmer 35.000 členov. A tento rast nezastavili ani prenasledovania, ani útoky na predstaviteľov SSV, ani rozbíjanie jeho valných zhromaždení, ktoré pokračovali aj napriek inzultáciám a fyzickým útokom na ich účastníkov, ani napriek evidentným zámerom rozpustiť SSV. Tri takéto útoky boli prakticky likvidačné.

Je zaujímavé konštatovať aj to, že viaceré učebnice vychádzali až vo vyše 25.000 exemplároch a poučné knihy dosahovali desaťtisícový náklad a vychádzali v ďaľších vydaniach (napr. Sasinkov Dejepis všeobecný....., Zaymusova Čítanka..., Zelligerov Abecedár, Zaymusov Ústavopis čili náuka o právach a povinnosťach občanských a i.).

V prvom období (1870-1918) vydal SSV 346 titulov kníh. Medzi nimi bolo viacero kníh určených pre roľníkov, ktorí tvorili podstatnú časť členskej základe. K nim sa postupne zaradili príťažlivé podielové knihy, ktoré dostávali členovia zadarmo. Zdá sa, že SSV už v týchto rokoch získal v edičnej činnosti, teda v základnom nástroji plnenia svojho povolania, nielen stabilné čitateľské zázemie, ale aj šťastnú ruku pri výbere titulov a mladších autorov, čo mu umožnilo stabilizovať svoj edičný program a postupne si rozširovať a upravovať aj pracovné priestory. Niektoré knihy reedíciami sa dostali k vyše stotisíc čitateľom, pričom to boli knihy určené pre rodiny, teda počet tých, ktorých učili, vzdelávali a vychovávali a ktorí mali možnosť zachovať si a zveľadiť svoj materinský jazyk, vytláčaný z verejného života, bol podstatne vyšší. Šírilo sa teda aj vedomie národnej spolupatričnosti.

SSV si svoju kresťanskú i národnú úlohu plnil na vysokej úrovni. Aj mimo hraníc Uhorska. Zásluhu na tom mali viaceré osobnosti, ktoré stáli na čele SSV, najmä Pavol Novák, Andrej Kubina, Šimon Klempa a Martin Kollár.

Andrej Kubina mal jasnú koncepciu urobiť z SSV stredisko slovenských katolíckych pohybov, vychovávať slovenských katolíckych spisovateľov a členstvo rozšíriť do každej slovenskej obce, i v zahraničí. Žiaľ, pretože v tom čase sa inteligencia, najmä viacerí kňazi od Spolku dištancovali, znechutený odišiel k jezuitom.

Medzi mladších, ktorých pre Spolok získali ešte jeho prví, postupne odumierajúci predstavitelia, patril Martin Kollár. Napriek nespočetným útokom, a to aj z radov členov výboru, zotrval vo funkcii vedúcej osobnosti až do r. 1919 a bránil Spolok i napriek tomu, že sa valné zhromaždenia konali pod policajným dozorom a postupne sa vôbec nemohli konať. Bránil nielen záujmy Spolku, ale vlastne celého národa: „Ako máme vyučovať ľud slovenský jestli nie po slovensky? Keď vyučujem slovom i písmom slovensky, či tým zrádzam vlasť

svoju? Tomuto som zasvätil život, lebo som videl, že každý zanedbáva ľud slovenský...Slovenský ľud má jediný kultúrny spolok, Spolok sv. Vojtecha...Hlavu postavím, že niet v ňom ničoho, čo by bolo panslavistické, čo by pobúrilo proti vlasti alebo proti Maďarom!..." (KN 1902, č. 45). – A na memorandum v Slovenských novinách, ktoré žiadalo pričleniť Spolok sv. Vojtecha k Spolku sv. Štefana, v prejave na valnom zhromaždení 30. augusta 1904 reagoval: „Veď, pre živého Boha, Cirkev predsa len nesmie ubiť alebo dovoliť ubiť svojho najučinlivejšieho medzi katolíckymi Slovákmi apoštola...Čo sa mňa týka, ja zo svojej strany za mravnú povinnosť si považujem boj započatý, nám nanútený dobojovať...Výsledok je v rukách Božích. Bude ako Boh chce!"

Počas Kollárovho správcovania ako tajomník spolkovú členskú, finančnú a administratívnu agendu viedol Ferko Urbánek. Zároveň redigoval kalendár a knihy, národne i vzdelávateľsky pomáhal členstvu a kultúrnemu rastu Trnavy, a to ochotnou prácou, básňami, piesňami. Neskôr napísal: „Čím mi bol Spolok? – Bol mi...najmilším, najvznešenejším, ba posvätným ideálom na svete...v prospech neho pracovať bolo vždy mojou najmilšou snahou, bo pracoval som tak na povznesení umu a zošľachtení mravov, na výchove nášho slovenského katolíckeho ľudu ..." (Slovák 2.8.1928, č. 172).

Prelomové politické mesiace priniesli na Slovensko slobodu a pre Spolok sv. Vojtecha novú nádej. Začiatok druhého obdobia jeho činnosti bol však neradostný. Okrem úmrtia Martina Kollára, ktorého prakticky nemal kto nahradiť, citeľne poklesol počet členov a na valnom zhromaždení pre finančné ťažkosti hrozilo, že účastníci Spolok rozpustia a zmenia ho na účastinársku spoločnosť. Zvíťazilo členstvo svojim nekompromisným postojom, ale aj finančnou podporou, čo bolo aj zásluhou Františka R. Osvalda. Na mimoriadnom valnom zhromaždení 4. novembra 1920 sa prijali nové stanovy, za predsedu zvolili Andreja Hlinku a za správcu mladého kaplána zo Žiliny Jána Pöstényiho.

To bol základ novej orientácie SSV. Patrili k nej podstatné premeny vnútrospolkového života a z nej vyplývajúca alebo na nej postavená explózia vydavateľskej, vedeckej a kultúrnej činnosti.

Túto činnosť umožnil vzrast členstva a jeho aktivita na všetkých úrovniach cirkevného, kultúrneho a spoločenského života. Rozrastajúce sa potreby členstva nútili ústredie v Trnave skvalitniť prácu. Takto sa vytvorili komisie, vedecké odbory, samostatne pracujúce redakcie, v ktorých sa koncentrovala činnosť odborníkov, aby jej výsledky oslovili čím viacerých, najmä mladých. Zázemie pre túto činnosť si Spolok pripravoval s osobitnou starostlivosťou. Nespoliehal sa na to, že pre služby ľudia dorastú samočinne. Zodpovednosťou za plnenie úloh poveroval najzodpovednejších, ktorí viedli miestne skupiny a starali sa o realizáciu duchovných, kultúrnych a spoločenských podujatí. Bolo to cítiť. Od r. 1920 začalo ročne pribúdať 2000, neskôr 5000, ba až 10.000 členov. Do konca druhého obdobia (do násilného zrušenia členstva v r. 1953) mal Spolok 247.282 členov (v skutočnosti rodín), medzi ktorými boli aj členovia z USA, Francúzska, Belgicka, Juhoslávie, Maďarska atď., kde žili početné skupiny Slovákov.

Spolok sv. Vojtecha rozšíril svoje priestory a upravil ich, do ktorých prichádzali nové pracoviská. Pomocou amerických Slovákov postavil budovu a v nej zriadil modernú tlačiareň a kniháreň. Začal budovať archív, knižnicu a zriadil múzeum. Vznikli obchodné priestory.

Spolok sv. Vojtecha výrazne zasiahol do reformy pravopisu slovenčiny a do prípravy Pravidiel slovenského pravopisu, do literárnej histórie a vydávania pôvodnej slovenskej literatúry, učebníc, a do rozvoja divadelníctva a cirkevného spevu vydávaním Jednotného katolíckeho spevníka. Na jeho pôde vznikla aj Slovenská katolícka akadémia.

Na Slovensku sa umiestňovali pamätné tabule, pomníky a náhrobníky významných národovcov a spolkových činiteľov.

Počas tohto obdobia vyšlo v SSV 1460 titulov kníh, pričom ročne vychádzalo priemerne 10 titulov periodík. Najplodnejšími rokmi boli roky 1943 (115 titulov), 1947 a 1948 (98 a 99 titulov). Okrem toho vychádzali aj drobné tlačoviny.

Podielové knihy dosiahli číslo 220 titulov. Bol to dominantný program duchovne a odborne orientovať slovenských katolíkov. Vyšlo tu celé Sv. písmo a niektoré aktuálne diela: Rajecký: Červené Slovensko; Procházka: Cirkev a moderné myšlienkové prúdy; Rajecký: Rímska otázka; Sekera: Prečo milujem svoju Cirkev?; Kliman: Kristus a dnešný človek; Kliman: Katolíci vo víre dnešného života; Maillardoz: Desatoro rodičovskej výchovy, ale aj Ovocinárstvo; Dieťa – kojenec; Prírodný spôsob liečenia; ďalej historické diela, životopisy a povesti i romány. Mnohé sa čítali až do ich úplného fyzického zničenia a čitatelia si ich žiadajú aj dnes.

Značnej obľube sa tešili divadelné hry, ktorých v rovnomennej sérii vyšlo 82 titulov. Dali základ vzniku mnohým ochotníckym súborom pri miestnych skupinách SSV a patrili k ich kmeňovým hrám.

Z ďalších sú významné edície: Knižnica „Kultúry“, Dobrá kniha, Katolícke čítanie, Vatra, Plameň, Svet, Dom, Základ. V nich vychádzali základné domáce diela, ale aj preklady z filozofie, teológie, morálky, psychológie, pastoračné práce, diela orientujúce mládež, historické diela, diela z práva a jazykovedy. Prirodzene, že k nim sa radili aj vrcholné diela našich autorov a preklady popredných svetových literátov. Ak k nim prirátame periodiká: Kultúra, Naša práce, Duchovný pastier, Plameň a ďalšie, môžeme smelo povedať, že súbor týchto diel spolu s ďaľšími, ktoré SSV vydal, bol základ, na ktorom stála duchovná a národná orientácia a výchova slovenskej katolíckej inteligencie. Z nej čerpala základy duchovného a národného života aj nastávajúca generácie mladých ľudí, ktorá neskôr prešla ťažkou érou komunistického režimu. Nebyť týchto základov, ateistické a internacionalistické školenia by boli účinnejšie. Do Spolkom pripravenej pôdy v našich rodinách sa s ochotou prijímala aj literatúra vydávaná Slovenským ústavom sv. Cyrila a Metoda v Ríme, ktorý v edičnej oblasti zastupoval paralyzovaný Spolok sv. Vojtecha až do jeho obnovenia. Aj tí, ktorí sa prihlásili do radov SSV, po obnovení jeho členstva, sa radi priznávajú, že vyrastali na dielach SSV, ktoré sa uchovávali v početných rodinných knižniciach.

Násilné umlčanie činnosti Spolku sv. Vojtecha predstavuje jeho 3. obdobie. Najchudobnejšie na činnosť. Výsledky predstavujú skromné náklady Pútnika svätovojtešského, Duchovného pastiera, Katolíckych novín, spevníkov, alebo iných modlitebných a liturgických kníh. Aj toto bolo pod dozorom a späté s potrebou vďačnosti „strane a vláde“.

Spolok sv. Vojtecha obnovil svoju činnosť už v roku 1990. Prípravný výbor pracoval do 14. septembra 1990, kde sa na valnom zhromaždení v Trnave zvolili jeho orgány a obnovili sa jeho základné funkcie na základe novovypracovaných a prijatých Stanov SSV. Začalo sa 4. obdobie jeho existencie.

Obnovila sa členská základňa (dnes vyše 112.000 členov), vydavateľská činnosť, rozrástla sa jeho obchodná činnosť (dnes 19 predajní), kultúrno-duchovné aktivity, spolupráca s KBS a inými náboženskými spolkami a organizáciami, ale postupne aj kontakty s oficiálnymi štátnymi a ďalšími orgánmi na všetkých úrovniach miestnej samosprávy. Pomaly sa Spolok dostal medzi Slovákov v zahraničí.

Od obnovenia sa vydalo vyše 500 titulov kníh. Okrem Katolíckych novín sa vydávajú aj Pútnik svätovojtešský, Duchovný pastier, Liturgia, Slovo (do konca r. 1999), Blahovistnik (do r. 1994) a Adoramus Te (od r. 1998).

Dodnes, takmer za 130 rokov činnosti, sa vydalo dovedna okolo 4000 titulov kníh, v celkovom náklade vyše 60,000.000 exemplárov, viacero časopisov a veľké množstvo drobných tlačovín.

Spolok sv. Vojtecha vyrastá na svojich pôvodných koreňoch a chce pracovať v intenciách svojich zakladateľov a všetkých tých, ktorí na jeho zveľadení tak neúnavne a namáhavo pracovali. Aj keď sa podstatne zmenili podmienky prostredia a práce, Spolok má záujem naďalej pracovať na duchovnom, kultúrnom, vzdelávacom a sociálnom poli v prospech všestranne zdravého a vyspelého slovenského národa, jeho rodín a jednotlivcov.

PhDr. Štefan Hanakovič
riaditeľ SSV

POVESŤOVÁ TRADÍCIA BRATISLAVY VO FOLKLÓRE A V LITERATÚRE

Hana Hlôšková
Ústav etnológie SAV, Bratislava

Historická pamäť Bratislavy je okrem historických prameňov akumulovaná aj v príbehoch, ktoré sa rozprávali medzi obyvateľmi mesta alebo jeho širšieho okolia. Mnohé motívy a látky sa rozprávali i o iných mestách, niektoré sú však špecifické len pre Bratislavu, pretože reagovali na špecifické historické okolnosti. Jednu líniu historickej pamäti Bratislavy tvoria rodinné histórie, založené na spomienkach jednotlivých členov rodov a rodín. U žijúcich tzv. starých Bratislavčanov vykonali v tomto smere záslužnú prácu členovia autorského kolektívu publikácie *Taká bola Bratislava* (Salner,P. a kol.,1989), ktorí zaznamenali veľké množstvo rozprávaní. Druhú líniu historickej pamäti Bratislavy tvoria príbehy, kde dominuje tematika mesta - udalostí, osobností, stavieb, bojov, etník, konfesií ai. I keď vzhľadom na to, že sa vo veľkej väčšine nezachovali pôvodné ucelené texty, ale skôr len ich regesty, nie vždy je ich možné žánrovo presne zaradiť (možno to boli fámy, spomienkové rozprávania, legendy ai.). Z obdobia prvej Československej republiky je napríklad zaznamenaný príbeh o hadovi-vrahovi (kobra, ktorá ušla zberateľovi, známy v medzinárodnom kontexte ako fáma (Kapferer,J.N., 1992:133). Pracovne som tento korpus textov nazvala povesťovou tradíciou Bratislavy.

Obraz povesťovej tradície Bratislavy poskytujú hlavne publikované pramene. Ide o dva druhy prameňov - sú to jednak populárno-vedecky zamerané publikácie - historického a etnografického zamerania a do druhej skupiny môžeme zaradiť literárne spracovania povesťových látok. Ak aj spracovatelia prípadne vychádzali z ústnej tradície, s textami ďalej pracovali podľa princípov literárneho folklorizmu.

Prvú skupinu prác reprezentujú predovšetkým publikácie K.Beňovského, O.Fausta a K.Plicku z 30. a 40. rokov 20. storočia

a druhý typ prameňov zase publikácie spisovateľov M.Ďuríčkovej a R.Morica, ktorí však vo viacerých prípadoch z predchádzajúcich prác čerpali.
I keď prímestským častiam Bratislavy z hľadiska ľudovej prózy venovala folkloristika sústredenú pozornosť[1/], rozprávaniam o Bratislave sa doteraz venovala málo (Hlôšková,H., 1987).
Korpus povesťových podaní, ktoré sa viažu tematicky a teritoriálne k Bratislave je vo výpiskoch z doteraz publikovaných prameňov uložený ako súčasť Archívu povestí v Ústave etnológie SAV. Materaz obsahuje do dvesto záznamov.
Prvé kroky takto zameraného výskumu k tejto téme vykonal pedagóg, osvetový pracovník a publicista Vladimír Plicka (1890-1965) v rokoch 1918-1930. Texty potom spracoval a vydal vo viacerých samostatných publikáciách[2], kde Vl.Plicka svoju ambíciu sprístupniť poznatky pramenného i ústneho charakteru naplno realizoval v čitateľsky vďačnej podobe. Ako prvý sa na Slovensku venoval terénnemu výskumu historických tradícií v mestskom prostredí- v historickom jadre Bratislavy, ale aj v predmestských štvrtiach Bratislavy, na bratislavskom podhradí i v okolitých obciach - dnes už prímestských obvodoch Devíne, Dev.N.Vsi, Lamači, Karlovej Vsi, v Prievoze a v Podunajských Biskupiciach. V.Plicka, ako to sám uvádza, vo svojej práci sledoval aj zretele národopisné a tak súčasťou textu sú aj pasportizačné údaje o rozprávačoch a o životnosti podaní (Plicka,V., 1946:118-121). Rozprávačmi boli zväčša členovia starousadlých bratislavských rodín a predovšetkým z vrstvy živnostníkov a robotníkov najstaršej žijúcej generácie. V.Plicka konštatuje, že niektoré povesti sú všeobecne známe a rozšírené - *sú duchovným majetkom celého vnútorného mesta a jeho obyvateľov* a viaceré z nich boli publikované v periodikách alebo knižne. Niektoré texty boli podľa jeho zistení známe len v istej ulici či štvrti mesta.
Možno povedať, že urbánna etnológia sa na Slovensku začala formovať práve štúdiom Bratislavy. Výsledky výskumov zameraných predovšetkým na 19. stor. a začiatok 20. stor. boli publikované v monotematických číslach odborného periodika Slovenský národopis

(1985/č.1, 1987/č.2-3). Výsledky výskumu medzivojnového obdobia, ktorý vychádzal z memoárovej literatúry a zo spomienok pamätníkov sú publikované v už uvedenej práci *Taká bola Bratislava*, ale výskumy pokračujú i naďalej.[3/]

Bratislava bola až do vzniku Československej republiky v roku 1918, ako to dokazujú archeologické a historické výskumy, priestorom historicky, geograficky, a najmä etnicky veľmi exponovaným. Každá z etnických kultúr tak zanechala viac-menej identifikovateľné stopy na kultúrnej mape Bratislavy (Kalesný,F.1985).

Prozaická tradícia veľkého mesta predstavuje svojráznu skupinu v celonárodnom fonde podaní, no zároveň vykazuje i spätosť s látkami iného ako mestského prostredia. Tak je to najmä s tradíciou sídelných miest, ako na to poukázal M.J.Pulec pri porovnávaní povesťového fondu Prahy a Krakova (Pulec,M.J., 1963). Hoci Bratislava bola v čase tureckého panstva v Uhorsku sídelným mestom[4/] a to do roku 1783, kedy sa centrálne úrady Habsburskej monarchie presťahovali do Budína, v jej celých dejinách malo toto obdobie relatívne epizodický charakter. Aj touto skutočnosťou možno vysvetliť skutočnosť, že v povesťovom repertoári Bratislavy nenachádzame takú výraznú látku sídelných miest akou je založenie mesta. Poloha mesta na Dunaji, ktorý plnil dôležitú obrannú funkciu a na brehoch ktorého sa sústreďoval život rybárov, ako aj úloha hradu ako ochrany pred nepriateľom našli svoj výraz v mnohých podaniach. Z témy o obrane mesta a hradu uvádzam látku o odvážnom obrancovi, ktorý použijúc lesť, počas noci potopí na Dunaji flotilu lodí nepriateľského panovníka.

Význam vody pre každodenný život mesta dokumentuje množstvo príbehov, ktoré hovoria o prameňoch, studniach a fontánach.

O studni vo dvore domu na Zelenej ulici je podanie o Čiernej pani, ktorou sa stala vdova po bohatom kupcovi. Po smrti manžela viedla rúhavý rozmarný život a ako trest zaň po smrti nemala pokoja a s krčahom v ruke postávala pred studňou a hlasno plakávala. Nad studňu dal majiteľ postaviť sochu bohorodičky

a Čierna pani viac neprišla. O Ganymedovej fontáne (od V.Tilgnera z roku 1888) pred budovou terajšieho Slovenského národného divadla je zaznamenaných viacero podaní: jedno má svoj základ v gréckej báji o Ganymedovi, druhé podanie hovorí o rodine, ktorá sa po polnočnej omši vracala domov a dcéra tejto rodiny zbadala postavu, ako šabľou ukazuje na kameň. Dievča kameň odvalilo a na tom mieste vytryskla voda, pričom záhadná postava zmizla. V treťom podaní sa hovorí o útoku nepriateľa na Bratislavu. Obyvatelia mesta sa v strachu zhromaždili na mieste dnešnej fontány. Preletel nad nimi orol a ponúkol im pomoc. Z vďaky mu Bratislavčania núkali zlato, šperky alebo mladé srny. Orol takúto odmenu odmietol, chcel len, aby bol zvečnený v podobe sochy. Krídlami potom tak čeril vodu Dunaja, až v nej nepriatelia pohynuli. Tak sa vytvorilo nové dunajské rameno a Bratislavčania nemuseli splniť sľub - postaviť orlovi sochu. Viaceré texty sú aj o iných fontánach - napr. o Jurajovej na nádvorí starej radnice, o Rollandovej fontáne na Hlavnom námestí, o Kačacej fontáne na Šafárikovom námestí ai.

V povesťovom fonde Bratislavy je viacero príbehov demonologického charakteru, v ktorých účinkujú postavy ako vodník, Biela pani, Čierna pani, čert, lesné žienky. Tieto rozprávania sa viažu takmer ku každému význačnejšiemu domu, palácu, k radnici, k sakrálnym stavbám a cintorímänom, ako i k už spomenutým studniam, fontánam a k rieke Dunaj. Prostredníctvom konania nadprirodzených postáv sa v príbehoch tematizujú dobové hodnoty a predstavy o sankciách za ich nedodržiavanie. Nadprirodzené bytosti v príbehoch konajú v rozpätí funkcií od škodcu po pomocníka. Atribútmi vodníka bola kvapkajúca voda z jeho šiat a prstov, podľa ktorej sa ho dalo poznať. Ľudia si tiež predstavovali a v príbehoch i konktertizovali túto predstavu, že je bohatý - má dve sídla, z toho jedno pod vodou, ľudí, ktorí sa niečím prehrešili, sťahuje do vody, dobre platí obchodníkom a prevozníkom, má pod Dunajom palác, v ktorom sú zlaté smeti, často na smrť vystrašil rybárov. O životnosti viery v túto bytosť svedčí i úradný zápis z roku 1749 o chytení zdivočelého chlapca,

ktorého ľudia považovali za vodníka. Vzhľadom na skutočnosť, že zázemie pracovných síl v meste tvorilo predovšetkým obyvateľstvo pochádzajúce z vidieka, možno tiež uvažovať aj o prípadnej infiltrácii viacerých látok z ľudového (roľníckeho) prostredia do rozprávačského repertoáru mesta. Početné záznamy poverových rozprávaní z celého územia Slovenska zachytávajú látku o ropuche, v podobe ktorej škodila na zdraví suseda. Takéto rozprávania nachádzame i v povesťovej tradícii Bratislavy, ako napríklad podanie o robotníkovi z predmestia, ktorého gniavila mora. Jedna starena mu poradila, aby povynášal všetok nábytok a zapchal všetky diery v dome. Ihlou mal prepichnúť bytosť, ktorej gniavenie bude pociťovať. Ráno bola v kúte izby ropucha a suseda mala prepichnutú tvár.

Nie je možné tiež opomenúť fakt, že mohlo dochádzať aj k opačným procesom - k prenikaniu látok s motívmi mesta i do vidieckeho rozprávačského repertoáru alebo vplyv mestskej kultúry mal aj dôsledky v oslabovaní poverovej zložky rozprávaní, ako to konštatuje Ľ.Droppová (Podolák,J., 1978:217). Život miest v minulosti neraz výrazne poznačili i pohromy a epidémie, ktoré nezriedka decimovali počet obyvateľov či architektonickú tvár mesta. Mor v Bratislave prepukol trikrát (v 15., 17, a v 18. stor), pričom napríklad počas poslednej morovej epidémie v rokoch 1710-1711 zahynulo 3860 obyvateľov.

S epidémiou moru sa spája povesť, ktorej text je lokalizovaný k Michalskej bráne. Úzko chodba pod ňou bola určená pre stráž. Noc pred tým, ako vypukol mor, vraj videla stráž prejsť bránou dvoch kostlivcov s kosami - Smrť a jeho manželku, ktorí si hovorili, že *kosenie vezmú ako leží i stojí.*[5/] Na tomto mieste je potrebné pripomenúť, že na Slovensku predstavovala perzonifikáciu smrti v jej antropomorfnej podobe prevažne žena. Predstava kostlivca a ešte i muža je najmladšou vrstvou tejto predstavy a usudzuje sa, že do ľudových vrstiev prenikla z vysokého umenia prostredníctvom kníhtlače.[6/] ďalšie rozprávanie sa viaže k studni, ktorá čarovným spôsobom zachránila ženy v jednej rodine pred morom. Z mesta sa presťahovala do záhrady pred Rybnou bránou pri

Dunaji jedna rodina. Matka v tejto rodine ochorela na mor, muž sa pri studni v záhrade modlil za jej uzdravenie a keď zaspal, prebudil ho hlas zo studne. Po zdvihnutí veka studne vyšla z nej krásna dievčina, ktorá mužovi poradila, aby pili vodu zo studne, ale nikomu ďalšiemu vodu nemá dávať, lebo studňa vyschne. Žena síce vyzdravela, no ochorela stará matka rodiny a podľa sľubu už studňa vodu nedala. Na stenách krčiažka však ostalo pár kvapák vody, ktoré zázračne uzdravili starú matku. V súvislosti s ďalšou studňou na Františkánskom námestí sa uchovala spomienka aj na veľký požiar, počas ktorého v roku 1592 sa vraj roztavil celý stred mesta a popolom ľahlo 320 domov.

V celom korpuse povesťových podaní, ktoré mám doteraz k dispozícii sa nachádza i skupina podaní, v ktorých historické aj pseudohistorické postavy zaujali rozprávačov predovšetkým vo funkcii a podobe revenantov, kedy viac ako skutky ich života zaujímal ľudí ich posmrtný život - osud a možnosti neprirodzených zásahov mŕtvych do života žijúcich. Motívom odplaty za dobro alebo zlo, ktoré tito konkrétne osobnosti konali počas života, vykresľuje sa v stručných povesťových príbehoch ich pozemské konanie, ktoré je v ich posmrtnom živote odmenené alebo potrestané. Podania tak vlastne plnili medzi rozprávačmi a poslucháčmi, či neskôr čitateľmi dôležitú socializačnú funkciu. Ako príklad môžem uviesť podanie o dvanástich radných pánoch, ktorí ako vyslanci mesta šli s darmi obmäkčiť srdcia nepriateľa. Ten ich však nemilosrdne pobil, ale ani tak sa mu mesto nepodarilo dobyť. V časoch blížiacich sa nepriateľských útokov na mesto sa v dome, kde sa zišli pred svojím posolstvom radní páni, ako predszvesť ozýval rinkot šablí, reťazí a v okne sa zjavovalo svetielko. O budove Academie Istropolitany sa rozprávalo, že po jej nádvorí okolo polnoci blúdieva Biela pani, ktorá koná dobré skutky, aby tak vykúpila hriechy svojho krutého manžela. O nástennom obraze starca, ktorý je dodnes viditeľný na pravej strane pri arkieri starej radnice, ústiacom na Hlavné námeste, sa zachovalo viacero variantov povesti. Najstarší záznam je z roku 1829 od A.Medňanského v práci Erzählungen, Sagen und Legenden aus

Ungarns Vorzeit. Hovorí o neznámom mužovi, ktorý prišiel do Bratislavy a šikovnosťou, no nekalým spôsobom sa mu podarilo získať vplyvné miesto a veľký majetok. Stal sa členom mestskej rady. Keď raz mestská rada zasadala, prišla jedna žena, ktorá obvinila muža, že ju chce vyhodiť z domu teraz, keď ovdovela a nemá sa kam uchýliť. Žena tvrdila, že domček a pozemok odjakživa patril ich rodine. Tajomný muž však tvrdil, že za isté služby dal on ten dom do používania jej mužovi do jeho smrti. Zúfalá žena žiadala, aby toto svoje tvrdenie potvrdil prísahou. Muž si stal pred kríž, povedal prísahu a keď zodvihol ruku, zaznelo silné hrmenie. Keď sa členovia mestskej rady spamätali, videli, že tajomný muž zmizol, len diera v okne ukazovala, že tade ho čert uniesol. Po ňom ostal obraz, ktorý pripomína, že krivá prísaha býva potrestaná. Ako dopôňa O.Faust, o starcovi na obraze sa hovorí ešte aj to, že na prelome rokov o polnoci, vracia sa tento muž a prechádza miestnosťami dnešného múzea (Faust,O., 1933:18).

Za samostatnú skupinu mestských podaní možno považovať prozaické tradície o významných osobnostiach, ktoré v Bratislave žili alebo ju navštívili. Zaznamenané sú podania o cisárovnej Márii Terézii, dvornom radcovi Wofgangovi Kempelenovi, o lekárovi Theophrastovi Paracelsovi, o generálovi Dampiérrovi, o skladateľovi W.A.Mozartovi či o kurióznych postavičkách, z ktorých ako najznámejšiu menujme Schöner Náciho, ktorého spomínajú aj dnešní starší Bratislavčania[7/].

V historických a lietrárnych prameňoch sa o Paracelsovi zachovala spomienka na jeho experimenty, pri ktorých premieňal suché alebo spálené kvety na živé. žasnúcim učencom a mešťanom vraj predvádzal "Phlanzenpaligenesiu" - znovuoživovanie rastlín. Po večeri s poprednými mešťanmi dal učený pán priniesť svoju baňku, potom vzal jednu peknú ružu a úplne ju spáli. Popol vsypal do baňky, ohrail ju nad ohňom kadidla a po krátkej chvíľke sa v nej objavila úplne čerstvá ruža. O prešporskom/bratislavskom rodákovi dvornom radcovi Wofgangovi Kempelenovi sa zase zachovali historky, viažúce sa k jeho šachovému hovoriacemu automatu, ktorý

mal podobu Turka. Zostrojil ho v roku 1769 pre cisárovnú Máriu Teréziu. Historky hovoria o tom, že v útrobách automatu prepašoval poľského sprisahanca i ruskú cárovnú. Súperom automatu boli vraj viacerí európski panovníci a vraj ho sám Napoleon vlastnoručne dodrúzgal, keď sa mu nepodarilo ho zmiasť a prehral. O inom konci stroja hovorí historka, podľa ktorej sa v štyridsiatych rokoch 19. storočia dostal do Ameriky, kde zhorel. Pamiatku na tento stroj uchováva dnes ako súčasť inetriéru jedna z bratislavských kaviarní v podobe repliky. O Márii Terézii sa zachovali zmienky v súvislosti s jej ženstvom o viacerých domoch a kaštieľoch, kde sa mala panovníčka tajne stretávať so svojimi milencami. V známej časti Vydrica - pod Hradom, ktorá bola zbúraná po druhej svetovej vojne sa o tzv. Billotovom kaštieli hovorilo i to, že tam po nociach blúdi Máriou Teréziou odvrhnutý milenec - dôstojník. Cisárovná ho vraj dala zmárniť a on tam hľadá životodarnú vodu, ktorá by jeho mladé telo vzkriesila. Nielen významné osobnosti a špecifické podmienky života obyvateľov mesta boli podkladom pre vytvorenie mestských tradícií povesťového charakteru, ale aj sociálna štuktúra a povolania, viažúce sa k mestu podnietili vznik podaní tohoto typu. V zaznamenanom materiáli tak figurujú povery alebo krátke podania viažúce sa k postave bratislavského kata, k postave vicekancelára Academie Istropolitany či k postave zázračného rabína Sophera. V historických piesňach, ale i v prozaickej tradícii sa zachovala pamiatka generála Tompjéra (Henri Duval Dampierre, 1580-162O), ktorý velil cisárskemu vojsku pri potláčaní stavovského povstania G.Bethlena. Keď sa pred rozhodujúcou bitkou lúčil s cisárom Ferdinandom II., vraj vravel: Výsosť, zajtra vám odovzdám Bratislavu." "Keď tak boh chce", doložil kráľ a poklepal generála po ramene. Ale boh tak nechcel. Tompjér pri Znojme a Mikulove utrpel porážku, ponáhľal sa do Bratislavy, no tu ho Bethlenovi vojaci chytili, sťali a jeho hlavu ukazovali v meste. Bethlen, ktorý sa o tomto konaní svojich vojakov dozvedel neskôr, veľmi sa rozhorčil a dal pochovať generála so všetkými vojenskými poctami.Rozmanitosť etnickej

a náboženskej štruktúry obyvateľstva Bratislavy odrážajú látky o husitoch, Židoch i Nemcoch. K husitom v Bratislave sa viaže viacero textov o konkrétnych domoch, na ktorých boli buď znaky ich náboženskej príslušnosti alebo tajné chodby a pivnice, kde sa prenasledovaní husiti skrývali. Na rohu Zámočníckej a Františkánskej ulice bol vraj kedysi dom, v ktorom neskôr v minulom storočí zmizla obyvateľka - barónka. Po nociach vraj bolo počuť volanie o pomoc vo viacerých rečiach - v nemčine v maďarčine a ešte v dvoch cudzích rečiach, ktoré však tí, čo volanie počuli, nerozumeli. O Židoch sa zachovalo viacero podaní - fáma o rituálnej vražde, ktorá v 15. storočí spustila jednu z vôn krutého prenasledovania Židov v meste. V povesťovom repertoári Bratislavy je i látka o blúdiacom Židovi Ahasverovi, ktorého rozprávanie stotožnilo s biednym Židom. Na Zámockej ulici bol vraj povestný obchod s vínom a pred ním bol nárožný kameň. Na ňom sedávala ubiedený Žid a keď mu raz krčmár vyniesol okruh chleba a krčah vody, starec ušiel. Bol to vraj večný Žid Ahasver, ktoý nechcel pred svojím domom dožičiť oddych Ježišovi na jeho ceste na Golgotu. Za to musí bez oddychu blúdiť po svete až do súdneho dňa. Hovorilo sa však aj o fantasticky bohatom rabínovi, ktorý však bol lakomý a neustále si preratúval peniaze. Raz cez synagógu do bytu rabína nazrela jedna prostá žena a videla, ako si tam rabín počíta zlaté dukáty. Sypal ich do slamníka, ktorý potom vytiahol do úkrytu - na pôjd. A vraj ešte dlho bolo odtiaľ počuť šramot a cengot zlata. Znýääma a viackrát literárne spracovaná bola i povesť, podľa ktorej počas tatárskeho vpádu kráľ Béla IV. sa na svojom úteku po prehratej bitke pri Šajave hladný a ubiedený dostal až do Bratislavy. Odtiaľto vraj ušli všetci jej obyvatelia, len Židia tam ostali. Stravovali sa spoločne a niekoľko zvyšných husí darovali kráľovi. Keď sa ich pýtal, čo chhcú za odmenu, pýtali si dovolenie, aby smeli každý rok na Martina kráľovi darovať husi. Bolo to vždy v deň, kedy prichýlili bratislavskí Židia prchajúceho kráľa. Každoročne tak mohli kráľovi predniesť svoje prípadné prosby a žaloby.

K mnohým látkam o Bratislave je zaznamenaných viacero variantov v čase i vo väzbe na viaceré sociálne vrstvy mesta. Mnohé špecifické "mestské" látky o Bratislave by si v budúcnosti zaslúžili špeciálny záujem, aby tak mohol byť načrtnutý ich vývinový rad, prípadné žánrové transformácie či medzietnické súvislosti. Už teraz sa však dá viac-menej jednoznačne konštatovať, že smerom do súčasnosti sa s oslabovaním poverovej zložky týchto textov preskupili ich funkcie. Kým v dobe svojho vzniku a aktívneho života dominovala informatívna a identifikačná funkcia, v súčasnosti je v popredí funkcia estetická, výchovná a symbolická. Látky a motívy, viažúce sa k Bratislave sa tak stávajú duchovnými suvenírmi pre turistov a zdrojom identifikácie sa obyvateľov, ktorí sa do Bratislavy prisťahovali so svojím bydliskom. Sú zároveň aj významným zdrojom formovania historického a lokálneho povedomia mladých generáciií Bratislavčanov, obyvateľov hlavného mesta Slovenska.

POZNÁMKY

1/ Prímestským obciam Bratislavy je venovaná monografia J.Podolák (ed.): Záhorská Bratislava. Bratislava, 1986

2/ viď **PRAMENE**

3/ bližšie pozri v: Luther,D.: Research in Towns and the Formation of Urban Ethnology in Slovakia. Slovenský národopis, 44, 1996, č.3, s. 334-345

4/ zákonným článkom č. 49 z roku 1536 bola Bratislava vyhlásená za hlavné mesto Uhorska, sídlo snemu, ústredných úradov a korunovačné mesto uhorských kráľov

5/ Tento text publikoval O.Faust podľa nemeckej zbierky bratislavských povestí od K.I.Schröera

6/ J.Botík, P.Slavkovský (eds.): Encyklopédia ľudovej kultúry Slovenska 2. Bratislava, 1995, s. 176 heslo: Smrť (autori: Ľ.Chorváthová, T.Cibulová, D.Luther, V.Gašparíková)

7/ Podrobne a pútavo túto problematiku spracoval D.Luther v stati Schöner Náci a tí druhí v publikácii P.Salner a kol.: Taká bola Bratislava. Bratislava, 1989, s. 173

PRAMENE

Beňovský,K.: 1930
Rozprávky zo starého Prešporku. Bratislava
Ďuríčková,M.: 1976
Dunajská kráľovná. Bratislava
1978
Prešporský zvon. Bratislava
Faust,O.: 1933

Zo starých zápisníc mesta Bratislavy. Bratislava

Moric,R.: 1979
Zvon lumpov. Bratislava

Plicka,V.: 1946
Hlas bratislavských studní a fontán. Bratislava
1948
Veselé fígle bratislavského vodnára a jeho vidieckych kamarátov. Liptovský Mikuláš

LITERATÚRA

Hlôšková,H.: 1987
K povesťovej tradícii Bratislavy. Slovenský národopis, 35, s. 395-401

Kalesný,F.: 1985
K otázke historických premien a etnickej mnohorakostisapôsobu života a kultúry ľudu Bratislavy. Slovenský národopis, 33, s. 7-28

Kapferer,J.N.: 1992
Fáma - nejstarší medium světa. Praha

Korabinsky,J.M. 1990
Popis kráľovského, uhorského, hlavného, slobodného a korunovačného mesta Pressburg (preklad z nemčiny výňatkov z diela, 1781) Slovenský národopis, 38, s. 595-610

Podolák,J. (ed.):1978
Vajnory. Bratislava
1986
Záhorská Bratislava

Pokorný,V.(ed.): 1995
Devínska Nová Ves. Bratislava

Pulec,M.J.: 1963
Pověsti Prahy a Krakova. Český lid, 50, s. 82-91

Salner,P. a kol.:1989
Taká bola Bratislava. Bratislava

O histórii a živote v stredovekej Bratislave

Jozef Hoššo

Čo vieme o stredovekých mestách na Slovensku

Na území dnešného Slovenska vznikajú mestá v stredoveku v porovnateľných podmienkach, v akých sa tieto formy sídlisk utvárali aj v iných európskych zemiach. Buď vznikali plynulou transformáciou z trhových a remeselníckych osád, spravidla v podhradiach feudálnych hradov, alebo boli produktom kolonizačného úsilia panovníka, resp. zemepánskeho magnáta. Väčšina miest vznikala ako slobodné kráľovské. Okrem nich na území Slovenska zakladali svoje poddanské mestečká aj šľachtici, ktoré existovali vo väčšine prípadov iba prechodne (zemepán ich mohol podľa ľubovole rušiť alebo obnovovať) a mali iba obmedzené výsady. Celý proces zakladania miest kulminuje v druhej polovici 13. a v prvej polovici 14. storočia. Z obdobia pred polovicou 13. storočia má zachované mestské slobody (udelené v r. 1328) iba Trnava.

Všeobecne platným znakom slovenských stredovekých miest je, že dominantný podiel na ich formovaní mali nemeckí hostia, ktorých povolával pre tento účel sám panovník a udeľoval im najrôznejšie výhody. Nemecké etnikum, v prevažnej miere kupci a remeselníci, prinášali k nám zo svojej domoviny vlastné právne normy, na základe čoho je vo všeobecnosti tiež prijímaný názor o vznikaní miest u nás na tzv. nemeckom práve. Hlavným znakom mestského práva bola slobodná voľba richtára a prísažných. Slobodné kráľovské mestá boli vyňaté z akejkoľvek právomoci a správy župy. Ich odplatou za takúto slobodu bolo odvádzanie daní priamo kráľovskej komore, resp. kráľovskému taverníkovi. Základom ich prosperity boli panovníkom udeľované rôzne výsady, prevažne trhové. Výnimočné postavenie mali banské mestá, v ktorých výsadné postavenie mali ťažiari a spracovatelia nerastného bohatstva.

Vonkajším znakom miest bolo predovšetkým pevné ohraničenie územia prstencom kamenných hradieb, alebo v menších mestách obkolesenie jednoduchšou palisádou, príp. v členitom horskom teréne obranu mesta tvorili iba opevnené brány na prístupových cestách. Slobody a postavenie mesta na námestiach zdôrazňovali radnice. Tam kde to plánovitá zástavba dovoľovala stáli radnice v strede námestia, v iných prípadoch v radovej zástavbe pri námestí. Urbanizmus stredovekého mesta vypovedá tiež o okolnostiach jeho vzniku a vývoja. Mestá, ktoré sa postupne pretransfomovávali zo starších trhových osád, majú nepravideľnú sieť ulíc a stredovekých parciel. Iba mestá, zakladané „na zelenej lúke“ majú pravidelné štvoruhoľníkové námestia so šachovnicou sieťou ulíc a domovových parciel.

O vzhľade stredovekých miest si utvárame svoj obraz predovšetkým na základe dodnes zachovaných historických jadier. Cenným prameňom poznania sú tiež zachované plány alebo veduty. Najčastejšie zobrazovaným stredovekým mestom na súvekých vedutách bola Bratislava, ktorá od roku 1531 sa stala hlavným mestom Uhorska. Dlhý rad bratislavských prospektov môžeme zahájiť hlavne krásnym renesančným drevorytom korunovácie Maxmiliana z roku 1563. Až o dve storočia mladšie sú najstaršie zachované plány Bratislavy, od geometrov A.E. Fricsa a M. Markquarta. Novým a doteraz nevyčerpaným zdrojom poznania vzhľadu a vývoja stredovekých miest je archeologický výskum, ktorého intenzita sa stupňuje hlavne v posledných troch desaťročiach.

O histórii Bratislavy z archívnych správ

Najstaršie zachované písomné správy o bratislavskom priestore sa vzťahujú na hrad. V roku 805 spomína letopisec Aventinus Wratislaburgium a aj v druhej najstaršej správe z roku 907 sa uvádza hrad - Bresalaspurc. Zmienku o podhradí, ako o veľmi dôležitom dopravnom a teda aj obchodnom mieste na križovatke Dunajskej (zo západu na východ) a Jantárovej (z

juhu na sever) cesty, nachádzame o storočie neskôr v listine Štefana I. z roku 1002. Listinou panovník daroval opátovi z Panónskej hory sv. Martina (Pannonhalma na území dnešného Maďarska) tretinu príjmov z bratislavského mýta. Miesto vyberania mýta sa nachádzalo pod Bratislavským hradom, kde v súčasnosti stoja zakonzervované pozostatky múrov mýtnej stanice - Vodnej veže.

Svedectvom o silnejúcom osídlení v polohe neskoršieho jadra mesta, je správa z roku 1204 o presťahovaní kapituly z hradu do podhradia, na mieste dnešnej Kapitulskej ulice. Krátko potom, v roku 1221 pápež Honórius súhlasil s presťahovaním aj kapitulného kostola z hradu a jeho postavením na mieste dnešnej konkatedrály sv. Martina, v polohe s nepretržitou kontinuitou osídlenia od veľkomoravského obdobia. V priebehu 12., ale najmä 13. storočia, prichádzajú do priestoru Bratislavy ďalší osadníci, ktorí si tu stavajú svoje domy, spravidla na miestach už existujúceho osídlenia. Okrem osady pri kapitulskom kostole, archívne dokumenty sa zmieňujú o osídlení kupcov pri kostole sv. Mikuláša na východnom úpätí hradného kopca, o osade rybárov s kostolom sv.Ondreja, niekde na južnom okraji stredovekého mesta a tiež o osaách na mieste neskorších mestských brán, Michalskej a Laurinskej, pri kostoloch sv. Michala a sv. Vavrinca. Okrem pôvodného slovenského obyvateľstva výrazný, neraz aj rozhodujúci podiel na osídľovaní mali nemeckí kolonisti, ktorí sa usádzali aj v dedinách neďaleko Bratislavy, o čom svedčia názvy Blumenau a Sellendorf. Príslušníci maďarských kmeňov boli tiež jedným z elementov, ktoré výrazným spôsobom prevrstvili národnostné zloženie stredovekej Bratislavy. Osada Széplak, s prevládajúcim maďarským etnikom, sa rozprestierala na mieste dnešnej Obchodnej ulice. Keď Tatári v zime roku 1241 prekročili zamrznutý Dunaj, nedobyli dobre opevnený hrad a Podhradie. Ich plienenie zasiahlo však nechránené dediny a ďaleké okolie Bratislavy bolo prechodne takmer vyľudnené.

Tatárska pohroma však nemohla zabrániť rozvoju stredovekého mesta na križovatke dvoch najvýznamnejších komunikačných ťahov v strede Európy. Pri brode cez Dunaj, dáva postaviť v roku 1252 pilišský opát, ktorý sa v tom čase podieľal na príjmoch z bratislavského mýta, tzv. Vodnú vežu. Stavebná aktivita opáta sa pravdepodobne týkala prestavby už staršej mýtnice pre súveké potreby zdržiavania stráže a ochranu brodu. V tomto období bolo v priestore Bratislavy už centrálne trhové miesto a ďalšie osady, ktoré prosperovali z obchodného ruchu. Preto, v polovici 13. storočia v priestore Bratislavy môžeme predpokladať existenciu osídlenia so základnými znakmi mesta a udelenie mestských privilégií kráľom Ondrejom III., 2. decembra 1291, bolo už iba dodatočným priznaním existujúceho stavu mestotvorného procesu. Už v roku 1279 sa spomína brtislavský richtár Jakub a v roku 1287 richtár Tyrnvard a dvanásťčlenná mestská rada. A keďže 60-te a 70-te roky 13. storočia pre spory a vojny medzi Přemyslom Otakarom II. a uhorským kráľom Belom IV., Štefanom V. a Ladislavom IV. (Přemysl Otakar II. dobyl Bratislavu v rokoch 1271 a 1273) neboli vhodné pre budovanie mesta, rozloha oreálu stredovekého mesta bola pravdepodobne daná už v 50-tych rokoch.

Okrem bežných výsad právneho postavenia mesta Bratislavy, privilégium legalizovalo, pravdepodobne aj už zaužívanú prax bratislavských mešťanov, udelením rozsiahlych práv transportu tovaru po Dunaji, obchodu s vínom, právo výčapu a pod. Neskoršie doplnky k tomuto právu umožnili, aby lode bratislavských kupcov sa plavili bez platenia mýta od Viedne až po Vyšehrad. Kontakt s okolitým svetom umocňoval aj fakt, že v Bratislave vlastnili domy mnohí cudzí kupci, najmä Viedenčania. Účasť mesta na obchodovaní vrcholí po udelení práva konania dvoch výročných trhov, v roku 1344 Ľudovítom I. a v roku 1385 kráľovnou Alžbetou. Vďaka tomu, Bratislava koncom 14. storočia patrila medzi najbohatšie mestá nielen na Slovensku, ale v celom Uhorsku.

Vedľa obchodu a remesiel, dominantným bohatstvom mesta bolo vinohradníctvo. Okolo prelomu 14. a 15. storočia bratislavskí mešťania vlastnili viac ako 2000 viníc. Vlastníctvo viníc bolo cenené viac ako vlastníctvo domu a víno sa po chlebe považovalo za

najdôležitejší potravinový článok. Udelením privilégia sa kráľ vzdal práva výčapu v prospech mesta. Výčapnícke právo oprávňovalo pestovateľov hrozna čapovať bez osobitného povolenia v malom víno, zo svojej produkcie, vo svojich domoch alebo iných miestnostiach, búdach a pod. Pohostinské zariadenia okrem centra, boli aj na bratislavských predmestiach, najmä na Schondorskej ulici, kde sa medzi nimi spomína aj mestský nevestinec. O kvalite a ekonomickej výhodnosti vinohradníctva svedčí tiež fakt, že v 14. storočí nielen víno z Bratislavy, ale aj víno z okolitých mestečiek bolo v účtovných knihách zapisované pod názvom „bratislavské víno". Už v predchádzajúcom storočí však sú známe záznamy o predajoch bratislavských kláštorných viníc, a aj cisterciátov z rakúskeho Heiligenkreuzu viazal k Bratislave najmä záujem o víno a vinohrady. V čase kulminovania bratislavského vinohradníctva, je v desiatkovom registri v roku 1435 uvedených v Bratislave 474 vinohradníckych rodín, ktoré vyprodukovali ročne najmenej 15.353 hektolitrov vína. O niekoľko desaťročí neskôr, kráľ Matej Korvín dokonca potvrdil monopol Bratislavy na vývoz a dovoz vína v celej Bratislavskej stolici.

Spolu s hospodáskou prosperitou, mali v Bratislave svoje miesto aj vzdelanie a kultúra. Pri kapitule od jej počiatku pôsobila škola. O jej vysokú úroveň sa starala nielen kapitula, ale aj mestská rada povolávaním renomovaných učiteľov. Okrem toho vieme, že ďalšie dve školy pôsobili pri kostoloch sv. Michala a sv. Vavrinca. Dôležité je, že na týchto školách sa už nazameriavali len na prípravu budúcich kňazov, ale aj na laickú dráhu a na prípravu pre štúdium na zahraničných univerzitách. V Bratislave vznikla tiež najstaršia unverzita v Uhorsku, známa Academia Istropolitana. Po získaní pápežského povolenia v roku 1465, založil ju kráľ Matej a v roku 1467 začala svoju činnosť, na štyroch fakultách: fakulte slobodných umení, právnickej, lakárskej a teologickej. Prednášali tu vedci z Talianska, Nemeckam Poľska i zo Slovenska. Najvýznamnejším z nich bol slávny astronóm a fyzik Ján Regiomontanus z Konigsbergu. Žiaľ, po smrti kráľa Mateja v roku 1490, jeho nástupca Vladislav II., ktorý bol aj českým kráľom, nemal záujem o ďalšie trvanie Academie Istropolitany a preto univerzita postupne zaniká. Výnimočné postavenie v rámci celého Uhorska získala Bratislava opäť na prahu novoveku. Po porážke kráľa Ľudovíta II. Turkami, ktorí obsadili celú južnú nížinnú oblasť Uhorska, stáva sa Bratislava od roku 1535 hlavným a korunovačným mestom Slovenska, až do roku 1830.

O architektonických a archeologických pamätihodnostiach Bratislavy

Najstaršie centrum stredovekého mesta nachádzalo sa v mieste zbiehania dnešných ulíc Ventúrskej a Panskej. Tu sa nachádzalo najstaršie trhovisko, okolo ktorého sa nachádzali jednoduché obytné domy s kamennou podmurovkou a hospodárske objekty, už v 12. storočí. Ich existenciu potvrdil archeologický výskum na mieste juhovýchodného areálu neskoršej Academie Istropolitany, dnes komplexu Vysokej školy múzických umení na Ventúrskej ulici a na parcelách domov v dotyku Panskej a Ventúrskej ulice. Okrem zvyškov obytných domov, hospodárskych zariadení, vrátane kvasnej jamy pálenice a predmetov dennej potreby, našli tu archeológovia aj, na našom území najstaršie, z kosti vyrezávané šachové figúrky a honosne zdobenú kostenú rúčku tranžírovacieho noža, ako svedectvo zámožnosti a vysokej kultúrnej úrovni starých Bratislavčanov.

Pre stavbu obytných domov v stredovekom meste sa používalo drevo, tehla a od 15. storočia ako dominantný materiál kameň. Drevo na bratislavské domy sa dovážalo zväčša z Rakúska, lebo domáce drevo nebolo na stavbu veľmi vhodné a používalo sa hlavne ako palivo. Aj kameň, hoci v bezprostrednom okolí mesta sa nachádzalo niekoľko kameňolomov, dovážali na lodiach a pltiach aj z územia Rakúska, z Mannsdorfu juhozápadne od Brucku, z Hainburgu a Deutsch-Altenburgu. V okolí Bratislavy sa nachádzal pomerne mäkký kameň - granit, preto rakúsky kameň, hlavne biely vápenec od rieky Leithy, používali predovšetkým na nárožia a na ozdobné kamenné články. Tehliarov v okolí Bratislavy bolo niekoľko. Títo popri tehlách, známych „prstovkách" (nazvaných podľa žliabkov po charakteristickom

zoškrabovaní povrchu prstami), vyrábali aj škridle, ktoré na strechách domov vo vnútri hradieb nahradili drevené šindle. Vápno na murované domy pre Bratislavu pálili na severnom úbočí Malých Karpát, v Devíne, Záhorskej Bystrici, Stupave a Borinke.

Ako vyzerali najstaršie domy z dreva žiaľ nemáme konkrétne poznatky. Vieme však, že v čase udelenia privilégií v roku 1291, stálo v Bratislave niekoľko typov kamenných domov. Najjednoduchší z nich bol jednopiestorový prízemný, prípadne dvojpodlažný dom, stojaci v hĺbke parcely. Honosnejšie boli dvojpodlažné domy, ktorých horné podlažie bolo dvojpriestorové, s deliacim múrom neseným na klenbovom páse v jednopriestorovom suteréne. Najbohatší mešťania si stavali vežové domy so štyrmi podlažiami. K týmto vežovým domom sa mohli primkýnať bočné krídla, predovšetkým hospodárskych stavieb. Dva z týchto vežových domov sa zachovali v hmote neskorších prestávb na Hlavnom námestí. Jeden z vežových domov dal postaviť prvý richtár Jakub, od ktorého dom v rokoch 1387 a 1421 odkúpilo mesto pre potreby radnice a v súčasnosti v budove sídli Mestské múzem. Druhý vežový dom stál v bezprostrednom susedstve radnice na južnej strane námestia. Existencia ďalších štyroch vežových domov na Hlavnom námestí sa predpokladá.

Najstaršie kamenné domy boli neskôr buď zbúrané alebo zahrnuté do hmoty neskorogotických poschodových domov, ktoré svojou štítovou stranou boli už zoradené v línii uličnej čiary. Do domov sa vchádzalo zaklenutými prejazdami, ktoré mali v bočných múroch zapustené výklenkové sedílie. Prejazdy ústili do dvorov. Z prejazdov a dvorov sa vchádzalo do siene a na prvé poschodie domu. Neodmysliteľnou súčasťou domov boli studne na voľnom prietore dvorov alebo v traktoch budov s vyústením na prízemí. Samozrejmou súčasťou domov vrcholnej a neskorej gotiky boli zaklenuté suterény - hlboké pivnice, v ktorých sa nachádzali aj ľadnice - hlboké okrúhle jamy vymurované kameňmi. Ľadnice, ktoré v zime zaplnili ľadom zo zamrznutého Dunaja, slúžili na uchovávania potravín, hlavne mäsa. Najviac ľadníc archeológovia odokryli v domoch na Hlavnom námestí. Časť z nich, batéria štyroch takýchto jám, dnes tvorí súčasť expozície Mestského múzea v suteréne bývalej radnice.

Ľadnice a tiež veľká časť studní prestali plniť svoju funkciu v 14. až začiatkom 16. storočia. Vtedy ich majitelia domov dali zasypať domovým odpadom, ktorý spolu s inými nálezmi z kultúrnych vrstiev v historickom jadre, je pre archeológov neoceniteľným zdrojom poznania každodenného života obyvateľov mesta. Prevažnú väčšinu predmetov dennej potreby tvoria hlinené nádoby - hrnčiarina. Typológia, tvaroslovie aj technológia hrnčiariny je identická s hrnčiarinou, ktorú vyrábali v susednom Dolnom Rakúsku. Charakteristickým znakom je tmavosivá farba, ovalený okraj hrncov a vyrážanie kolkov do okrajov a úch nádob, čo bolo ochrannou značkou kvality a výrobcu. Okrem hrnčiariny z bratislavských dielní môžeme spoľahlivo identifikovať import aj cudzieho riadu, hlavne z Rakúska, ale aj zo severnej Moravy alebo z Talianska. Pozoruhodným znakom zásypov bratislavských ľadníc je, že v nejednom prípade viac ako polovicu tam nájdených nádob tvorili poháre, ako neklamné svedectvo výčapu vína majiteľom domu. Podobne ako v iných mestách na území Slovenska, gotické poháre z Bratislavy majú špecifický, mimoriadne dokonalý tvar, pre ktorý si vyslúžili prívlastok „bratislavské“. Na jednom z nich hrnčiar vyryl gotickou minuskulou nápis „maria hilf uns“, čo o.i. je jasným svedectvom o viacnárodnom zložení obyvateľov mesta. Od 14. storočia do výbavy meštianskych domácností sa dostáva tiež sklo, predovšetkým poháre zdobené drobnými nálepmi a rôzne fľašovité tvary. Najstaršie z týchto sklenených nádob pravdepodobne vyrobili v sklárskych hutách na území Nemecka a Talianska.

V obytných izbách meštianskych domov dominantné postavenie mali kachľové pece, ktoré okrem funkcie vykurovania, dotvárali aj estetický vzhľad interiéru. V menej honosných príbytkoch stáli pece vyrobené a postavené miestnymi remeselníkmi, z jednoduchých nádobkových (nikových) alebo komorových reliéfom zdobených kachlíc tmavosivej farby bez glazúry, rovnako ako bežná hrnčiarina. Medzi menej početnými glazovanými kachlicami,

prevažne zelenej farby, boli nájdené aj exempláre, ktoré vyrobili pravdepodobne majstri na severnej strane Álp a do Bratislavy ich transportovali po prúde Dunaja.

Podobne ako zásluhou bohatstva bratislavských mešťanov vznikla zástavba honosných gotických a aj renesančných domov, bohatstvo bolo príčinou aj ich zániku. V 18. storočí bolo módnym trendom sťahovanie sa šľachtických rodín do Bratislavy. Noví obyvatelia mesta si dali stavať veľkolepé barokové paláce podľa viedenských vzorov, ktoré dali nový vzhľad dovtedajšiemu goticko-renesančnému mestskému útvaru. V roku 1774 vypracoval František Anton Hillebradt na príkaz panovníčky Márie Terézie pre mesto nový regulačný plán, ktorý rátal s likvidovaním mestských hradieb a so zasypaním priekop, čo bolo vykonané v nasledujúcich rokoch. Z pôvodnej stredovekej zástavby dnes preto môžeme vo vnútri mesta obdivovať už iba jej zvyšky, spolu s torzami hradby opevnenia, ktorému dominuje Michalská brána.

O tzv. prímestskej osade Sv. Vavrinca

Ako bolo už vyššie uvedené, na mieste stredovekého mesta a v jeho bezprostrednom susedstve existovalo niekoľko osád, v ktorých počiatky osídlenia siahujú dávno pred udelenie privilégií Bratislave a osídlené boli aj po zavŕšení procesu tvorby stredovekého mesta. Nové a neraz aj neočakávané poznatky o vzniku a vývoji týchto osád sa dozvedáme predovšetkým zásluhou archeologického výskumu v posledných rokoch. Týka sa to aj dvoch, v archívnych dokumentoch najčastejšie spomínaných osád, Sv. Michala a hlavne Sv. Vavrinca, podľa ktorých boli pomenované dve najlepšie opevnené mestské brány. Ich presnú rozlohu a polohu nepoznáme, ale predpokladáme, že svojou rozlohou v 12. storočí zaberali aj časť neskoršieho gotického mesta.

Na mieste bývalej osady Sv. Michala, v polohe budovy dnes Najvyššieho súdu na Župnom námestí, okrem bližšie neidentifikovateľných zvyškou objektov, bol nájdený rôznorodý trojrozmerný materiál. Medzi bežnou keramikou zaujali predovšetkým nálezy úlomkov hlinených závesných kotlíkov, svedčiacich o obývaní tohoto miesta polonomádmi, ktorí sem mohli prísť s kmeňmi maďarského etnika.

Bohatšie informácie získali archeológovia k poznaniu vzniku a vývoja osady Sv. Vavrinca. V dolnej časti Nám. SNP boli odokryté zvyšky kamenných múrov valcovej rotundy, ktorú tu postavili už okolo roku 1100, t.j. skôr ako dve storočia pred najstaršou písomnou zmienkou o osade v roku 1311. Rotunda, ktorá je najstaršou doloženou stavbou na území historického jadra mesta, bola s najväčšou pravdepodobnosťou zasvätená sv. Vavrincovi a podľa tohoto patrocínia pomenovali celú osadu. Terén, na ktorom postavili rotundu, ležal 3 až 3,5 m pod terénom súčasným. Do vysvätenej zeme pri rotunde pochovávali svojich zosnulých obyvatelia osady, ktorá sa rozprestierala okolo tejto dominanty. Svojim západným okrajom zasahovala prevdepodobne hlboko do východnej časti neskoršieho gotického mesta. Za pozostatky tohoto osídlenia považujeme nález batérie voľne stojacich chlebových pecí, na mieste Františkánskej záhrady na Uršulínskej ulici a aj osamotený nález pece v hale Starej tržnice. Súčasťou osady bola pravdepodobne aj hrnčiarska dielňa, po ktorej sa zachovala deštrukcia vypaľovacej hrnčiarskej pece a početný súbor hrnčiariny, ktoré náhodne objavili pri zemných prácach pred 50-tymi rokmi na dnešom Primaciálnom námestí.

Osada Sv. Vavrinca bola bez pochybností bohatá a zdrojom jej bohatstva mohla byť predošetkým výhodná poloha pri obchodnej ceste na ľavom brehu Dunaja. Neklamným svedectvom o bohatstve jej obyvateľov je, 65 rokov starý náhodný nález zvyškou románskej trojloďovej baziliky, ktorú postavili okolo roku 1200 severne od rotundy. Po postavení nového väčšieho farského kostola, rotundu zbúrali a už začiatkom 13. storočia na jej mieste postavili románsky karner - cintorínovú kaplnku zavätenú sv. Jakubovi. Dvojpodlažný karner mal suterén (ossárium) na ukladanie kostí z porušených hrobov na miestnom cintoríne a prvé poschodie, ktoré slúžilo pohrebným obradom. Približne v rovnakom období karnery v

Bratislave postavili aj na hrade (dokončili iba suterén), pri kostole sv. Mikuláša a na mieste konkatedrály sv. Martina. Tetno stavebný typ nie je pre územie Slovenska bežný, jeho materskou krajinou je Dolné Rakúsko, kde stálo približne sto takýchto stavieb.

Po dvoch storočiach od postavenia románskej baziliky a karnera, azda v snahe vyrovnať sa gotickému mestu, sa rozhodli obyvatelia bohatej osady Sv. Vavrinca „zmodernizovať" obidve sakrálne stavby. Najskôr pristúpili k výstavbe novej nadzemnej časti karnera. Po zvýšení terénu zbúrali valcovú loď a podkovitú apsidu. V duchu gotiky ich nahradili približne štvorcovou loďou a polygonálnou apsidou, s opornými piliermi na nárožiach. Pravdepodobne, už vtedy pripravovanú prestavbu farského kostola, oddialilo husitské nebezpečenstvo a preto v gotickom slohu prestavali románsku baziliku až v polovici 15. storočia. Podľa archívnych správ prestavaný kostol, ktorý rešpektoval pôdorys pôvodnej románskej baziliku, bol dlhý 48 m, mal 10 bočných oltárov a po konkatedrále sv. Martina bol druhým najväčším kostolom v Bratislave. Približne súčasne s gotickou prestavbou farského kostola, stavitelia boli prinútení opätovne prestavať aj cintorínovú kaplnku - karner. Na začiatku 15. storočia zle položené základy spôsobili statické porušenie západnej časti lode, ktorú museli preto zbúrať a nanovo postaviť. Okná novopostavenej lode kaplnky vyzdobili bohato profilovanými kamennými článkami, ktoré vytesali zo snehobieleho vápenca dovezeného z kameňlomu od rieky Leithy v susednom Rakúsku. V tejto podobe kostol sv. Vavrinca a kaplnka sv. Jakuba stáli pred hradbami mesta až do jari 1529, keď z príkazu cisárskeho dvora museli byť zbúrané, spolu s kostolom a kaplnkou na mieste osady Sv. Michala. Zbúranie obidvoch kostolov aj kaplniek malo zabrániť ich možnému zneužitiu tureckým vojskom pri obliehaní mesta a kameň z nich použili na zvýšenie hradbových múrov. Na vysvätenej pôde osady Sv. Vavrinca slúžil potom svojmu účelu už iba cintorín spolu so suterénom (ossáriom) cintorínovej kaplnky, pravdepodobne až do začiatku búrania hradieb a zasypávania priekopy mestského opevnenia v roku 1774.

V poslednej štvrtine 18. storočia prímestské osady, spolu s mestom definitívne vykročili do nového veku. Historické jadro mesta si však aj napriek stáročiam uchováva patinu dávneho stredoveku. V meste, pod dominantou stredovekého hradu, je toho najlepším svedectvom budova starej radnice, v ktorej má svoje expozície Mestské múzeum a najnovšie svojho uznania sa dožaduje aj archeologický nález cintorínovej kaplnky sv. Jakuba, postavenej na ranorománskej rotunde, pôvodneho farského kostola predlokačnej osady Sv. Vavrinca a najstaršej stavby v meste. Vnímavému oku pozorovateľa neujdú ani stáročné zákutia nádvorí stredovekých domov s prejazdami, v bočných múroch s gotickými kružbami ník. Bohatstvo histórie v sebe skrýva aj šero pod rebrovými klenbami chrámových stavieb. Bratislava, mesto na Dunaji dýcha históriou.

Výber z použitej literatúry:

- Dejiny Bratislavy. Bratislava 1966
- HOŠŠO, J.: Príspevok k štúdiu materiálnej kultúry na území Bratislavy v období stredoveku a na začiatku novoveku. In: Archaeologia historica 22/1997
- HOŠŠO, J.: O tzv. bratislavských pohároch. In: Zborník SNM XC, 1996, Archeológia 6
- HOŠŠO, J. - LESÁK, B.: Archeologický výskum predrománskej rotundy a karnera zaniknutej osady Sv. Vavrinca v Bratislave. In: Archaeologia historica 21/1996
- MENCL, V.: Středověká města na Slovensku. Bratislava 1938
- Pamiatky a múzeá, ročník 1999, č.4
- PUŠKÁROVÁ, B. - PUŠKÁR, I.: Bratislava. Pamiatková rezervácia. Bratislava 1989

Text k obrázkom:

Obr. 1:
Pôdorys Bratislavy okolo roku 1500, podľa V. Mencla.

Obr. 2:
Pohľad na Bratislavu v juhu v roku 1618.

Obr. 3:
Pohľad na Bratislavu zo severu v roku 1649.

Obr. 4:
Rekonštrukcia vývojových fáz osady Sv. Vavrinca: v 12. storočí, po polovici 13. storočia a stav pred zbúraním kostola sv. Vavrinca a kaplnky sv. Jakuba v roku 1529.

Zuzana Kákošová

Peter Karvaš, pokus o profil dramatika

(K nedožitým 80-tinám autora a k 80. výročiu prvého predstavenia v SND)

Peter Karvaš sa narodil 25. apríla 1920 v Banskej Bystrici, niečo vyše mesiaca po prvom predstavení slovenskej činohry Slovenského národného divadla. Zomrel 28. novembra roku 1999, niekoľko mesiacov pred svojou nedožitou osemdesiatkou a zároveň temer na 80. výročie prvého predstavenia v SND.

Prvé predstavenie činohry SND

SND vzniklo roku 1920 z iniciatívy Družstva SND (vzniklo 1919), ktoré angažovalo divadelnú spoločnosť riaditeľa Bedřicha Jeřábka. Opera začala prevádzku premiérou Smetanovej opery *Hubička* (1. marca 1920), činohernný súbor len o deň neskôr (2. marca 1920) hrou bratov Mrštíkovcov *Maryša.* Premiéra sa hrala v češtine, lebo súbor bol vlastne zložený z českých hercov. Prvou inscenáciou v slovenčine boli jednoaktovky Jozefa Gregora Tajovského *Hriech* a *V službe*. Premiéra sa konala 21. mája 1920 a aj toto predstavenie hrali českí herci. Keďže mali problémy s jazykom, predstavenia v slovenčine až do vzniku samostatného slovenského súboru boli sporadické. V rokoch 1921-22 vznikol propagačný súbor SND, zvaný Marška, ktorý hral sústavnejšie aj slovenské predstavenia.

SND v rokoch 1932-1945 (do divadelného debutu P. Karvaša)

Do roku 1932 postupne v súbore pribúdali slovenskí herci, ktorí boli absolventmi českých umeleckých škôl (Hana Meličková absolvovala pražské konzervatórium), alebo domácich skrátených kurzov (Oľga a Ján Borodáčovci). Až v spomínanom roku 1932 vznikli dva činoherné súbory: český a slovenský.

V českej činohre do roku 1938 (keď bol rozpustený český súbor) pôsobil Viktor Šulc, ktorý zohral dôležitú úlohu v nadväzovaní divadelníctva na Slovensku na moderné európske smery (nemecký a český divadelný expresionizmus). Janko Borodáč sa po

svojom príchode do súboru vyprofiloval ako temer výlučný režisér slovenského repertoáru, jeho hegemóniu narušil až Andrej Bagar (1929). V 30. rokoch sa aj situácia v profilovaní súboru SND diferencuje, najmä príchodom ďalších mladých a ambicióznych umelcov. Z nich najvýznamnejší sú traja: Ferdinand Hoffmann (1908-1966), Ján Jamnický (1908-1972) a Jozef Budský (1911-1993). Hoffmann pôsobil sprvoti ako dramaturg, ako režisér sa presadil najmä počas vojny. Po vojne však emigroval do Argentíny, kde aj zomrel. Ján Jamnický pôsobil najskôr ako herec, pravidelne režírovať začal až po roku 1938 a vo svojich inscenáciách nadväzoval najmä avantgardné divadlo (Šulc). Dokázal vytvoriť neopakovateľne originálnu atmosféru v svojich inscenáciách, ktoré predstavovali predovšetkým objavné dramaturgické výklady klasiky. V čase vojny svojimi inscenáciami dokázal vyvolať verejnú polemiku o politických problémoch vtedajšej spoločnosti. Povestná je jeho inscenácia Schillerovho *Wiliama Tella* (1942), ktorá pôsobila ako výzva, politický a morálny apel vo vojnovom čase. S hrami Petra Karvaša sa však už ako interný režisér SND nemohol stretnúť, lebo roku 1945 odišiel z divadla a pôsobil najmä ako vysokoškolský pedagóg. Posledný z menovanej trojice však režíroval viaceré Karvašove hry a v niektorých aj hral hlavné úlohy. Ide o herca, režiséra, ale i vysokoškolského predagóga Jozefa Budského. Začínal ako herec v českej činohre SND, po jej rozpustení prešiel do slovenského súboru, kde hrával najmä v Hoffmannových a Jamnického inscenáciách a počas vojny už mal aj svoje réžie. Symbolicky úplne prvou inscenáciou po oslobodení Bratislavy bolo pásmo poézie *Poézia revolúcie a boja* v réžii Jamnického a Budského, a to hneď 30. apríla 1945. Prvou premiérou slovenskej hry bola premiéra Karvašovho divadelného debutu *Meteor,* v réžii Ivana Licharda, ktorý si zahral aj hlavnú úlohu Profesora. K Jozefovi Budskému sa nevyhnutne vrátime v období 1945 až 1970, keď sa ich cesty stretali na pôde SND.

Školské roky Petra Karvaša (1926-39)

Ľudovú školu navštevoval Peter Karvaš v rokoch 1926-30, gymnázium zasa 1930-38, všetko v svojom rodisku, v Banskej Bystrici. Na gymnáziu začal aj publikovať, a to v

Študentskom časopise, vo Svojeti a Mladej kultúre. Zo začiatku, najmä počas vojny publikoval pod rôznymi pseudonymami (Jakub Riečan, Ján Róbert Lipka, Jozef Repka, P. Bystrický, Peter Bystrík) a skratkami.

Na vysokej škole začal študovať ešte pred vojnou, v školskom roku 1938-39 absolvoval dva semestre na Českom vysokom učení technickom a zároveň na umeleckopriemyselnej škole, na katedre grafiky. Vysokú školu však absolvoval až po vojne, skončil Filozofickú fakultu UK a roku 1947 získal doktorát filozofie. Cez vojnu vystriedal niekoľko zamestnaní: pracoval v staviteľskej firme (1939), v martinskej Neografii a ako dramaturg v komornom divadle v Martine (1943-44). Medzitým bol z rasových dôvodov internovaný v pracovnom tábore. Počas SNP pracoval v Slobodnom slovenskom vysielači Banská Bystrica a písal do povstaleckých časopisov.

Karvašove prvé dramatické texty vznikali už počas vojny, možno aj pred ňou, v čase štúdií. Boli určené pre rozhlas (toto je príznačné pre vývin slovenských dramatikov vôbec) a vysielali sa pod pseudonymom: *Hanibal pred bránami* (1943), *Spolok piatich "P"* (1945). Inscenovali sa však aj jeho tri jednoaktovky pod názvom *Maják* (1943). Niektoré z rozhlasových hier neskôr prepracoval do divadelných verzií (rovnako príznačný jav pre vývin slovenskej dramatickej spisby v druhej polovici 20. storočia): *Spolok piatich "P"* (1946), *Hra o básnikovi* (1946) a *Hanibal pred bránami* (1949). S *Hrou o básnikovi* sa pod pseudonymom v čase vojny zúčastnil súťaže SND na pôvodné divadelné hry, získal 2. cenu, ktorá však na neho musela počkať v trezore SND až do roku 1945, keď tam vstúpil už ako dramaturg (Lajcha, 1995).

Tvorba v rokoch 1945-49

Skutočným divadelným dramatickým debutom Petra Karvaša však bola až hra *Meteor* (inscenácia i knižne 1945). Autor v ňom podáva laboratórnu situáciu v laboratórnom priestore: skupina nemeckých vedcov pracujúca na ostrove sa má rozhodnúť, či zverejní svoj objav o mieste dopadu meteoru, i keď sa tým vystavuje smrti. Meteor má totiž čoskoro dopadnúť priamo na ostrov a je nepravdepodobné, že

by sa mohli akokoľvek zachrániť. Dejstvá drámy sú nazvané *Oheň, Strach* a *Svetlo*. Popri otázke hrdinstva, poslania a strachu sa v dráme rieši i druhá línia: vyrovnanie sa s previnením v minulosti (je príznakové, že Karvaš volil vedcov nemeckej národnosti). Postava nazvaná Profesor sa zbavuje traumy zo zabitia brata, ktorý v minulej vojne dezertoval. Odvrat od sveta, sústredenie sa na vedeckú kariéru vyúsťuje do snahy privolať vlastnú záhubu. Profesor prerastá do podoby veľkého manipulátora, ktorý ruší náhodu a určuje dráhu meteoru rovnako ako ľudský osud. Hra sa končí katarziou - uvedomenie si viny je novým začiatkom.

Ďalšia hra *Návrat do života* (inscenácia 1946, knižne 1949) má s predchádzajúcou spoločné riešenie otázky zbavenia sa a možnej očisty človeka od dôsledkov viny. Je ilúziou o tom, že negatívna skúsenosť sa dá vymazať. Ústrednou postavou drámy je lekár Martin, ktorý sa vyrovnáva s pobytom v koncentračnom tábore (ktorý prežil i samotný Karvaš), s pocitom viny za úmrtie pacienta i s vedomím, že do koncentračného tábora sa dostal kvôli slabosti milovanej ženy. Hra má optimistický - z hľadiska zmyslu jediný možný - záver: tak ako lekár neustále podstupuje zápas o víťazstvo života nad smrťou, tak musí človek bojovať o budúcnosť.

Bašta (inscenácia i knižne 1948) s podtitulom *Variácia na revolučnú tému* je hrou rovnako príznačnou pre dobu svojho vzniku. Dej s tým istým modelom (revolúcia a jej potlačenie) sa odohráva v rovnakom priestore (pevnosť pri Ľubietovej) v troch rôznych časových rovinách: počas baníckeho povstania 1526, v revolúcii 1849 a na jeseň 1944 počas SNP. Názov hry je alúziou na pád Bastily. Zničenie bašty v závere hry súvisí s výrokom "Veľkosť revolúcie sa merala tým, čo zbúrala" a čo je schopná na týchto základoch stvoriť.

Karvašove hry zo 40. rokov majú teda zložitú kompozičnú stavbu. Spôsob navodzovania konfliktov, charaktery postáv, vzťahy medzi nimi sú produktom jednak jeho technickej zručnosti (tá je typická pre Karvaša vôbec), invenčnej pohotovosti, má "vyspelý" zmysel pre špecifické požiadavky drámy ako druhu umenia. Je zjavné, že Karvaš je ihneď na začiatku svojej tvorby formálne vyspelý a táto formálna

vyspelosť mu nebude chýbať ani v tých najtendenčnejších textoch v 50. rokoch. I v jeho najznámejších hrách zo 60. rokov mu bude pomáhať, aby neskĺzol do prvoplánovosti a tézovitosti.

SND bezprostredne po vojne (1945-48)

Ako som už spomínala, prvou inscenáciu v povojnovom SND bolo pásmo poézie Jozefa Budského a Jána Jamnického. Jamnický z divadla odchádza a Budský sa stáva až do roku 1953 umeleckým šéfom čonihry. Usiluje sa o premyslený umelecký program a z tohto obdobia sú povestné jeho inscenácie poézie (okrem spomínaného aj *Pásmo poézie Janka Jesenského,* 1946; Bottova *Smrť Jánošíkova,* 1948 a Sládkovičova *Marína*, 1948). V roku 1946 vzniká aj Nová scéna ND, ktorej prvým dramaturgom sa stal Peter Karvaš. Nepôsobil tu dlho (zhruba tri roky), ale aj pod jeho vplyvom sa v počiatočných rokoch NS ND orientovala na moderný svetový divadelný repertoár. Po osamostatnení v roku 1951 sa v oblasti činohry špecializovala predovšetkým na tvorbu pre deti a mládež. Peter Karvaš mal v krátkom období rokov 1945-48 hneď tri premiéry v SND: *Meteor* (1. 12. 1945)*, Hanibal pred bránami* (28. 6. 1947) a *Bašta* (11. 9. 1948).

Zmeny po roku 1949

Peter Karvaš spolu napríklad so Štefanom Králikom plynulo prešiel so svojou tvorbou do diametrálnbe odlišných podmienok, ktoré nastali pre celú spoločnosť po roku 1948. Už v spomínaných hrách sa silno ozývali sociálne motívy a sú svedectvom postupného prechodu od existenciálne osobného k občiansky spoločenskému zameraniu. Spoločenské pritom znamenalo vo svojej dobe najmä socialisticky angažované.

Pre toto obdobie je typický socialistický realizmus ako preferovaná metóda tvorby, ktorý by sme mohli doplniť ešte o spresňujúci pojem schematizmus. Február 1948 zasiahol dramatickú tvorbu rovnako ako ostatné literárne druhy a umenie ako také. Dráma začala rovnako ako oni slúžiť politickej propagande a agitácii. Inštitucionálne

sa pre rozvoj divadelníctva síce v tomto období urobilo veľa (vznikli nové divadlá, vzniká umelecké školstvo), no "rozvoj" drámy sa niesol v presne vymedzených koľajach. hry sa stávajú ilustráciou aktuálnych politických téz a pomáhajú propagovať závery straníckych zjazdov a cieľov päťročníc. Tematika sa obmedzuje na budovateľskú (industrializácia a kolektivizácia v poľnohospodárstve) a výsostne politickú. Ešte stále treba "vysvetľovať" SNP, ešte stále treba pripomínať vedúcu úlohu robotníkov a ich politickej organizácie v spoločenskom vývine. Žánrovo sú v tomto období dominantné veselohry, najmä pri dedinských témach. Veselohra Petra Karvaša *Ľudia z našej ulice* (i. 1950, k. 1951) sa síce tematicky vymyká z dobových schém a preferencií, odohráva sa totiž vo "veľkomeste", avšak poetologicky zodpovedá vyššie načrtnutej charakteristike. Dejiskom hry je dvor nájomného domu a aktérmi pestrá spoločnosť obyvateľov: od robotníkov, cez živnostníkov až po meštiackeho úradníka s rodinou.

Ďalšie hry z prvej polovice 50. rokov *Srdce plné radosti* (premiéra: 30. 1. 1954, knižne: 1954) a *Pacient stotrinásť* (premiéra: 13. 10. 1955, knižne: 1956) nesú znaky dobovej schematickej drámy reagujúcej na aktuálne témy: vedeckotechnický pokrok a lekárska etika (*Pacient sto trinásť)*, odhaľovanie nepriateľov vo vnútri komunistickej strany *(Srdce plné radosti).*

V druhej polovici 50. rokov a začiatkom 60.*rokov*, keď sa začalo "oteplievať", najmä "vďaka" odhaleniu kultu osobnosti, prichádzajú Karvašove hry *Polnočná omša* (1959) a *Antigona a tí druhí* (1962), ktoré patria k vrcholom dramatickej tvorby tohto obdobia. Najmä druhá z nich je podobenstvom, ktoré na príbehu z minulosti vyjadruje postoj k problémom súčasnosti. Obe sú zakotvené v 2. svetovej vojne, resp. v SNP, ale výrazne prekračujú rámec toho, čo sa zvyklo nazývať "povstalecká hra".

Na vrchole tvorby i uznania (1960-1970)

Zlom v jeho tvorbe nastal už napísaním a následným uvedením drámy *Polnočná omša* (premiéra: 7. 5. 1959, knižne: Bratislava 1960), za ktorou v 60. rokoch nasledovalo množstvo hier. K vrcholom Karvašovej tvorby z tohto obdobia patrí

predovšetkým tragédia *Antigona a tí druhí* (premiéra 18. 2. 1962, knižne: 1962) a hry-podobenstvá *Veľká parochňa* (premiéra 22. 1. 1965, knižne: 1965)*, Experiment Damokles* (premiéra 4. 3. 1967, knižne: 1967) a *Absolútny zákaz* (premiéra 20. 12. 1969, knižne: 1969). Na modernú drámu 60. rokov mala síce všeobecne najvýraznejší vplyv absurdná dráma (Samuel Beckett, Eugéne Ionesco), avšak na Petra Karvaša to platí len čiastočne. Aj v spomínaných hrách sa necháva väčšmi ovplyvniť Fridrichom Dürrenmatom a Maxom Frischom.

Pomedzi tieto hry sa cez celé 60. roky akoby preplietajú Karvašove hry komediálneho ladenia (niekedy smerujúce k satire, a to najmä komunálnej), dokonca vznikajú nové verzie starších hier z obdobia prvej polovice 50. rokov. Spomeňme aspoň niektoré z nich: *Na tom našom dvore* (prepracovaná staršia hra Ľudia z našej ulice), *Spolok piatich "P"* (nová verzia z roku 1966) a nová hra, veselohra *Zmŕtvychvstanie deduška Kolomana* (1961). Zaujímavá svojou nezaraditeľnosťou k spomínaným skupinám je "Malá občianska činohra v troch medzihrách" *Jazva* (premiéra: 19. 5. 1963, knižne: 1963).

Karvašove hry v SND (50. a 60. roky)

Po roku 1948 sa divadlo podobne ako celá sféra umenia ideologizuje a stráca kontakt s divadelným dianím vo svete. V prvej polovici 50. rokov najmä, uvádzajú sa aj v SND často priemerné, prvoplánové hry a len ojedinele vznikajú inscenácie s výraznejšími umeleckými hodnotami. Oživenie nastáva až po roku 1956, ked sa k svojej predfebruárovej poetike vracia Jozef Budský (*Pieseň našej jari*, pásmo zo štúrovskej poézie) a oživenie prinášajú inscenácie Tibora Rakovského a komédie K. L. Zachara. Rakovský často režíroval Karvašove hry a Zachar v nich hral (aj hlavné úlohy). Budského inscenácie hier *Antigona a tí druhí* (18. 2. 1962) a *Experiment Damokles* (4. 3. 1967) boli tiež osobitými dramaturgickými činmi reflektujúcimi spoločenské súvislosti.

#

Spomedzi slovenských dramatikov patril Peter Karvaš v povojnovom období (až do zákazu v roku 1970) k najhrávanejším autorom na pôde SND. I on sa však nevyhol schematizmu a zjednodušovaniu.

"Priečinkové" hry Petra Karvaša a ich inscenácie v SND

Keď roku 1987 vyšla Karvašova kniha *Sedem hier* bolo aj textovo potvrdené to, čo všetci vedeli, že zákaz publikovania a uvádzania jeho hier v slovenských a českých divadlách nezabránil autorovi tvoriť ďalej. Ani týchto sedem hier (jedna rozhlasová a šesť divadelných) nereprezentuje všetko, čo Karvaš napísal v období "totálneho zákazu". Neocitla sa v ňom možno inscenačne najúspešnejšia komédia *Vlastenci z mesta Yo alebo Kráľovstvo za vraha*, ktorá bola vlastne prvá, ktorou sa Karvaš vrátil na slovenské javiská (Poetický súbor Novej scény, 1988) a inscenovalo ju aj SND (21. 1. 1995). Karvaš sa tesne pred novembrom 1989 vrátil aj na svoju "domovskú" scénu spred roka 1970, na scénu SND: 10. 6. 1989 mala premiéru jeho komédia *Zadný vchod ciže Rozkoše v utorok po polnoci* (knižne: 1987).

Už v komédii *Spolok piatich "P"* naznačil Karvaš, že má zmysel pre "nezaujaté komično" (Mráz, 1961). V dobovej interpretácii to znamenalo asi toľko, že nie každá jeho komédia musela byť spoločensky angažovaná, nie každá niesla znaky komunálnej satiry. V danej dobe síce táto charakteristika neznamenala pochvalu, práve naopak, nám však týmto Karvaš naznačil, ktorým smerom sa v ideologicky menej nátlakovej dobe mieni uberať. Potvrdzujú to práve jeho veselohry a komédie zo 70. a 80. rokov, ako je *Zadný vchod* alebo *Vlastenci z mesta Yo*. Karvaš v nich prejavuje zjavnú inšpiráciu anglickým "suchým" humorom a v štruktúre hier zasa spoločné znaky s najvýznamnejším svetovým predstaviteľom tohto dramatického typu, s Georgom Bernardom Shawom.

Zvláštnu žánrovú symbiózu predstavuje "Hra v jednom dejstve (v troch obrazoch)" *Súkromná oslava* (1972, knižne: 1987). Predstavuje zmes žánrových príznakov blízkych klasickej intelektuálnej detektívke: uzavretá spoločnosť, domnelé i skutočné nečakané úmrtia či vraždy, postava vydávajúca sa za policajného komisára, ktorá aj

začne akúsi obdobu vyšetrovania zločinu. Postupne však vychádza najavo, že dôvod, pre ktorý sa tu Korn (tak sa domnelý policajt možno volá) ocitol, kotví hlboko v minulosti, v druhej svetovej vojne. Je totiž dieťaťom, ktoré sa zázrakom zachránilo pred popravou, ktorú vykonali temer všetci prítomní na "súkromnej oslave". A skutočne téma, alebo aspoň leitmotív v podobe udalostí spojených s vojnou a povstaním je aj v Karvašových hrách zo 70. rokov častá. Niektoré motívy akoby sa mu vracali zo starších hier (motív viny z *Návratu do života* v hre *Dvadsiata noc),* vojna a úloha ľudí, ktorú zastávali v odboji, zasahujú do životov ľudí hlboko v budúcnosti (*Súkromná oslava, Dvadsiata noc).* Dve hry (*Nultá hodina* a *Hmlisté ráno*) situuje priamo do vojnového obdobia a obe sú štúdiami správania sa rôznych ľudských charakterov v hraničných situáciách. Napríklad v *Nultej hodine* ide o skupinku ľudí, ktorá bola vybraná, aby uskutočnila atentát na väznicu a oslobodila väzňov.

Peter Karvaš napriek skoro dvadsaťročnému odmlčaniu patrí k významným povojnovým dramatikom. Jeho dielo je rozsiahle (predstavuje ho 25 publikovaných dramatických textov) a v dobe svojho vznikania zohrávalo dôležitú úlohu pri formovaní modernej slovenskej drámy.

<u>Použitá literatúra a pramene:</u>

Peter Karvaš: Polnočná omša, DILIZA, Bratislava 1959

Tri slová o vojne, SVKL, Bratislava 1960

Pacient sto trinásť, DILIZA, Bratislava 1961

Zmŕtvychvstanie deduška Kolomana, SVKL,

Bratislava 1961

Antigona a tí druhí, Slovenský spisovateľ,

Bratislava 1962

Jazva, SVKL, Bratislava 1963

#

Tri slová o srdci, Bratislava 1964

Experiment Damokles, DILIZA, Bratislava 1966

Spolok piatich "P" (Nová verzia), DILIZA,

Bratislava 1966

Absolútny zákaz, DILIZA, Bratislava 1969

Sedem hier, Bratislava 1987

L. Lajcha: Dramatický svet Petra Karvaša, Bratislava 1995

E. Martišová-Blahová: Slovenské národné divadlo 1920-1995,

Bratislava 1996

A. Mráz: Karvašova komédia zo súčasného života.

In: Zmŕtvychvstanie deduška Kolomana. Bratislava 1961,
s. 149-173

#

Etnologické monografie o Bratislave

Ján Michálek

Bratislava ako atraktívne mesto na Dunaji, položené na svahoch a úpätí Malých Karpát s okolitým svojráznym zázemím vinohradníckeho podhoria smerom na Pezinok a Modru, rozsiahlych priestorov Podunajskej nížiny, ale aj zadunajských lokalít a Záhoria už svojou polohou budila pozornosť návštevníkov zvonka, ale aj rozličných odborníkov, výrobcov od remeselníkov až po fabrikantov, obchodníkov, dopravcov, kultúrnych činiteľov i umelcov. V súvise s tým rástli právne, vzdelávacie, výskumné a kultúrne inštitúcie, ktoré vytvárali a určovali atmosféru mesta a jeho duchovného života.

Mesto územne i demograficky rástlo a jeho prostredie, potreby i spôsob života v ňom priťahovali čoraz viacej ľudí najrozličnejších služieb a profesií. Je pochopiteľné, že najmä archeológia a histografia venovala Bratislave, jej vývinu od najstarších čias osídlenia až po súčasnost náležitú pozornosť. Spätosť Bratislavy s vývinom Slovenska a s osudmi slovenského národa je tak významná, že záujem o ňu aj ako hlavné mesto Slovenska doma i vonku aj v súčasnosti narastá. Prispieť k rozšíreniu poznatkov o jej vývine od najvzdialenejších možných období až po jej dnešné postavenie ako centra veľkej priemyselnej aglomerácie nadnárodnej povahy a významu a hlavného mesta štátu podujala sa svojimi špecifickými cestami a možnosťami aj slovenská etnológia.

Tak vznikli postupne početné štúdie o čiastkových témach a problémoch, diplomové práce založené na vlastných terénnych výskumoch, ale predovšetkým viaceré etnologické monografie o mestských častiach Bratislavy, ktoré tvorili pôvodne jej najbližšie okolie, mestské zázemie a v súčasnosti sú už dlhšiu dobu integrálnou súčasťou mesta. Sú to najmä monografické diela o Vajnoroch, Rači, záhorskej časti Bratislavy, resp. osobitne ešte o Devínskej Novej Vsi. Všetky tieto práce sa spolu stali súčasťou zámeru vytvoriť postupne týmto spôsobom predpoklady pre prípravu náročného a široko koncipovaného edičného projektu o dejinách, spoločenskom a kultúrnom vývine mesta od jeho vzniku až po súčasnosť. Súčasťou tohto veľkolepého zámeru mal byť aj osobitný zväzok o etnologickej problematike mesta vrátane jeho integrovaných častí /z rozpracovaných zväzkov vyšla zatiaľ len historická časť pod editorstvom prof. Tatiany Štefanovičovej/.

Cestu spomínaným vlastivedným monografiám o mestských častiach Bratislavy ako prvá vytvorila rozsiahla publikácia s názvom Vajnory /1978/. Jej zostavovateľom bol

prof. Ján Podolák ako vtedajší pracovník Filozofickej fakulty Univerzity Komenského v Bratislave, z ktorej pochádzala aj väčšia časť výskumného a autorského kolektívu. Vajnory pútali pozornosť z viacerých príčin. Pre historika to bol kontinuitný slovanský vývin lokality, pre etnológa bohatosť a svojráznosť ľudovej kultúry, pre jazykovedca pozoruhodný fakt nárečovej charakteristiky ako krajnej súčasti záhorskej nárečovej oblasti. Vajnory svojimi kontaktmi mali značný význam pre Bratislavu aj v súvise s formovaním a pestovaním národného povedomia mesta.

Publikáciu Záhorská Bratislava /1986/ je vlastivednou monografiou Devínskej Novej Vsi, Dúbravky, Lamača a Záhorskej Bystrice. Výskumný a autorský kolektív aj v tomto prípade zorganizoval Ján Podolák a tak sa stal aj zostavovateľom publikácie. Napokon ten istý zostavovateľ pripravil aj tretiu publikáciu o prímestských obciach Bratislavy v podobe vlastivednej monografie Rača /1989/. Podobne aj autorský kolektív je vo svojom základe zhodný, obmieňajú sa v ňom v podstate len mená niektorých špecialistov na témy, ktoré vystupujú v konkrétnej lokalite do popredia, prípadne osobitný znalci lokálneho prostredia. Autorom statí o nárečí je vo všetkých troch prípadoch vynikajúci znalec slovenských nárečí PhDr. Konštantín Palkovič, rodák zo Záhoria..

Uvádzané skutočnosti mali pre vznik a najmä charakter všetkých troch publikácií veľký význam. Predovšetkým v tom, že monografie o Vajnoroch, Záhorskej Bystrice i Rači si v základe uchovávajú rovnakú, resp. blízku štruktúru, viac-menej jednotnú koncepciu a ciele. To, pravda, nebráni možnosti, aby vystúpili do popredia početné zvláštnosti skúmaných lokalít. Všetky tri práce majú spoločnú zložku, ktorou sú dejiny lokality so všetkými údajmi od počiatku osídlenia, vzniku obce až po súčasnosť. To je pre tento typ publikácie veľmi dôležité: poznanie lokálneho historického vývinu často ponúka bádateľovi podnety i odpovede na mnohé otázky, osobité súvislosti vo vývine mnohých javov materiálnej, duchovnej i sociálnej kultúry daného prostredia. Poznanie, charakteristika a zaradenie nárečia do vyššieho jazykového celku poukazuje na pozoruhodné vývojové tendencie v kultúre a živote konkrétneho prostredia, inšpiruje a neraz priamo ponúka aj v oblasti ľudovej kultúry vysvetlenia, ku ktorým by sa musel bádateľ prepracovať zložitými a náročnými postupmi.

Ťažisko vlastivedných monografií o uvedených prímestských častiach Bratislavy spočíva však, pochopiteľne, na zachytení obrazu a charakteristike tradičnej ľudovej kultúry v prostredí konkrétnej lokality. Základná osnova tejto časti je vo všetkých troch monografických dielach v podstate spoločná; v každej publikácii sa opisuje podoba a stav tradičnej hmotnej kultúry /zamestnanie, ľudové staviteľstvo a bývanie, kroj, strava/,

spoločenského života, duchovnej kultúry a folklóru. K tomuto základnému členeniu pristupujú a dostávajú sa do popredia osobitosti lokalít, ktoré sú pre ne príznačné. Tak napríklad v zamestnaní obyvateľstva bolo pre všetky tri obce spoločné ako základ obživy poľnohospodárstvo, ale miera ich zastúpenia bola už rozličná a navyše vystupovali tu ešte zvláštnosti ako napríklad v Záhorskej Bystrici dôraz na zeleninárstvo, v Rači vyššie zastúpenie vinohradníctva, či povozníctva, v Devíne a Devínskej Novej Vsi rybárstva a pod. Rozdiely boli medzi Račou, ale aj blízkymi Vajnormi v ľudovom staviteľstve, odievaní. Po výtvarnej stránke však vajnorský ľudový dom s maľovanými ohniskami a inými priestormi ako súčasti širšieho okolia bol výnimočný. Alebo: Vajnory nadobudli v historickom vývine výrazné postavenie v spoločenskom živote a folklóre, čo ich posúvalo aj do celoslovenského kontextu /ľudové muziky, ľudové tance, piesne/. V knihe Záhorská Bratislava bolo potrebné časť o nárečiach doplniť o charakteristiku chorvátskeho nárečia v Devínskej Novej Vsi a v Dúbravke.

Vyzdvihnúť treba aj časovosť, pomerne rýchlu postupnosť v príprave všetkých troch monografií, pretože tradičná kultúra a spôsob života charakteristický pre jednotlivé tieto obce sa začal najmä od rokov po druhej svetovej vojne veľmi rýchlo meniť, keď boli tieto spolu s ďalšími postupne začleňované do organizmu mesta so všetkými dôsledkami na zamestnanie, dopravu, výstavbu atď. Možno to aj tak povedať, že v povojnovom období, ktoré predstavuje najvýznamnejšiu etapu vo vývine a rozvoji mesta, mesto, mestský život najprv obklopil a potom priamo vstúpil do svojho niekdajšieho okolia a zázemia. Vajnory, Rača, Dúbravka a početné ďalšie lokality bratislavského okolia a zázemia. Vajnory, Rača, Dúbravka a početné ďalšie lokality bratislavského okolia sa takto v rýchlom tempe dostali do intenzívnych zmien v podobe výstavby veľkých sídlisk, čomu predchádzalo niekedy i búranie starých častí obcí, presuny ľudí do celkom nových podmienok bývania a spôsobu života.

A pokiaľ ide o ďaľší výskum tohto procesu prestavby a vývinu mesta a jeho častí, bolo by potrebné dokončiť túto prácu najmä vo vzťahu k zadunajskej časti Bratislavy /Petržalka, Rusovce, Jarovce, Čuňovo/, kde sa už početné výskumy k viacerým témam realizovali a niektoré aj spracovali v osobitných štúdiách, diplomových prácach a viacerých dizertačných pojednaniach.

Všetky doteraz úvádzané monografické práce o Bratislave sa dotýkali jej jednotlivých častí, ktoré neboli priamou súčasťou mesta v dlhom historickom vývine. Bratislava však v posledných desaťročiach upútala pozornosť etnológov aj ako mesto, ako najväčšie slovenské mesto so svojim vnútorným špecifickým vývojom a životom. Prispela k tomu

nepochybne aj rozvíjajúca sa urbánna etnológia, ktorá vstupuje aj do nášho výskumu čoraz zásadnejším spôsobom. Aj k početným čiastkovým - možno povedať - prípravným štúdiam v tomto smere, začali sa v posledných desaťročiach objavovať rozličné etnologické štúdie zamerané na niektoré špeciálne problémy života a kultúry mesta, jeho vývoja a formovania /napr. súbor štúdií v časopise Slovenský národopis, 33, 1985, č.1, od autorov F. Kalesného, S. Kovačevičovej, V. Feglovej, P. Salnera, I. Pišútovej, J. Podoláka, K. Jakubíkovej, Z. Škovierovej, M. Paríkovej, J. Michálka, Z. Beňuškovej, J. Chlupa, V. Urbancovej, E. Horváthovej a ďalších. /Bližšie údaje pozri v zozname literatúry./ Tieto a ďalšie početné štúdie na iných miestach vytvárali postupne aj v etnológii predpoklady pre vznik náročnejších projektov /etnológia Bratislavy mala byť súčasťou pripravovaného sedemzväzkového diela o meste/ a v našom prípade aj k realizácii výskumného a edičného zámeru v podobe publikácie *Taká bola Bratislava* /Salner, P. a kol., Bratislava 1991/.

Kniha *Taká bola Bratislava* sa časovým záberom koncentruje predovšetkým na medzivojnové obdobie vývinu mesta, jeho života a atmosféry. Bratislava po vzniku česko-slovenského štátu prešla prudkým a svojským vývinom. Mesto rástlo hospodársky, počtom obyvateľov, menila sa jeho demografická skladba, spoločenské a kultúrne ovzdušie. Materiálovo vychádza z rozličných prameňov, z odbornej i memoárovej literatúry, ale najmä z rozhovorov s Bratislavčanmi, z ich spomienok. Na tomto základe sa podarilo spoluautorom načrtnúť obraz o živote v meste v čase jeho veľkého prerodu na hlavné mesto Slovenska. Práve z rozprávania ľudí, ktorí tento proces prežili a aktívne sa ho zúčastňovali vystupuje v knihe do popredia to, čo ozvláštňuje život a dáva mu svojské čaro aj v prostredí takého zložitého organizmu, akým každé veľké mesto vo všeobecnosti je, ale najmä vo svojich zvláštnostiach, t. j. vo svojej neopakovateľnosti. Bratislava svojou skladbou a povahou historicky bola a ostala takým mestom, ktoré etnológa /historika, sociológa, kulturológa atď./ priťahuje a vťahuje do svojho stredu. Pohľad z vnútra, náhľady a postoje ľudí, ktorí cestou mesta v danej etape prešli a prispeli tak k tomu, čo dnes mesto predstavuje a znamená, sú mimoriadne cenné a zaujímavé a majú mimoriadnu váhu. Uchovávajú fakty, konkrétne činy, vyzdvihujú charakteristické a podľa nich dôležité udalosti, podfarbujú a podčiarkujú črty tohto procesu v rovine, podobe a hodnote, v akej ich oni sami prežívali.

Autori jednotlivých častí sa preto zamerali na také témy, ktoré boli najvhodnejšie pre výpoveď o spoločenskom a kultúrnom živote, i o vzťahoch ľudí a ich spolunažívaní v zložitých podmienkach mesta. Sociálne zloženie bratislavského obyvateľstva bolo veľmi rozmanité. Žili tu chudobní i bohatí, robotníci, roľníci, živnostníci, inteligencia. Aj obytné

prostredie mesta bolo diferencované. Tvorilo ho historické a nové centrum, činžové a rodinné domy, vilové štvrte. Každé z nich obývala špecifická zložka sociálne do značnej miery homogénneho mestského spoločenstva. Boli tu typické časti, remeselnícke, robotnícke „i štvrte obývané tzv. vyššou spoločnosťou, ktorú tvorila inteligencia, bývalá aristokracia a zbohatlíci“ /I. Kusý/. Tieto rozdiely sa prejavovali v bývaní, ale aj vo vzťahoch medzi ľuďmi. Bývanie jednotlivých vrstiev obyvateľstva sa navzájom odlišovalo. „Nielen ulice, ale aj jednotlivé domy či dokonca byty majú svoju vlastnú, špecifickú atmosféru“ /P.Salner/.

K charakteristickým bratislavským sídelným formám patrili aj domy vinohradníkov. V čase, keď bola vyvesená viecha, slúžili hosťom; vlastná rodina bola vtedy utiahnutá v jednej izbe. Podobne to bolo aj v prípade remeselníkov a mnohých obchodníkov, kde tiež pohodlie rodiny ustupovalo často záujmom živnosti. Robotníci boli sústredení v kolóniach, vybudovaných viacerými závodmi /Dynamitka, Stollwerck, Cvernovka, Danubius a iné/. Pestré spoločenské kontakty mali veľký význam pre formovanie rodiny i celého mestského spoločenstva.

Publikácia *Taká bola Bratislava* prináša potom v osobitných častiach mnoho zaujímavých zistení a poznatkov o sviatkoch a sviatkovaní, o plesoch a spolkoch, tradície, ktorých vo viacerých prípadoch pretrvávajú dodnes a ktoré im umožňovali zúčastňovať sa na verejnom dianí a spoločenskom živote.

Osobitnú pozíciu v dejinách Bratislavy a v jej živote má vinohradníctvo a jeho produkt - víno. Na začiatku 20. storočia žili vinohradníci v 31 uliciach a tento počet stúpol v medzivojnovom období na 44 ulíc. Návšteva viechy alebo vinárne bola a ostala pre Bratislavu príznačná a bola vždy aj príjemná. Právom sa im venuje v knihe pomerne veľká pozornosť. Podobne mali v spoločenskom živote mesta vážne a dôležité postavenie kaviarne, ktoré navštevovali najčastejšie príslušníci strednej vrstvy obyvateľstva a najmä umelci. Kaviarne sa stali často aj akýmisi čitárňami /novín/, študovňami, či pracoviskami a diskusnými klubmi.

Aj ďašie početné kategórie ľudí ako holiči, kaderníci, krajčíri, trafikanti, čašníci, šatňárky, fiakristi, taxikári, podomoví obchodníci, remeselníci patrili k miestam a zdrojom medziľudskej komunikácie, dopĺňali skladbu prostredia a obyvateľstva a dotvárali atmosféru mesta. A napokon treba dodať, že Bratislava mala blízke okolie, ktoré poskytovalo skvelé príležitosti na oddych a turistiku. Turistické zázemie mesta siahalo od Devína, Devínskej Kobyly po Malých Karpatoch na Železnú studničku, Kamzík, Pajštún, Pezinskú babu do

Modry a Harmónie i ďalej. A pravdaže, na druhej strane veľmi cenné možnosti v tomto smere vždy poskytoval Dunaj /plavbou, turistikou, rybolovom, kúpaním/.

Z nášho náčrtu obsahovej problematiky etnologických monografií o Bratislave znovu vidieť to, čo potvrdzujú historici i sociológovia, resp. demografi a ďalší bádatelia, že totiž pre mesto dvadsiate storočie a z neho najmä medzivojnové obdobie a roky po 2. svetovej vojne mimoriadne dôležité. V tomto čase sa uskutočnila premena mesta na mesto slovenské so zastúpením obyvateľstva českej, nemeckej, maďarskej, resp. ďalších národností. Táto skladba sa postupne vyvíjala, najradikálnejšie však v rokoch po druhej svetovej vojne, kedy dochádza k mohutnému rozvoju mesta, jeho výstavby, prílivu obyvateľstva zo Slovenska a k jeho podstatnému územnému rozšíreniu. /Pravdaže, Bratislava a život v nej pútal aj výtvarníkov. Starú a novú krásu mesta usilovali sa zmocniť aj viacerí fotografi. Ako príklad možno uviesť publikáciu Mira Gregora s názvom Bratislava, ktorá vyšla v troch vydaniach - 1978, 1981, 1986/. Etnologické monografie tento obraz Bratislavy dopíňajú o mmoriadne cenný rozmer života mesta, t. j. o poznanie kultúrno-spoločenskej atmosféry tohto procesu vo vnútri s kontextom širšieho zázemia súčasne.

Literatúra:

Drabíková, E.: Človek vo vinici. Bratislava 1989

Obuchová, V.: Vznik a vývoj robotníckych štvrtí a ich postavenie v rámci města Bratislavy. Rkp. kandidátskej dizertačnej práce. Bratislava 1987

Paličková, J.: K problematike využitia tradícií v mestskom prostredí /tzv. kluby rodákov v Bratislave/. Diplomová práca, FFUK, Bratislava 1987.

Rača. Vlastivedná monografia. Zostavil J. Podolák. Bratislava 1989.

Salner, P. a kol.: Taká bola Bratislava. Bratislava 1991.

Salner, P.: Premeny Bratislavy 1939-1993.

Slovenský národopis, 33, 1985, č.1. Súbor príspevkov o Bratislave:

Kalesný, F.: K otázke historických premien a etnickej mnohorakosti spôsobu života a kultúry ľudu Bratislavy, s. 7-33; Kovačevičová, S.: K etnografickej charakteristike ľudových štvrtí a kolónií Bratislavy v minulosti, s. 33-87; Feglová, V. - Salner, P.: Sviatočné príležitosti v súčasnom mestskom prostredí /Výsledky ankety na bratislavských sídliskách/, s. 88-115;

Podolák, J.: Niektoré poznatky z etnografického výskumu prímestských osád Bratislavy, s. 136-150; Pišútová, I.: Tvorba neprofesionálneho bratislavského maliara Gabriela Ballaya, s. 116-135; Jakubíková, K.: Rodinné obyčaje v prímestskej obci Bratislavy Devínskej Novej Vsi, s. 151-164; Škovierová, Z.: Výročné obyčaje v prímestskej obci Bratislavy Devínskej Novej Vsi, s. 165-178; Paríková, M.: Obchod so zeleninou a ovocím v prímestských obciach Bratislavy, s. 179-194; Michálek, J.: Súčasná ľudová prozaická tradícia v prímestskej obci Bratislavy Záhorskej Bystrici, s. 195-205; Beňušková, Z.: K niektorým problémom národopisného výskumu Chorvátov na okolí Bratislavy, s. 206-222; Chlup, J.: Zmeny etnického povedomia v prímestskej obci Bratislavy Čunove, s. 223-235; Urbancová, V.: Svadba v Bratislave 18. storočia, s. 246-250; Šmotláková, B.: K dejinám kultúrnej a osvetovej činnosti bratislavských robotníkov v medzivojnovom období, s. 251-263.

Vajnory. Vlastivedná monografia. Zostavil J. Podolák. Bratislava 1978.
Záhorská Bystrica. Vlastivedná monografia Devínskej Novej Vsi, Dúbravky, Lamača a Záhorskej Bystrice. Zostavil J. Podolák. Bratislava 1986.

Ján Kostra – portrét lyrika

Valér Mikula

Za vyše štyri desaťročia svojej prítomnosti v slovenskej literatúre sa básnik Ján Kostra nechal inšpirovať mnohými podnetmi, ktoré prinášali premeny poetík, a nebránil sa ani vyslovovať sa k témam, ktoré prichádzali s premenlivým politickým časom. Od počiatočného výrazného vplyvu proletárskej poézie a českého poetizmu (spolu s "príslušnými" spoločenskými postojmi) sa vo svojich prvých knihách vyhranil ako postsymbolista, čo bola v tom čase dominujúca línia slovenskej poézie. Po komunistickom prevrate vo februári 1948 sa prispôsobil socialistickorealistickej doktríne. V nasledujúcich dvoch desaťročiach sa jej postupne vzdával a koncom šesťdesiatych rokov sa od nej oslobodil úplne a znovu sa vrátil k svojim autentickým témam, tentoraz už aj so skeptickým či priamo ironickým komentárom. Napokon v poslednej fáze svojej tvorby, v období po nástupe politickej reakcie začiatkom sedemdesiatych rokov, básnik znovu vychádza v ústrety požiadavke tzv. spoločenskej angažovanosti, orientujúc tematické vyústenie niektorých básní "želateľným" smerom.

Istá prispôsobivosť básnika dobe je pravdepodobne daňou, ktorú splácal za svoju zvýšenú vnímavosť voči "vonkajším vplyvom". Pritom tam, kde jeho báseň zaznamenáva "vplyvy" citového života a kde je svedectvom autorovho hľadania harmónie v živote, neúprosne ústiacom do individuálnej smrti, tam ostáva Kostra jedným z najväčších lyrikov slovenskej poézie. Kostra nebol typom básnického iniciátora, nenastoľoval témy, prekvapujúce novosťou, ani nové -izmy. Ak teda aj pripustíme jeho označenie za básnického tradicionalistu, treba to zároveň spresniť v tom zmysle, že v jeho poézii nejde o *konzerváciu* dosiahnutého, ale o jeho – často veľmi prekvapujúcu a pôsobivú – *kultiváciu*.

Narodil sa 4. 12. 1910 v dedine Turčianska Štiavnica, kde bol jeho otec kolárskym majstrom a váženým občanom, opakovane voleným za richtára. Z citovej pohody detstva, za ktorú vďačil najmä svojej matke, bol pomerne skoro (1920) vytrhnutý odchodom na reálne gymnázium do Žiliny. Keď mal pätnásť rokov, umrel mu otec. Po maturite r. 1928 odišiel do Prahy so zámerom stať sa profesorom kreslenia. Zapísal sa na Umeleckopriemyselnú školu a popritom – ako mimoriadny poslucháč – i na Filozofickú fakultu. V rokoch 1930 – 1933 však už bol poslucháčom Českého vysokého učení technického, kde sa na odbore architektúry venoval sochárskej a maliarskej príprave. Zúčastňoval sa i schôdzok spolku slovenských vysokoškolákov Detvan, no väčšiu aktivitu vyvíjal v ľavicovo orientovanom literárnom krúžku R-10 (ročník 1910), kam okrem neho patrili básnici Andrej Plávka a Kazimír Bezek, prozaik Dobroslav Chrobák a kritici Alexander Matuška a Michal Chorváth. Svoj záujem a čas venoval i práci v DDOČ (Dělnická divadelní obec česká) a ako člen Dědrasboru (skratkové slovo vytvorené po vzore sovietskych porevolučných novotvarov – Dělnický dramatický soubor) sa r. 1933 zúčastnil na

Olympiáde revolučných divadiel v Moskve. Súbor tam vystúpil okrem iného so zborovou recitáciou Kostrovej básne-agitky Dva svety, napísanej v proletkultovskom štýle práve na tento účel.

Strhnutý vírom umeleckých a sociálnych aktivít zanedbával štúdium, až ho napokon celkom zanechal. Musel nastúpiť na vojenskú základnú službu, ktorú absolvoval v rokoch 1934 – 1936 v Levoči. Potom sa nakrátko zamestnal v Bratislave ako bankový úradník a od roku 1937 sa začína jeho redaktorská cesta. Najprv pracoval v kultúrnej rubrike Robotníckych novín (1937 – 1938), potom ako rozhlasový redaktor v Prešove a od r. 1942 v Bratislave, kde zotrval aj po vojne až do r. 1949. Po vytvorení jednotného Zväzu československých spisovateľov sa stal plateným funkcionárom jeho slovenskej sekcie, v rokoch 1952 – 1953 bol zároveň šéfredaktorom Kultúrneho života a neskôr redaktorom Slovenských pohľadov. Od roku 1956 sa venoval iba literárnej činnosti, využívajúc bohatý systém tvorivých štipendií a podpôr. Umrel 5. 11. 1975 v Bratislave, kde je aj pochovaný.

Kostra začal uverejňovať básne ako gymnazista v študentských časopisoch (Svojeť, Nový rod a i.) a počas pražských štúdií sa jeho publikačný záber značne rozšíril a zintenzívnil (Mladé Slovensko, Slovenské pohľady, Elán, DAV a i.). Jeho prvotiny svojou mierne patetizovanou sociálnou orientáciou nesú predovšetkým výrazné stopy sugescie tvorby českého básnika Jiřího Wolkera s občasnými recidívami revolučného schematizmu proletárskej poézie. Pod vplyvom poetizmu (V. Nezval, J. Seifert, L. Novomeský) sa jeho videnie sociálneho sveta postupne estetizuje a v istom zmysle i zmäkčuje: svet je síce stále nazeraný cez prizmu triedneho kontrastu, no pozornosť básnika sa stále viac zameriava na svojskú krásu vášnivo prežívaného života *"vyhnancov z raja"*, ba i na krásu kontrastu samého. Sociálny sentiment však už natrvalo ostane jednou z polôh Kostrovho tematicko-emocionálneho repertoára, do ktorého budú pribúdať ďalšie polohy bez toho, aby predchádzajúce popreli či vytlačili do zabudnutia.

Ešte v závere Kostrovej nezvyklo dlhej "časopiseckej" fázy pribudne do jeho registra ďalšia poloha. Povzbudený skrytým vitalizmom poetizmu i zjavným vitalizmom poézie Jána Smreka básnik od identifikácie so sociálnymi outsidermi prechádza k hľadaniu sebaidentifikácie a sebarealizácie a od reklamovania práva na slasť pre všetkých k uvedomeniu si, že najmä v intímnej, hlbinno-erotickej či ľúbostno-existenciálnej oblasti je toto právo nevymáhateľné. Protikladnosť stavov elánu a rezignácie vyúsťuje u básnika do pocitu melanchólie, ktorý sa preňho stáva spôsobom hedonistického sebaprežívania. Tento pocit bude zároveň natrvalo určovať (i keď občas voluntárne prekrytý inými polohami) základný náladový zafarbenie Kostrovej poézie.

Táto melancholická modalita nezakryto prevažuje i v debute *Hniezda* (1937), kde je odôvodnená i ľúbostnou tematikou väčšiny básní. Láska je tu totiž vnímaná ako neprítomná kvalita či ako čosi len napoly skutočné: ako sen, túžba či spomienka. Plnému oddaniu sa zážitku slasti, vychutnávaniu erotického šťastia bráni vedomie

pominuteľnosti chvíle, ba až istá vízia márnosti bytia a konečnosti života: *"... len jedna istota Si dobrodružstvo smrti"* (*Po ľúbosti*). Kostrov vychutnávačský senzualizmus je tak odpočiatku rozkladaný reflexiou zmaru – to je ten okamih, *"keď v jed sa premieňa opojné víno chvíľ"* (tamtiež). Novoromanticky sa tak láska a smrť stávajú súčasťou takmer nerozložiteľného celku.

Takto bezvýchodiskovo aranžovaná situácia lyrického subjektu je však sčasti aj dielom dekadentných štylizácií. A stopy štylizovanosti rovnako ponesú aj básnikove pokusy o riešenie tejto bezvýchodiskovosti, aj keď kritika ich bude zväčša vnímať autenticky ako tzv. kostrovské istoty. V knihe *Hniezda* básnik tieto istoty nenachádza, vedomie ich nedosiahnuteľnosti či takmer neexistencie je priveľmi jasné, no deklaruje aspoň túžbu po nich, po akomsi prechodnom azyle v prechodnom živote: chcel by *"hľadať jamku / zase pre hniezdo bezpečné pre pevnosť úkryt v čase"* (*Stúliť sa*).

Tých "hniezd" je viac, no hlavné je "hniezdo" erotického (seba)zabudnutia: *"Stúliť sa do seba a rozplynúť sa v žene"* (tamtiež). Ďalším azylom je poézia: *"Súdržnosť hniezda lastovičiek / nech má každá budúca báseň"* (*Za teplom*). Apostrofou poézie, *"čo nepodlieha času"* je napokon i vstupná báseň zbierky – *Poézia*. A celý jeden oddiel knihy ovládli motívy nostalgie za strateným časom, predovšetkým za časom detstva (*"Do minulosti do minulosti / akoby nás z lesa dravá zver vyhnala / túžime sa vrátiť"*; *Do minulosti*). Tieto motívy sa budú v Kostrovej tvorbe objavovať opakovane a v rozličných podobách – jednu z nich prezentuje hneď autorova nasledujúca knižka.

Moja rodná (1939) do básnikovho repertoáru prináša gesto nájdenia istoty, čo je trochu prekvapujúce vo svetle predchádzajúcich štylizácií bezvýchodiskovosti a zmaru. Istoty autor nachádza v zjednodušenom svete rodného kraja, detstva a dospievania. Zjednodušenosť, prekódovaná na "čistotu" (*"slovo hľadám čisté"*) sa mu stáva azylom pred nezvládnuteľnosťou (iracionalitou) sveta a komplikovanosťou citového života. Pocit istoty pritom niekde až ideologizuje a zachádza do konformnosti s dobovou emblematikou, rozširujúc zdroje istoty z emocionálnych istôt detstva a intímneho okruhu blízkych ľudí na politickú istotu nového štátu. To sú tie básne, "ktoré radi recitujeme v dnešných dňoch," ako napísal v recenzii zbierky Jozef Felix. "Z l'artpourl'artistického básnika stáva sa básnik vrele ľúbiaci svoj rod, domov a otčinu" (Felix, 1985, s. 127).

Rámcujúce básne knihy, úvodná a záverečná, však naznačujú, že do istej miery ide zároveň o ďalšiu štylizáciu – o "návrat strateného syna". Záver titulnej básne *Moja rodná* pritom odhaľuje, že okázalé a vlastenecky sentimentalizujúce gestá akoby sčasti slúžili aj na zaokrytie staronovej, oidipovsky poznamenanej túžby po azyle zabudnutia v slasti: *"Zhadzujem na prah mošnu žobrácku / palicu lámem družku blúdení / a padám tvárou v lono trávnaté / Moja rodná"*.

Vedomie tragédií odohrávajúcich sa vo svete začínajúcej sa vojny bolo však priveľmi silné na to, aby nepoznačilo aj spôsob básnikovho sebaprežívania. Zameranie sa na zmyslové zážitky, básnikov "slepý" senzualizmus, ktorý sa v

Hniezdach prejavoval napríklad i vychutnávaním zvukovej inštrumentácie verša a v *Mojej rodnej* hravým evokovaním vizuálnej pestrosti sveta (*Májové obrazy*), sa v konfrontácii s reálnym vojnovým utrpením musel i samému autorovi nevyhnutne javiť ako nevhodne egoistický. V jeho poézii písanej v rokoch 2. svetovej vojny môžeme sledovať postupnú premenu funkcie básne a básnika. Poézia prestáva byť prostriedkom básnikovho opájania sa a nástrojom ukojenia či aspoň vyslovenia jeho hlbinných túžob – stáva sa posledným útočišťom krásy *"v tom hryzovisku veľkom"* a uchovávateľkou princípu života vo svete, v ktorom vládne smrť. V súvislosti s tým aj úloha básnika presahuje úzko individuálny obzor. V zbierke *Ozubený čas* (1940, autor ju vydal pod pseudonymom Ján Medník) sa básnikovi určuje nadosobné poslanie: *Ty budeš v prúde stáť a pretrpíš / prívaly čierne // Ty budeš v prúde stáť a neustúpiš / ty budeš v prúde stáť a zaznačíš / víťazstvá krásy"* (*Zostarieť nesmie*).

Tento humanistický pátos zbierky *Ozubený čas* však nevytlačil úplne ani subjektívnejšie polohy Kostrovej poézie – nájdeme tu opäť *"smútok smrteľný"*, *"jedy lások"* i túžbu po zabudnutí a opojení. Predsa však i tieto staronové polohy prechádzajú zmenami. Novou je predovšetkým vôľa prekonať ich (*"oj vytrváme my"*), možno viac deklarovaná ako poslúchajúca skutočné sklony básnikovho naturelu. Tak či onak, prvýkrát sa tu výraznejšie v Kostrovom repertoári objavil prvok sebapremáhania (ktorý sa rozbujnie do malígnej podoby autorskej sebadeštrukcie v schematickej zbierke z r. 1950 *Za ten máj*).

Inteligentnejší spôsob premáhania dekadentných pokušení našiel Kostra v posilnení reflexívnej zložky svojej poézie. Myšlienkovým zovšeobecnením zbavuje svoju situáciu osobnej naliehavosti, získava si od nej odstup, čo mu dovoľuje do recidivujúcich melancholických stavov primiešať prvé zrnká irónie – tie prinesú pozoruhodné plody v autorovej poslednej zbierke *Len raz* (1968). Rubom jeho reflexívnosti, najmä tam, kde sa dotýka národných tém, je istý moralizmus.

V *Puknutej váze* (1942) sa charakter Kostrovej poézie výraznejšie nemení. Ďalej sa prehlbuje tendencia k objektivizácii, ubúda ľúbostných básní, posilňuje sa príklon k pozitívnym hodnotám a do tematického centra sa dostáva adorácia básne a takmer až monumentalizácia nadosobného poslania básnika, postihnutá často rétorizmom.

Prvé "rétorické obdobie" Jána Kostru (druhé nastane v 50. rokoch) sa napĺňa dvoma nasledujúcimi zbierkami: *Všetko je dobre tak* (1942, opäť pod pseudonymom Ján Medník) a *Ave Eva* (1943). Obe zároveň možno vnímať ako varianty básnikovho hľadania azylu, záchytného bodu v rútiacom a rúcajúcom sa čase. V prvej zbierke sa upína na vitálnosť prírody, na jej večnú existenciu v (nevyslovenom) kontraste s malichernosťou a pominuteľnosťou ľudského a spoločenského sveta, v druhej na krásu. *Všetko je dobre tak* je zároveň i novým variantom Kostrových zjednodušení – tentoraz ide o redukciu života na prírodnú sféru. Z tejto sféry čerpá "príklady" i posmelenie pre svoje pokusy o akúsi falošnú dôstojnosť (*"Chráň si pokoj svoj"*) a o pozitívne myslenie v katastrofickom svete. Kostrove chvály živlov (*Chvála vody, Chvála svetla*) i ďalšie ódické básne tejto knižky nesú výrazné stopy ornamentalizmu

forsírovaného totalitným režimom Slovenskej republiky. Prítomnosť religióznych prvkov, dovtedy u Kostru neregistrovaná, je takisto podľahnutím dobovej rétorike, ktorou sa simulovalo nájdenie všeplatného zmyslu bytia.

V knihe *Ave Eva* sa rétorizmus (ódickosť) občas premieňa na pátos, čo je už modalita, v ktorej sa dajú nájsť i stopy vášne a ktorá je schopná do istej miery i evokovať stavy lyrického subjektu. Témou je tu totiž jedna z konštánt Kostrovej poézie – žena. Žáner ódy však zároveň "zabezpečuje" dostatočnú vzdialenosť objektu od lyrického subjektu, čo vyvoláva efekt istej odosobnenosti, resp. malej subjektívnej zdôvodnenosti týchto veršov. Ide o voľne komponovanú skladbu pozostávajúcu z 39 osemveršových združene rýmovaných strof. K voľnosti kompozície i voľnosti spájania obrazov (montážovosť) bol Kostra zrejme povzbudený i poetikou v tom čase výrazne sa presadzujúceho nadrealizmu.

Presila smútku, ktorá vyšla r. 1946, no napísaná bola ešte v čase vojny, predstavuje po debute *Hniezda* druhý vrchol Kostrovej tvorby (tretí, záverečný predstavuje zbierka *Len raz*). Moralizmus Kostrových vojnových básní tu vystriedali oveľa účinnejšie polohy sarkazmu (*"človek by zožral človeka, ale má nanič zuby"*). Ten je výrazom básnikovej skúsenosti s pokračujúcou vojnou, keď autor stále intenzívnejšie vnímal krach humanity a zbavoval sa ilúzií o stavbe "nového sveta", ktorými kedysi na jej začiatku vyvažoval svoje obavy. Pocity márnosti, ktoré boli v debute do istej miery vyprodukované básnikovým estetizmom, tu dostávajú existenciálne odôvodnenie. Básnik obklopený *"gigantickou hrôzou"* si uvedomuje iluzívnosť akýchkoľvek azylov a vyvodzuje z toho pre seba dôsledky: natrvalo sa vzdáva iluzívnosti ako spôsobu básnickej existencie. (Pravda, v 50. rokoch sa objaví v istej modifikovanej podobe recidíva tohto postoja, keď "uvoľnené" miesto po iluzívnosti zaujme viera v komunistickú dogmu). Poznačený stratou presvedčenia o zmysle ľudskej existencie – či už ide o bytie jednotlivca alebo ľudstva ako celku – minimalizuje aj svoj básnický program: úlohou básnika už nie je zachraňovať krásu pre budúcnosť, ale *"aspoň jednu báseň dobre spraviť"* (*Básnik na predjarí*).

Prudké umelecké i ľudské upadnutie predstavuje socialistickorealistická poéma *Na Stalina* (1950), ktorou sa autor po februárovom prevrate z roku 1948 poponáhľal prihlásiť ku komunistickej, čo v tých časoch znamenalo bezvýhradne prosovietskej orientácii novonastoleného režimu. Plne podlieha dobovej komunistickej demagógii a jeho obraznosť sa stáva slúžkou oficiálne presadzovaných myšlienkových (správnejšie by bolo povedať bezmyšlienkových) schém. Dochádza tu až k popretiu tak často zdôrazňovanej humanistickej dominanty Kostrovej poézie. Napríklad streľbu sovietskeho vojaka prekvalifikoval zo smrtonosného na životodarný úkon: *"Sovietsky vojak s Vaším* (t. j. Stalinovým) *menom kráča / cez oheň ako drak. / Ako vták-ohnivák nad oblakmi sa vznáša, / na zemi zasa gesto rozsievača / napodobňuje nevdojak, / keď chrlí zrno striel a nevyplaší vtáča."*

Za ten máj (1950) je modelovou knihou socialistického realizmu s úplným repertoárom povinných tém. Ako najväčšie víťazstvo básnik predkladá absolútne

popretie svojich doterajších umeleckých i ľudských východísk. Gesto sebapopretia tak nihilizovalo i dovtedajšie básnikove estetické a etické hľadania – autor prijíma naoktrojovanú schému socialistického realizmu a pokúša sa ňou vystužiť svoje múzicky chvejivé vnútorné ustrojenie. Nevyhnutne to muselo viesť – ako v toľkých ďalších prípadoch – k zlomeniu integrity básnikovej osobnosti a táto trauma (autorom však nikdy plne nepriznaná!) na dlhé roky poznačí jeho tvorbu.

A tak i keď ďalším Kostrovým zbierkam, najmä *Javorovému listu* (1953), sa pripisuje význam impulzu k zvnútorneniu socialistickej poézie (v kontraste k cynicky politickej "lyrike" napr. Milana Lajčiaka), autor bude len veľmi ťažko znovuvytvárať báseň ako intímny priestor kultivácie svojho ja a nemoralizujúcej reflexie sveta. Zbierky *Šípky a slnečnice* (1958), *Báseň, dielo tvoje* (1960), *Každý deň* (1964) sú predovšetkým svedectvom o týchto ťažkostiach a ako také sú typickým prejavom tzv. socialistickej lyriky.

Pravda, Kostra svoje najvlastnejšie témy, konštanty svojej tvorby nikdy celkom neopustil. Tematika domova, ženy a poézie tvorí hlavnú niť tak často zdôrazňovanej kontinuitnosti jeho básnického diela. No charakter tohto diela je zároveň dotváraný aj novými témami, ktorými je básnik oslovený, a jeho odpoveďou je – s výnimkou neúspešného pokusu o ruptúru v zbierke *Za ten máj* – úsilie súladne začleniť tieto nové prvky do svojho básnického univerza, čo sa nezaobišlo bez modifikácií základného tematicko-významového profilu. A tak Kostrove básnické zbierky sa zvyčajne skladajú z troch tematických vrstiev: 1. zo súboru konštánt, ktorý prechádza drobnými inováciami i vnútorným preskupovaním dôrazu; 2. z dobovo aktuálnych tém, s ktoré si básnik neraz až sebapopierajúco osvojuje; 3. z osobne aktuálnych tém, ako ich prináša plynúci život a jeho reflexia.

Priaznivé vnútropolitické okolnosti liberalizácie konca 60. rokov umožnili, že v zbierke *Len raz* (1968) sa Kostra mohol plne vrátiť k tomu, čo tvorilo skutočnú tematiku a problematiku jeho poézie a na minimum zredukovať tzv. dobovo aktuálnu zložku. Zo svojich motivických konštánt sa básnik tentoraz najväčšmi zameral na reflexie o vlastnej poézii, o vnútorných i vonkajších podmienkach, ktoré uvoľňujú či zablokúvajú jeho básnickú tvorivosť. A osobne aktuálnou témou, ktorá v zbierke dominuje, je téma starnutia a smrti.

Vo všetkých týchto rovinách autor necháva prehovoriť svoju skúsenosť, ktorá ho vedie ku skepse, nie však zatrpknutosti, k sebairónii, nie však sebanegácii. Téma vlastnej smrti je u Kostru podávaná vecne, ba až s akousi skrytou satisfakciou, plynúcou z toho, že básnikovi sa vlastné starnutie stáva viditeľným dôkazom plynutia kultúrneho času. (U Kostru totiž nachádzame predstavu dvojakého času: času prírodného, cyklicky sa opakujúceho, do ktorého "rutinne" a akosi neosobne patrí i zrod a zánik jednotlivca, a času kultúrneho, ktorý lineárne a neodvratne smeruje od zrodu jedinca k jeho zániku). A ak doteraz bola pre Kostru v rámcoch "kultúrneho času" kultivácia básnického tvaru najosvedčenejším spôsobom "popretia" individuálneho zániku (básnik pretrváva vďaka tvarovo "dokonalej" básni), v zbierke

Len raz autor relativizuje i tento svoj estetický perfekcionizmus: báseň preňho plní svoj účel už i vtedy, keď "iba" zachytáva čriepky uplývajúceho času, keď je záznamom prchavého. Vedomie relatívnosti bytia, prekvapujúco triezve videnie skutočnosti a zreálnenie funkcie poézie – to všetko vytvára zo zbierky *Len raz* – napriek tomu, že v čase vzniku sa jej nedostalo mimoriadneho ohlasu – jednu z najzrelších kníh slovenskej poézie.

Autorova básnická tvorba z posledných rokov života vyšla až posmrtne v 4. zväzku jeho vybraných spisov (*Prvé a posledné*, 1977), kde ju editor M. Tomčík zhrnul do oddielu *Erbový znak*. Tieto verše už nedosahujú básnickú ani mysliteľskú úroveň zbierky *Len raz* – zrejme i kvôli zhoršeným podmienkam slobody vyjadrovania po nástupe tzv. normalizácie, s ktorými sa autor konformizoval.

Vyše štyridsaťročná prítomnosť Jána Kostru v slovenskej poézii presahuje – s výnimkou obdobia schematizmu – svojím významom úzko literárnu sféru. Tento básnik vytrvalým dôrazom na estetizáciu (nie ornamentalizáciu!) skutočnosti nezanedbateľne prispel ku kultivácii zmyslovosti i k zjemňovaniu jednoznačnosti myslenia v slovenskom prostredí.

LITERATÚRA

FELIX, J.: Kritické rozlety. Bratislava, Slovenský spisovateľ 1985, s. 120 – 128, 192 – 199, 256 – 258.

CHORVÁTH, M.: Cestami literatúry. Bratislava, Slovenský spisovateľ 1979, s. 253 – 257, 368 – 377.

MIKULA, V.: Od baroka k postmoderne. Levice, L. C. A. 1997, s. 97 – 103.

ŠTEVČEK, J.: Skice. Bratislava, Slovenský spisovateľ 1977, s. 156 – 161.

TOMČÍK, M.: Poézia na križovatkách času. Bratislava, Slovenský spisovateľ 1983, s. 69 – 89.

WINCZER, P.: Poézia A. Plávku, J. Kostru a P. Horova v sedemdesiatych rokoch". In Kol.: Hodnoty desaťročia, Bratislava, Slovenský spisovateľ 1989, s. 117 – 147.

Politická angažovanosť kňazov na Slovensku v prvej polovici 20. storočia

PhDr. Peter Mulík, PhD.

Na Slovensku treba za tradičné kresťanské cirkvi nepochybne považovať rímskokatolícku cirkev a evanjelickú cirkev a. v., ktoré boli v priebehu dejín subjektmi prejavujúcimi sa v duchovnom a politickom živote spoločnosti vo viacerých rovinách ako napr. v oblasti morálky, náboženstva, kultúry a literatúry. Veľmi významne sa však spomenuté cirkvi prejavili aj v politike a ideológii. Je preto potrebné, aby sme si bližšie všimli ich miesto a úlohu v národnom obrodení, v národnej politike, v parlamentnej politike v Uhorsku a potom v Česko-Slovensku a v samostatnej Slovenskej republike, ich názory na svetovú politiku a ideológiu, ale aj ich vzájomné konfesionálne vzťahy. V prípade katolíckej cirkvi musíme k tomu prirátať aj priamu, alebo nepriamu ingerenciu Svätej stolice (Vatikánu), ktorá v duchu kánonického práva má výsadne právo prezentovať túto cirkev navonok, zvlášť vo vzťahu so štátmi.

Slovenská spoločnosť na začiatku 20. storočia bola, napriek ekumenickým impulzom z obdobia národného obrodenia, zreteľne konfesionálne diferencovaná. Početne výrazne dominantní katolíci sa už v poslednej tretine 19. storočia, ale najmä začiatkom 20. storočia začali spoločensky a politicky aktivizovať. K významným katolíckym osobnostiam, ovplyvňujúcim aj spoločenské a politické dianie tohto obdobia, patrí napr. Ján Malý - Dusarov, kanonik bratislavskej kolegiálnej a ostrihomskej sídelnej kapituly, osvetový pracovník, Andrej Kmeť, katolícky kňaz, zakladateľ Muzeálnej slovenskej spoločnosti, František Richard Osvald, generálny vikár ostrihomskej arcidiecézy, ktorý sa zaslúžil o zachovanie Spolku sv. Vojtecha, inštitúcie, ktorá v najneprajnejšom období našich novodobých národných dejín, po zrušení Matice slovenskej, do istej miery suplovala neexistujúce národné inštitúcie.

Podobnú úlohu zohrával u slovenských evanjelikov spolok Tranoscius. Politická aktivita Slovákov sa formálne prejavovala na pôde Slovenskej národnej strany. K zásluhám slovenských evanjelikov treba pripísať skutočnosť, že predprevratová maďarizácia narazila v už v 19. storočí na rozhodný odpor, kde otázka bohoslužobného jazyka slovenských evanjelikov (v skutočnosti češtiny) sa stala súčasťou boja o zachovanie autonómie tejto cirkvi. Pod vedením J. Hurbana bol odmietnutý návrh grófa Zaya, aby došlo k únii medzi slovenskými luteránmi a kalvínmi, čím by Maďari dosiahli v novej unionovanej cirkvi početnú prevahu a otvorili by sa dvere masívnej maďarizácii v cirkvi. Začiatkom 20. storočia sa presunul ich boj na záchranu slovenského evanjelického cirkevného školstva.

Katolícki kňazi Andrej Hlinka a Ferdiš Juriga (od r. l9l4 jediný slovenský poslanec v budapeštianskom parlamente) prezentovali široko založené, ale nie veľmi dobre organizované ľudové hnutie, ktoré sa inšpirovalo katolíckym sociálnym učením, vychádzajúcim z encykliky pápeža Leva XIII. Rerum novarum.

Slovenská politika a katolícka sociálna náuka

Ľudské práva a ich presadzovanie tvorí ťažiskový bod sociálneho učenia katolíckej cirkvi, ktoré sa sformovalo do uceleného systému pomerne neskoro, až na prahu 20. storočia. Pápež Lev XIII. si uvedomil potrebu reagovať na prevratné spoločenské zmeny spôsobené priemyselnou revolúciou a jej následkami. Vo svojej encyklike Rerum novarum z roku 1891 analyzoval situáciu v spoločnosti, poukázal na negatíva a vyzval kresťanov k angažovanej účasti na odstraňovaní spoločenských neduhov. Encyklika vyvolala v celosvetovom meradle veľký ohlas.[1]

Tento mohutný impulz zasiahol aj Andreja Hlinku, v tom čase mladého farára v Troch Sliačoch. Presne v duchu encykliky sa zameral na sociálne všeobecno-prospešné projekty, zakladal gazdovské podporné spolky, potravinové družstvá a čitateľské krúžky. Vo väčšine prevažne katolíckych krajín Európy vznikali podobné spolky, ale aj politické strany. Gróf Ferdinand Ziči (Zichy) pod vplyvom Rerum novarum v novembri 1894 založil Katolícku ľudovú stranu, na pôde ktorej našiel Andrej Hlinka možnosť presadzovať nielen ľudské a sociálne požiadavky, ale aj národné práva Slovákov. Strana vznikla z iniciatívy ostrihomského arcibiskupa K. Vaszáryho a jej vznik privítal listom aj pápež Lev XIII., čo prispelo k renomé nového politického subjektu,[2] ktorý chcel korigovať uhorskú legislatívu upravujúcu vzťahy štátu a cirkví, najmä po prijatí liberálneho zákon o civilnom sobáši. Katolícki kňazi zrastení s veriacim ľudom žijúcim v ťažkých sociálnych podmienkach sa prirodzeným spôsobom dostávali do straníckeho života, do parlamentov jednotlivých krajín. Pociťoval sa už vtedy rozpor medzi duchovným a politickým poslaním, ktoré takíto kňazi realizovali? Určite nie celkom zreteľne. Každému bolo jasné, že v duchu encykliky sa dôraz kladie na morálnu obnovu spoločnosti a na sociálnu spravodlivosť, pričom tento cieľ bolo treba dosiahnuť zmenou zákonov, aktívnou straníckou politikou.

Národná emancipácia a slovenský katolicizmus

Integrálnou súčasťou ľudských práv je právo národov na sebaurčenie. Už celé 19. storočie sa hlásili prebudené európske národy na princípe historického práva (Poliaci, Česi, Bulhari, Chorváti, Srbi, Litvania a i.), alebo na základe prirodzeného práva (Slováci, Slovinci, Ukrajinci), o svoje práva. Ani toto kolektívne ľudské právo neostalo v mohutnom katolíckom sociálnom pohybe prelomu storočia nepovšimnuté. Na slovenských katolíckych kňazoch ležala o to väčšia ťarcha zodpovednosti. Navyše boli konfrontovaní s nespravodlivým postojom vlastnej cirkevnej vrchnosti. Bohoslovcov prejavujúcich sa ako Slováci prepúšťali zo seminárov, za národ zapálených kňazov biskupi umiestňovali vo veľmi ťažkých pastoračných podmienkach, boli často prekladaní z miesta na miesto, prípadne dostávali cirkevné tresty za svoje angažovanie. Proti týmto diskriminačným metódam uhorskej hierarchie protestovali zástupcovia slovenských katolíkov na pápežskej nunciatúre vo Viedni a priamo pri Svätej stolici v Ríme memorandom z roku 1901. Ukázalo sa však, že ich úsilie neviedlo k podstatnejším zmenám. Potláčanie nemaďarských národov v cirkevnom živote rýchlo postupovalo a vládnym nariadením z roku 1909,[3] podľa ktorého sa náboženstvo na

---

[1] Porovnaj Encyklika pápeža Leva XIII. Rerum novarum In: Sociálne encykliky (1891-1991), SSV, Bratislava 1997.

[2] VNUK, F. : Andrej Hlinka. Tribún slovenského národa. Bratislava 1998. s. 13-14.

všetkých školách muselo vyučovať po maďarsky, dosiahlo najvyšší stupeň. (K zmierneniu tohto kroku došlo roku 1914).

V tejto situácii bolo rozhodovanie, čomu dať prednosť - národnej alebo náboženskej príslušnosti, neobyčajne ťažké. Katolícki kňazi reprezentujúci univerzálnu cirkev, ktorá obsadením pápežského štátu talianskymi vojskami v roku 1870 stratila posledný zvyšok svojej svetskej politickej moci, čím vážne spochybnila svoju medzinárodnoprávnu suverenitu, sa ocitli ako občania štátu, ktorý očakával od neho lojalitu vo veľmi rozpornej situácii, pretože liberálne vlády jednotlivých krajín Európy sa celkom legálnou parlamentnou cestou snažili rozbúrať tradičný kresťanský hodnotový systém ľudu. Slovenský katolícky kňaz sa okrem tejto dilemy ocitol ešte v ťažšej situácii: musel sa totiž pokúsiť zladiť vlastenectvo k uhorskej vlasti, ktoré sa mu predstavovalo čoraz viac v maďarskošovinistickej podobe, so slovenským národným povedomím. Treba povedať, že správnu cestu z tejto schizoidnej situácie našli len nemnohí slovenskí katolícki kňazi.

Známy spor Andreja Hlinku s vlastným biskupom, ktorý sa napriek černovskej tragédii skončil predsa len Hlinkovým víťazstvom, postavil Hlinku jednoznačne na stranu utláčaného národa proti vlastnej cirkevnej vrchnosti, ktorá chcela veriacemu ľudu viac panovať ako slúžiť, ale najmä ochotne brzdila slovenské národno-emancipačné hnutie.

Ostrihomský arcibiskup, prímas katolíckej cirkvi v Uhorsku Ján Černoch (Csernoch János) posudzoval situáciu z iného zorného uhla ako Hlinka. V česko-slovenskej myšlienke videl nebezpečenstvo pre slovenský ľud, pretože v novom štátnom útvare predvídal ukrutnú proticirkevnú a počešťujúcu vládu.[4] Táto argumentácia bola o to presvedčivejšia, že kardinál Černoch dával seba za vzor Slováka, ktorý mohol v Uhorsku dosiahnuť najvyššiu cirkevnú hodnosť. Vtedajším predstavám o spoločenskej a politickej angažovanosti kléru zodpovedala jeho výzva adresovaná dekanom, aby sa poradili s farármi svojich obvodov o spôsoboch, ako by sa dalo účinne pôsobiť pri formovaní stanovísk ľudu v prospech zachovania Uhorska.

Národne uvedomelí slovenskí katolícki duchovní na čele s A. Hlinkom dali prednosť svojej národnej príslušnosti a svojmu osobnému politickému presvedčeniu o správnych rozhodnutiach v prelomových udalostiach pred názorovým stotožnením sa so svojou legitímnou cirkevnou vrchnosťou. Kňazi ako politici v jednej osobe, bez zapretia svojho posvätného úradu, videli v tej chvíli prioritu v hľadaní dobra pre slovenský národ. Práve v súvislosti s aktivitou kardinála Černocha dal A. Hlinka popud na zriadenie tzv. cirkevného odboru (kňazská rada), ktorý na druhej strane mal brániť aj cirkevné katolícke záujmy v novom česko-slovenskom štáte, čo svedčí o tom, že predsa si uvedomoval riziká, ktoré kardinál otvorene pomenoval.

Hoci Slováci v pražskom Národnom zhromaždení vystupovali jednotne prostredníctvom Slovenského klubu, na Slovensku po istom čase, vplyvom nie dostatočného začlenenia príslušníkov Katolíckej cirkvi do vedenia nového Slovenska, začala sa prejavovať nespokojnosť s počínaním Šrobárovho Ministerstva pre správu Slovenska, najmä keď A. Hlinkovi ponúkli v ňom len referentské miesto.

---

[3] LETZ, R.: Úsilia o vytvorenie slovenskej cirkevnej provincie v rokoch 1918 – 1938. In: Katolícka cirkev
Slováci. Úsilie Slovákov o samostatnú cirkevnú provinciu. Bratislava 1998. s. 44.

[4] SNA, osobný fond – Andrej Hlinka, kart. 21.

Hlinka sa preto rozhodol vystupovať politicky samostatne a oznámil 19. decembra 1918 Šrobárovi znovuzaloženie Slovenskej ľudovej strany. Rozhodnutie A. Hlinku obnoviť Slovenskú ľudovú stranu nebolo ešte, zdá sa, vyvolané bezprostredne reakciou na jeho odstavenie z vedenia oslobodeného Slovenska. Súdime tak aspoň podľa listu, ktorý A. Hlinka napísal 17. decembra 1918 predsedovi Slovenskej národnej strany M. Dulovi. Hlinka za dôvod obnovenia Slovenskej ľudovej strany uvádzal, že „katolícky klérus a ľud stojí pred novými udalosťami ako teľa pred bránou a nevie sa hnúť a kam sa obrátiť, trpiac následkami maďarskej výchovy“. [5]

Už na prvých zasadaniach pražského Národného zhromaždenia sa zreteľne prejavilo, že skutočným reprezentantom slovenského národno-emancipačného prúdu nejde len o hrubý nacionalizmus, ale národovectvo ukotvené v kresťanstve. Slovenskú ľudovú stranu predstavil v pražskom Národnom zhromaždení člen Slovenského klubu dr. K. Kmeťko, ktorý vyčítal, že Národné zhromaždenie nerokovalo ešte o mládeži a jej výchove, žiadal zaviesť do vyučovania na ľudových a stredných školách kresťanského ducha, vybudovať Slovenskú univerzitu v Bratislave, zatvoriť krčmy v nedeľu a na sviatky, parceláciu cirkevných majetkov v prospech nižšieho kňazstva a zvyšok cirkevných majetkov použiť na zakladanie škôl a nemocníc.[6]

Andrej Hlinka, ako známa osobnosť a významný politik medzivojnového obdobia, napriek tomu, že bol väčšinou reprezentantom opozičnej strany, sa veľmi aktívne zaslúžil o smerovanie štátnej cirkevnej politiky Česko-slovenskej republiky. Predovšetkým treba zdôrazniť, že aj zásluhou Slovenskej ľudovej strany nebol v parlamente odhlasovaný ústavný zákon o odluke štátu a cirkví. Že sa neskôr zákon o odluke odložil ad acta má zásluhu aj encyklika pápeža Pia XI. Ubi arcano Dei z 23. decembra 1922, kde sa hovorí: Cirkev považuje za nedovolené zasahovať do rýdzo politických a pozemských záležitostí, sama však chce zasa bdieť nad tým, aby svetská moc nijakým spôsobom neprekážala ustanovizniam... nespravodlivými zákonmi alebo príkazmi. Cirkev vyjadruje teda ochotu uzavrieť dohodu o vzájomných vzťahoch, ktorá nesmie obsahovať nič, čo by odporovalo jej slobode a dôstojnosti.[7]

Politická angažovanosť kňazov sa aj v samotnej Slovenskej ľudovej strane začínala pociťovať ako nie celkom vyhovujúca, a to tak vo vzťahu k ich duchovnému poslaniu, ak aj k zmeneným podmienkam, keď sa začali v strane o slovo uchádzať mladí absolventi vysokých škôl. Na pamätnom zasadnutí širšieho výkonného výboru SĽS 17. októbra 1925, keď sa rozhodlo zmene jej názvu na HSĽS, sa prijal aj záver, že strana nebude kandidovať väčší počet kňazov na poslancov ako bol v parlamentných voľbách roku 1920.[8]

Vo svete sa názor na priamu angažovanosť duchovných v politike v priebehu 30-tých rokov začal postupne meniť, až definitívne vyústil do známych stanovísk II. vatikánskeho koncilu a nového Kódexu kanonického práva. V priebehu dvadsiatych rokov sa medzinárodno-politický status Svätej stolice postupne stabilizoval. Boli

---

[5] Slovenská vlastiveda . Bratislava 1946. s. 379. Porovnaj: POPELY, J.: Boj o liberálne cirkevnopolitické reformy v Uhorsku a založenie katolíckej ľudovej strany. In: Historický časopis, 29, 1981, s. 581-609.
[6] SIDOR, K.: c. d. , s. 54. Porovnaj :KRAMER, J.: Slovenské autonomistické hnutie v rokoch 1918-1929. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1962, s. 31
[7] BUŠEK, V.: Poválečné konkordáty. Bratislava 1926. s. 4.
[8] Tamže, s. 127. Porovnaj: KRAMER, J.: Úloha církve v politickém životě Slovenska za předmníchovské ČSR, s.170-178

uzatvorené konkordáty s Lotyšskom (1922) Bavorskom (1924), Poľskom (1925), Rumunskom a Litvou (1927). Najvýznamnejším aktom vatikánskej diplomacie boli však Lateránske dohody z 11. februára 1929, ktoré obnovili plnú suverenitu Svätej stolice a ukončili takmer 60-ročný spor s pápeža s talianskym štátom. Konkordátmi sa teda dalo docieliť, aby miestna katolícka cirkev v jednotlivých štátoch mala zaručené určité štandardné práva. Už nebolo treba v takom rozsahu v parlamentoch jednotlivých krajín bojovať aj o minimálne záruky existencie. Je pravda, že dohoda ČSR so Svätou stolicou nemala charakter konkordátu, predsa však sa všeobecne zlepšená pozícia Svätej stolice premietla aj do vnútornej politiky ČSR. Zmenu postoja Vatikánu k politickej angažovanosti kňazov ovplyvnila ešte jedna vnútrocirkevná udalosť. Bolo to zriadenie Katolíckej akcie. Jej podstatou bolo, že biskupský zbor ako celok nesie zodpovednosť za obnovu náboženského života vo svojich krajinách. Teda nie jednotliví duchovní, aj keď by boli v poslaneckých kreslách.

V roku 1931 pápež Pius XI. sa v encyklike Quadragesimo anno sa zásadne vyjadril k úlohe cirkvi v spoločnosti. Okrem iného hovorí: A tak súčasné pomery, ctihodní bratia, jasne ukazujú, akou cestou sa má ísť... Aby celé tieto vrstvy spoločnosti boli privedené naspäť ku Kristovi, ktorého zapreli, musia sa pre tento účel z nich samotných vyškoliť laici, ktorí by dobre poznali ich zmýšľanie a želanie, ktorí by bratským a priateľským prístupom našli cestu k ich srdciam...[9]

Aký bol teda v medzivojnovom období postoj katolíckej cirkvi k politickej situácii na Slovensku? Ľudáci udržiavali oficiálne, aj neoficiálne veľmi dobre vzťahy s kúriou a s apoštolským nunciom v Prahe. Po Pribinových oslavách v roku 1933 bola dokonca Svätá stolica obvinená zo spolupráce pri organizovaní údajných provokácií. Je ťažko definovať konkrétny vzťah pápeža k slovenskej realite. Okrem už spomenutej Katolíckej akcie, zriadenej svojou nástupnou encyklikou Ubi arcano Dei Pius XI, ktorou vyzval k laickému apoštolátu pod vedením biskupov a odporúčal katolíckym laikom presadzovať v praktickej politike záujmy katolíckej cirkvi, prezentoval aj náhľad na nacionalistické hnutia, ktoré hoci vznikli ako prirodzená reakcia na internacionalistický marxistický socializmus, ale podľa cirkvi predstavovali nebezpečenstvo pre kresťansky chápaný humanizmus. Vatikán napríklad oficiálne odsúdil roku 1926 nacionalistickú Action Française, s ktorou sympatizovalo mnoho francúzskych katolíkov a s veľkou obavou pozeral na extrémny nacionalizmus Mussoliniho v Taliansku ale najmä na rasové teórie v Nemecku.[10]

Slovenský boj za autonómiu samozrejme nemožno charakterizovať ako extrémny politický nacionalizmus, pretože jeho korene sú sociálneho a právno-legislatívneho charakteru, avšak pri pohľade z vonku sa mohol vytvárať aj tento dojem. Svätá stolica mala však dostatok informácii, aby vedela správne posúdiť slovenskú situáciu. Svedectvom o tom, že národno-emancipačné snaženie Slovákov bolo úplne v súlade s katolíckou sociálnou náukou svedčí vyhlásenie Sedembolestnej Panny Márie za patrónku Slovenska, čo pápež urobil dekrétom *Celebre apud gentem Slovacam* v roku 1927.[11] Dotýkalo sa to koreňa veci - uznania slovenskej identity v náboženskom zmysle. Pápež v tom čase, zrejme ako jediný predstaviteľ medzinárodnoprávneho subjektu , definoval Slovensko, hoci netvorilo samostatný politický celok.

---

[9] Encyklika pápeža Pia XI. Quadragesimo anno. Sociálne encykliky. Trnava 1997.
[10] JOHNSON, P.: Dějiny 20. století. 1991, s. 145-146.
[11] JUDÁK, V. – ČEKOVSKÁ, E.: Prehľadné cirkevné dejiny. Trnava 1996. s. 208.

Autonomizmus ako nadkonfesijný program

Andrej Hlinka, ako jeden z iniciátorov Martinskej deklarácie veľmi skoro pochopil, že týmto aktom podpísali "bianco" pražskej vláde a že toto úplne formálne, legislatívne irelevantné vyhlásenie, nedáva Slovákom ani Slovensku nijakú právomoc na rozhodovanie a riadenie ich vlastných záujmov. Z tejto pôdy vyrastá dvadsaťročné snaženie o autonómiu Slovenska, ktoré dalo pečať celému vývoju medzivojnového Slovenska. Katolícke duchovenstvo a veriaci podporovali toto hnutie, čo mu zaručovalo celé toto obdobie postavenie víťaznej strany v parlamentných voľbách. Vrcholom autonomistického hnutia bol A. Hlinkom a M. Rázusom, predstaviteľmi katolíckeho a evanjelického autonomizmu, deklarovaný zvolenský manifest z 1932 roku, kde sa okrem iného hovorí: Takto zjednotení národne...,bratia katolíci aj evanjelici spojme sa v záujme zrovnoprávnenia slovenského národa a dobudovania našej slobody. Za hospodársky a sociálne spokojné, kultúrne kresťansko-národné Slovensko. Demonštráciou autonomizmu boli Pribinove oslavy v Nitre roku 1933, ktoré sa považujú za najmasovejšie politické vystúpenie Slovákov v dovtedajších dejinách.

V dejinnom vývoji slovenského národa zohrávala katolícka cirkev v závislosti od spoločenských, kultúrnych a politických tendencií, ktoré vždy podmieňovali tento vývoj nie vždy rovnakú úlohu. Zdá sa však, že práve 20. storočie je obdobím, keď katolicizmus zohrával v našich štátnych a národných dejinách najvýznamnejšiu úlohu. Začína aktivizáciou Slovenskej ľudovej strany na začiatku tohto storočia, pokračuje akceptovaním Česko-Slovenského štátu a zároveň odporom voči pražskému hegemonizmu už na Parížskej mierovej konferencii a ďalej vedie k rozvinutiu autonomistického hnutia v rokoch prvej ČSR a vrcholí v období prvej Slovenskej republiky.

Katolícka cirkev a politika Slovenskej republiky 1939-1945

Predovšetkým treba zdôrazniť, že katolícku cirkev oboch obradov, latinského a byzantského vnímame z profánneho hľadiska ako celosvetovú prísne centralizovanú spoločnosť, ktorú v miestnych podmienkach reprezentujú biskupi. V skúmanom období v slovenských podmienkach to boli však aj kňazi v politických funkciách, ktorí pri všetkom svojom snahe úsilí oddeliť svoju civilnú funkciu od svojho duchovného poslania boli verejnosťou vždy vnímaní aj ako reprezentanti cirkvi. Aj civilní reprezentanti štátu však často používali náboženskú argumentáciu na zdôvodnenie zvláštnosti slovenskej národnej ideológie. Prirodzene v obmedzenom priestore nemožno robiť rozbor vnútornej a zahraničnej politiky Slovenskej republiky v jej koreláciách s pôsobením cirkví, avšak v hrubých rysoch sa musíme dotknúť kľúčových otázok, ktoré ovplyvnili celú spoločnosť vrátane cirkví. Ide predovšetkým o realizáciu katolíckej sociálnej politiky, o typológiu štátneho zriadenia.

Niekedy sa zdalo, že duchovní v politických funkciách dávajú prednosť svojmu politickému poslaniu v národe pred duchovným poslaním v cirkvi. Nebolo to tak. V ich boji za práva slovenského národa a v reálnej politike bola vždy imanentná kresťanská viera, práva človeka a práva cirkvi. 16. augusta 1939 predseda vlády, vykonávajúci aj funkciu prezidenta republiky Dr. Jozef Tiso vo svojom príhovore na hrobe Andreja Hlinku v Ružomberku vyhlásil: Náš nacionalizmus je mravná sila, ktorá nás viaže k slovenskému kmeňu a tradícii, ktorú pestovali naši otcovia. náš

nacionalizmus nie je biologický pud, ale to je naše kresťanské vierovyznanie, naše slovenské národné povedomie, naša reč, naša národná írečitosť, naše Slovensko.[12]

V marci 1939, keď vznikol prvý novodobý Slovenský štát, univerzálna katolícka cirkev reprezentovaná Svätou stolicou vo svojej analýze politickej situácie hodnotí existujúci stav ako maximálne nepriaznivý. Vo väčšine európskych štátov boli nastolené diktátorské režimy, ovládané prevažne protikresťanskou a protikatolíckou ideológiou. Obavy cirkvi vyplývajúce z tohto stavu odrážajú pápežské encykliky Divini Redemptoris a Ardente cura.

Katolícky kňaz, poslanec a minister v období I. ČSR a predseda vlády a prezident počas I. SR Dr. Jozef Tiso pripúšťal pri vzniku slovenského štátu aj vonkajšie, udalosti a zásahy no tie, ako povedal krátko po 14. marci 1939, dali len rýchlejší spád, ale nijako neurčili smer vedúci k vytvoreniu samostatného štátu.[13]

V akej situácii sa v čase vojnovej štátnosti nachádzala katolícka cirkev na Slovensku a v ostatnej Európe? Katolícka cirkev na Slovensku v rokoch 1939-1945 zažívala obdobie najväčšieho rozkvetu. Kňazské semináre, či už diecézne alebo rehoľné, pripravovali bez obmedzenia čoraz väčší počet horlivých kňazov, katolícka literatúra sa vydávala v takej miere ako nikdy predtým a takmer všetky ľudové školy sa zákonnou úpravou stali cirkevnými. V čase, keď v krajinách, ktoré sa stali súčasťou Veľkonemeckej ríše alebo boli pod okupačnou správou, stovky katolíckych kňazov sa ocitli v koncentračných táboroch, keď sa v Nemecku oficiálne propagoval názor, že treba odžidovštiť kresťanstvo a z Krista spraviť nordického hrdinu, a keď si Mussolini robil totálny nárok na taliansku mládež, na Slovensku, ako na ostrove blažených, sa katolícka náuka predkladala nezdeformovane a členmi Štátnej rady bol jeden katolícky biskup, jeden pápežsky prelát a generálny dozorca Slovenskej evanjelickej cirkvi a. v.. Ideológia národného socializmu bola predmetom verejnej kritiky. Zatiaľ, čo vo Viedni, v Prahe, Varšave, Kaunase a Rige musela Svätá stolica likvidovať svoje diplomatické zastupiteľstvá, v Bratislave otvorila novú nunciatúru a vo Vatikáne vzniklo slovenské vyslanectvo. Bez tejto analýzy nemožno pochopiť miesto Slovenska v diplomacii Svätej stolice. Biskup Michal Buzalka to vyjadril s radosťou berúc na vedomie, posolstvo pápeža Pia XII. ako veľké vyznačenie pre Slovensko a Slovákov zo strany Sv. stolice, keď napísal: „chceme byť istou, hoci len malou zložkou pri budovaní a udržovaní Kráľovstva Kristovho tu pod Tatrami a vidí to aj sv. Otec vo Vatikáne a preto nás ochotne obdarúva požehnaním svätého dedičstva Kristovho. Táto pozornosť je pre nás znakom istoty, že sme nastúpili pravú cestu vlády Krista Kráľa v Slovenskom štáte.[14]

Najdôležitejšou otázkou však ostáva vzájomný vzťah katolíckej cirkvi a štátu, ktorý bezprostredne súvisí s postavením katolíckej cirkvi v slovenskej spoločnosti, v dramatickom období rokov 1944-45, ba prekračujúci toto obdobie. Odpoveď na túto otázku závisí od dvoch ukazovateľov: Prvým je stupeň akceptovania štátu vedeného kňazom Jozefom Tisom samotnou slovenskou spoločnosťou, druhým je stupeň a charakter previazanosti cirkvi a štátu vo vtedajšej Slovenskej republike. Spoločenský kredit, ktorým bola HSĽS oceňovaná pre svoje úsilie o autonómiu a za spravodlivé štátoprávne postavenie Slovenska, bol koncom tridsiatych rokov veľmi významný. V

[12] Ďurica, M.S. :Dejiny Slovenska a Slovákov , Media Trade s.r.o., Bratislava 1995, s.150.
[13] KAMENEC, I. : Tragédia politika, kňaza a človeka, Archa, Bratislava 1998, s 73.
[14] Svätý otec žehná Slovensku Slovák 4. januára 1941, ročník 23. č.3, s. 3

masách vládlo presvedčenie, že práve táto strana sa usiluje o rehabilitáciu katolicizmu, zaznávaného Prahou, a reprezentuje náboženské, sociálne a politické záujmy celej spoločnosti, a preto je predpokladom morálno-spoločenského zmieru v celom národe; napriek tomu však stelesňuje ideológiu katolíckeho Slovenska. Negatívne hodnotenia slovenskej štátnosti zdieľala slovenská spoločnosť v minimálnej miere, čo neplatilo pre ostatné satelitné štáty Nemecka, neskôr označené termínom quislingovské režimy.

Ako sa formoval vzťah cirkvi k Slovenskému štátu? Východiskom musí byť opäť ľudová strana. S určitou zdržanlivosťou prijalo členstvo strany zvolenie Dr. J. Tisa za predsedu strany. Bola totiž už v tom období známa nechuť pápeža Pia XI. voči angažovaniu sa duchovných vo vysokých politických funkciách. Hierarchia pociťovala určitý rozpor medzi zahraničnopolitickou orientáciou štátu na jednej strane a stanoviskom Vatikánu k nacizmu ako aj k prenasledovaniu katolíkov v Nemecku na druhej strane. Cirkev nemala nijakú možnosť ovplyvniť zahraničnú politiku štátu, jednak preto, že si uvedomovala existenčné dôvody nutnosti spolupráce s Nemeckom a jednak preto, že priamy vplyv cirkvi na HSĽS sa príchodom mladých laických straníckych kádrov značne oslabil. Ak cirkev zaujímala kladný postoj k štátu, bolo to predovšetkým z hľadiska ideológie tohto štátu, ktorý niekoľko ráz deklaroval vernosť katolíckej sociálnej náuke. Prezident Tiso na porade tajomníkov HSĽS v januári 1941, k tejto téme povedal jedno veľmi zaujímavé stanovisko, ktoré pri dôslednej analýze veľmi mnoho naznačuje. Doslova hovorí: Po prvý raz máme Slováci možnosť, lebo po prvý raz máme v rukách moc, uskutočňovať náš kresťanský sociálny program. Nie frázovite sa oháňať encyklikami, že hovorili to a to, a že si ich nikto nevšíma, ale konštatovať, že sme dosiaľ nemali možnosť ich prakticky uskutočniť... Po prvý raz v histórii, my ktorí program kresťanský hlásame, máme v rukách moc, a teraz je na nás, aby sme túto moc nezneužívali na to, že sa zahráme na diktátorov, na bezohľadných teroristov a svetových dejateľov, ale aby sme uskutočňovali to, čo život vyžaduje: sociálnu reformu...Vy musíte byť tlmočníkmi tohto, že my Slováci, kresťania, sme povolaní na to, aby sme udávali tón, tempo, lebo my máme v rukách starovečný program .[15]

Práve v tridsiatych rokoch 20. storočia sa viacero krajín s katolíckou tradíciou sa pokúšalo zaviesť systém spolupráce stavov. Hodno spomenúť Rakúsko, Taliansko, Španielsko, Portugalsko ale aj prvú Slovenskú republiku. Stavovský poriadok vychádzal z predpokladu, že ani jednotu ľudskej spoločnosti vážne ohrozuje triednom boji, preto správny a hospodársky poriadok nemôže byť riadený zásadami voľnej súťaže. Katolícka sociálna náuka správne identifikovala, že práve zo zásady voľnej súťaže vznikli omyly individualistickej ekonómie, ktorá popierala sociálnu a morálnu stránku hospodárskeho života a učila, že je potrebné považovať ekonomiku za úplne voľnú a na štátnej moci nezávislú a podľa toho s ňou aj tak zaobchádzať. Trh a voľná konkurencia je vraj regulatívnym princípom riadenia hospodárstva, lebo ho riadi dokonalejšie, než by ho mohol riadiť svojim zasahovaním ľudský rozum. Slobodná súťaž je v určitých medziach správna a užitočná, rozhodne však nemôže riadiť celú ekonomiku. Prax dokázala dostatočne následky uskutočnenia tejto zhubnej individualistickej teórie. Pápež sa domnieval, že je bezpodmienečne potrebné, aby bol hospodársky život znovu podriadený správnemu a účinnému regulatívnemu princípu. Nepredstavoval si to však tak, že sa v štáte nastolí hospodárska diktatúra, ktorá v tom období nastúpila namiesto slobodného súťaženia (Sovietsky zväz a iné komunistické krajiny). Je preto potrebné hľadať vyššie a ušľachtilejšie sily, ktoré by hospodársku moc prísne a múdro riadili. Takouto vyššou regulatívnou silou je sociálna spravodlivosť

[15] *Generálov bez vojska sa nemáme čo obávať*, Slovák 21. január 1941, č. 17, s. 1

a sociálna láska. Preto musia byť štátne a sociálne inštitúcie preniknuté sociálnou spravodlivosťou. Je bezpodmienečne potrebné, aby sa táto spravodlivosť stala naozaj účinnou, to znamená, aby vytvorila právny a spoločenský poriadok, ktorý by prenikol do hospodárskeho života a stal sa jeho pevnou súčasťou. Dušou tohto poriadku má potom byť sociálna láska. [16]

V zmysle katolíckej sociálnej náuky štát sa nesmie pokladať iba za ochrancu práva a poriadku, ale sa musí všetkými prostriedkami zákonodarstva a všetkými ustanoveniami usilovať, aby zo samého usporiadania štátu vyrastalo dobro pre celok i jednotlivcov. Slovenský štát, však neexistoval izolovane niekde na odľahlom ostrove, preto sa nemohol riadiť bezvýhradne zásadami katolíckej sociálnej náuky, naopak pragmaticky ustupoval tlakom a tendenciám nemeckej politiky, k čomu bol aj zmluvne viazaný. Treba však pripomenúť aj systém nemeckých „beráterov“, ktorý nebol zmluvne upravený. Prezident Tiso sa pokúsil určité pronacistické tendencie brzdiť personálnymi zmenami v strane a aparáte. Známe je jeho vyhlásenie: Chceme a musíme si vo veciach duchovných zachovať plnú slobodu... My katolíci nepotrebujeme prijímať nijaké cudzie doktríny a ideológie, my máme vlastný systém. Katolicizmus sa musí stať súčasťou nášho verejného života, musí viesť našu politiku. Každá iná politika by bola gangsterskou politikou.[17] Nemecké kruhy teda oprávnene obviňovali režim Slovenskej republiky z politického katolicizmu. V konečnom dôsledku ideológia a praktická politika neboli v úplnom súlade, avšak aj tak sa diametrálne odlišovali od pomerov, panujúcich v štátoch s fašistickou a nacistickou ideológiou.

Nemožno však tvrdiť, že cirkevní predstavitelia zaujímali k politickému systému slovenského štátu iba vysoko pozitívne stanoviska. Je známy krajne negatívny postoj zástupcu Svätej stolice G. Burzia k prezidentovi a k predsedovi vlády, najmä v súvislosti so židovskou otázkou.

Kritický postoj zaujímal aj gréckokatolícky biskup P.Gojdič. Jeho analýza si vyžaduje komplexnejší pohľad. Je známe, že v máji 1942, žiadal písomne internuncia, aby Svätá stolica vyzvala prezidenta Tisa, aby sa vzdal úradu, alebo aby ho laicizovala. Súviselo to s riešením židovskej otázky. Touto sa pre obmedzený priestor nebudeme podrobnejšie zaoberať, lebo je všeobecne známe, že slovenskí biskupi sa dvakrát oficiálne vyjadrili k riešeniu židovskej otázky. Pre nás je dôležité, aby sme tento problém vždy riešili aj z aspektu slovenskej otázky v európskom kontexte.

Svätá stolica však dôsledne zastávala právo národov na sebaurčenie. Tento názor presadzovala aj počas vojny a neuznávala zmeny v Európe, ktoré vznikli ako dôsledok vojnových operácii, pričom sama zachovávala prísnu neutralitu voči všetkým bojujúcim stranám. Už v rokoch 1942-44 Vatikán viac ráz vyjadril stanovisko, že o systéme vlády v jednotlivých krajinách musia rozhodnúť jednotlivé národy a nie dohody medzi vodcami víťazných mocností. Svätá stolica si uvedomovala, aké nebezpečenstvo hrozí Európe zo spojenectva západnej aliancie so ZSSR, štátom rovnako totalitným ako Nemecko avšak s militantne ateistickou ideológiou a protináboženskou politikou.[18]

---

[16] *Sociální encykliky*, QA 88.

[17] ČULEN, K.: Po Svätoplukovi druhá naša hlava. Partizánske 1992.

[18] La Saint Siége et la Guerre en Europe. Actes et Documents du Saint Siége. Relatifs ŕ la Seconde Guerre Mondial , 5. Vatikán 1965-1981, s. 694.

Katolícka cirkev a v jej rámci aj miestna katolícka cirkev na Slovensku pod tlakom totalitných ideológií a politiky veľmoci v stave vojny nemohla uplatniť bezvýhradne , to čo sa nám v duchu katolíckej sociálnej náuky predstavuje v ústave Slovenskej republiky. Ústavná listina SR je systémom zásad demokratických slobôd a zásad kresťanskej demokracie. Bola kolektívnym dielom ducha štátotvorného národa Slovákov. A ako taká prejde do histórie. Cirkev , bez ohľadu na to, či si to sama želala, alebo nie, stala sa mimoriadne dôležitým subjektom politického vývoja Slovenska. Na reálnu politiku však nevplývala cez svojich oficiálnych predstaviteľov, ale svojou mravnou, náboženskou a ideologickou váhou, ktorú interpretovali politici budujúci na týchto základoch.

Katolíci v politickom myslení predstaviteľov Demokratickej strany v rokoch 1945 – 1948

Na konci 2.svetovej vojny sa zmena medzinárodnopolitickej situácie prejavila v slovenskom katolicizme veľmi nepriaznivo, lebo sa dostal do úlohy vinníka, ktorý mal byť zodpovedný nielen za existenciu samostatného štátu, za charakter jeho režimu, ale dokonca aj za spojenectvo s Nemeckom. Demokratická strana (DS) si svoj rodokmeň tradične odvádza od tzv. Vianočnej dohody v r. 1943. Vtedy táto skupina, politický orientovaná čechoslovakisticky (bývalí agrárnici), pozostávala skoro výlučne z evanjelikov. Už samotný tento fakt niesol v sebe určitý náznak protikatolíckych tendencií. Denník Čas v septembri 1944 v stanovisku DS píše, že treba uvážiť zrelosť doby pre rozluku cirkvi a štátu.[19] DS zobrala zodpovednosť za vývoj po roku 1945 aj tým, že po rokovaniach v Moskve v novej vláde menovanej v Košiciach (4. apríla 1945) boli aj traja členovia za DS.

Svätá stolica, ktorá už od konca tridsiatych rokov rovnako kriticky hodnotila nacizmus i komunizmus, videla v prítomnosti sovietskych vojsk v strednej a juhovýchodnej Európe nebezpečenstvo pre existenciu týchto krajín a pre ich demokratické zriadenie. Pápež Pius XII. 2. júna 1945 povedal: My chceme mier, skutočný mier, ktorý je hodný takého mena. Mier, ktorý sa zakladá a je utvrdený úprimnosťou, spravodlivosťou a opravdivosťou. Mier, ktorý by v dejinách znamenal obrat k pozdvihnutiu ľudskej dôstojnosti a slobodného usporiadania. Štáty, zvlášť stredné a malé, žiadajú pre seba právo riadiť si vlastné osudy. Keď priniesli svoj, často značný podiel na obetiach, majú právo nesúhlasiť, aby im bol vnucovaný nový politický a kultúrny systém, ktorý väčšina národa rozhodne odmieta.[20]

Na Slovensku v situácií, keď dvaja biskupi (Ján Vojtaššák a Michal Buzalka) boli uväznení, celý rad kňazov a laikov perzekvovaný, a tiež po viacerých neúspešných pokusoch založiť politickú stranu reprezentujúcu slovenských katolíkov, pohľady predstaviteľov katolíckej cirkvi na DS sa začali postupne meniť.

V Bratislave sa 22. 8. 1945 zišla prvá povojnová konferencia slovenských biskupov. V pastierskom liste vyjadrili lojalitu obnovenému štátu a vyhlásili, že slovenskí katolíci chcú prispieť k rozvoju tohto štátu. Predovšetkým však musia byť zaručené práva katolíckej cirkvi, ktorej (podľa listu) boli v posledných mesiacoch zasadené bolestivé rany. Obavy zo smerovania vnútornej politiky sa prejavili v

[19] STAŠKO, J.: Katolíci a "Aprílová dohoda" In: Most (Cleveland, Ohio USA), roč. 23, 1976, č. 1-2, s. 32.
[20] VAŠKO, V.: Neumlčená. Kronika katolické cirkve v Československu po druhé světové válce. I., Praha, Zvon 1990, s. 19.

obežníku z 24. augusta 1945, ktorým biskupi zakázali kňazom priamo sa exponovať v politických stranách. Odôvodnené výnimky musí povoliť príslušný ordinariát.[21] V novembri 1945 sa konala v Olomouci konferencia všetkých biskupov ČSR. Tajomník nitrianskeho arcibiskupa Pavol Beňuška hodnotil konferenciu z hľadiska politického týmito slovami: ... obranné a bojové úlohy slovenského katolicizmu si musíme obstarávať sami. Z českej strany niet ani porozumenia, ani pomoci. Procesné otázky podriadenia slovenských biskupov Prahe boli dôležitejšie ako záujem o spoločný postup proti komunizmu. [22]

Katolícka opozícia v DS si uvedomovala, že opustiť pôdu strany je veľmi zodpovedné rozhodnutie. Nebudeme sa bližšie zaoberať okolnosťami a zákulisím, ktoré predchádzalo podpísaniu tzv. Aprílovej dohody, hoci táto udalosť podáva najplnší obraz o politickom myslení v prvých povojnových rokoch na Slovensku. Pre slovenských katolíkov tento dokument je ďalším dôležitým medzníkom v zápase o legalitu vo vlastnom národe a zároveň dokladom o ich mravnej a politickej zodpovednosti za celý národ. Radí sa k takým dôležitým aktom našich dejín ako bolo Memorandum slovenského národa (1861), Martinská deklarácia (1918) a Žilinská dohoda (1938). Je ironiou slovenských dejín, že ani jeden z týchto celonárodných konsenzov medzi oboma hlavnými konfesiami nepriniesol národu trvalý pozitívny prínos. Nepopierateľný je však ich politický význam, ktorý motivoval stále ďalších nasledovníkov. Boli to práve vonkajšie medzinárodnopolitické okolnosti, ktoré neumožnili realizovať dosiahnuté vnútronárodné zmierenie.

Aprílová dohoda riešila personálne záležitosti, otázky cirkevného školstva, pomer rímskokatolíkov s evanjelikmi 2:1 na volebnej kandidátke, pomere medzi rímskokatolíkmi a evanjelikmi 7:3 vo všetkých orgánoch DS, s výnimkou krajov prevažne katolíckych alebo evanjelických. Uvedená zásada pomernosti 7:3 bude sa uplatňovať vo všetkých hospodárskych, finančných a záujmových organizáciách, inštitúciách a podnikoch, na ktoré má strana vplyv.[23]

Slovenskí biskupi sa 21.mája 1946 prostredníctvom Ústrednej katolíckej kancelárie obrátili na veriacich v Pokynoch k voľbám, kde sa v druhom bode dosť jednoznačne vyjadrili, že stoja na strane DS: Hoci, ako je známe, nebola slovenským katolíkom povolená taká strana, akú žiadali, napriek tomu sme vo svedomí viazaní odovzdať hlas takej strane, ktorá stojí na kresťanskom základe a ktorej kandidáti poskytujú záruky, že budú hájiť slobodu a práva cirkvi, najmä právo cirkvi na školy a výchovu mládeže, slobodu katolíckej tlače a katolíckych spolkov. [24] Toto vyjadrenie biskupov malo okrem deklaratívneho prvku aj významný politický efekt, lebo verejne tým zaväzovali DS k plneniu tých hlavných záväzkov Aprílovej dohody, ku ktorým sa vedenie strany zaviazalo. Bolo to o to dôležitejšie, že dohoda nebola ako celok nikde publikovaná.

Výsledok volieb - absolútne víťazstvo DS na Slovensku, prekvapil všetky politické subjekty, vrátane DS. Pri hlbšej analýze bolo jasné, že rozhodujúci podiel na víťazstve majú hlasy slovenských katolíkov. Možno preto oprávnene konštatovať, že DS sa v tomto období stala stranou katolíkov. Tento výsledok bol však irelevantný vzhľadom na to, že Slovensko si po vojne nezachovalo právnu suverenitu aspoň v tom

[21] VAŠKO, V.: c.d., s. 93.
[22] Tamže, s. 127.
[23] Tamže.
[24] VAŠKO, V.: c.d, s. 113.

rozsahu, aby výsledky volieb mohli byť zúročené v reálnej politike. DS sa stala v očiach komunistov stranou, ktorá politicky legalizovala ľudáctvo.[25] Neboli to však len komunisti, ktorí s nevôľou prijali tento prejav aktivizácie slovenského katolicizmu. Lidové noviny 22. júna 1946 napísali: Nesmieme zabúdať, že v slovenskej politike rozhodujúce slovo má biskupský zbor, ktorého členom je banskobystrický biskup Dr. A. Škrábik, ktorý má úzke vzťahy k Tisovej rodine.[26] V tejto veci sa Lidové noviny nemýlili, lebo všetci slovenskí biskupi sa v januári 1947 postavili v liste Predsedníctvu SNR na obranu Dr. J. Tisa. Ich nadčasová úvaha o politických procesoch si zasluhuje pozornosť. Píšu: Vysluhovať spravodlivosť patrí medzi najťažšie úlohy štátnej moci. Skúsenosť dokazuje, že táto chúlostivá úloha sa priťažuje, keď ide o súdenie politických previnení. Dejiny učia, koľko osudných omylov sa stalo práve pri politických procesoch, čo vyplýva z chúlostivej úlohy nestranne posudzovať činnosť politického odporcu. Preto nie je zriedkavosťou, že po vynesení prísnych rozsudkov v politických procesoch sa skôr - neskôr volalo po ich revízii.[27] Proces s prezidentom SR Jozefo Tisom, vynesenie hrdelného rozsudku, radikálna eliminácia pôsobnosti katolíckej cirkvi kulminujúca likvidáciou reholí a gréckokatolíckej cirkvi, ako aj súdne procesy s tromi katolíckymi biskupmi v januári 1951 ukončili obdobie slovenských dejín, keď katolícki duchovní zohrávali relevantnú úlohu v spoločnosti.

Peter Mulík

[25] LETZ, R.: Slovensko..., s. 43.
[26] ČARNOGURSKÝ, P.: c.d., s. 310-311.
[27] MISTINA KONA, M.: Arcibiskup Dr. K. Kmeťko. Cambridge, ON, 1989 Dokumenty, s. 592-593.

Jana Pekarovičová

SLOVENČINA AKO CUDZÍ JAZYK V LINGVODIDAKTICKOM KONTEXTE

1. Špecifikácia základných východísk

1.1. Slovenčina ako cudzí jazyk (SakoCJ) je súčasťou aplikovanej lingvistiky a zahŕňa výskum súčasného jazyka so zreteľom na jeho prezentáciu a osvojovanie si gramatického a lexikálneho systému i zásad praktickej komunikácie na pozadí vnútrojazykových i medzijazykových vzťahov.

Ťažiskom nášho prístupu je vymedzenie základných pojmov z hľadiska lingvistického opisu jazykového systému súčasnej slovenčiny pre cudzincov a jeho didaktickej interpretácie s ohľadom na diferencované okolnosti výučby. Pri špecifikácii osobitostí SakoCJ sa berie do úvahy tiež cieľová skupina, t. j. zahraniční študenti, ktorí pochádzajú z rozličných jazykových oblastí, sú rôznej profesijnej orientácie, alebo majú odlišnú motiváciu štúdia slovenčiny. Na určení výskumnej a didaktickej stratégie SakoCJ sa podieľajú známe všeobecné i špecifické sociolingvistické a psycholingvistické faktory, ktoré môžu podstatne ovplyvniť efektívnosť prezentácie i osvojovania si slovenčiny. Ide najmä o vlastnosti, ktoré sa dajú zhrnúť do uvedeného výberu:

- **typologická, genetická a areálová charakteristika vyučovaného jazyka, v našom prípade slovenčiny**
  príbuznosť/odlišnosť cieľového/vyučovaného a východiskového/materinského jazyka frekventantov, zhody a rozdiely v systéme i funkcii jazykových javov, existencia/absencia rovnakých gramatických kategórií, vplyv medzijazykovej interferencie,

- **špecifikácia etnokultúrnej identity frekventantov**
  vzťah k osvojovanej kultúre, možnosti kontaktu, podobnosť/odlišnosť východiskovej a cieľovej kultúry, potenciálne transkultúrne bariéry,
- **miesto, stupeň a typ vzdelávacej inštitúcie**
  lokalita výučby, jazykové prostredie,

univerzita, jazykové školy, kurzy,
základný/nadstavbový stupeň,
postavenie slovenčiny v príslušnom zariadení,
materiálne vybavenie, podmienky výučby,

- **charakter a zameranie jazykového vzdelávania**
  riadne/mimoriadne/špeciálne formy,
  odborné štúdium slovakistiky/porovnávacie štúdium/
  praktický jazyk/odborná komunikácia,
  povinný/nepovinný/voliteľný predmet,
  dôžka a intenzita výučby,
  kontinuita jazykového vzdelávania,
- **psychosociálna charakteristika študujúcich**
  vek, vzdelanie, odborná profilácia,
  stupeň všeobecnej jazykovej kompetencie,
  dosiahnutý stupeň znalosti príslušného jazyka,
  individuálne predpoklady osvojovania si jazyka,
  motivácia a uvedomenie si zmyslu jazykového vzdelávania,

- **osobnostný profil učiteľa/lektora**
  odborná príprava – filologická, krajinovedná,
  interlingválny, interkultúrny a interdisciplinárny prístup,
  kultúra jazykového prejavu,
  pedagogické majstrovstvo – adekvátna prezentácia
  vyučovaného jazyka cudzincom, kladná motivácia,
  dodržiavanie zásad kritérií hodnotenia

1.2. Aj keď sa výrazne zvýšil počet praktických výstupov venovaných problematike SakoCJ (pozri Pekarovičová, 1994, 1996a,b, 1998), predsa doterajšiemu vedeckému výskumu zatiaľ chýba ucelený systémový a systematický prístup k riešeniu relevantných lingvodidaktických otázok. Základné princípy sa dotýkajú nasledujúcich tematických okruhov:

- **lingvistický opis slovenčiny pre cudzincov** – špecifické javy jednotlivých jazykových rovín z pohľadu cudzinca,
- **didaktika slovenčiny ako cudzieho jazyka -** prezentácia jazykového systému slovenčiny i osvojovanie si komunikatívnej kompetencie, metódy a formy sprístupňovania gramatickej stavby a lexikálnej zásoby súčasnej slovenčiny,
- **pozitívny a negatívny transfer** pri osvojovaní si slovenčiny, pôsobenie medzijazykovej interferencie, komunikačné bariéry,
- **sociolingvistické a etnokultúrne aspekty** prezentácie

slovenčiny cudzincom na Slovensku a v zahraničí.

Z celkovej analýzy vývinu i súčasného stavu v skúmanej oblasti vyplýva, že záujem o problematiku SakoCJ je často vyvolaný konkrétnymi potrebami vyučovania cudzincov na Slovensku a súvisí s jazykovou a odbornou prípravou zahraničných študentov na vysokoškolské štúdium, s výučbou slovenčiny ako cudzieho jazyka na odborných fakultách a v neposlednom rade s pôsobením lektorátov slovenského jazyka a kultúry na zahraničných univerzitách. Zabezpečenie takejto diferencovanej výučby si vyžiadalo osobitný prístup učiteľov, lektorov k hľadaniu ciest a vyústilo do tvorby učebníc a učebných materiálov slovenčiny určených cudzincom. Ich zostavovatelia obyčajne vychádzali z existujúcich gramatík pre Slovákov, ktoré vo väčšej alebo menšej miere prispôsobovali podmienkam výučby a cieľovej skupine.

Na prehôbení teoretického výskumu jazykových rovín súčasnej slovenčiny i histórie jazyka z hľadiska jeho prezentácie cudzincom sa azda najvýraznejšie podieľa **Letný seminár slovenského jazyka a kultúry Studia Academica Slovaca**, ktorý okrem praktických kurzov ponúka bohatý prednáškový program. Témy jazykovedných prednášok v doterajších **28 zväzkoch zborníka Studia Academica Slovaca** (1972-1999) dokumentujú genézu vedeckých názorov slovenských jazykovedcov na opis a klasifikáciu jazykových javov na pozadí vnútrojazykových a medzijazykových vzťahov a zasiahli všetky dôležitejšie oblasti opisu nášho jazyka (porov. Mlacek, 1996), pričom badať postupné presadzovanie sociolingvistických kritérií a pragmatických aspektov do hodnotenia a interpretácie príslušných jednotiek, a to s ohľadom na slovenčinu ako materinský i ako cudzí jazyk.

2. Lingvistické kritériá opisu slovenčiny pre cudzincov

2.1. Požiadavku osobitného prístupu k opisu slovenčiny pre cudzincov ako lingvistického problému nastolil **P. Baláž** v analytickej štúdii **Slovenčina ako cudzí jazyk** (1986a), kde zdôrazňuje, že rozdiely v osvojovaní si materinského a cudzieho jazyka sa musia explicitne prejaviť v koncipovaní špeciálnych gramatík pre cudzincov zohľadňujúcich opis výrazných čŕt jazykového systému, ale aj spôsob, ako *"sprostredkovať mechanizmus pravidiel tvorenia a interpretácie gramatických tvarov, syntagiem a viet"* (ibid., s. 32). P. Baláž na základe didaktiky materinského a cudzieho jazyka rozlišuje *uvedomovaciu gramatiku* pre potreby vyučovania materinského jazyka a *sprostredkovaciu gramatiku* určenú cudzincom, ktorí získavajú jazykové znalosti v neprirodzených podmienkach.

Základné princípy pripravovanej *modifikovanej lingvistickej gramatiky pre cudzincov* formuloval **J. Dolník**, 1993. Charakterizuje ju *"maximálny rozsah informácií* a *maximálna explicitnosť"* opisovaných jazykových javov relevantných z hľadiska cudzinca. Uvedená koncepcia predpokladá presadzovanie takých metód, *"ktoré veľmi cieľavedome, racionálne využívajú vedomé osvojovanie gramatických znalostí"* pri uplatňovaní kognitívno-komunikatívneho prístupu vo vyučovaní (ibid., s. 63). Takto koncipovaný opis stavby a fungovania jazyka poskytuje jednak bázu informácií potrebných pre tvorbu didaktických gramatík so zreteľom na špeciálne okolnosti výučby, jednak formulácie pravidiel, zákonitostí a súvislostí ako podklad pre tvorbu jazykových cvičení. Dôraz sa pritom kladie na používanie gramatických štruktúr v reči a ich modifikácie v rozličných

komunikačných situáciách.

2.2. Pri koncipovaní lingvistického opisu a teórie vyučovania SakoCJ sa ako podstatný problém ukazuje zohľadnenie typologických, genetických a areálových zvláštností slovenčiny, ktoré ovplyvňujú stavbu i fungovanie jazyka a mali by sa zákonite premietnuť v špeciálnej metodike. Ide o príslušnosť slovenčiny jednak do skupiny západoslovanských jazykov, jednak do stredoeurópskeho jazykového areálu, do ktorého popri češtine patrí aj nemčina a maďarčina. Za podstatné znaky spisovnej slovenčiny z hľadiska tejto klasifikácie sa považujú *a) stály dynamický, hoci nevýrazný prízvuk na prvej slabike, b) strata mäkkostnej korelácie, ktorá je typická aj pre češtinu, nie však pre poľštinu, c) existencia vokalickej kvantity, d) sklon k zvýšenému používaniu ukazovacích zámen pred substantívami, najmä v hovorovej reči, e) lexikálne vplyvy nemčiny* (porov. Krupa, 1993, s. 44). Z hľadiska etnogenézy sa zdôrazňuje praslovanský základ slovenčiny a jej "stredové" postavenie medzi slovanskými jazykmi, ktorým si získala v didaktike časté označenie *esperanto slovanských jazykov*. Na pozadí kategórie domáce - cudzie sa slovenčina hodnotí ako stredoeurópsky jazyk, ktorý je *relatívne otvorený prijímaniu internacionalizmov a v porovnaní s niektorými susednými jazykmi zaujíma strednú, neutrálnu pozíciu* (porov. K. Buzássyová, 1997, s. 69). Tieto vlastnosti slovenčiny prispievajú k profilácii typologickej charakteristiky slovenčiny a prejavujú sa koexistenciou alebo konkurenciou domácich a internacionálnych lexém i slovotvorných prostriedkov, ktoré ovplyvňujú dynamiku jednotlivých komunikačných sfér.

2.3. Charakteristika slovenčiny ako prevažne *syntetického jazyka* s bohatou slovnou štruktúrou a ako *flektívneho jazyka* s rozvinutým deklinačným a konjugačným systémom tvorí východisko prezentácie jej gramatickej a lexikálnej stavby cudzincom. Bohaté možnosti vyjadrovania gramatických a lexikálnych významov vnútri slova i v rámci vyšších jednotiek, schopnosť rozlišovať gramatické kategórie a ich komunikačnú funkciu predstavujú základný inventár *lingvistickej kompetencie*.

Z hľadiska didaktickej postupnosti výklad o jazykovej stavbe slovenčiny ako CJ zvyčajne uvádza charakteristika zvukovej roviny slovenčiny so zameraním na opis a výslovnosť jednotlivých hlások, v intenzívnej výučbe často nahrádzaná imitačnými fonetickými cvičeniami. Fonetické a prozodické vlastnosti slovenčiny možno najoptimálnejšie predstaviť na pozadí konfrontácie s východiskovým jazykom cudzinca, prípadne iným sprostredkovacím, nezriedka ďalším slovanským jazykom. Didakticky relevantnú zložku pre pochopenie jazykovej stavby tvorí klasifikácia slovenského hláskoslovného aparátu. Korelácie *tvrdosť – mäkkosť*, *znelosť – neznelosť* či príznak kvantity foném sa prejavujú v celom systéme na formálnej i sémantickej úrovni. Preto je dôležitý poznatok, v ktorých prípadoch ide o samostatné fonémy s dištintívnou platnosťou (napr. *na sude* a *na súde*, *láka* a *ľaká*) a kedy jednu fonému (i) zapisujeme dvoma grafémami (napr. *mi* a *my)*, podobne ako v češtine. Iná situácia je napr. v poľštine alebo ruštine. To znamená, že rovnaké príznaky môžu mať v sústave foném rôznych, často aj príbuzných jazykov odlišnú funkciu. Táto skutočnosť sa odráža aj na metodike sprístupňovania zásad slovenského pravopisu, v ktorom má

dominantné postavenie práve fonematický princíp. V porovnaní s inými slovanskými jazykmi sú značné rozdiely v uplatňovaní morfematického, gramatického a etymologického princípu, a preto je potrebné vymedziť podobnosti, ale najmä rozdiely v realizácii jednotlivých javov zvukovej a grafickej sústavy slovenčiny a východiskového jazyka frekventantov, resp. iného slovanského jazyka.

2.4. Popri dištinktívnych príznakoch, stvárňujúcich základné jednotky zvukového systému jazyka (fonémy), uplatňujú sa pri komunikácii aj ďalšie zvukové javy - prozodické vlastnosti, suprasegmenty, ktoré vznikajú istým modulovaním hlasu. Tieto vlastnosti sa neuplatňujú na jednotlivých fonémach, ale vnímame ich až v rámci slabiky (porov. Sabol, 1975, s. 376). To znamená, že pri nácviku ústneho prejavu je potrebné venovať pozornosť suprasegmentálnym špecifikám slovenčiny, najmä kvantite a prízvuku, ako aj správnej intonácii slovenskej vety. Uvedené prozodické javy sa v rozličnej miere uplatňujú jednak ako štylizujúce činitele, jednak spolupracujú pri segmentácii textu a jeho významovej diferenciácii. Často práve nedostatočné zvládnutie prozodickej sústavy slovenčiny narúša porozumenie komunikátu a je príčinou komunikačných bariér.

3. Didaktická transformácia vybraných javov

3.1. Pre charakteristiku gramatickej stavby z pohľadu cudzinca je dôležité pripomenúť, že v slovenskej morfológii sa výraznejšie uplatnili dve základné tendencie: 1. tendencia po rovnakom kmeni v celej paradigme a 2. tendencia po uniformite gramatických prípon, čo je dôkazom, že slovenský morfologický systém je vo veľkej miere pravidelný, najmä v porovnaní s inými slovanskými jazykmi, napr. pádová prípona

inštrumentálu sg. *-ou* analogicky uplatňovaná vo všetkých tvaroch feminín alebo jednotné prípony slovesných tvarov pre 1. os. prézenta *-m* oproti stavu v spisovnej češtine, kde sa vyskytujú tri formanty *-m, -i, -u* či jediná prípona *-ť* v tvare neurčitku ap.

Dlhodobá tendencia k zjednodušovaniu štruktúry a pravidelnosti paradigiem sa prejavuje v menšom počte ustálených deklinačných a konjugačných vzorov, ktoré síce z pohľadu cudzinca komplikuje existencia alternácií kvality a kvantity hlások narúšajúc tak jednotnosť systému, ale aj tak slovenčina obsahuje podstatne menenj výnimiek ako niektoré slovanské jazyky (porov. Novák, 1977, s. 392, 1984, s. 409). Poznatky o tom, že "*slovenská morfológia je pravidelná a pomerne jednoduchá",* možno podľa P. Baláža (1986a, s. 38) zužitkovať pri jej opise z pohľadu cudzinca, pričom sa vo väčšej miere ako v iných jazykoch možno opierať o systém. Toto tvrdenie je však v rozpore s najnovším výskumom deklinačných typov v súčasnej slovenčine, ktoré ukázali potrebu prehodnotiť tradičný systém zahrnujúci pod jeden vzor množstvo výnimiek, pričom sa stráca prehľadnosť. M. Sokolová (1995) navrhuje nevyhovujúci tradičný prístup ku klasifikácii substantív nahradiť novým modelom deklinačných tried a vzorov, ktorý sa opiera o výskum entropie relačných morfém J. Sabola. Doterajší systém s dvanástimi resp. štrnástimi vzormi, ktoré zahŕňajú množstvo výnimiek - pri vzore *chlap* - 21, *hrdina* - 3, *dub* - 19, *stroj* - 2, *žena* - 4, *ulica* - 5, *dlaň* - 2, *kosť* - 0, *mesto* - 11, *srdce* - 3, *dievča* - 5, *vysvedčenie* - 0 variantov nevyhovuje pedagogickej praxi z hľadiska slovenčiny ako materinského jazyka, jeho zložitosť si uvedomujeme aj pri prezentácii slovenčiny cudzincom.

Nový návrh deklinačných typov M. Sokolovej (1995) obsahuje 13 tried, 28 typov a 58 podtypov. Pri základnej klasifikácii do tried sa uplatňuje viacero hierarchicky usporiadaných kritérií: a) *gramatické kritérium rodu* (maskulína, feminína, neutrá), b) *sémantické kritérium životnosti* (realizované zhodou akuzatívu s genitívom *od muža – mám muža* alebo akuzatívu s nominatívom *to je dom – mám dom*), c) *animálnosť* (s odlíšenými tvarmi singuláru a plurálu substantív zvierat, v jednotnom čísle podľa vzoru chlap, v množnom čísle v súlade so zakončením podľa vzoru dub alebo stroj - *jastrab-y, zajac-e*), d) *abstraktnosť* (pri neživotných maskulínach je v gen. sg frekventovanejšia prípona -u). Pre základnú klasifikáciu je rozhodujúca determinujúca morféma s nulovou entropiou, subklasifikácia sa zakladá na morfonologickom alebo derivačnom kritériu. Sémantická profilácia gramatickej kategórie životnosť - neživotnosť súvisí s tvarovou profiláciou a má za následok existenciu slovnodruhových homoným typu *merač, operátor* s tvarmi nom. pl. *merači, operátori* (živ.) a *merače, operátory* (neživ.). Tento protiklad sa uplatňuje širšie v celej paradigmatike pri rozlíšení tvarov maskulín vlastných mien a ich využití na pomenovanie inštitúcií, geografických entít, kde priberajú príponu ako neživotné substantíva, *k Martinovi – k Martinu* (mesto), *o Jánovi – o Jáne* (deň v kalendári), *o Slovákovi – v Slováku* (noviny) ap.

3.2. Vzhľadom na uvedené črty spisovnej slovenčiny sa za kľúčový problém lingvodidaktického prístupu k SakoCJ považuje práve morfologická rovina. Pri sprostredkúvaní výrazných čŕt slovenčiny sa preferuje *konfrontačný výklad príslušných gramatických kategórií* s dôrazom na tie javy, ktoré chýbajú v

jazykovom povedomí cudzinca, alebo sa nezhodujú so systémom slovenčiny (porov. Baláž, 1986a, s. 32). Z tohto hľadiska sa ako základné kategórie uvádzajú *menný rod* a *slove**s**ný vid* so zvláštnym zreteľom na metodický postup pri identifikácii menného rodu a utváraní povedomia vidu u cudzinca, najmä Neslovana. Na sprostredkovanie mechanizmov pravidiel tvorenia a interpretácie gramatických tvarov slovenčiny na pozadí SakoCJ sa odporúča preferovať pravidelné tvary pred nepravidelnými a morfologické javy opísať tak, aby sa zvýraznila ich príslušnosť do istého čiastkového systému.

Pri určovaní rodu substantív sa ako problémové pre cudzincov ukazujú neživotné maskulína a feminína s nulovou gramatickou príponou typu *dlaň* a *kosť*, napr. *hriadeľ, plášť, kôš, vozeň, jav* sú mužského rodu, kým substantíva *zem, mládež, stáž, krv, myš, vlastnosť* patria medzi feminína. Pri substantívach ženského rodu navyše treba rozlišovať, či patria k skloňovaciemu typu dlaň alebo kosť. Hlavné kritériá na klasifikáciu uvedených substantív z hľadiska SakoCJ načrtol P. Baláž (1986a, 1988), ktorý za významnú oporu pri identifikácii rodovej príslušnosti substantíva považuje slovotvornú sústavu slovenčiny. Tu sa možno oprieť najmä o derivačné formanty a ich koreláciu s relačnými morfémami typickými pre jednotlivé rody, t. j. tzv. silné zakončenia pre maskulína -0, pre feminína -a a pre neutrá -o/e, avšak výklad komplikuje práve ich inkompatibilita s morfonologickými kritériami. Preto je potrebné pri všetkých substantívach uvádzať menný rod a genitív sg., ktorý pôsobí ako identifikátor kategórie rodu (maskulína majú príponu *-a/-u*, feminína *-y* a *-i/-e*). V tejto súvislosti sa pri prezentácii slovenčiny cudzincom vynára ešte niekoľko

závažných metodických problémov. Ide napr. o neoznačovanie fonologickej mäkkosti koreňovej spoluhlásky pred pádovými príponami *-e* a *-i* v typoch dlaň, kosť, koreň ap. Hoci sa všeobecne na tento jav upozorňuje hneď na začiatku pri prezentácii fonologického systému, predsa dôsledné uplatňovanie tejto zásady v ústnom i písomnom prejave si vyžaduje dlhšie precvičovanie. Preto sa v príručkách a slovníkoch určených cudzincom odporúča uvádzať chýbajúce parametre, to znamená pri genitíve singuláru typov dlaň a kosť s príslušnou príponou uvádzať aj predchádzajúcu spoluhlásku, teda dlaň *-ne,* kosť *-ti*. Rovnako ťažkosti spôsobujú alternácie morfém *-e/-o* s 0 pri skloňovaní maskulín typu *otec - otca, výsledok - výsledku* ap.

3.3. S deklináciou substantív sa cudzinci zoznamujú jednak vertikálne v rámci jedného vzoru, kde sa predstaví celá paradigma, jednak horizontálne po jednotlivých pádoch, pričom môžu sledovať analogické a kontrastné prípony vo všetkých rodoch. Z didaktického hľadiska sa odporúča postupovať od prezentácie jednoduchších vzorov pre neutrá (vysvedčenie, mesto, srdce) s menším množstvom nepravidelností a nie tradične začínať výkladom skloňovacích typov pre životné maskulína (chlap, hrdina), kde sa uplatňuje najviac zmien, ako je bežný úzus.

Okrem rodového kritéria sa berie do úvahy klasifikácia vzorov podľa zakončenia kmeňa na tvrdé a mäkké s vymedzením paralelných a kontrastných prípon v jednotlivých paradigmách (porov. Dolník, 1993, s. 64-65). V tejto súvislosti treba poukázať na homonymiu pádových prípon v rámci jedného typu (napr. -ovi datív a lokál sg. životných maskulín) i v rámci celého systému, čím sa značne zúži inventár potrebných

relačných morfém, napr. v tvare lokálu sg. prípona *–e* pri vzoroch *dub, žena, mesto* oproti *–i* pri substantívach podľa vzoru *stroj, ulica, kosť, dlaň, pole* ap.

3.4. Konjugácia pravidelných slovies zvyčajne nespôsobuje cudzincom ťažkosti, problematickým sa javí skupina nepravidelných typov, pre ktoré sú charakteristické početné alternácie tvarotvorných morfém. Za dištinktívne možno považovať formy prézenta - 1. osobu sg. a 3. osobu pl., ktoré treba uvádzať pri každom slovese.

Klasifikácia slovenských slovies do štrnástich vzorov, ako ju predstavuje Morfológia slovenského jazyka (1966) a ďalšie gramatiky, sa pre potreby výučby cudzincov zdá zložitá. Na to upozornil už P. Baláž (1985), ktorý analyzoval prístupy slovenských lingvistov k tejto klasifikácii a stotožňuje sa s myšlienkou R. A. Rohsteina (1983), že je potrebné pre didaktické účely uvedený systém zjednodušiť. Podľa tvorenia tvarov v prézente Rohstein odporúča klasifikáciu slovesných vzorov do štyroch skupín: 1. *robiť, vidieť, kričať*, 2. *mať, rozumieť*, 3. *plakať, pracovať, piť, žať a variant chudnúť*, 4. *trieť, hynúť, brať a variant niesť*. Formálna podobnosť slovies v infinitíve a ich odlišné časovanie v prézente (kričať - kričím, plakať - plačem, pracovať - pracujem, žať - žnem, piť - pijem alebo vidieť - vidím, rozumieť - rozumiem ap.) spôsobujú obyčajne ťažkosti. Preto je potrebné od začiatku avizovať rozdiely medzi prítomníkovým a neurčitkovým kmeňom. To je dôležité najmä pri nepravidelných slovesách, keď sa obidve formy jedného slovesa zásadne líšia a pritom sú homonymné s tvarmi iného slovesa, napr. *vedieť – viem, vedia*, ale *viesť – vediem, vedú*. Okrem toho medzi problémové slovesá pre cudzincov patria tie typy, v ktorých sa realizujú rôzne

alternácie, napr. *prijať - prijmem, prijmú, začať - začnem, začnú, brať - beriem, berú, niesť - nesiem - nesú, poslať - pošlem* ap. Schopnosť študentov diferencovať jednotlivé konjugačné vzory môže priamo ovplyvniť aj správne tvorenie ostatných tvarov od základového slovesa, najmä rozkazovacieho spôsobu a minulého času.

3.5. Určovanie vidu slovies predstavuje pre cudzincov najmä neslovanskej proveniencie jednu z najťažších kategórií. S modelmi tvorenia vidových dvojíc a ich používaním v praxi sa študenti zoznamujú postupne, avšak o existencii tejto kategórie v slovenčine sa dozvedajú od začiatku výučby. Za východiskové tvary z hľadiska didaktiky SakoCJ sa považujú imperfektívne slovesá označované ako neutrálne, nepríznakové, existujúce aj v materinskom jazyku cudzinca Neslovana, ku ktorým uvádzajú dokonavé protiklady. Pri prezentácii slovesného vidu sa treba preto primárne zamerať na rozlíšenie tvarov dokonavých slovies s vymedzením lexikálno-sémantických prostriedkov typických pre perfektivizáciu. Ide najmä o využitie všeobecných významov, ako je rezultatívnosť, momentnosť, jednorazovosť deja na identifikáciu dokonavosti oproti príznakom trvania, opakovanosti, modálnosti, dynamickosti typickým pre nedokonavé slovesá. Špecifiká opisu kategórie slovesného vidu na pozadí SakoCJ podrobne rozoberá P. Baláž (1985) a uvádza kritériá klasifikácie modelov perfektivizácie a imperfektivizácie, a to vzhľadom na tvorenie predponových a nepredponových vidových dvojíc. Z hľadiska SakoCJ je irelevantné, či sa dvojice typu *variť - uvariť,* resp. *vyrobiť - vyrábať* interpretujú ako čisto vidové (teda gramatické) alebo ako lexikálne, podstatné je, či obidva členy dvojice majú vo východiskovom jazyku ten istý

ekvivalent alebo dva rozličné ekvivalenty. Tento fakt by sa mal odzrkadliť aj pri tvorbe slovníkov pre cudzincov, kde oba členy vidového páru by mali v slovníku vystupovať ako osobitné lexémy, teda slov. *padnúť, padať* - nem. *fallen,* angl. *to fall,* franc. *tomber*, čo by sa malo uplatňovať najmä pri slovníkoch s cudzojazyčným heslom.

3.6. Prehľad o gramatickej stavbe jazyka dopôňajú informácie o syntagmatike a stavbe slovenskej vety. S tým súvisí členenie slovných druhov na autosémantické a synsémantické a ich syntaktická funkcia. K základným zručnostiam patrí tvorenie syntagiem (koordinácie, determinácie a predikácie) a spôsoby vyjadrenia vzťahov medzi spájanými slovami (zhoda, väzba, primkýnanie), ktoré si frekventanti osvojujú od začiatku výučby. To znamená, že spolu s menom sa predstavia všetky potenciálne adjektiváliá, napr. *(to je) ten môj nový dom, ten môj nový profesor, tá moja nová kniha, to moje nové auto*, *mám ten jeden môj nový dom, toho môjho nového profesora, tú moju novú knihu, to moje nové auto* ap. s dôrazom na paralelné prípony, ako aj na vyjadrovanie zhody a rekcie.

Základným vetným typom v slovenčine je dvojčlenná veta postavená na vzťahu podmetu a prísudku, pričom podmet nemusí byť vždy explicitne vyjadrený ako napr. v nemčine alebo angličtine. Preto cudzinci z týchto jazykových oblastí často nadmerne používajú v komunikácii osobné zámená. Rozlíšenie podmetovej a prísudkovej časti, ako aj určenie vzájomného vzťahu medzi nominálnou a verbálnou frázou tvorí jadro syntaktickej kompetencie. Zložitejším z pohľadu cudzinca sa ukazuje slovosled, ktorý je síce podobne budovaný ako v mnohých európskych jazykoch (bezpríznakové poradie podmet -

prísudok - predmet), ale v závislosti od kontextu sa využíva ako prostriedok aktuálneho vetného členenia. Rovnako postavenie príkloniek, krátkych tvarov zámen, častíc či tvarotvorných morfém predstavuje problémové miesta vyžadujúce si veľa precvičovania. Komunikačne dôležitou operáciou sa javí vetný a členský zápor, ktorý cudzinci zvládnu pomerne rýchlo s výnimkou gramatikalizovaného dvojitého záporu typu *nikto nič nepovedal*, kde je záporné sloveso i vetný člen. Tým sa slovenčina zásadne líši od nemčiny a angličtiny.

3.7. Zákonitosti i zvláštnosti slovenčiny sa na základe frekvencie slov a tvarov v modernej komunikácii stávajú bázou na tvorenie *jazykového minimuma slovenčiny* (Mistrík, 1974, 1975). Poukazuje sa však na to, že lexikálne a gramatické minimum nie je univerzálne pre všetky komunikačné sféry, mení sa v súčinnosti so štýlom príslušného prejavu. Preto ho treba chápať len vo vzťahu ku konkrétnemu didaktickému cieľu, okolnostiam výučby a osvojovania si jazyka.
Východiskom i cieľom komunikatívne ladenej výučby je budovanie *základného lexikálneho a gramatického inventára* nevyhnutného na osvojenie si modelov verbálneho správania v bežných i špecifických komunikačných situáciách.
Na bližšie označenie základnej orientácie v príslušnej sfére používame aj termín *komunikačné minimum*, ktoré podľa našej mienky tvorí inventár frekventovaných všeobecných výrazov kategoriálneho významu, pochopenie transformačných a derivačných možností slovenčiny, osvojenie si základných vetných modelov a špeciálnych termínov viažucich sa na danú tému. Metodicko-pragmatické podnety v SakoCJ ponúka náčrt využitia komunikatívnych funkcií, ako ich predstavuje E. Tibenská (1999).

4. Výber didaktickej koncepcie a metodických postupov

4.1. Určiť optimálnu proporcionalitu teoretických poznatkov o jazyku a pretransformovať ich do komunikatívne ladených učebných materiálov, ako i vhodne zaradiť do vyučovacieho procesu, je úlohou nanajvýš aktuálnou a dotýka sa tak sféry lingvistiky, ako aj didaktiky. V tejto súvislosti treba podotknúť, že súčasná ponuka existujúcich gramatík a učebníc určených cudzincom len čiastočne spôňa náročné lingvodidaktické kritériá, tak vzhľadom na obsah, ako aj metodiku spracovania. V nich sa doteraz výraznejšie prejavujú dva dominantné prístupy k prezentácii a osvojovaniu si jazykových znalostí, a to *kognitívny*, neskôr *komunikatívny*, ktoré si navzájom konkurujú a v ojedinelých prípadoch sa vzájomne dopôňajú. Rozličným spôsobom sa tu uplatňujú tradičné a modernejšie metódy vyučovania cudzích jazykov zamerané hlavne na opis gramatickej stavby slovenčiny. Pri predstavovaní zvláštností slovenčiny cudzincom sa buď berie ohľad na medzijazykové porovnávanie slovenčiny a východiskového, resp. sprostredkovacieho jazyka, alebo sa uprednostňuje priama (audioorálna, audiolingválna) metóda pre univerzálneho používateľa založená na modelovaní, opakovaní a precvičovaní jazykových javov slovenčiny vo vybraných komunikačných situáciách. Bližšie hodnotenie existujúcich učebníc slovenčiny pre cudzincov podávajú najmä P. Baláž (1986a), Ľ. Žigová (1993) a J. Pekarovičová (1994).

Z analýzy koncepcie jednotlivých učebníc a na základe skúseností z ich používania vo výučbe sa ukazuje istá stereotypnosť v prístupoch k výberu a prezentácii stavby slovenčiny, čo sa prejavuje jednak v skladbe východiskových a doplnkových textov, nie vždy vhodných na prácu v akademických

podmienkach (výber lexiky, tém, úloh), jednak v metodike osvojovania si gramatických javov a príslušného lexikálneho aparátu. Napriek tomu, že niektoré učebnice majú za cieľ predstaviť lexikálne a gramatické minimum slovenčiny a výklad o typických javoch gramatickej stavby výrazne redukujú, napr. časovanie slovies sa v prvej fáze preberá na základe troch skupín ako A, E, a I verbá, alebo sa neuvádza celý deklinačný systém, predsa pri vysvetľovaní vlastností slovenčiny treba vychádzať zo súčasného stavu lingvistickej teórie, ktorú možno prispôsobiť potrebám výučby, nie však vybrané javy chybne interpretovať. Aj keď sa v súčasnosti zdôrazňuje pragmatický aspekt jazykovej výučby, presadzovanie komunikatívnosti v súčasných učebniciach slovenčiny pre cudzincov je vo väčšine prípadov skôr želaním ako skutočnosťou.

4.2. Didaktickú koncepciu v SakoCJ nechápeme staticky, ale ako meniaci sa súbor metód a foriem, ktoré sa modifikujú v procese výučby na základe konkrétnych okolností. Z tohto hľadiska je potrebné bližšie determinovať účastníkov pedagogickej komunikácie, vzdelávací cieľ, ktorý podmieňuje vymedzenie obsahu a výber adekvátnych metód a foriem prezentácie učiva. Pre tvorbu aktuálneho didaktického konceptu to znamená dosadenie zodpovedajúcich údajov do základnej pedagogickej rovnice *kto, komu, čo, ako* predstavuje daný predmet, pričom výber stratégie výrazne ovplyvňujú ďalšie okolnosti výučby subjektívneho i objektívneho charakteru, ktoré môžu byť navzájom veľmi odlišné. Dodržiavanie hlavných didaktických zásad pri sprostredkúvaní slovenčiny cudzincom je opodstatnené najmä vtedy, keď výučba prebieha v heterogénnych skupinách z hľadiska východiskového

jazyka frekventantov, ich profesijného zamerania či motivácie štúdia slovenčiny.

Vzhľadom na to, že v súčasnosti ide skôr o heterogénne študijné skupiny z hľadiska etnickej, sociálnej a odbornej štruktúry, prihliada sa v didaktickej koncepcii na etnokultúrne a profesijné osobitosti jednotlivých frekventantov. Práve práca v takýchto skupinách poskytuje optimálne podmienky na osvojovanie si rečových zručností a má často interdisciplinárny charakter, pričom sa kladie dôraz na *harmonizáciu jazykovej*, *odbornej a interkultúrnej kompetencie* študentov, najmä na možnosť využiť získané poznatky v procese výučby i v praxi (bližšie Pekarovičová, 1998). Preto jeden zo zámerov vyučovania slovenčiny ako cudzieho jazyka spočíva v nácviku foriem a metód prezentácie univerzálií, kultúrnych a profesijných reálií s ohľadom na porovnávanie spoločných znakov i špecifik verbálnej a neverbálnej komunikácie jednotlivých frekventantov. Východiskom i cieľom záujmu je najmä *text* ako *produkt*, teda výsledok rečovej činnosti, aj text ako *proces* zahrňujúci rečovú aktivitu v príslušnej komunikačnej situácii. Z tohto pohľadu je metodicky relevantný jednak statický opis textu zameraný na jeho gramatickú a obsahovú štruktúru a pragmatickú funkciu s dôrazom na klasifikáciu a typológiu textov, jednak dynamický (procesuálny) opis predstavujúci *mechanizmus produkovania (tvorenia) a mechanizmus recepcie (interpretácie) textu.*

LITERATÚRA

BALÁŽ, P.: Slovenský vid v slovenčine ako cudzom jazyku. In: Studia Academica Slovaca. 14. Red. J. Mistrík. Bratislava, Alfa 1985, s. 35-55.

BALÁŽ, P.: Slovenčina ako cudzí jazyk. In: Studia Academica Slovaca. 15. Red. J. Mistrík. Bratislava, Alfa 1986, s. 29-45.

BALÁŽ, P.: Menný rod v slovenčine ako cudzom jazyku. In: Studia Academica Slovaca. 17. Red. J. Mistrík. Bratislava, Alfa 1988, s. 29-45.

BUZÁSSYOVÁ, K.: Opakovaná internacionalizácia.a problém identifik
ácie morfologických a lexikálnych jednotiek. Jazykovedný časopis, 42, 1991, s. 89-104.

BUZÁSSYOVÁ, K.: Slovenčina ako stredoeurópsky jazyk. In: Slovenčina na konci 20. storočia. Sociolingvistica Slovaca. 3. Ed. S. Ondrejovič. Bratislava, Veda 1997, s. 69-78.

DOLNÍK, J.: Vzťah jazykovedy k vyučovaniu cudzích jazykov. Slovenská reč. 57, 1992, s. 129-135.

DOLNÍK, J.: Gramatika slovenčiny pre vyučovanie cudzincov. In: Studia Academica Slovaca 22. Red. J. Mlacek. Bratislava, STIMUL 1993a, s. 62-70.

HENDRICH, J. A KOL.: Didaktika cizích jazyků. Praha, SPN 1988. 498 s.

KRUPA, V.: Zástoj slovenčiny medzi jazykmi sveta. In: Učíme slovenčinu. Red. B. Švihranová. Bratislava, ÚJOP UK 1993, s. 37-51.

MLACEK, J.: Jazykoveda v dvadsiatich piatich zväzkoch zborníka Studia Academica Slovaca. 25. Red. J. Mlacek. Bratislava, STIMUL 1996, s. 264-272.

MISTRÍK, J.: Jazykové minimum slovenčiny. In: Studia Academica Slovaca. 3. Red. J. Mistrík. Bratislava, Alfa 1974, s. 173-190.

MISTRÍK, J.: Lexikálna báza slovenčiny a systém slov. In: Studia Academica Slovaca. 4. Red. J. Mistrík. Bratislava, Alfa 1975, s. 179-188.

MORFOLÓGIA SLOVENSKÉHO JAZYKA. Red. J. Ružička. 1. vyd. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1966.

NOVÁK, Ľ.: Typlogická charakteristika slovenčiny. In: Studia Academica Slovaca. 6. Red. J. Mistrík. Bratislava, Alfa 1977, s. 389-406.

NOVÁK, Ľ.: Aký jazyk je slovenčina. In: Studia Academica Slovaca. 13. Red. J. Mistrík. Bratislava, Alfa 1984, s. 389-412.

PATRÁŠ, V.: Jazyky tzv. malých národov v súčasnom európskom kontexte (na príklade slovenčiny). In: Jazyk - komunikácia - spoločnosť. Red. V. Patráš. Banská Bystrica, UMB 1997, s. 9-15.

PEKAROVIČOVÁ, J.: Slovenčina ako cudzí jazyk v kontexte slovenskej lingvistiky a didaktiky. In: Studia Academica Slovaca 23. Red. J. Mlacek. Bratislava, STIMUL 1994, s. 189-197.

PEKAROVIČOVÁ, J.: Slovakistika v zahraničí na pozadí činnosti lektorátov slovenského jazyka. In: Studia Academica Slovaca. 24. Red. J. Mlacek. Bratislava, STIMUL 1995, s. 197-213.

PEKAROVIČOVÁ, J.: K jazykovej komunikácii cudzincov v slovenčine. In: Sociolingvistické a psycholingvistické

aspekty jazykovej komunikácie. 2. diel. Red. J. Horecký. Banská Bystrica, Univerzita Mateja Bela 1996a, s. 91-99.
PEKAROVČOVÁ, J.: Sociolingvistické aspekty prezentácie slovenčiny cudzincom. In: Sociolinguistica Slovaca 2. Sociolingvistika a areálová lingvistika. Red.: S. Ondrejovič. Bratislava, Veda 1996b, s. 82-86.
PEKAROVIČOVÁ, J.: Retrospektívne minimum z aspektu slovenčiny ako cudzieho jazyka. In: Philologica XLV. Zborník Filozofickej fakulty Univerzity Komenského. Red. P. Žigo. Bratislava, Univerzita Komenského 1997a, s. 163-167.
PEKAROVIČOVÁ, J.: Neverbálne prostriedky v komunikácii cudzincov. In: Štylistika neverbálnej komunikácie. Red. J. Sabol. Bratislava, Pedagogická fakulta Univerzity Komenského 1997b, s. 161-166.
PEKAROVIČOVÁ, J.: Iný kraj, iné tradície v kontexte jazykovej a odbornej prípravy cudzincov. In: Medzikultúrne a interdisciplinárne aspekty vo výučbe cudzích jazykov pre profesionálnu sféru. Ed. D. Breveníková a kol. Bratislava, Ústav jazykov Ekonomickej univerzity v Bratislave 1997c, s. 440-448.
PEKAROVIČOVÁ, J.: Slovenčina ako cudzí jazyk z pohľadu aplikovanej lingvistiky. Slovenská reč 63, 1998, č. 4, s. 220-229.
PEKAROVIČOVÁ, J.: Komunikačné bariéry pri osvojovaní slovenčiny ako cudzieho jazyka. Retrospektívne a perspektívne pohľady na jazykovú komunikáciu. 1. diel. Red. P. Odaloš. Banská Bystrica, Univerzita M. Bela 1999, s. 154-160.
PEKAROVIČOVÁ, J.: Pragmalingvistické paralely v didaktickom koncepte materinského a cudzieho jazyka. In: Problemy edukacji lingwistycznej. Materialy z miedzynarodowej konferencji naukowej. Red. M. T. Michalewska. Katovice, Impuls 1999, s. 255-262.
SABOL, J.: Sústava suprasegmentálnych javov spisovnej slovenčiny. In: Studia Academica Slovaca. 4. Red. J. Mistrík. Bratislava, Alfa 1975, s. 375-393.
SOKOLOVÁ, M.: Kapitolky zo slovenskej morfológie. Prešov, Slovacontact 1995, 178 s.
TIBENSKÁ, E.: Komunikatívne funkcie a ich vyjadrovanie v slovenčine. In: Studia Academica Slovaca. 28. Red. J. Mlacek. Bratislava, STIMUL 1999, s. 209-223.
ŽIGOVÁ, Ľ.: K problematke vyučovania slovenčiny ako cudzieho jazyka na našich vysokých školách. In: Philologica XLI. Zborník Filozofickej fakulty UK. Red. Pavol Žigo. Bratislava 1993, s. 175-186.

Rytmická stavba slovenčiny

Ján Sabol

1. Rytmus nie je výlučne jazykový jav; vzniká pohybom prvkov v čase, smerujúcim k periodicite alebo jej napôňaním, opiera sa teda o "všeobsiahle" filozofické kategórie (podrobnejšie o rytme uvažujeme v osobitnej štúdii - Sabol, 2000).

Rytmus sa najčastejšie definuje ako pravidelné (zámerné) striedanie (usporiadanie) určitých (a to homogénnych) prvkov v čase (v istých súmerateľných intervaloch). Pravidelné či menej pravidelné striedanie (a či "stretanie") istých jednotiek sa vyskytuje aj v reči (so špecifickou estetickou funkciou v reči umeleckej - tu ide predovšetkým o zámerné opakovanie fonických prvkov).

2. S rytmom reči v prvom rade súvisí sám zvukový charakter jazyka, a najmä jeho prozodických javov (porov. Sabol, 1977 a). Rytmus rečí závisí predovšetkým od spôsobu prízvukovania v danom jazyku, od miesta slovného prízvuku. Rečový rytmus vnímame totiž na pozadí distribúcie, rozloženia prozodicky prominentných, prízvučných slabík, rytmických vrcholov, "hrotov" rytmu (v kontraste s prozodicky neprominentnými, neprízvučnými slabikami). Elementárnou jednotkou rečového rytmu je teda organizácia dvoch slabík (jednej prízvučnej, druhej neprízvučnej, alebo naopak); tento rytmus máme aj vo fyziologickom východisku nášho ľudského pohybového dotyku s vonkajším svetom: v rytme chôdze a v rytme dýchania. Dá sa povedať, že rytmus reči (rovnako ako napríklad rytmus spevu a hudby) nie je sám, má svoje východiskové rytmické situácie vo fyziologicko-anatomickom ustrojení človeka a v jeho pracovnej činnosti.

2.1. Rytmická stavba jazykovej sústavy je daná, ako sme už uviedli (v 2), predovšetkým rozložením a pohybom prízvučných (alebo inak prozodicky zvýraznených) slabík, hlavných nositeľov rytmickej informácie a určujúcich prvkov prozodickej charakteristiky slova. Z konfigurácie prozodicky zvýraznených, prominentných slabík vychádza základné rytmické vlnenie jazykového prejavu - pohyb od slabiky k taktu; druhotné rytmické vlnenie je pohyb od taktu k vete (Sabol, 1977 b, s. 6-7; 1979, s. 193-195). Treba pritom poznamenať, že prvý aj druhý rytmický pohyb pokrýva všetky texty, len sa v nich mení vzájomná hierarchia obidvoch rytmických prúdov. Tento typ jazykového rytmu, ktorý je daný v jednom aj druhom prípade rozložením prízvučných (prozodicky prominentných) a neprízvučných (prozodicky neprominentných) slabík utvárajúcich takty, možno hodnotiť ako suprasegmentálny jav, vychádzajúci z časovej modulácie hlasu, úzko spolupracujúci s prvkami danými silovou moduláciou artikulačného prúdu a prejavujúci sa ako štylizujúci činiteľ. Rytmus v jazykovom texte, v rečovom prejave si však možno predstaviť aj v rozložení vyšších jednotiek: viet, súvetí, odsekov, ale aj v makrokompozícii, architektonike textu. 2.1.1. Takt, foneticko-rytmická jednotka zvukovo priamo nadradená slabike, je neprázdna množina 1... n slabík s jednou slabikou prozodicky (v spisovnej slovenčine prízvukovo) zvýraznenou, prominentnou (spodnou hranicou taktu je jednoslabičné prozodicky zvýraznené, prízvučné slovo). Takty sa zoskupujú do taktových skupín vyčlenených pauzami.

Pre vzťah taktu a slova platí:

a) takt = slovo;

b) hranica taktu je zároveň hranicou slova.

Pre zistenie hraníc taktu vzhľadom na enklitiky (jednoslabičné neprízvučné slová, ktoré sa rytmicky opierajú o predchádzajúci takt; príklonky) a proklitiky (jednoslabičné neprízvučné slová, ktoré sa rytmicky opierajú o nasledujúci takt; predklonky) treba definovať vzťah:

a) enklitiky nestávajú po pauze;

b) proklitiky nestávajú pred pauzou.

2.1.1.1. Definícia taktu, ako sme ju uviedli (v 2.1.1), vychádza zo syntagmatickej, lineárnej osi jazykových jednotiek (pravda, s "odozvou" na paradigmatickej osi jazyka), platí teda naplno pre "horizontálnu" rytmickú organizáciu textu, pre text in continuo (porov. Hrabák, 1970 a, s. 23 a našu opozíciu *kontinuálnosť - nekontinuálnosť* vyrastajúcu z horizontálnej organizácie prozaického textu a z horizontálnej a vertikálnej organizácie verša - ide o základný protiklad prózy a verša v oblasti formy; - porov. Sabol, 1988, s. 12-16). Vo veršovej, nekontinuálnej rytmickej štruktúre sa syntagmaticky organizovaný takt môže dostať do rozporu so základnou (rytmicko)-metrickou jednotkou verša, s veršovým "taktom", so stopou (ide o skupinu slabík s jedným metrickým dôrazom, s jednou slabikou prozodicky zvýraznenou; v časomernej verzifikácii môže stopa obsahovať aj viac prozodicky prominentných slabík - k termínom stopa, rytmus a metrum porov. Sabol, 1988, s. 23-30). V tomto fonickom (výrazovom) priestore umeleckého textu v zásade platí pre (rytmicko)-metrické jednotky vychádzajúce z prirodzeného rytmu slovenčiny (trochej a daktyl) zákonitosť, že sa pri nich realizujú dierézy a pritlmujú cezúry (hranice taktov/stôp sa v podstate kryjú s hranicami významových jednotiek, slov), pri jambe je to naopak (o všeobecnejších otázkach "ponuky"

príslušných fonických sústav "vonkajšej" veršovej štruktúre porov. najmä Hrabák, 1970 a; 1970 b; Sabol, 1977 c; 1988; 1999 a i.).

2.1.2. Postavenie prozodicky zvýraznenej, prominentnej, "vedúcej" slabiky taktu (oporného "bodu" rytmického pohybu) určuje charakter tejto zvukovo-rytmickej jednotky: keď je prízvučná (prominentná) slabika na začiatku taktu, hovoríme o prozodicky (najčastejšie silovo) zostupnom, decrescendovom takte; keď je na konci taktu, ide o vzostupný, crescendový takt; postavením prozodicky prominentnej slabiky vnútri taktu vzniká obstupný, crescendovo-decrescendový takt. Uvedieme príklad:

Nemusíš mi svoje srdce luhať.
Hľa, už trúbi súmrak z pažití.
Ako dúha zájdeš, ako dúha,
až sa mojich chlebov nasýtiš.

Nemusíš, veď nezlorečím, žena,
nerúham sa v hrubej nevôli,
nepadám ti prosiac na kolená.
Prebolí, no čože, prebolí.

V tomto úryvku z Rúfusovej básne *Nemusíš* (zo zb. *Až dozrieme*, 1958, s. 53) môžeme vyčleniť nasledujúce takty: 1) **Ne**musíš mi; 2) **svo**je; 3) **srd**ce; 4) **lu**hať; 5) **Hľa**; 6) už **trú**bi; 7) **sú**mrak; 8) **z pa**žití; 9) **A**ko; 10) **dú**ha; 11) **záj**deš; 12) **a**ko; 13) **dú**ha; 14) **až** sa; 15) **mo**jich; 16) **chle**bov; 17) **na**sýtiš; 18) **Ne**musíš; 19) veď **ne**zlorečím; 20) **že**na; 21) **ne**rúham sa; 22) **v hru**bej; 23) **ne**vôli; 24) **ne**padám ti; 25) **pro**siac; 26) **na** kolená;

27) **Pre**bolí; 28) no **čo**že; 29) **pre**bolí. V uvedenom texte je 6., 19. a 28. takt obstupný, 5. takt je "neutrálny" (chýba mu širší prozodický kontext, pozadie, na ktorom by sa vynímala prízvučná slabika; avšak vzhľadom na celkový prozodický pôdorys slovenského slova ho môžeme hodnotiť aj ako decrescendový), ostatné sú zostupné. Už aj takáto náhodná sonda do rytmickej štruktúry spisovnej slovenčiny vari výrečne naznačuje jej základné rytmické charakteristiky.

2.1.3. Pri taktoch rozlišujeme typy, variant a subvarianty. Typ taktu je daný počtom slabík v ňom (1-slabičný až n-slabičný takt), variant taktu postavením prízvučnej slabiky (napríklad pri trojslabičnom takte sú varianty s prízvukom na prvej slabike - vzniká tak daktyl), s prízvukom na druhej slabike - amfibrach[ius] a s prízvukom na tretej slabike - anapest), subvariant taktu rozložením slov v takte (podrobnejšie Sabol, 1977 a, s. 76-83).

Ako príklad uvedieme modely 6-slabičného taktu 1. a 2. variantu a ich subvarianty v spisovnej slovenčine. Používame tieto symboly: V_n (slovo podľa slabičnosti, index znamená slabikovú dôžku slova), V_1E (enklitika - príklonka), V_1P (proklitika - predklonka), V_1P_p (jednoslabičná predložka), V_1A (jednoslabičné autosémantické slovo), V_1S (jednoslabičné synsémantické slovo), V_2P_p (dvojslabičná predložka).

1. variant	2. variant
x x x x x x	x **x** x x x x
V_6	V_1P V_5
V_5 V_1E	V_1P V_4 V_1E

$V_4\ V_1E\ V_1E$	$V_1P\ V_3\ V_1E\ V_1E$
$V_3\ V_1E\ V_1E\ V_1E$	$V_1P\ V_2\ V_1E\ V_1E\ V_1E$
$V_2\ V_1E\ V_1E\ V_1E\ V_1E$	$V_1P\ V_1A\ V_1E\ V_1E\ V_1E\ V_1E$
$V_1A\ V_1E\ V_1E\ V_1E\ V_1E\ V_1E$	$V_1P\ V_1S\ V_1E\ V_1E\ V_1E\ V_1E$
$V_1S\ V_1E\ V_1E\ V_1E\ V_1E\ V_1E$	$V_1P\ V_2P_p\ V_1A\ V_1E\ V_1E$
$(V_1P_p\ V_5)$	$V_1P_p\ V_5$
$V_1P_p\ V_4\ V_1E$	$V_1P_p\ V_4\ V_1E$
$V_1P_p\ V_3\ V_1E\ V_1E$	$V_1P_p\ V_3\ V_1E\ V_1E$
$V_1P_p\ V_2\ V_1E\ V_1E\ V_1E$	$V_1P_p\ V_2\ V_1E\ V_1E\ V_1E$
$V_1P_p\ V_1A\ V_1E\ V_1E\ V_1E\ V_1E$	$V_1P_p\ V_1A\ V_1E\ V_1E\ V_1E\ V_1E$

Tieto bohaté zoskupenia slov organizujúcich takty (taktové subvarianty) vyvažujú nábeh k rytmickému "stereotypu" slovenčiny, ktorý vychádza z pevného miesta slovenského prízvuku, a umožňujú prízvukovo-rytmickú variantnosť, "osvieženie" rytmu (porov. napríklad kombinácie s jednoslabičnými predložkami) najmä pri komponovaní umeleckého textu.

2.2. Fixné miesto slovenského prízvuku na 1. slabike slova a tvaru spôsobuje, že v spisovnej slovenčine sa uplatňuje 1. a 2. variant taktu (2. variant možno predpokladať vtedy, keď na čele taktu je predklonka alebo jednoslabičná neprízvučná predložka); ostatné varianty taktov sú prakticky vylúčené. Tým sa zároveň v mnohom určuje aj prozodický charakter slovenčiny: najväčšiu frekvenciu majú v nej zostupné, decrescendové takty (1. variant taktu), oveľa menší výskyt majú obstupné, crescendovo-decrescendové takty, ktoré predpokladajú "mäkký", proklitikový začiatok, takmer úplne sú vylúčené vzostupné, crescendové takty (ide vlastne o kombináciu proklitiky alebo neprízvučnej jednoslabičnej predložky a prízvučného

jednoslabičného slova v rámci toho istého taktu).

Pre spisovnú slovenčinu sú - na pozadí prozodickej charakteristiky slovenského slova a dominantnej frekvencie jednoslabičných, dvojslabičných a trojslabičných slov (viacslabičné slová "tieňujú" základný rytmický pôdorys slovenčiny) - typické trochejské a daktylské, presnejšie trochejsko-daktylské a daktylsko-trochejské takty (porov. aj Miko, 1963, s. 19, 38).

2.2.1 Prirodzené rytmické podložie slovenčiny sa však svojrázne "upravuje" v slovenskej poézii, v ktorej - podobne ako v estetickom komunikáte vôbec - záleží na inovácii aj v oblasti básnického rytmu. V čom spočíva podstata tohto ozvláštnenia?

Básnici Hviezdoslavovej generácie vniesli do slovenskej prozódie "temer výlučne a programovo" (Bakoš, 1968, s. 175) jamb, teda rymotvornú jednotku, ktorá je v napätí s prirodzeným rytmom slovenčiny, a preto sa pociťuje ako jeden zo znakov "vysokého štýlu", "umeleckosti", "umelosti" a "literárnej exkluzívnosti" (ibid., s. 177). Pravda, jamb je v slovenskom verši len nestopový (hranica taktu, stopy sa tu nekryje s hranicou slova). Zároveň však rozhodujúce postavenie veršov vzostupného (jambického) rytmického spádu v slovenskej poézii ponúka možnosť na inovačné využitie trocheja, teda rytmickej jednotky odrážajúcej prirodzené rytmické vlnenie slovenčiny (2.1.1.1), v neskorších vývinových štádiách slovenského verša (Sabol, 1977 c, s. 507 a i.).

3. Naše poznámky vyúsťujú do záveru, že rytmický ráz jazyka závisí predovšetkým od charakteru a miesta slovného prízvuku. Pravda, je to základný ukazovateľ rytmického pohybu. Vo vyšších jazykových jednotkách, pri výstavbe textu, prízvuk často prerastá do vetnej aktualizácie - dôrazu a spája sa s ďalšími

suprasegmentálnymi javmi (pauza, melódia a i.).

Skúmanie rytmu, ako sa ukázalo, ponúka zároveň indície aj na uvažovanie o univerzálnejších, predovšetkým semiotických a typologických otázkach nasmerovaných k niektorým oblastiam jazykovedy a verzológie. Najmä v týchto súvislostiach bádanie o rytme mieri aj na porovnávací výskum jazykových sústav, v ktorom má svoj východiskový priestor aj komparatívna verzológia.

Literatúra

BAKOŠ, M.: *Vývin slovenského verša od školy Štúrovej.* 4. vyd. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1968. 307 s.

HRABÁK, J.: *O charakter českého verše.* 1. vyd. Praha, Svoboda 1970 (a). 229 s.

HRABÁK, J.: *Úvod do teorie verše.* 4. vyd. Praha, Státní pedagogické nakladatelství 1970 (b). 259 s.

MIKO, F.: *Rytmus v próze.* In: Literatúra a jazyk. Litteraria. 6. Red. O. Čepan. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1963, s. 5-61.

RÚFUS, M.: *Až dozrieme.* 2. vyd. Bratislava, Slovenský spisovateľ 1958. 94 s.

SABOL, J.: *Prozodická sústava slovenčiny.* 1. vyd. Bratislava, Metodicko-výskumný kabinet Československého rozhlasu 1977 (a). 97 s.

SABOL, J.: *O rytme jazykového prejavu.* Kultúra slova, 11, 1977 (b), s. 5-8.

SABOL, J.: *Prozodický systém slovenčiny a slovenský verš.* In: Studia Academica Slovaca. Prednášky XIII. letného seminára slovenského jazyka a kultúry. Red. J. Mistrík. Bratislava,

Alfa 1977 (c), s. 491-515.
SABOL, J.: *Teória literatúry. Základy slovenskej verzológie.* 2. vyd. Košice, Rektorát Univerzity P. J. Šafárika 1988. 189 s.
SABOL, J.: *Verš slovenskej romantickej poézie.* In: Odrodzenie Narodowe v Czechach i na Slowacji. Ksiega ku czci Profesora Zdzislawa Niedzieli. Red. H. Mieczkowska, T. Z. Orlos. Kraków, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellonskiego 1999, s. 73-79.
SABOL, J.: *Rytmická stavba reči.* In: Jazyk a kultúra. Zborník na počesť profesora Jána Horeckého. Bratislava, Veda 2000 (v tlači).

Ku kompozícii prózy naturizmu
(Dobroslav Chrobák: *Návrat Ondreja Baláža*)

Oľga Sabolová

1. V štúdii uvedieme niektoré kompozičné osobitosti (vzťahujúce sa najmä na konštruovanie príbehu a postavy) v Chrobákovej poviedke *Návrat Ondreja Baláža* (pri analýze tejto prózy vychádzame z vyd. z r. 1964; lit. a ďalšie výsledky analýzy tohto textu pozri v našej monografii: Sabolová, 1999, s. 89-101). Z hľadiska kompozície je preukazný už jej názov, ktorý spojením dejového substantíva návrat s menom hlavnej postavy (Ondrej Baláž) v kondenzovanej forme vysiela signály pre typ príbehu a označenie (zatiaľ ide len o "úradné" pomenovanie) hlavnej postavy.

1.1. Ak porovnáme názov tejto novely s ďalšou azda čitateľsky najznámejšou prózou D. Chrobáka *Drak sa vracia*, zistíme, že téma (či motív) návratu je pre obidva príbehy kompozične dominantná (k motívu návratu v románovej rozprávke *Drak sa vracia* porov. Bob, 1964, s. 93). Sú tu však zásadné rozdiely, ktoré - v koncentrovanej podobe názvu próz, ešte málo vypovedajúcej o konkrétnom nasýtení sujetovo-fabulačnej osi príbehu - vychádzajú z formovo-významovej podstaty označenia návrat (dejové podstatné meno) a vyjadrenia tejto skutočnosti aktuálnym, určitým tvarom slovesa (sa vracia). V prvom prípade sa dvíha abstrakcia pomenovania, cítime tu akýsi "odstup", "neutrálny" postoj autora, vecnosť a strohosť pomenovania "aktu" (ktoré harmonizuje s "oficiálnym" označením hlavnej

postavy), v druhom prípade určitý tvar "zážitkového" slovesa v epickej, 3. osobe je aktuálnym, aktualizačným, konkrétnym označením deja a svojou formou nedokonavého vidu signalizuje "postupnosť", procesuálnosť "konania" postavy. Iná je otázka, že Ondrej Baláž je nepoznaný a Draka nakoniec pôvodná societa prijíma.

Tematicko-motivická komponéma návratu sa dotýka dvoch základných súradníc epiky: času a priestoru (a teda aj časopriestoru), pričom priestor je relatívne stabilný a čas je diferencovaný. Návrat je smerovanie čiže aj relatívna zmena priestoru, pričom cieľový priestor je známy zo starého času. Tento priestor je teda obohatený o nový čas, ktorý je pre "navrátenca" neznámy, "nezažitý", a preto môže skrývať potenciálne aj faktické napäťové skutočnosti a signály, vhodné na účinné literárne stvárnenie, osobitne epického či epicko-lyrického typu. Čím je pôvodný čas (čas odchodu) vzdialenejší a čím viac sa postava blíži do pôvodného priestoru, tým viac sa zvyšuje pocit napätia vyplývajúceho z jej neprítomnosti v "najvlastnejšom", východiskovom (rodnom, rodinnom) prostredí v určitom časovom úseku. V prípade Ondreja Baláža je časový odstup veľmi výrazný (sedemnásť rokov, teda vlastne čas zásadného životného posunu jednotlivých generácií), čo má svoje najprv tušené, neskôr aj realizované hrozivé, tragické dôsledky.

Všimnime si disonantné prvky v texte poviedky zachytávajúce nedočkavosť, netrpezlivosť, sklamanie, úzkosť, vnútorný poryv a obavu Ondreja Baláža zo zistenia, odhalenia nových skutočností v pôvodnom priestore po dlhom časovom odstupe (v prvom úryvku ide len o "prípravnú fázu" dotyku

postavy s pôvodným prostredím):

"Vynoruje sa z hmly a vystupuje namáhavo do kopca. Jeho obrysy sú čoraz zreteľnejšie. Áno: v dlhom kepeni, s tanistrou na prsiach, s barlou pod pazuchou. Ľavá noha mu od kolena chýba." (s. 52)

"Na kraji dediny sa znova a dôkladnejšie obzerá. Hustá osuheľ zastiera mu výhľad a človek prudko a netrpezlivo vykročí. Zahadzuje sa dlhými skokmi do dediny. Cestou si úchytkom obzerá strechy a štíty, komíny a ploty, domy vedľa cesty. Áno, to všetko - komíny, ploty, strechy, štíty - je mu i po sedemnástich rokoch dopodrobna známe, ale súčasne je to všetko i akosi podivne neciteľné pri jeho príchode. Človek čaká, že sa v ňom ozve hrejivý pocit a radostný rozruch, že zavadí o kamarátsky výzor dôverne nachýleného štítu, že zachytí šepot vetra v špárach plota, že ho ovanie teplý a zaparený vzduch zo zadebnených oblôčkov chalúp. No miesto toho stretne sa jeho pohľad s dvoma topoľmi, hrozivo čnejúcimi k nebu, a vzápätí zarazí ho mrazivobiela zvonica, vztýčená k nebu ako nehybná výstraha: Až potiaľ, a ďalej ani na krok! A pod zvonicou je akýsi nekaľavný kváder. Vyvstane mu pred očami tento kváder tak nečakane, že to skoro pripomína poplašný signál, ktorý náhle rozťal prostred noci tíšinu nad zákopmi." (s. 52-53 - podč. O. S.)

Návrat Ondreja Baláža je návratom nepoznaného človeka. Deficit jeho neprítomnosti je zásadný. Stretáva sa už len so svojím menom na pomníku padlých, teda s "minulostným" reflexom vlastnej existencie. Táto skutočnosť pripravuje v poviedke "pôdu" na jeho "schizofrenickú", rozdvojenú rolu, na narušenie jeho individuálno-sociálnej a psychickej

integrity (oscilácia medzi životom a "smrťou").

Jeho návrat sa mení na amplitúdu príchodu a odchodu so stacionárnym časovo-priestorovým "okamihom", v ktorom v záblesku nádeje sa v mene ponuky pokoja pre druhého otupuje osteň tragédie katarznou obeťou.

1.2. Uvedieme niekoľko poznámok aj o druhej časti názvu poviedky - o mene Ondrej Baláž. Toto meno je na Slovensku bežné; rodné meno Ondrej/Andrej patrí u nás k najfrekventovanejším, dosť často sa využíva aj na pomenovanie dominantných postáv prozaických textov (pripomeňme si postavu Ondreja Zimoňa z Urbanovej novely *Za Vyšným mlynom*, Ondreja Trávu a Ondráša Machuľu z Kukučínových próz *Keď báčik z Chochoľova umrie*, resp. *Neprebudený*). Rovnako k častým patrí aj priezvisko Baláž.[1] Ide teda o typické slovenské meno, takže aj jeho nositeľ v poviedke reprezentuje vlastne jedného z mnohých; jeho sudba mohla/môže mať - v látkovej skutočnosti aj v tematicko-problémovej zóne príbehu - všeobecnejší charakter, je to vlastne - povedané cígerovsko-hronskovsky - tiež akýsi "človek-milión".

Sled dominánt názvov hlavnej postavy v poviedke (podrobne Sabolová, 1999, s. 92-96) je nasledujúci:
postava - človek - Ondrej Baláž - Ondrej - Ondro - chlap - človek. Ako sa ukazuje, je tu - v súlade s celkovým kompozično-sémantickým blokom - pohyb od všeobecného, neurčitého, až fantazijného[2] k "úradne", až chladne, tragicky, "mučivo" konkrétnemu (meno s krížikom na pomníku), teda jedinečnému, v spomienkach ženy Ondreja Baláža aj subjektívne, expresívne konotovanému (Ondrej, Ondro) a od

tohto bodu opäť k všeobecnému, "univerzálnemu".

2. Kompozično-sémantické stvárnenie postavy Ondreja Baláža vytvára izomorfizmus s časovo-priestorovou osou príbehu (o vzťahu času a priestoru u D. Chrobáka porov. Bagin, 1977). Jeho priestor sa postupne zužuje, pričom v závere - ekvivalentne s úvodom - sa opäť roztvára (priestorové "kulisy" príbehu uvádzame v chronologickej postupnosti a výberovo s ohľadom na výstavbu deja): kontúry kraja - údolie - cesta hore k dedine - siré pole - dno údolia - kopec - prvé domy dediny - kraj dediny - strechy a štíty, komíny a ploty, domy vedľa cesty - dva topole - zvonica - kváder (pomník obetiam svetovej vojny) - mramovová tabuľa s radom pozlátených mien - meno Ondreja Baláža s dátumom narodenia a s krížikom (toto je najužší, najmenší, ale aj najintenzívnejší až časovo-priestorový bod, fókus príbehu) - dom Ondreja Baláža (kľučka, dvere, prah) - kuchyňa (a jej časti) - von (svet).

Čas "vlastného" príbehu je krátky: počiatočný uzlový bod, od ktorého plynie línia "vydania účtu" za minulosť, je prečítanie nápisu na pomníku ako časového signálu. Aj rozhovor Ondreja Baláža s vlastnou ženou (ktorá ho nepozná) je len "kváziprézentný"; tematicky je zaradený do spomienok, do minulosti. Aj "prézentné" rekvizity majú tento aspekt. Vyznenie súčasnosti majú len niektoré kontaktové dialogické textové jednotky (aj to len z aspektu jednej z oboch postáv). Pozorujme príklady:

"Vtedy sa obrátila a zbadala ho. Jej smelý pohľad a priama otázka:

- Kto ste a čo tu hľadáte?

Ten istý pohľad, čo ho kedysi bol pribil k zemi, keď vztiahol na ňu ruku, aby ju udrel po tvári: Udri... udri len, a uvidíš!

- Kto ste a čo tu hľadáte?

- Ponížene pekne prosím... - sklopil zrak a dokončil. - Nemal som tri dni nič teplého v ústach. Pán boh vám to vynahradí..." (s. 55)

* * *

"A žena sa vrátila k svojej robote. Odstavila hrniec, položila na stôl misku a načrpkala do nej polievky. Pozvala ho, aby si sadol. Vytiahla priečinok v stole a chvíľu sa v ňom prehŕňala. Potom vytiahla drevenú lyžičku.

- S touto jedával nebohý Ondrej.

Podala mu ju.

Ruka sa mu veľmi chvela, keď po nej siahol; držal ju medzi prstami a dlho sa díval na jej pripálený a vyhladený žliabok. Lyžička, ktorou jedával Ondrej Baláž. Obyčajná, drevená lyžička, ktorú vyhladili jeho pery. Začal pomaly chlípať. Žena stála proti nemu; dívala sa, ako je, ako si krája chlieb do polievky nožíkom, ktorý mal priviazaný na remeni.

- Celkom takto si krájal nebohý Ondrej, - povedala zamyslene." (s. 57)

Poviedka z časového hľadiska buduje teda na protiklade minulosti a budúcnosti (z perspektívy hlavného hrdinu A. Bagin hovorí o neprestajných konfrontáciách minulosti a prítomnosti - 1977, s. 152); prítomnosť je "len" na to, aby slúžila na rozvíjanie časového "dotyku" minulosti a budúcnosti, zdá sa, že skôr ide o "kváziprítomnosť" (pozri

aj vyššie). Časové napätie, ale aj časová súčinnosť vyplýva z rozporu medzi Ondrejom Balážom (minulosť) a odchádzajúcim mužom bez mena (budúcnosť). Dá sa tu hovoriť o svorníkovej funkcii prítomnosti/"kváziprítomnosti" (je potrebná na prerozprávanie minulosti, ktorej dôsledky otvárajú neistú budúcnosť).

3. Konštrukciu príbehu a hlavnej postavy možno preukazne demonštrovať už v rámcových miestach textu poviedky. Jej iniciály a kódy majú takúto podobu:

Úvod (incipit a introdukcia):

"Brieždilo sa. Z bielej osuhle namáhavo vystupujú kontúry kraja. V údolí, odkiaľ vedie cesta hore k dedine, je osuheľ najhustejšia. Je skoro taká hustá ako mlieko, ktoré zubudli cez noc na vychladnutom sporáku.

Sprvoti nič sa v blízkosti nehýbe: pusté a zamrznuté je siré pole, skrehnuté ticho leží na dne sŕdc." (s. 52)

Záver (finále a explicit):

"Mädlí čiapku v prstoch, chce ešte čosi riecť, za čosi poďakovať, o čosi poprosiť. No všetko je strašne vzdialené, nedostihnuteľné a nie dôležité. Žena sa za ním díva nemo a meravo. Odchádza človek, ktorý jej zaplátal kôš a doniesol niklové hodinky od mŕtveho muža. Naplnila mu za to tanistru múkou a zemiakmi.

A von svieti slnko, osuheľ sa zdvihla, vzduch je zasa priezračný a nebo sa prívetivo nakláňa k tvári človeka spravodlivého." (s. 61)

Incipit *Brieždilo sa*. je slovesnou jednočlennou vetou so slovesom v tvare 3. os. jedn. čísla v minulom čase - ide o jasný ukazovateľ rozprávania ako epického postupu pri

výstavbe prozaického textu. Z možných synonymných výrazov (svitať, rozvidnievať sa a pod.) je sloveso brieždiť sa zvukovo "najostrejšie", "najrazantnejšie" (spoluhláskové skupiny [br] a [žď]). Incipit má tematický charakter; je to akési "rozhrnutie opony" na začiatku príbehu (zachytenie neurčitej scenérie medzi nocou a dňom, ale azda aj s pozitívnou impresiou prichádzajúceho rána), ktoré obsahuje potenciálnu metonymickú asociáciu (začiatok dňa - začiatok príbehu).

V ďalšej časti introdukcie (priberáme k nej aj druhý odsek, rozšírenú introdukciu "Sprvoti nič sa v blízkosti nehýbe: pusté a zamrznuté je siré pole, skrehnuté ticho leží na dne sŕdc.", pretože v tomto úseku textu sa pokračuje v líčenej scenérii) obraz bielej osuhle vyznieva zatiaľ neutrálne. Tento obraz sa opiera o vizuálny a taktilný vnem (biela farba, chlad - aj ako potenciálne signály smrti), ktorý môže ex post vyvolávať jemný tenzívny účinok. Jednoznačným napäťovým prvkom je príslovka namáhavo (v personifikačnej funkcii).

Krajina je v chladnej hmle; pocit obmedzenej orientácie (ak by na scénu vystúpil človek, čo sa o chvíľu aj stane) a z toho vyplývajúcej neistoty, neurčitosti, ba priam bázne tak isto zvyšuje napätie z očakávania počiatočnej "akcie". Ďalším tenzívnym prvkom je obraz hustoty osuhle, rozvinutý jej prirovnaním k mlieku (biela farba); toto pomenovanie je napojené na antropomorfizačnú líniu textu, evukuje (v danom kontextovom spojení) jednak predstavu ľudského príbytku, kuchyne, domova, ale zároveň cez neurčitý, všeobecný výraz zabudli (nepomenovaný činiteľ deja) podporuje vykreslenie

stacionárnej, meravej, "nehybnej", tiesnivej situácie. Negatívne vyznenie má vo vedľajšej vete posledného súvetia prvého odseku popri slovese zabudli aj výraz vychladnutom (aj s možnými náznakmi ďalších konotácií, napríklad v označení medziľudských vzťahov).

V rozšírenej introdukcii sú tak isto viaceré napäťové signály, roztvárajúce problémovú os textu: meravosť ("nič sa nehýbe", hoci príslovka sprvoti naznačuje - na zvýšenie kontrastu - budúci pohyb, je akýmsi "tichom pred búrkou"), osamotenosť, opustenosť ("pusté", "siré"), ticho ("skrehnuté ticho leží na dne sŕdc"), chlad ("zamrznuté", "skrehnuté").

Vertikálna priestorová situácia vychádza zdola: "V údolí, odkiaľ vedie cesta hore k dedine" (túto cestu, svoju kalváriu/golgotu musí absolvovať hlavný hrdina: "vystupuje namáhavo do kopca"); uvedená východisková priestorová plocha sa zvýrazňuje aj obrazom: "skrehnuté ticho leží na dne sŕdc" (podč. O. S.; k štylistickému rozboru aj úvodných pasáží poviedky - najmä z hľadiska expresívnosti ako symptómu rozporu medzi subjektom a objektívnou nevyhnutnosťou porov. Miko, 1965, najmä na s. 20-22).

Vo finále sa predstavuje neistota, váhavosť, nerozhodnosť Ondreja Baláža, posilnená použitím neurčitého zámena čosi v rytmizovanej syntagmatickej triáde ("chce ešte čosi riecť, za čosi poďakovať, o čosi poprosiť"), ktorá sa opakuje (vo významovom kontexte nedostupnosti, definitívnej straty, zániku nároku na vlastné šťastie hrdinu i jeho rezignácie naň) v ďalšom mikrotexte s príznakovou konexiou na jeho začiatku ("No všetko je strašne vzdialené,

nedostihnuteľné a nie dôležité."). Text svojím esteticko-sémantickým vyznením pôsobí neukončene, tenzívne, s príznakom problémovosti; autor tu necháva čitateľovi značný manévrovací interpretačný priestor. "Nečinnosť", stacionarita, môkvosť - rovnako ako v introdukcii - sa zachytáva v textovej jednotke "Žena sa za ním díva nemo a meravo." (podč. O. S.), po ktorej nasleduje "zmiešaná reč so subjektívnym aspektom Balážovej ženy", potvrdzujúca "spečatený osud Ondreja" (Miko, 1965, s. 35; autor tu upozorňuje aj na expresívnosť obrazu realizovanú adjektívami a deadjektívnymi príslovkami).

Explicit (začínajúci sa na silný konektor A na začiatku odseku, teda v najpríznakovejšej pozícii) je vo výraznom kontraste s predchádzajúcou časťou finále; na rozdiel od nej vyznieva uvoľňujúco, detenzívne, "oslobodzujúco", katarzne. Obraz prírodnej scenérie kulminuje cez vizuálny vnem svetla ("von svieti slnko, osuheľ sa zdvihla, vzduch je zasa priezračný") - ide o opak introdukcie, o zásadný detenzívny reflex, hoci sa napätie celkom neodstraňuje: Ondrej Baláž odchádza nevedno kam. Jeho zmierenie sa s osudom po "titanskom" geste obete (dá sa tu azda uvažovať aj o novoromantickom prvku - k problematike čŕt novoromantizmu v próze naturistov porov. Čepan 1977, s. 47-51) má etické odobrenie: "... nebo sa prívetivo nakláňa k tvári človeka spravodlivého".

Rámcové komponémy tejto poviedky vzhľadom na tematickosť a problémovosť (T, t; P, p - veľkým a malým písmenom odlišujeme dominantu a subdominantu; tieto termíny používame podľa S. Rakúsa, 1995) možno charakterizovať

takto:

Inc	Int	F	E
T	T_p	P_t	T_p

Na pozadí časovo-priestorovej (časopriestorovej) výstavby príbehu a hlavnej postavy v rámcových častiach analyzovanej prózy má východisková situácia predovšetkým charakter všeobecného, neurčitého (ako sa neskôr v texte ukáže, postupne prechádzajúceho k detailnému, konkrétnemu) a záver je vlastne ten istý, ale ako výsledok opačného pohybu (text zasa potvrdzuje smerovanie od konkrétneho k všeobecnému, neurčitému, neistému - porov. v podkap. 1.2 a 2.).

4. Nazdávame sa, že niektoré konštatovania z našich analýz Chrobákovej poviedky *Návrat Ondreja Baláža* majú - pars pro toto - vzhľadom na niektoré kompozičné špecifiká prózy naturizmu (zásadný teoreticko-metodologický a interpretačný pohľad na prózu naturizmu predkladá O. Čepan, 1977) aj univerzálnejšiu platnosť. Ale to je už námet na ďalší výskum.

Poznámky

[1] Podľa výskumov P. Ďurča (1996) je meno Ondrej s frekvenciou 43378 na 23. mieste a jeho pendant Andrej s frekvenciou 39274 na 25. mieste medzi mužskými menami (spolu mená Ondrej/Andrej s frekvenciou 82652 by sa dostali na 13. miesto); priezvisko Baláž/Balážová/Balázs/Balázsová

s frekvenciou 27316 je na 6. mieste medzi priezviskami (údaje zachytávajú stav z 22. 8. 1995).

[2] Porov. rytmizovanú pasáž z úvodnej scenérie poviedky:

"Môže to byť blúdiaci duch tohto pustého kraja.

Može to byť zlovestný posol vojen, požiarov, hladu a moru.

Môže to byť pútnik, vracajúci sa po rokoch z pobitej vojny.

Môže to byť človek s tanistrou a barlou, v kepeni, ktorý mu siaha až po zem."

Táto pasáž je zaujímavá aj z hľadiska percepcie. Čitateľ zrejme "začne veriť" najkonkrétnejším podobám tohto textu: tretej, ale najmä štvrtej verzii, na ktoré dostáva aj nepriame signály (klepot a postava). Pravda, po zistení situácie, že Ondreja Baláža (podľa nápisu na pomníku obetiam vojny) pokladajú za mŕtveho, sa možno vrátiť aj k prvým dvom verziám a potvrdiť si - najmä v "nadstavbovom", "symbolickom" pásme - ich platnosť.

Literatúra

BAGIN, A.: *Chrobákov priestor a čas.* In: Poézia Chrobákovej prózy. Red. J. Števček. Bratislava, Tatran 1977, s. 133-176.

BOB, J.: *Moderný tradicionalista Dobroslav Chrobák.* Bratislava, Slovenský spisovateľ 1964. 121 s.

ČEPAN, O.: *Kontúry naturizmu.* Bratislava, Slovenský spisovateľ 1977. 229 s.

ĎURČO, P.: *Vlastné mená na Slovensku.* In: Studia Academica Slovaca. 25. Prednášky XXXII. letného seminára slovenského jazyka a kultúry. Red. J. Mlacek. Bratislava, STIMUL - Centrum informatiky a vzdelávania FF UK 1996, s. 54-60.

CHROBÁK, D.: *Kamarát Jašek.* Bratislava, Slovenské vydavateľstvo krásnej literatúry 1964. 200 s. (poviedka *Návrat Ondreja Baláža* na s. 52-61).

MIKO, F.: *Expresívnosť výrazu v umeleckej próze. Poznámky k štýlu Chrobákovej poviedky* Návrat Ondreja Baláža. In: Jazykovedné štúdie. 8. Spisovný jazyk - štylistika. Red. F. Miko. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1965, s. 5-41.

RAKÚS, S.: *Poetika prozaického textu (Látka, téma, problém, tvar).* Bratislava, Slovenský spisovateľ 1995. 119 s.

SABOLOVÁ, O.: *Kompozičné a sémantické súvzťažnosti umeleckej prózy.* Prešov, Náuka 1999. 131 s.

Bratislava ako centrum slovenského národného obrodenia

Dušan Škvarna

Ešte za vlády Márie Terézie bola Bratislava najživším a najdôležitejším mestom Uhorska. Tento primát začala strácať počas panovania jej syna Jozefa II. v rokoch 1780-90. Súviselo to s jeho celkovou reformnou politikou. Okolie Jozefa sa domnievalo, že staré centrum Uhorska Budín a na druhej strane Dunaja ležiaca Pešť sa po vytlačení Turkov už natoľko skonsolidovali, že môžu dôstojne plniť rolu celokrajinského centra. Prvý krok k tomu urobila koniec koncov už Mária Terézia, keď preložila do Budína univerzitu z Trnavy. Jozef II. zasa presídlil doň z Bratislavy najvyšší výkonný krajinský úrad - miestodržiteľskú radu. Navyše Bratislava prišla aj o uhorského miestodržiteľa a jeho dvor potom, čo Jozef II. vyslal do habsburskej časti Nizozemska svojho švagra knieža Alberta Tešínskeho.
Dvojmestie Budín a Pešť (Pešťbudín) sa tak stávalo novým centrom krajiny. Vôbec, politicko-hospodárske ťažisko uhorského štátu sa presúvalo z územia Slovenska do jeho centrálnych oblastí. Aj keď Bratislava prestala byť hlavným mestom Uhorska a jej politický význam poklesol, naďalej žila čulou kultúrou a v politickom živote krajiny si zachovala exkluzívne postavenie - veď zostala mestom rokovaní uhorského snemu a korunovácií uhorských kráľov. Pritom začala zohrávať aj novú úlohu - spájali sa s ňou začiatky moderných národných pohybov viacerých etník (Maďarov, Slovákov, Nemcov, Srbov). Zvlášť intenzívne to bolo v prípade Slovákov, veď predovšetkým v 80. rokoch 18. storočia a v 40. rokoch 19. storočia sa stala centrom ich národného života.
S Bratislavou, ako uvidíme, sa v týchto desaťročiach spájali

viaceré prelomové udalosti moderných dejín Slovákov.

Čo umožnilo, že v tomto meste, kde prevažoval nemecký duchovný a rečový ráz, veď v ňom ešte aj v polovici 19. storočia žilo 63% Nemcov (vrátane Židov) a iba necelých 27% Slovákov, sa koncentrovali mnohé slovenské aktivity? (Šášky, s. 121) Bol to predovšetkým, fakt, že Bratislava bola významným centrom vyšších škôl a s nimi spojeného intelektuálneho zázemia. V 80. rokoch 18. storočia v nej sídlili štyri kvalitné školy - generálny seminár, kráľovská právnická akadémia, katolícke gymnázium a evanjelické lýceum. (Špiesz, s. 146-149; Čaplovič) Študovalo na nich okolo 2000 študentov, z ktorých mala asi polovica slovenský pôvod.
V prvej, osvietenskej fáze národného obrodenia zohral výnimočne dôležitú úlohu generálny seminár, ktorý bol jedným z výsledkov jozefínskych reforiem. Jozef II. totiž zrušil diecézne semináre, v Uhorsku ich nahradil dvoma generálnymi seminármi. Takto sa dostala výchova katolíckych kňazov pod štátny dozor a zabezpečila sa v nich výučba v osvietenskom duchu. Jeden generálny seminár sídlil v Pešti, druhý od roku 1784 na Bratislavskom hrade. Bratislava sa stala jeho sídlom okrem iného aj preto, že hrad, ktorý nechala Mária Terézia veľkoryso prestavať, ostal po odchode Alberta Tešínskeho do Nizozemska nevyužitý. Generálny seminár navštevovalo ročne asi 500 študentov z celého Uhorska, pričom seminaristi slovenského pôvodu tvorili asi polovicu.
Jozef II. sa chcel pri presadzovaní radikálnych reforiem a šírení osvety oprieť o osvietensky vzdelaných kňazov. Jazyková zrozumiteľnosť pri tom hrala dôležitú úlohu. Preto nariadil, aby sa v generálnych seminároch vyučovali tiež

materinské jazyky. Nariadenia panovníka o domácich jazykoch, ktoré boli zanedbané, podnecovali v celej strednej Európe záujem o ich hlbšie poznanie, o ich pestovanie a kultiváciu. Reformy Jozefa II. napomohli aj tomu, že v strednej Európe silnelo národné cítenie. Vzdelanci všetkých tunajších etník sa začínali hlbšie zaujímať okrem jazyka tiež o dejiny vlastného etnika, snažili sa pomenovať vlastnú národnú identitu a chrániť ju, usilovali o kultúrne povznesenie ľudových vrstiev a vytváranie národnej spolupatričnosti. Priestor výučbe slovenského jazyka na seminári vytváral najmä profesor Michal Kratochvíla. Tento nový moment ešte viac umožnil vyniknúť veľkým rozdielom medzi dialektami slovenčiny, ktoré bolo treba prekonať. Iniciatívy sa chopila skupina bratislavských seminaristov, medzi ktorými vynikal Anton Bernolák (podľa neho dostala celá osvietenská obrodenecká generácia označenie bernolákovci). Rozhodla sa upraviť slovenský jazyk do spisovnej podoby. Hlavný podiel na tejto prvej zdôvodnenej kodifikácii spisovnej slovenčiny mal A. Bernolák, ktorý napísal po latinsky štyri jazykovedné práce. Vyšli v rokoch 1787-90 v Bratislave v Landererovej tlačiarni (Horváth, s. 130-1). Bernolák a jeho spolupracovníci na generálnom seminári však nevytvorili iba prvý slovenský spisovný jazyk. S jeho kodifikáciou zároveň zdôraznili a zdôvodnili kmeňovú (národnú) svojbytnosť Slovákov. Nový jazyk (bernolákovčinu) však prijala iba katolícka inteligencia, nie evanjelická.
Vydanie Bernolákových prác v Bratislave, kde pôsobilo šesť tlačiarní, nebolo žiadnou zvláštnosťou. Veď tu vychádzala väčšina slovenských, resp. českých diel od slovenských autorov. Z tých, ktoré tu vyšli v 80. rokoch 18. storočia na

ukážku uvedieme aspoň tri dokladajúce pestrosť tém autorov, ktorí sa hlásili k jozefínskym reformám a osvietenstvu, a ktoré mali značný vplyv na vytváranie občianskeho, resp. národného myslenia. Všetci traja zomreli pritom v Bratislave. V roku 1783 napísal Jozef Ignác Bajza, ktorý bol roku 1836 ako kanonik pochovaný v bratislavskom Dóme sv. Martina, dielo **René mládenca príhodi a skúsenosti**. Popri tom, že predstavovalo prvý slovenský román, bolo pozoruhodné aj tým, že autor sa ním neúspešne pokúsil kodifikovať spisovnú slovenčinu. O rok neskôr vyšiel spis profesora katolíckeho gymnázia Juraja Sklenára **Vetustissimus Magnae Moraviae situs...**(Najstaršia poloha Veľkej Moravy...). Spoločne s Papánkovou prácou o dejinách Slovákov otváral bránu obrodeneckému historizmu, ktorý kládol dôraz na národný rozmer dejín.
Občiansky princíp a osvietenské reformy propagovalo v tomto období viacero publikácií, medzi najlepšie patrila práca Juraja Alojza Belnaya **Reflexiones cunctorum Hungariae civium...** (Požiadavky uvažujúcich nešľachtických obyvateľov Uhorska...), ktorú roku 1790 adresoval uhorskému snemu. Autor v nej vyzdvihoval zásady prvej fázy francúzskej revolúcie, dovolával sa právnej rovnoprávnosti všetkých vrstiev spoločnosti, tolerancie, osobnej a majetkovej slobody.
O osvietenskoreformnej orientácii J. Belnaia svedčí aj jeho verejný postoj z roku 1790. Keď sa po smrti Jozefa II. objavili pokusy obmedziť študentské slobody, vrátiť riadenie škôl i životný štýl študentov do starých koľají, nespokojní študenti právnickej akadémie proti tomu revoltovali. Belnai, ktorý pôsobil na akadémii ako profesor, sa postavil na ich stranu. (Kowalská, s. 44--46)

Jednou zo zvláštností slovenského národného hnutia na prelome 18. a 19. storočia bol jeho silný konfesionálny dualizmus. Na konci 18. storočia, v osvietenskej fáze národného obrodenia bol natoľko vážny, že jeho katolícky a evanjelický prúd medzi sebou komunikovali minimálne. Vyvolávalo ho predovšetkým odlišné chápanie spisovného jazyka a národného zaradenia Slovákov. Zatiaľ čo katolícki vzdelanci považovali Slovákov za samostatný slovanský kmeň (národ), podľa evanjelikov tvorili Slováci s Čechmi a Moravanmi jeden spoločný kmeň a aj za ich spisovný jazyk považovali biblickú češtinu. Preto evanjelický prúd národného hnutia ani neprijal bernolákovský spisovný jazyk. Oba prúdy k sebe hľadali cestu iba postupne, počas celej 1. polovice 19. storočia. Pritom sa viaceré dôležité kontaky ich zbližovania odohrali v Bratislave.
V predchádzajúcej časti sme venovali pozornosť katolíckemu prúdu slovenského národného pohybu. Teraz si stručne priblížime pôsobenie druhého, evanjelického smeru, pre ktorý tiež platila Bratislava za centrum pôsobenia. Sústredilo sa hlavne na pôde lýcea - najkvalitnejšej vyššej evanjelickej škole v Uhorsku. Jeho nová budova bola postavená roku 1783 v susedstve dvoch evanjelických kostolov na Konventnej ulici. Na lýceu študovalo ročne viac ako 400 študentov slovenskej, nemeckej, maďarskej ale i českej, srbskej národnosti.
V 80. rokoch 18. storočia plnili aspoň skromne úlohu tmela slovenských aktivít tiež prvé noviny. Bratislava bola vtedy hlavným centrom žurnalistiky v Uhorsku, vychádzali v nej prvé moderné noviny v domácich jazykoch a v osvietenskom duchu. Už od roku 1764 sa tu tlačili nemecké Pressburger Zeitung, od roku 1780 tiež maďarské Magyar Hírmondó a konečne v rokoch 1783-87 aj slovenské **Presspůrské noviny**. Pripravovala ich

skupina evanjelických vzdelancov (J. Vyskydenský, Š. Leška), vychádzali v českom jazyku s radom slovakizmov.
Koncom 18. storočia sa zrodil projekt národnej vedeckej ustanovizne. Jej autor, evanjelický farár Juraj Ribay ju nazval **Spoločnosťou slovensko-českou medzi Slovákmi v Uhorsku**. (Hučko, s. 225--228) Veľkorysý projekt, ktorý zahrňoval pestrý vlastivedný výskum, vydavateľské a vzdelávacie aktivity, budovanie muzeálnych a knižničných zbierok však predbehol finančné možnosti a zrelosť národného hnutia a pokus o jeho vytvorenie nebol úspešný. Inšpirovali sa ním však vzdelanci okolo Juraja Palkoviča a superintendenta Martina Hamaljara, ktorí založili na bratislavskom evanjelickom lýceu **Katedru reči a literatúry československej** (československej). Na nej si študenti, budúci evanjelickí kňazi, hlbšie osvojovali bohoslužobný jazyk - biblickú češtinu. Jej profesorom sa stal absolvent univerzity v Jene J. Palkovič a zostal ním až do svojej smrti roku 1850. Zakladatelia Katedry nemohli tušiť, že práve vďaka nej zohrá lýceum a Bratislava v 30. a 40. rokoch 19. storočia jedinečnú úlohu v slovenskom národnom živote.

S posilňovaním reakcie na prelome 18. a 19. storočia upadol aj slovenský národný život. Z Bratislavy sa takmer vytratili aktivity katolíckych vzdelancov. Najvýznamnejšie výkony evanjelických Slovákov v tomto meste sa na začiatku 19. storočia spájali predovšetkým s J. Palkovičom. Oveľa väčší prínos ako jeho málo zaujímavé prednášky na Katedre znamenala pre slovenskú kultúru Palkovičova vydavateľská a literárna tvorba. V Bratislave vydával už od roku 1805 **Větší a zvláštnější nový i starý kalendář**. No plamienok národného

života udržiaval hlavne vďaka novinám **Týdeník, aneb cisářsko-královské národní noviny**. V Bratislave uzrel svetlo sveta tiež jeho **Böhmisch-deutsch-lateinisches Wörterbuch** (Česko-nemecko-latinský slovník) ako aj básnická zbierka **Muza ze slovenských hor**, ktorá znamenala prelom v estetických nárokoch slovenskej literatúry.(Vyvíjalová)
Prirodzene, Palkovič nebol osamotený. Vďaka lýceu študovali v Bratislave v každom období skupiny národne cítiacich a talentovaných mladíkov. V druhom desaťročí 19. storočia sa tu stretol tiež mladý František Palacký s Jánom Kollárom a Pavlom Jozefom Šafárikom z ktorých vyrástli osobnosti známe v celom slovanskom svete. V Bratislave sa vzájomne utvrdzovali v slovanskej vzájomnosti a solidarite ako aj v nových estetických normách. Aj pre český národný život malo kľúčový význam bratislavské desaťročie (1812-23) F. Palackého. (Morava, s. 21--50) So Šafárikom vydal spoločnú prácu **Počátkové českého básnictví**, ktorá otvárala cestu k národnej básnickej tvorbe. Práve Šafárik ako prvý pomenoval vtedajší Prešporok (Pressburg, Pozsony) Břetislavou. Tento názov prebrali štúrovci a po kodifikácii spisovnej slovenčiny ju začali nazývať Bratislavou. (Majtán)
Palacký ako aj Kollár pôsobili v Bratislave práve počas Viedenského kongresu, ktorý rokoval o novom mierovom poriadku na kontinente. Jeho účastníci - známi politici i anonymní diplomati - zvykli v rámci voľných chvíľ podnikať v rokoch 1814 a 1815 krátke výlety aj do neďalekej Bratislavy. Ján Kollár bol tiež očitým svedkom návštev dôležitých európskych politikov, ktoré vnímal takto: *"Ruský cár Alexander, bol vtedy v najlepšom kvete života, vozil sa po bratislavských uliciach a po okolí v obyčajnej drožke. Mal prívetivý*

a vľúdny obličaj, jasné oči, červenasté vlasy. Druhý bol Wellington, anglický vojvodca, muž nízkej postavy, tlstý, plecitý, širokého obličaja - pýcha a samoľúbosť zdali sa základnými črtami jeho charakteru... Tretí bol francúzsky minister, knieža Talleyrand, ktorý býval v paláci kniežaťa Grassalkovicha; spomínam si, prechádzal sa po balkóne tak nádherne, akoby menuet tancoval. Štvrtou významnou osobnosťou bol Fridrich August, saský kráľ, ktorý v čase viedenského kongresu, v roku 1815, žil v Bratislave sťaby v zajatí a vo vyhnanstve, pretože predtým držal s Napoleonom". (Kollár, s. 122)

Ak v rokoch 1814 a 1815 významní politici Bratislavu navštevovali, už predtým, v roku 1805 sa nakrátko stala miestom, kde oficiálne rokovali. Stalo sa tak v súvislosti s napoleonskými vojnami, konkrétne s bitkou troch cisárov (francúzskeho Napoleona, rakúskeho Františka a ruského Alexandra) pri Slavkove na južnej Morave. Po nej podpísali hodnostári Francúzska, Ruska a Rakúska mierovú zmluvu v bratislavskom Primaciálnom paláci, známu ako Bratislavský mier.

Bratislava sa stala hlavným centrom slovenského pohybu opäť v 30. rokoch 19. storočia. Napriek porážke revolúcie v Paríži silneli v tomto desaťročí na celom kontinente medzi študentmi a intelektuálmi slobodomyseľné nálady, deklarovala sa láska k slobode, rovnosti a slobodnému národu, ktorý predstavoval protipól stavovských privilégií. V slovenskom prípade túžby po slobode ešte umocňoval strach z toho, že sa Uhorsko pretvorí na maďarský národný štát, v slovanskom prípade zasa čaro slovanskej vzájomnosti. Začali sa stretávať skupinky

slovanských študentov v Prahe, Viedni, Krakove, Ľvove, Záhrebe, Brne, Bratislave. Po vzore neslovanských radikálov sa zaviazali, že budú študentov svojich etník priťahovať k hodnotám slobody ale tiež slovanstva a nabádať k vytváraniu študentských spolkov, ktoré ich mali presadzovať.
Tento zámer začal medzi slovenskými študentmi uskutočňovať najmä Boleslav Vrchovský. (Béder, s. 7-9) Využil na to **Spoločnosť československú** (československú), ktorú si založili študenti bratislavského lýcea v roku 1829. Pôvodnú skromnú náplň - zdokonaľovanie sa v bohoslužobnom jazyku - vystriedali nové aktivity natoľko, že sa táto spoločnosť začala v polovici 30. rokov pretvárať, tento raz najmä vďaka Ľudovítovi Štúrovi, po ktorom celá generácia dostala pomenovanie štúrovci, na jadro celého národného hnutia (3. obrodeneckej generácie).
Členovia Spoločnosti, ktorých bolo vyše 100, diskutovali o moderných sociálnych pojmoch, o histórii i budúcnosti, prezentovali vlastné umelecké i odborné práce. Zároveň začali pravidelne komunikovať s vlastencami (najmä duchovnými a učiteľmi) v regiónoch Slovenska, vďaka čomu slovenská vlastenecká elita nadobudla silnejšie puto spolupatričnosti. A do tretice sa usilovali získať aj priazeň širšej verejnosti, kultivovať ju a vytvárať vedomie národnej jednoty Slovákov. Tomu mal slúžiť rad edičných, organizačných, vzdelávacích, osvetových i zábavných akcií. Z Bratislavy tak vyšlo veľa podnetov, z ktorých časť dokázala osloviť už aj verejnosť v niektorých regiónoch Slovenska. Touto cestou sa snažili bratislavskí študenti prekonávať slabosť vlastného ako aj prevahu silnejšieho maďarského národného hnutia.
Mladí štúrovci v Bratislave ako nadčenci romantizmu sa

nepriamo inšpirovali krokmi študentov na nemeckých univerzitách. Aj oni horlivo budovali národnú symboliku a obdivovali ju. Platí to tiež o ich vychádzkach do prírody v okolí Bratislavy. Najčastejšie navštevovali Horský park, Kamzík, Devínsku Kobylu, Devín, lužné lesy pri Dunaji. Ich vychádzky nemali už iba relaxačné a zábavné, ale hlavne manifestačné poslanie. Kopcovitá príroda symbolizovala slovenskosť a slobodu, dodávala sily zápasiť proti porobe a za vlastný národ, utužovala ich spolupatričnosť. Výlety mávali aj svoj program i obrady. Najmagickejším miestom sa stali hradné ruiny Devína, ktorý slovenským patriotom symbolizoval starobylú slávu Slovákov a nádej na rovnakú slávnu budúcnosť. Do dejín vošla najmä vychádzka z 24. apríla 1836. Asi 20 študentov si vtedy na Devíne recitovalo slovanské a slobodomyseľné básne, spievalo hymnické piesne a na znak vernosti slobode a národu prijalo slovanské mená. (Živá voda) Vychádzka na Devín stála na začiatku manifestačných vystúpení slovenských národovcov na pamätné miesta v prírode v 19. i 20. storočí.
Aj Hurban sa lúčil s lýceom, priateľmi na ňom a Bratislavou v prírode: *"tam pod bratislavskými vinicami v nejakom hostinci slávil sa lúčivý spevokol. Tam ma prepúšťali do života priatelia a spolubojovnícvi... Reči moje a mojich priateľov tak tklivé boli, že celá spoločnosť, vyše 80 mladíkov, chvíľami sa rozplakávala. Z toho však cvičení rečníci vzniesli sa vymlúvnymi rečami k nádejným ideálom slovanského sveta a rozjarená spoločnosť prepukla v obľúbené* (piesne - pozn. D. Š.)*: Kde Adria sa pení, Nitra, milá Nitra atď. Jediná úloha tanula vtedy na mysli každého mladoňa - posvätiť sa blahu národa."* (Hurban, s. 38)

Štúrovci uskutočnili viacero rozhodnutí, ktoré vtlačili slovenskej národnej myšlienke a národnej jednote Slovákov nielen silný ale aj rozhodujúci impulz. Na začiatku 40. rokov sa rozlúčili s koncepciou československej kmeňovej jednoty, ktorú evanjelici tradične zastávali. Štúrovci sa stotožnili s postojom katolíckych bernolákovcov - začali deklarovať, že Slováci tvoria svojbytný národ. Rozlúčili sa tiež s češtinou a kodifikovali nový spisovný jazyk. Rozhodnutie o ňom padlo na porade Ľ. Štúra a jeho piatich spolupracovníkov v budove bratislavského lýcea vo februári 1843, o samotných pravidlách nového jazyka potom rokovala v júli 1843 trojica - Ľ. Štúr, J. M. Hurban, M. M. Hodža v dedinke Hlboké, kde pôsobil Hurban ako farár. Štúrove diela, ktoré zdôvodňovali nový spisovný jazyk (štúrovčinu), ako aj prvá práca napísaná v ňom - almanach **Nitra**, ktorý zostavil Hurban - vyšli v Bratislave. Viaceré prúdy v národnom hnutí však mali väčšie či menšie výhrady k novému jazyku či jeho pravopisu. Preto sa v októbri 1851 zišlo v Bratislave (Primaciálne námestie) sedem katolíckych a evanjelických predstaviteľov, aby ho upravili. Na jej základe mladý jazykovedec Martin Hattala vydal roku 1852 prácu **Krátka mluvnica slovenská**. Touto reformou sa definitívne vyriešila otázka spisovného jazyka Slovákov, ktorá v Bratislave vznikla a v nej sa aj po 65 rokoch uzavrela.
K bratislavským aktivitám štúrovcov sa viaže aj vznik dnešnej hymny Slovenskej republiky **Nad Tatrou sa blýska**. Aj ona, rovnako ako väššina hymien európskych národov, vznikla vo vypätej situácii. Predchádzalo jej vykonštruované odvolanie Ľ. Štúra z námestníka profesora J. Palkoviča na lýceu v posledný deň roka 1843. Postoj najsmelších revoltujúcich

študentov výstižne zachytil Viliam Paluliny-Tóth: *"Po skončení semestra vystúpili dvadsiati dvaja slovenskí junáci...ako zo škôl, tak zo školských stravníc (z alumnea a konviktu) a stravovali sa všetci spolu v jednom súkromnom dome na Vysokej ulici ... Vôbec schádzali sme sa teraz veľmi často. Rozhovory o neistej budúcnosti a junácke plány - pri pohároch piva - boli našimi každodennými zábavami, ktoré striedavo korenili tanec, spev, žarty a hlavne mnohé zápalisté reči. Najobľúbenejšie piesne boli Nad Tatrou sa blýska od Janka Matúšku...".* (Súčasníci o Ľudovítovi Štúrovi, s.192) Túto pieseň prvýkrát verejne a manifestačne spievala skupina študentov, ktorá odišla v marci 1844 na znak protestu z lýcea v Bratislave na lýceum do Levoče.
Vďaka štúrovcom za zrodili v polovici 40. rokov aj prvé slovenské politické nviny - **Slovenskje národňje novini**. Ich vydavateľom a šédredaktorom bol Ľ. Štúr a redakcia novín sídlila v dome na rohu Panenskej a Kozej ulice. Tieto skromné priestory, ktoré slúžili Ľ. Štúrovi a jeho sestre Karolíne aj ako byt, sa stali tesne pred revolúciou v roku 1848 centrom slovenského pohybu. Vďaka novinám sa mohla slovenská vlastenecká verejnosť v celom Uhorsku prvýkrát informovať o svojej činnosti, názoroch i plánoch, navyše sa na ich stránkach formoval aj prvý, ešte skromný politický program slovenského národného hnutia.
S Bratislavou sa však nespájalo iba vytváranie slovenského politického programu ale aj začiatky samotnej slovenskej politiky. Na začiatku 40. rokov to boli hlavne študenti lýcea okolo Ľ. Štúra, ktorí razantne vystupovali proti silnejúcej maďarizácii, prejavujúcej sa nielen v nových zákonoch a publicistike, ale aj na pôde evanjelickej cirkvi. Výsledkom

petičnej akcie, ktorú zorganizovali v mene evanjelických Slovákov, bol slovenský prestolný prosbopis, ktorý adresovali v júni 1842 panovníkovi Ferdinandovi V. Druhýkrát došlo k politickému vystúpeniu predstaviteľov Slovákov na prelome rokov 1847 a 1848. Stalo sa tak vďaka Ľ. Štúrovi, ktorý na pôde dolnej tabule uhorského snemu, zasadajúceho na Michalskej ulici, požadoval likvidáciu stavovských privilégií a poddanstva ako aj zaručenie rečových práv Slovákov v nižších školách, úradoch a v cirkevnom živote. Aj keď Štúrovo mocenské zázemie bolo len symbolické, vďaka jeho snemovým vystúpeniam sa slovenská otázka prvýkrát prezentovala ako problém na pôde krajinského zákonodarného orgánu.

Počas revolúcie 1848/49 zažilo fakticky každé mesto v Uhorsku veľmi pohnuté mesiace. Bratislava, kde revolučné zmeny v krajine začínali, nebola výnimkou. Veď práve v nej zasadajúci snem prijal v marci 1848 zákony, ktoré uzavreli éru feudalizmu a poddanstva, posilnili štátnu suverenitu Uhorska (samostatná vláda v čele s bratislavským rodákom L. Batthyánym so širokými kompetenciami), ktoré však potvrdzovali výlučnosť maďarčiny vo verejnom živote. Tieto zákony 11. apríla signoval v Primaciálnom paláci kráľ Ferdinand, krátko na to uhorská vláda a snem presídlili z Bratislavy do Pešťbudína. Tak sa definitívne zavŕšilo prenášanie centra krajiny z Bratislavy do tohto dvojmestia. V marci a apríli prežívala bratislavská spoločnosť chvíle eufórie z novej slobody, veľkorysé zhromaždenia a slávnostné reči, ale aj prvé mráčiky - silné protižidovské pogromy. Slovenské aktivity sa z Bratislavy po odchode Štúra do Viedne

vytratili, preniesli sa buď na slovenský vidiek alebo do Viedne a Prahy.
Aj v Bratislave sa odrážalo rastúce napätie medzi prívržencami uhorskomaďarskej a cisárskej moci. Po jeho vyhrotení uskutočnila cisárska armáda intervenciu do Uhorska. Bratislavu obsadila na konci decembra 1848 a odvtedy bola natrvalo pod správou cisárskej Viedne. Stalo sa východiskom obnovovania "poriadku" a jej moci v celej krajine. Dočasne v nej sídlili najmä v máji a júni 1849 vojenské velenie v Uhorsku v čele s J. Haynauom a cisársky civilný komisár v Uhorsku Geringer. Bratislavčania priniesli aj politické obete, keďže tak viedenská ako aj peštianska moc nechali popraviť viacerých Bratislavčanov ako svojich odporcov. Fakt, že Bratislava bola v cisárskych rukách umožnil, aby hrala v slovenskom pohybe v lete a jeseni 1849 opäť významnejšie miesto. V nej dostalo viacero Slovákov od Geringera poverenie vykonávať úlohu ľudových dôverníkov - smeli pôsobiť verejne v slovenských regiónoch v duchu cisárskej politiky. (Rapant, s. 115-117) Slovenskí vlastenci aj v tom videli náznak uznania legitimity slovenských požiadaviek. V bezprostrednej blízkosti Bratislavy, konkrétne v Stupave a Rači, sa formovala tretia slovenská dobrovoľnícka výprava. A nakoniec v tomto meste bol aj neveľký zbor 21. novembra rozpustený, čím sa urobila bodka za slovenským, nie príliš úspešným ozbrojeným vystúpením v revolúcii. Rozpustenie asi dvojtisícového zboru na Firšnáli (dnes Námestie slobody) malo slávnostný priebeh, ale na slovenské politické ambície nemalo žiaden pozitívny dosah. Mesiac predtým sa v Bratislave sústredili obrovské vojenské sily, tak cisárske ako aj ruské - takmer 100 000 vojakov a asi 20

000 koní.

Bratislava hrala v slovenskom národnom hnutí medzi rokmi 1780 a 1848 významnú úlohu, väčšinu z nich dokonca úlohu centra. Toto centrum však malo v Bratislave skromné zázemie. Nositeľom slovenskej národnej idey bola úzka elita, najmä študenti, niekoľko profesorov a intelektuálov. Ich aktivity neprekračovali úzke prostredie, boli málo okázalé a stáli na okraji oficiálneho dobového diania, vrátane bratislavskej, prevažne nemeckej verejnosti. Slovenské kultúrne i politické aktivity mali polodisidentský charakter, v Bratislave dokázali osloviť či názorovo ovplyvniť popri študentoch iba malé skupiny kultivovanejších remeselníkov a obchodníkov slovenského pôvodu.
Aj v desaťročiach po roku 1850 sa mnohé slovenské aktivity spájali s Bratislavou, nehrali však už v slovenskom národnom živote takú dôležitú rolu. Napomohlo to aj to, že slovenská vlastenecká spoločnosť presunula svoje centrum do Martina, kde dokázala osloviť už aj širšiu verejnosť. Zmenilo sa však aj postavenie samotnej Bratislavy. Z druhého centra Uhorska v polovici 19. storočia sa prepadla na jedno z jeho dôležitých provinčných miest. Aj keď jej hospdársky, sociálny a urbanistický rozvoj bol badateľný, v porovnaní s Budapešťou, Viedňou či Prahou viac menej stagnovala. Menil sa aj národný obraz Bratislavy - jej nemecký ráz slabol natoľko, že na začiatku 20. storočia v nej nadobudol prevahu maďarský charakter. Do dejín Slovákov sa Bratislava vrátila ako ich dôležité centrum opäť po roku 1918. Toto viacetnické mesto, v ktorom začal silnieť slovenský element, sa vtedy stalo hlavným mestom Slovenska.

Literatúra:

Béder, J.: Spoločnosť česko-slovanská a Slovanský ústav v Bratislave v rokoch 1835--1840. In: Sborník štúdií a prác Vysokej školy pedagogickej v Bratislave. Zväzok 1, zošit 1. Bratislava 1957, s. 3--80

Bokes, F.: Bratislava v historických črtách. Bratislava 1958

Čaplovič, J.: Bratislavské lýceum a slovenské národné obrodenie 1780-1830. In: K počiatkom slovenského národného obrodenia. Bratislava 1964, s. 285--302

Dejiny Bratislavy. Bratislava 1982

Horváth, P.: Anton Bernolák. Pôvod a osudy jeho rodiny. Život a dielo. Bratislava 1998

Houdek, I.: Bratislava v revolučných rokoch 1848-1849. In: Bratislava, 5, 1970, s. 169--198

Hučko a kol.: Bratislava a počiatky slovenského národného obrodenia. Dokumenty. Bratislava 1992

Hurban, J. M.: Život zvoniaci činom. Život a dielo v dokumentoch. Martin 1987

Kollár, J.: Pamäti z mladších rokov života. Bratislava 1972

Kowalská, E: Tradície študentských revolt na bratislavských vyšších školách. In: Ľudovít Štúr v súradniciach minulosti a súčasnosti. Martin 1997, s. 40--47

Majtán, M.: Ján Kollár, P. J. Šafárik a štúrovci - a názov Bratislava. Slovenská archivistika, 31, 1996, č. 2, s. 48--60.

Morava J.: Palacký. Čech - Rakušan - Evropan. Praha 1998

Rapant, D.: Slovenské povstanie roku 1848/49. I.-V. Martin - Bratislava, 1937-1972

Sopušková, A.: Bratislava - centrum slovenského národného obrodenia. Metodické centrum mesta Bratislavy 1996

Súčasníci o Ľudovítovi Štúrovi. Rozpomienky, zprávy a svedectvá. Zost. J. V. Ormis. Bratislava 1955

Šášky, L.: Učebné texty pre vlastivedných sprievodcov po Bratislave I-II. Bratislava 1985, 1987
Špiesz, A.: Bratislava v 18. storočí. Bratislava 1987

Vyvíjalová, M.: Juraj Palkovič (1769-1850). Bratislava 1968

Živá voda. Pamätnica k 150. výročiu štúrovskej vychádzky na Devín. Zost. D. Machala. Bratislava 1986.

Bratislava vo včasnom stredoveku

Tatiana Štefanovičová

Bratislava vďačí za svoje intenzívne osídlenie od najstarších čias výhodnej zemepisnej polohe v priestore tzv. Bratislavskej, alebo Devínskej brány. Nachádza sa neďaleko sútoku riek Moravy a Dunaja, na konci prirodzenej úžiny, ktorú tvorili výbežky Malých Karpát v podobe hradných výšin Devína a Bratislavy na jednej strane a výbežky Litavského pohoria v podobe Braunsbergu a Hainburgu na druhej, rakúskej strane. Od pradávna tadieľ prechádzali významné obchodné cesty - severojužná, tzv. jantarová a východozápadná, podunajská.

Možno povedať, že počiatky mesta majú svoj zárodok už kdesi v dobe, keď na území dnešného mesta sídlili Kelti, ktorí tu vytvorili centrálne opevnené sídlo - oppidum. V časoch, keď sa hranica Rímskej ríše posunula na Dunaj, od prelomu letopočtu, ležala Bratislava tesne nad touto hranicou. Dokladá to menší vojenský tábor - castellum, ktorý odkryli na území dnešných Rusoviec, na južnej strane Dunaja, ale vysunuté rímske vojenské stanice bole aj na Devíne a civilná vila v katastri mestskej časti Dúbravka. Po páde Rímskej ríše a doznievaní tzv. veľkého sťahovania národov začali na územie Slovenska a teda aj Bratislavy prenikať Slovania. Usadili sa neďaleko spomenutej rímskej vily, kde sa našlo menšie pohrebisko so žiarovými hrobmi, ale aj sídlisko, so zahíbenými jednoduchými príbytkami.

Krátko po príchode Slovanov na počiatku 6. storočia začali prenikať do Karpatskej kotliny ďalší noví obyvatelia - kmene avarských a bulhárskych nomádov. Písomné pramene hovoria o príchode Avarov v rokoch 567/8. Avari spočiatku podnikali bojové výpravy najmä proti Byzantskej ríši, no po porážke pri Konštantinopoli sa okolo polovice 7. storočia v Karpatskej kotline usadili. Vytvorili ríšu na čele s kaganom, ktorú zničil až po dvesto rokoch, koncom 8. storočia Karol Veľký. Po Avaroch ostali na území dnešnej veľkej Bratislavy pamiatky predovšetkým na rozsiahlom pohrebisku v Devínskej Novej Vsi, na ktorom odkryli archeológovia vyše 900 hrobov.

Po páde Avarskej ríše sa vytvorili vhodné podmienky pre rozvoj slovanského obyvateľstva, ktoré skutočne krátko nato, v tridsiatich rokoch 9. storočia spojením moravského a nitrianskeho kniežatstva vytvorilo útvar v písomných prameňoch označovaný ako Veľká Morava. Bol to protofeudálny útvar, ktorý sa udržal necelých sto rokov a počas tohto obdobia sa v ňom vytvorila dobre vybudovaná svetská organizácia opierajúca sa o

opevnené sídla - hradiská. V priebehu 9. storočia sa na území Veľkej Moravy rozšírilo kresťanstvo, ktoré malo ku koncu 9. storočia tiež vybudovanú organizáciu s arcibiskupom a štyrmi biskupmi. Začiatkom 10. storočia však ríša podľahla novému náporu nomádskych kmeňov, tentoraz Maďarov, ktorí využili aj nezhody medzi nástupcami Svätopluka, po jeho smrti a ríšu zničili.

V priebehu tohoto vývoja hrala Bratislava významnú úlohu. Predovšetkým to bol Bratislavský hrad, ktorý bol v 9. storočí opevnený mohutnou drevozemnou hradbou a na jeho vrchole postavili malý kamenný dvojpriestorový palác. Východne od paláca vznikla okolo polovice 9. storočia rozmerná kamenná sakrálna stavba. Mala pôdorys trojlodia, na nešťastie sa však jej východná časť nezachovala v dôsledku neskorších terénnych úprav hradného kopca. Okolo kostola, ktorý interpretujeme ako baziliku, sa v 9. storočí pochovávalo. Bola postavená do veľkej miery zo sekundárne použitého rímskeho stavebného materiálu, predovšetkým z tehál s kolkami rímskych légií, ale aj z kamenných článkov, ktoré naznačujú možnosť existencie takejto stavby niekde v blízkom okolí. Bazilika bola omietnutá a zdobená maľbami, ich fragmenty sa našli v dosť veľkom množstve a svedčia o použití figurálnych motívov. Po jej zániku, pravdepodobne súčasnom so zánikom Veľkej Moravy, hrad nestratil svoj význam ani v cirkevnom, ani vo svetskom živote. Na mieste baziliky bola postavená nová, ktorá čiastočne rešpektovala starší pôdorys a okolo nej sa pochovávalo od začiatku 11. až do začiatku 13. storočia. Z hľadiska svetskej funkcie sa hrad stal komitátnym hradom vznikajúceho Uhorského kráľovstva.

Hradná pevnosť mala svojhe zázemie v 9. storočí. Bola to predovšetkým podhradská osada na východnom svahu hradného kopca. V tomto smere mal hrad aj svoje predhradie s opevnením. Z osady sa zachovali zvyšky zahíbených príbytkov v priestore medzi západným mestským hradobným a parkanovým múrom. Vzhľadom na zastavanosť mesta neskôr v stredoveku je obraz o pôvodnom slovanskom osídlení len mozaikovitý. Predsa však o jeho intenzite svedčia viaceré nálezy. Pri výskume objektov voľakadejšej Academie Istropolitany na dnešnej Ventúrskej ulici sa našiel v studni hromadný hrob obložený železnými sekerovitými hrivnami z 9. storočia. Neďaleko odtiaľ, na Panskej ul. pri výskume suterénu Pálffyho paláca sa našli ďalšie kostrové hroby a v ostatných rokoch sa časť pohrebiska z 9. storočia našla na Uršulínskej ul. pri výskume pred výstavbou podzemných garáží. Všetky nálezy svedčia o tom, že opevnený hrad mal svoje hospodárske zázemie práve na území neskoršieho jadra stredovekého mesta, ktoré však svojou zástavbou mnohé stopy staršieho osídlenia zničilo.

V 9. storočí boli osídlené aj viaceré polohy dnešnej veľkej Bratislavy. Predovšetkým to bol hrad Devín, ktorý bol tiež už v 9. storočí opevneným centrom a sídlom veľmoža. Svedčí o tom jednak intenzívne osídlenie v podobe zahíbených príbytkov na hradnej výšine, ale aj sakrálna stavba na hrebeni hradného kopca, ktorá má neobvyklý uzáver - svätyňu, v podobe trojlístku. Bola postavená tiež zo sekundárne použitého rímskeho sttavebného materiálu, omietnutá a zdobená maľbami. O jej používaní v 9. storočí svedčia aj hroby odkryté na južnej strane kostola. Prístup od severozápadu k celému komplexu bratislavskej brány chránili dve menšie hradiská na upätí Devínskej Kobyly, ktoré vznikli tiež v 9. storočí. Intenzívne osídlenie územia Devína dokladajú tiež viaceré pohrebiská, mimo opevneného areálu. Nachádzajú sa na úpätí Devínskej Kobyly, v záhradach obce Devín. Inventár z hrobov poukazuje na jednoduchšie obyvateľstvo, ktoré nepatrilo k vládnucej vrstve. V masíve vrchu Devínska Kobyla sa podarilo odkryť sklársku pec, ktorá dokladá výrobu skla v tejto oblasti v 9. storočí.

Priestor medzi Devínom a Bratislavou bol tiež v 9. storočí osídlený. Dokladá to menšie pohrebisko odkryté v priestore dnešnej botanickej záhrady. Jeho chudobné vybavenie naznačuje, že ho používali obyvatelia rybárskej osady pre Dunaji. Ďalšie náznaky osídlenia sa našli v lokalite Lamač, v polohe Kutity, kde odkryli zahĺbený príbytok.

Záverom možno zhrnúť, že územie Bratislavy patrilo k významným častiam Veľkej Moravy, kde najmä Bratislavský hrad mal úlohu centra svetskej aj cirkevnej správy a hrad Devín tvoril opevnené predpolie, ktoré oblasť chránilo predovšetkým od západu a severozápadu. Tieto dve lokality sú okrem Nitry, jediné, ktoré sú zaznamenané v súdobých písomných prameňoch, čo ich význam podčiarkuje. Devín sa spomína k roku 846 ako Dowina vo Fuldských letopisoch v súvislosti s kniežaťom Rastislavom, Bratislavu zase uvádzajú salzburské letopisy ako Bressalausburch k roku 907, keď sa pri ňom odohrala hrozná bitka Bavorov proti Maďarom, v ktorej boli Bavori porazení.

Ján Zambor

Žalm a žalmickosť u Ivana Krasku a v slovenskej poézii 20. storočia

1

Na spätosť lyriky Ivana Krasku s biblickými žalmami v súvislosti s jeho básňami *Solitudo* a *Jehovah* upozornil už básnikov prvý monografista Rudo Brtáň (1933, s. 93, 95), pričom o druhej básni priamo písal ako o "žalme" (s. 95), ale z ďalších, i sumarizujúcich interpretácií žánrového rozmeru autorovej poézie žalm takmer alebo aj celkom vypadol. Možno to pripísať najmä na vrub potláčania i vynechávania všetkého, čo malo niečo spoločné s náboženstvom v období socializmu (svetlou výnimkou medzi kraskológmi je Michal Gáfrik, ktorý religiózne a v rámci nich biblické rozmery autorovej tvorby interpretoval a neskresľoval - 1965, s. 132 - 202). Literarizovaným žánrom, ktoré pôvodne boli iba žánrami náboženskej literatúry, sa vtláčala stigma vývinovej prekonanosti; s takýmto názormi sa stretneme i dnes. Nedoceňuje sa i zamlčiava línia hodnotovo výraznej európskej poézie 20. storočia so spirituálnym rozmerom, ktorej tvorcami boli veľkí básnici.

Žalm je archetypálnou formou básnickej modlitby, ktorej podstatou je dialóg človeka s Bohom (o básnickej modlitbe pozri Kulakowska, 1996). Popri zakladajúcej modlitebnosti sú konštitutívnymi činiteľmi tohto nelineárneho, zloženého, univerzálneho žánru aj také protiľahlé vlastnosti, ako hymnickosť a elegickosť, hodnotový superficit a deficit (s týmito termínmi v genológii pracuje Zajac, 1990, 117 - 139), ľudský vzostup a pád, zbožnosť a hriešnosť, ktoré sú napriek rozličnej proporcionalite často prítomné na ploche jedného textu; so žalmom sa okrem iného spája otvorené, slobodné sebavyjadenie subjektu, existenciálna naliehavosť a dramatizmus

(porov. Šabík, 1992, s. 5). Výrazom viacrozmernosti žalmu je napríklad zistenie biblistov, že žalospevné žalmy obsahujú šesť fixných prvkov, ktoré sa "vyskytujú v podstate vo všetkých": 1. oslovenie Boha, 2. predstavenie sťažnosti (ťažkosti), 3. vyjadrenie dôvery Bohu, 4. prosba o vyslobodenie z nepriaznivej situácie, 5. uistenie sa o vyslobodení, 6. vyjadrenie chvály Boha (Fee, G. D. - Stuart, D., 1997, s. 174 - 175). Rovnako ako pri charakteristike biblických aj pri interpretácii literarizovaných žalmov sa ako jeden z prvých krokov vynára úloha určiť ich dominantu a s ňou súvisiacu subžánrovú príslušnosť, na ktorú sa viažu isté invariantné prvky.

V prvej časti tejto štúdie mi pôjde o uhradenie dlhu voči Kraskovej žalmickej lyrike. Za žalmy v jeho tvorbe pokladám básne: *Solitudo, Poznanie, Jehovah, Kritika (Z reči v nížinách) a Záznam z 8. novembra 1921 (Pamiatke Hviezdoslavovej)*. Tieto texty nemajú v autorovej poézii okrajové postavenie; uveďme aspoň nijako nie vonkajškový fakt, že básňou *Solitudo* sa otvára jeho prvá zbierka *Nox et solitudo* a *Kritikou* sa zas uzatvára kanonizovaná verzia jeho druhej zbierky *Verše* (prvý raz vyšla v jej druhom vydaní z roku 1936).

Kraskova báseň *Solitudo* má spojitosť so starozákonnými kajúcnymi žalmami. V *Solitudo* rovnako ako v *Knihe žalmov* je Boh na strane "úbohých a ponížených", je ich Bohom. V Kraskovej žalmickej modlitbe nachádzame invokáciu Boha, pokornú úpenlivú prosbu o milosrdné vypočutie, jeho chválu, ale niet v nej dôvery či presvedčenia a pocitu istoty vo vypočutie ako v starozákonných žalmoch. Metonymiu "veľké mlčanie" aj na pozadí podzemného miesta "hrozného ticha", ríše mŕtvych, šeólu v *Žalmoch* môžeme chápať ako obraz smrti. Kraskov lyrický subjekt sa k Bohu obracia preto, lebo sa bojí budúceho súdu, a teda večného zatratenia po smrti. Toto naliehavé existenciálne volanie úbohého o pomoc, zjavujúce sa v modifikovanej podobe aj

v Kraskovej básni *Zmráka sa...*, má u slovenského básnika trochu inú motiváciu ako v dávnych žalmických textoch. V starozákonných žalmoch sa učenie o vzkriesení a o večnom živote ešte nevykryštalizovalo (porov. *Nový biblický slovník*, 1996, s. 1171; Heriban, 1995, s. 1002; tiež poznámky k žalmu 6 in *Sväté písmo, Starý zákon* 2, 1991, s. 719). V básni *Solitudo* je už prítomná aj kresťanská tradícia - explicitne na mieste, kde sa o lyrickom subjekte - "nepatrnosti biednej medzi všetkým tvorstvom" povie, že "nikdy nezvonila slávne Resurrexit". Subjekt si teda vyčíta neúčasť na liturgii zmŕtvychvstania, vzkriesenia. V danom kontexte však tento motív v súvislosti s výčitkami pre neprejavenú solidaritu s "uhnetenými" nadobúda aj symbolický význam neprispenia k národno-sociálnemu oslobodeniu vlastného národného spoločenstva.

So *Žalmami* báseň súvisí aj výrazovým habitom: vysokou vznešenou štylizáciou a príznačnými štylémami, topickou invokáciou a prosbou o vypočutie modlitby, základnou kompozičnou osnovou (najmä rámcovaním variantného motívu), charakteristickou lexikou a obrazmi (predovšetkým obrazom zápalnej obete), intonačnou výstavbou, syntaxou s postpozíciou zhodného prívlastku, antinomickosťou, ktorú básnik veľmi účinne vystupňoval do oxymorickosti, nerýmovaným rôznoslabičným veršom (Kraskovo jambické riešenie podporuje vertikálne smerovanie básne), tendenciou k synonymickej a syntaktickej paralelickosti veršov, zdôraznenou eufonickou usporiadanosťou a v rámci nej aliteráciami, uplatňovanými v hebrejskej poézii i v žalmoch (porov. Ehrlich Osu, 1977, s. 383).

Skúmanie Kraskovej básnickej tvorby vedie k poznaniu, že pri jej vzniku pôsobili viacsmerné podnety. Pokiaľ ide o *Solitudo*, výrazným impulzom tu bola aj žalmická báseň Karla Hlaváčka *Modlitba* z jeho zbierky *Pozdě k ránu* z roku 1896 (komparáciu týchto básní pozri: Zambor, 1981, s. 28 - 54).

Kajúcnym žalmom, ktorý však už nevykazuje také podobnosti so starozákonnými žalmami ako *Solitudo* (celkom chýbajú hneď invokácie s prosbou adresovanou Bohu), je aj Kraskova báseň *Poznanie* s podtitulom *K Bohu*, v ktorej sa lyrický subjekt obviňuje z možných minulých najstrašnejších previnení, ba zločinov, spáchaných pod "pláštikom nevedomia", aby v závere konštatoval svoju kladnú premenu: "Dnes pútnikom som scela inej dráhy..." Lyrický subjekt sa však neuchádza o Božiu ochranu na novej ceste, ako sa s tým stretávame v *Žalmoch*, chce po nej ísť sám, chce sa sám, uvedomujúc si Božie prikázania (bez "pláštika nevedomia", "nahý"), pokúsiť obstáť pred Bohom ("len nehľaď na ňu, Pane, nehľaď - / ja oddnes kráčať musím po nej nahý...").

Kraskov obraz "nepatrnosti", "úbohosti" individuálnej ľudskej existencie, ktorú napríklad v básni *Aminke* metaforicky usúvzťažňuje so "šírou, sivou, mútnou kalužou", má paralelu v starozákonných žalmoch, ale svojím hyperbolizovaným zobrazením súvisiacim s hyperkritickou kajúcnosťou má istú analógiu aj v poézii slovenských barokových básnikov parafrázujúcich kajúcne žalmy a žalmické motívy (porov. Krčméry, 1976, s. 227; Slavkovská, 1977, s. 17; Zambor, 1997, s. 19).

Žalospevným žalmom je Kraskova báseň *Záznam z 8. novembra 1921 (Pamiatke Hviezdoslavovej)*, pričom sa v nej výrazne uplatňuje aj ďakovný žalmický rozmer. Autor ňou reaguje na Hviezdoslavovu smrť. V básni zaznieva "žaloba trúchla", s ktorou pred Pána predstupuje "mlčiaci" ľud, a vďačnosť Bohu, že v čase národnej neslobody mu dal básnika so "slovom zápalným, čo v štyri strany sveta zneje za ľud mlčiaci velebnou velepiesňou života, hlásajúcou, čo ľud ten zamlčal"; nad básnikovo "zmôknutie" Krasko stavia fixovanosť jeho "reči", jeho básnického diela. Kraskova báseň má intertextový vzťah nielen k biblickým žalmom a biblickému jazyku, ktorý v novom použití

revitalizuje, ale aj k Hviezdoslavovej poézii, osobitne rezonuje s cyklom *Žalmy a hymny*, s ich elegickým a hymnickým pólom. Citát z Tranoscia "Pane dnů a pane nocí našich", ktorým sa Kraskova báseň otvára, je v preklade do slovenčiny aj u Hviezdoslava v *Žalme žaloby*: "Pane dní a pane nocí". Graficky kontinuálne uvádzané odseky Kraskovho *Záznamu*, ktorý literárna história chápe ako báseň v próze (Gáfrik v komentári v *Súbornom diele Ivana Krasku*, 1966, s. 471), sú inšpirované biblickými versetmi.

Napojenosťou na žalospevnosť a najmä na kajúcnosť starozákonných žalmov nadobúdajú Kraskove duševne tenzívne, emotívne vypäté, dramatické "zúfajúce kviľby duše" (*Na cmiteri*) ďalší hôbkový rozmer, aktualizujú aj kontext starých žalmov. V básni *Na nový rok* Krasko pomenovanie *žalmy* príznačne rýmuje so *žiaľmi*: "Je šedé nebo, zdá sa smútiť / sťa oko s nevyplakanými žiaľmi... / Ja sám som, dumám, dumám / a vietor za oblokom tiahle spieva žalmy". Ukazuje sa, že žalospevnosť je pre slovenské žánrové povedomie literarizovaného žalmu základná. Krasko je však nielen kajúcnym a žalospevným, ale aj zaklínacím a sapienciálnym (múdroslovným) žalmistom.

Báseň Jehovah je zaklínacím žalmom, teda žalmickým subžánrom (termín subžáner v spojitosti so žalmom a inými žánrami používa španielska literárna teória - porov. Estébanez Calderón, 1996, s. 962), ktorého paralely, z kresťanského hľadiska neraz vnímané ako kontroverzné (opačné stanovisko prezentuje Heriban, 1995, s. 999), nachádzame v *Knihe žalmov*. Boh, na ktorého sa subjekt obracia, nie je "milosrdný" Boh básne *Solitudo*, ale "hrozný Jehovah" "bez milosrdenstva", Jehovah pomsty, krutého trestu, dokonca až fyzického vyhladenia spoločenstva, s ktorým je básnik nespokojný, a jeho večne hanobenej pamiatky: "nech šibeň miesto kríža zdobí jeho cmiter / a pamäť jeho nech je hanobenou večne". Na rozdiel od biblických žalmistov, ktorý najkrutejší trest

privolávali na nepriateľov, ho slovenský básnik privoláva na "vlastné plemä" - na vlastný národ, "nechce-li vedieť, že sa pripozdieva, / že z chmúrnej túrni poplašný zvon hučí -" Báseň je vzburou inak pasívneho Kraskovho subjektu proti pasivite vlastného národa a proti jeho dejinnému zaostávaniu. Toto krajne záporné postavenie slovenskej nacionálno-sociálnej otázky paradoxne vyznieva aktivizujúco (Zambor, 1997, s. 20).

Výraznou paralelou ku Kraskovej básni, presnejšie k jej 7. až 26. veršu, je žalm 109, osobitne jeho 6. až 15. verset. Uveďme blízke pasáže zo starozákonného žalmu v prebásnení Milana Rúfusa a z Kraskovho literarizovaného žalmu:

Postav nad neho tyrana,
žalobca nech mu stojí po boku!
Nech ako vinník vyjde zo súdu,
modlitbu nech mu počítajú za hriech.
Čím menej nech je jeho dní!
Iný nech vymení ho v úrade!
Synovia jeho kiež by osireli,
kiež vdovou bude jeho manželka!
Nech žobrú mu a túlajú sa synovia,
odohnaní od svojich zrúcaním!
Nech všetko poberie mu veriteľ,
cudzí nech kradne jeho majetok!
Nech mu už nikto neukáže priazeň
a zmilovanie jeho sirotám!
Buď vyplienené jeho potomstvo
a jeho meno vytreté až do druhého kolena!
Nech viny jeho otcov v pamäti má Boh!
Hriech jeho matere nech nie je prikrytý!

Nech má ho Pán Boh stále na očiach,
i spomienku naň nechže vymetie!

Nech trvalým mu stonom penia ústa;
nech otrokárom nesie požehnanie
modlitba jeho chorej, plochej hrudi;
nech potom jeho cudzie moknú role;
švihárom zrezaný chrbát mu
nech doživotne hnusné nosí bremä;
zbabelá ruka jeho večne
nech prosí o chlieb z vlastnej práce;
nech vodstvo riek mu zhorkne na blen žravý
a skyva stuhne na žulový kameň;
nech starcovia mu nepoznajú úcty
a kliatbou nech sú zaťažené deti;
vytrhni lásku zo sŕdc jeho žien
a naplň mu ich nenávisťou zlostnou;
nech matka žiadna pevca nezrodí mu,
čo slzy krvi stieral by mu z líc;
nech opusteným zmiera vedľa cesty
a v sirý hrob nech okovy mu zvonia;
nech šibeň miesto kríža zdobí jeho cmiter
a pamäť jeho nech je hanobenou večne:

Krasko túto pasáž starozákonného žalmu veľmi voľne parafrázuje. Miera transformácie textu je značná, básnik ho naturalizuje (zdomácňuje) a dopôňa o nové motívy a významy. V zásade zachováva dvojdielnosť, v danom prípade dvojveršovosť versetov (biblický verset má však tiež niekedy aj tri alebo štyri časti) a tendenciu k synonymickému paralelizmu jeho členov. Texty okrem iného spája aj

ich organizácia na základe syntakticko-intonačného paralelizmu posilňovaného anaforickým "nech".

Obdobnú veršovú organizáciu vychádzajúcu z biblického versetu má aj báseň *Poznanie* a - ako som už naznačil - (pravda, v menšej miere) aj *Solitudo*. Tieto tri Kraskove básne sú napísané dlhším nerovnakoslabičným jambickým veršom, pričom rozkmit v počte slabík jednotlivých veršov nie je výrazný. Básne *Solitudo* a *Jehovah* sú nerýmované, báseň *Poznanie* je nepravidelne rýmovaná. Žalmický paralelizmus v Kraskových básňach je súčasťou jeho systému opakovania výrazu, ktoré, podobne ako v poézii Karla Hlaváčka, konotuje najmä jednotvárnosť či monotónnosť bytia, charakteristickú aj pre poéziu *Žalmov* (porov. Mukařovský, 1948, s. 230 - 231).

Intertextový vzťah Kraskovej básne *Jehovah* k Hviezdoslavovej poézii vyznačil Stanislav Šmatlák, pričom charakterizoval aj vývinový posun Kraskovho postoja: "Kraskova báseň ,Jehovah´ (1906) má ako pozadie celkom jasne žalmickú poéziu Hviezdoslavovu, jej tragickú a vzdorujúcu črtu. Čo je v tejto básni oproti Hviezdoslavovi nové, to by bolo možné nazvať hôbkou *domyslenia* tragického stavu národného bytia a hôbkou zúfalstva, znásobujúceho básnikov vzdor, jeho revoltu proti tejto tragike" (1961, s. 418). Dodajme, že Kraskov *Jehovah* vykazuje isté spojitosti nielen s Hviezdoslavovým cyklom *Žalmy a hymny*, ale napríklad aj s jeho básňou *Ó, prečo som nie víchrom*, ktorá je tiež básňou zúfalého hnevu, zaklínacím žalmom sui generis, kde trestajúcim nemá byť Boh, ale sám básnik túžiaci byť živlom víchra, mora a sopky (porov. Zambor, 1999, s. 3). Napokon s Hviezdoslavovou poéziou Kraskovu báseň *Jehovah* spájajú jej výrazové vlastnosti, najmä rétorickosť a expresívnosť.

V Kraskovej žalmickej lyrike má významné miesto báseň *Kritika (Z reči v nížinách*), ktorú by sme mohli označiť za

sapienciálny žalm. V *Knihe žalmov* sa mnohé zo žalmov tohto typu začínajú formulou "Blažení..." (Heriban, 1999, s. 908). V Kraskovom žalme sa toto pomenovanie strieda s pomenovaniami "Blahoslavení" a "spasení". Krasko v básni nadväzuje najmä na novozákonnú *Reč na vrchu* (Mt 5, 1 - 11, L 6, 20 - 26), ktorej úvod má žalmický ráz. Podnázov básne *Z reči v nížinách* oproti *Reči na vrchu* signalizuje nielen priestorovú zmenu, ale je aj gestom pokory - reč totiž v Kraskovej básni neprednáša Ježiš, ale básnik. Krasko vychádzajúc z ducha *Svätého písma* a inej kresťanskej náboženskej literatúry, napísal vlastné blahoslavenstvá. Pokiaľ ide o paralely, napríklad v treťom blahoslavenstve z *Reči na vrchu* čítame: "Blažení tichí, lebo oni zdedia zem!"; obdoba tohto výroku sa nachádza v starozákonnom žalme 36; v litániách k Duchu Svätému objavíme vetu: "Duchu Svätý, z ktorého plnosti sme všetci prijali, nauč ma mlčať a vedieť prehovoriť v pravý čas!" Kraskovu *Kritiku* vnímame nielen ako báseň o Božom Slove, ale aj o básnickom slove. Básnikova formulácia nevyhnutnej spätosti autentického hovorenia s mlčaním poukazuje na autorov výrazný eticizmus a je podstatným rozmerom jeho estetiky ticha či mlčania. Na Kraskovu etickú prísnosť, ba rigoróznosť poukazuje aj sám názov básne.

Krasko v *Kritike* bezprostredne nadväzuje na výrazový model novozákonných blahoslavenstiev. Uplatňuje a rozvíja však iba prvú časť ich opakujúcich sa formúl, druhú časť začínajúcu sa spojkou *lebo* nevyužíva (porov. napr. "Blažení chudobní duchom, lebo ich je Kráľovstvo nebeské" - "Blahoslavení sú, ktorí hovorili / a nepovedali viac, než čo povedať mohli vo dňoch sviatočných"). Podobne ako v Lukášovej verzii *Reči na vrchu* slovenský básnik uvádza aj antinomickú časť o "zatratených", neobíduc ani charakteristickú biblickú vetnú príslovku "beda". Inak v básni využíva paralelizmy charakteristické pre žalmy

a hebrejskú poéziu: syntaktické (okrem pozičnej ekvivalencie syntaktického modelu súvetí za znienku stojí aj ekvivalencia postpozícií zhodného prívlastku), antinomické a synonymické, resp. syntetické (o paralelizme v hebrejskej poézii pozri napr. Heriban, s. 1999, s. 773 - 774).

Báseň sa člení na dvojveršové a v dvoch prípadoch trojveršové podcelky, ktoré sú vlastne biblickými versetmi. Pritom rozčlenenie dvoch versetov do troch veršov ("Nebude odpustené takým, / ktorí boli povolaní hovoriť Slovo posvätené, / ale mlčali v čas Hodov božích"; "A blažení sú iba tí, / čo v chrámoch zbožne poslúchajú Slovo posvätené / a vídajú záblesky Jeho") nie je motivované prvotne sémanticky a syntakticky, ale priveľkým možným rozsahom verša utvoreného z prvých dvoch veršov. Členenie básne na odseky zodpovedá paralelizmom a versetom iba v prvom, druhom a piatom odseku, tretí a štvrtý odsek obsahuje dva paralelizmy a versety. Špecifikom básne v rámci Kraskovej žalmickej poézie je, že neráta s pravidelnou tonickou ani s relatívne regulovanou sylabickou organizáciou.

Kraskova báseň *Kritika* znamená v rámci jeho tvorby vyvrcholenie tendencie k solemnosti a k liturgickosti poézie, k jej vysokému chápaniu.

2

V ďalšej časti štúdie sa pokúsim o orientačné zmapovanie žalmu a náčrt jeho problematiky v slovenskej poézii po Kraskovi. Môj prieskum má charakter prvého sondovania a nerobí si nárok na úplnosť obrazu. Pritom dbám na to, aby som uvádzal iba texty, ktoré majú akceptovateľnú umeleckú platnosť.

Znalec tvorby Martina Rázusa Michal Gáfrik v autorovej žalmickej poézii upozorňuje najmä na cyklus *Žalmy* zo zbierky *Z tichých i búrnych chvíľ* (1918) a na báseň *Apokalypsa* zo zbierky *To je vojna!* (1919; Gáfrik, 1999, s. 25).

Štefan Krčméry, u ktorého je duchovný rozmer integrálnou súčasťou jeho poézie, má v zbierke *Keď sa sloboda rodila* (1920) báseň s názvom *Žalm 126*. Prekvapujúce je, že nejde o parafrázu textu z *Knihy žalmov*, ale o prebásnenie s drobnejšími modifikačnými prvkami. V niektorých vydaniach *Svätého písma* sa tento žalm uvádza s podtitulom *Modlitba za národnú obnovu* (1991, s. 937 - 938). Tento podtitul Krčméry nepreberá, zastupuje ho významový kontext zbierky, tematizácia slovenského národného oslobodenia. Vo významovom kontexte Krčméryho knihy vnímame báseň symbolicky - návrat Izraelitov z babylonského zajatia chápeme ako oslobodenie slovenského národa.

Najtvorivejšie je prebásnenie na veršovej úrovni. Báseň má ten istý počet veršov ako predloha, kompozične sa ako ona člení na štyri podcelku po štyroch veršoch s dvojveršovými versetmi. Krčméry ju napísal daktylským veršom -vv-vv-vv-vv-vv / -vv-vv-vv- s rýmovým vzorcom abab, ktoré sa konotačne podieľajú na jej vysokej štylizácii.

Pôvodným textom inšpirovaným časťou novozákonnej *Reči na vrchu* (Mt, 5, 43-49, L 6, 27 a n.) je Krčméryho báseň z tej istej zbierky *Modlitba za nepriateľov,* ktorou reagoval na vzťah k Maďarom po vzniku samostatného česko-slovenského štátu. Text sa núka na porovnanie aj s básňou českého symbolistu Otokara Březinu *Modlitba za nepřátele* zo zbierky *Větry od pólů* (1897).

V kontexte témy tejto štúdie je významný básnik Emil Boleslav Lukáč. V jeho umelecky výraznej, v druhej polovici 20. storočia neprávom odsúvanej zbierke *Hymny k sláve*

Hosudarovej (1926) z básní s modlitebným charakterom za žalm možno označiť *Hymnu svetla*. Je to skladobne viacfazetová rozsiahlejšia báseň, kompozične už nie taká lineárna ako slovenské literarizované žalmy, ktoré vznikli pred ňou. Oproti nim ju charakterizuje aj rozšírenie básnického priestoru, s akým sa stretávame aj u iných slovenských básnikov dvadsiatych rokov 20. storočia. Básnik tu produktívne pretavuje podnety modernej francúzskej poézie, vrátane nového francúzskeho básnického spiritualizmu. Svojím moderným chválospevným (hymnickým) žalmom Lukáč vymaňuje našu žalmickú poéziu z pút značnej spútanosti výrazovými konvenciami a dáva jej nový moderný dych. Ako umelecky produktívne sa ukázalo aj to, že spirituálnu poéziu písal básnik intelektuálneho ustrojenia.

Lukáč je aj zostavovateľom dvojdielnej "antológie slovenskej poézie evanjelickej" *K výšinám* (1936), ktorá okrem inej spirituálnej poézie priniesla žalmickú básnickú tvorbu a obsahuje i kajúcne žalmy od samého Lukáča (*Nehodný...*), Vladimíra Roya (*Prijdi, Pane...*) či Jána Smreka (*Publikán*). Na antológii súčasne vidíme, že adresátom básnickej modlitby je vo väčšej miere ako Hospodin (Boh otec) Kristus.

Ďalším výrazným slovenským básnikom 20. storočia, ktorý sa nemenej ako Lukáč inšpiroval biblickým odkazom, je Valentín Beniak. V dvoch básňach sa uňho žalm zjavuje v názve: *Žalm* (*Kráľovská reťaz*, 1933) a *Malý žalm za Austriu* (*Bukvica*, 1938). Básni *Žalm* možno v *Knihe žalmov* nájsť paralelu v prvej žalospevnej časti mesiášskeho žalmu 22, resp. v žalospevnom žalme 88. Biblické žalmy rovnako ako Beniakov zobrazujú situáciu umierajúceho s výčitkou Bohu, že mu neprichádza na pomoc. Iný je záver starozákonného žalmu 22 a Beniakovho

žalmu. Ak sa v biblickom žalme volanie mení na vypočutie a poďakovanie, v Beniakovom žalme nastáva zmierenie sa s odchodom ("a takto je to dobre"). Beniak vychádza z významového gesta i z konkrétnych motívov a obrazov pretextov, z dvojitosti ich syntakticko-intonačnej výstavby, zo synonymickej a antinomickej paralelickosti členov versetov, využíva charakteristickú inverziu založenú na postpozícii zhodného prívlastku, výrazne však tlmí apelatívnosť a vôbec rétorickosť výrazu, volí vlastné veršové členenie svojho elastického, "hudobného" voľného verša, v ktorom hrajú dôležitú úlohu aj taktové zostavy, najmä na konci veršov či polveršov. Tento žalospevný žalm predstavuje Beniaka ako emotívne nezvyčajne účinného elegika.

Malý žalm za Austriu je príležitostná báseň reagujúca na okupáciu Rakúska fašistickým Nemeckom. Jediným žánrovým príznakom žalmu je tu elegickosť daná vedomím straty a žiaľom. Dôležité sú z tohto hľadiska najmä verše : "Za tvojím jasotom ja vidím žiale bez dna / rakúska ty noc hviezdna". Voľbou žalmického žánrového zaradenia básne v názve sa vlastne text usúvzťažňuje s celým zážitkovým dramatizmom, ktorý tematizujú žalospevné žalmy. Beniak sa tu spolieha na prevládajúce žalospevné žánrové povedomie biblického žalmu (podobne je to neskôr aj u iných slovenských básnikov, napríklad v básni Ivana Kupca *Tichý žalm varšavský* zo zbierky *Mušľa*, 1961 či v básni Vlastimila Kovalčíka *Žalm* uverejnenej v "zborníku protivojnovej poézie" *Do svedomia sveta*, 1972 - pravda, tento text v závere vyúsťuje do básnicky neúnosnej proklamatívnej rétorickosti). Beniakova báseň je inak výrazovo civilná, dokonca referentská, až faktografická, a neobsahuje nijaké ďalšie prvky a výrazové vlastnosti (napríklad pátos), ktoré by odkazovali na žalmy. Beniak touto básňou slovenský básnický žalm radikálne scivilnil a sekularizoval.

So žalmami sa stretáme u ďalších predstaviteľov nášho katolíckeho spiritualizmu (napríklad u Andreja Žarnova), osobitne v poézii básnikov zaraďovaných do katolíckej moderny. Modlitebný a v rámci neho žalmický rozmer sa zreteľne vynára aj v textoch knižného výberu z lyriky jej autorov *Katolícka moderna, Spomienka na anjela* (1994), ktorý zostavil Daniel Hevier (prináša básne Rudolfa Dilonga, Jána Harantu, Pavla Gašparoviča Hlbinu, Paľa Olivu, Janka Silana, Svetloslava Veigla a Gorazda Zvonického).

Hymnické a elegické ladenie lyriky Janka Silana, akokoľvek výrazovo nadľahčené (už autorovou spontaneitou), bez "ťažkého" žalmického rekvizitára, má koniec koncom žánrové východisko v žalmoch. Básnik, mimochodom, prekladal latinské kresťanské hymny a elegickú poéziu Rainera Mariu Rilkeho, čo spolu s modernou medzivojnovou lyrikou a osobitne modernou spirituálnou poéziou (Francisa Jamma, Jakuba Demla a i.) tiež podnetne pôsobilo na jeho pôvodnú tvorbu. Podobne ako v žalmoch u Silana elegické vyznieva v hymnické a hymnické sa prestupuje s elegickým, inak povedané básnik súčasne plesá a plače (porov. Zambor, 1998, s. 46). Silanov hymnus a elégiu spája so žalmami modlitebný rozmer. Celá autorova poézia sú vlastne rozhovory s Bohom. Báseň je tu ako v žalmoch modlitbou a piesňou, chválospevom a žalospevom. V Silanovej zbierke *Úbohá duša na zemi* (1948) zaznieva poloha žalmickej kajúcnosti, ktorou básnik reaguje na vojnovú deštrukciu človeka. Túto poéziu v niektorých pasážach vnímame ako akúsi paralelu kajúcnych prehovorov chóru zastupujúceho canterburské ženy v Eliotovej Vražde v katedrále. Christianizovaná žalmickosť je súčasťou Silanovej poézie tematizujúcej protitotalitný odpor, a to tak skladby *Svätoboj* zo začiatku štyridsiatych rokov (prvý raz vyšla časopisecky roku 1993), ako zbierky *Katolícke piesne z Važca* (výber z nej *Piesne z Važca* vyšiel roku 199O) s oslavou kresťanských mučeníkov z čias

komunistickej totality, kde spojenie elegického a hymnického má podobu kristovského spojenia utrpenia a spásy.

Takéto spojenie zaznamenávame aj v knihe ďalšieho predstaviteľa katolíckeho básnického spiritualizmu Štefana Sandtnera *Žalár môj žaltár* (1997), ktorý svoje básne explicitne označuje ako žalmy. Ide tu o väzenské žalmické básnické modlitby, ktoré vznikli "za mrežami v rokoch päťdesiatych v Leopoldove, Bratislave, v Ilave a na Mírove", vyznačujúce sa myšlienkovou dotovanosťou a solídnou básnickou kultúrou uplatňovanou na osnove klasickej sylabotonickej básne.

Ďalší rozvíjateľ katolíckeho básnického spiritualizmu Ján Motulko v modernejšie tvarovanom cykle *Fialové žalmy* v rovnomennej básnickej zbierke (1992) reflektuje bolestné prežívanie okupácie roku 1968 a následnej normalizácie po november 1989.

Spirituálny a v rámci neho žalmický rozmer poézie, ktorý bol u nás v rokoch 1948 až 1989 vytesňovaný z oficiálne vydávanej literatúry, rozvíjali aj básnici žijúci v exile. Ako pars pro toto spomeniem Karola Strmeňa, autora *Žalmu cyrilometodského* (1963) a básnicky osobitne vydareného žalmu *Blaženstvá* (*Preblahoslavená,* 1977), ktorým obohatil reťaz slovenských literarizovaných sapienciálnych žalmov vychádzajúcich z novozákonných žalmických blahoslavenstiev. Do tejto reťaze od Kraskovej básne *Kritika* okrem iných textov patrí Lukáčova pozoruhodná báseň *"Viem, šťastní, blažení a blahoslavení"* (Križovatky, 1929).

Už spomenutá báseň Ivana Kupca *Tichý žalm varšavský* (*Mušľa*, 1961), ktorá je elegickým žalmom, sa viaže na povojnovú návštevu Varšavy zničenej v čase povstania nemeckým fašistickým bombardovaním a neisto sa prebúdzajúcej k novému životu, ktorého synonymom je básnikovi láska. Citové pohnutie nad tragédiou núti básnika k mlčaniu a k pokornému vzdaniu úcty. Pomenovanie žalm sa viaže

najmä na básnikovo duševné rozpoloženie, na bolestné mlčanie a pietu. Obsah žalospevnej žalmickosti sa paradoxne zvýznamňuje práve mlčaním.

Tak to býva neraz aj v poézii Milana Rúfusa, u básnika, ktorý je v súvislostiach tejto úvahy osobitne relevantný. Žalmický rozmer v jeho poézii súvisí s podobou básne ako modlitby. V cykle *Žalmy o nevinnej* (1997) sa toto žánrové určenie dokonca dostalo do jeho názvu. Básnik tu uplatnil viacero polôh žalmickej modlitby. Doteraz najhlbšie Rúfusovu žalmickosť v súvislosti s touto skladbou interpretoval Vincent Šabík, ktorý okrem iného napísal: "Básnik sám nazýva knižku žalmami. Nejde len o imitácie biblických foriem. Je to forma, ktorá Rúfusovi akiste vyhovuje najmä svojou dialogicitou, ktorá je erbovým znakom jeho básnenia vôbec, korení v sociabilite jazyka a reči, umožňuje oslovovanie a odpovede, otázky: oslobodzuje subjekt z osamelosti. Komplexná povaha žalmu umožňuje básnikovi vnútorný dialóg so sebou a v sebe, s inými, s dcérou, na okraj, pod alebo nad dialógom, s Bohom, ktorému adresuje svoje otázky a prosby" (1998, s. 44 - 45).

Žalmické fragmenty i citácie, dramatické invokácie Boha, úzkostné výkriky, volania s existenciálnymi významami v niektorých básňach spoluutvárajú ceremoniálny rekvizitár poézie Jána Stacha zo šesťdesiatych rokov.

V deväťdesiatych rokov 20. storočia sa tendencia k spirituálnosti a v rámci nej žalmickosť zjavuje v našej poézii autorov rozličných generácií. Aktualizuje sa podoba básne ako modlitby i modlitby so žalmickými črtami, respektíve sa využívajú isté žalmické rozmery. Okrem poézie spomínaných autorov žalmické momenty možno nájsť u Viliama Turčányho, Jána Buzássyho i Michala Chudu. Modlitebná prosba lyrického subjektu, v ktorej možno identifikovať aj žalmické znaky, je integrujúcim činiteľom motivicky heterogénneho *Predspevu*

básnickej kompozície Petra Repku *Že-lez-ni-ce* (1992), pričom adresátom modlitby je predovšetkým v texte priamo nepomenované Sacrum; v tejto básni sa žánrovo modlitba spája s pásmom umožňujúcim zachytiť rôznorodosť súčasného sveta (tematickou a pásmovou paralelou textu je báseň Blaisa Cendrarsa *Próza o Transsibírskom exprese a o malej Jeanne z Francúzska*). Na hebrejskú poéziu a v rámci nej na *Žalmy* nadväzuje príslušník mladej básnickej generácie Daniel Pastirčák v zbierke *Tehilim* (1997). V najnovšej slovenskej poézii nechýba ani poloha istej subverzie žalmu. Dávku subverzívnej provokatívnosti v sebe nesie báseň Dušana Mitanu *Žalospev pijana (Žalm 69)* zo zbierky *Maranatha* (1996), podvracajúca vysoký hieratický štýl žalmickej modlitby jeho radikálnym subštandardným "znížením", dokonca vulgarizmami. Ide však iba o subverziu na štylistickej úrovni. O súčasnej produktívnosti žalmu, ktorý pritom neprestáva byť žánrom v istom zmysle vzácnym, svedčí aj jeho prienik do mimoliterárnych oblastí, konkrétne do filmu (*Žalm o spravodlivých*).

3

Výrazom oživenia záujmu o žalm v poslednom období je zaiste aj vydanie Rúfusovho prebásnenia starozákonných žalmov. Jeho niektorým aspektom by som chcel venovať pozornosť v ďalšej časti tejto úvahy.

Biblická *Kniha žalmov* sa tradične pokladá za básnické dielo, preto je prirodzené, že na jej preklade sa zúčastňujú básnici. Prebásnenie Milana Rúfusa, ktoré vzniklo na základe prekladu Karola Gábriša z hebrejského originálu (*Kniha žalmov*, 1991) prijímame ako vyvrcholenie slovenského úsilia o jej básnický preklad (prehľad

doterajších slovenských prekladov *Žaltára* uvádza Heriban, 1995, s. 994). Rúfus svojím vysokým chápaním poézie, pôvodným básnickým dielom, ktoré v sebe nesie etické hodnoty a vyrovnáva sa aj s biblickou tradíciou, mal na prebásnenie značné predpoklady.

Prebásnenie pôsobí hodnoverne. Rúfusov prístup sa zakladá na rešpekte k sakrálnosti pôvodiny. Prekladovú metódu uplatnenú v prebásnení charakterizuje decentné zosúladenie textu so súčasným kultivovaným básnickým jazykom pri zachovaní istých historizujúcich prvkov v syntaxi i lexike, odhadnutie čitateľsky prijateľnej miery modernizácie a historizácie. Použitie historizujúcich prostriedkov, v rámci nich aj takých, ktoré v jazyku súčasnej slovenskej poézie nie sú prítomné (vrátane slovosledných inverzií a niektorých lexikálnych archaizmov), okrem ojedinelých prípadov vnímame ako funkčné. Žalmy sú v Rúfusovom prebásnení vysoko štylizovaným textom, čo zodpovedá jeho sakrálnemu charakteru. Ich jazyk je odlíšený od súčasného hovorového jazyka. V tomto smere je Rúfusov prístup analogický s prístupom súčasného poľského prekladateľa *Žalmov* Czeslawa Milosza (Milosz, 1982, s. 49 - 50; Sadzik, 1982, s. 44).

V prebásnení sú prítomné aj prvky Rúfusovho vlastného básnického idiolektu. Neprekračujú však únosnú mieru a nepôsobia vtieravo.

Rytmickým charakterom prebásnenia Rúfus vychádza v ústrety názorom o hebrejskej poézii, že "základnou zložkou rytmickou tu bol prízvuk" (*Žaltár či Kniha žalmov*, 1991, s. 711). Podľa J. Heribana v hebrejskej poézii sa metrum zakladá na "počte prízvučných slabík alebo stôp, pričom sa neprízvučné slabiky nepočítajú". Za "charakteristickú" označuje kombináciu "3 + 3 alebo 3 + 2" prízvukov či stôp v rámci dvojčlenného verša, uplatňujú sa však aj kombinácie "4 + 4, 2 + 2, 4 + 3". Autor dodáva, že "vo všeobecnosti sa schémy rytmického usporiadania verša rigorózne nezachovávajú" (Heriban, 1995, s. 912). Verš teda vymedzuje ako tonický, presnejšie ako verš

s tonickou tendenciou.

Rúfus prekladá *Žalmy* rôznoslabičným veršom s jambickou tendenciou. Táto voľba súvisí s tým, že vyššia štylizácia je v slovenskej básnickej tradícii na rytmickej úrovni spojená najmä s jambickosťou. Jambická usporiadanosť tvorí rytmický základ, od ktorého sa však prebásňovateľ v záujme ilúzie rytmickej adekvátnosti a funkčnej rytmickej variability neváha aj vzďaľovať. V týchto súvislostiach je relevantné, že sám Rúfus je predovšetkým básnikom jambického verša, a aj to, čo sa uňho bežne pokladá za voľný verš, je voľné iba sylabicky, teda v počte slabík, nie však tonicky, teda v rozložení prízvučných a neprízvučných slabík - identifikujeme tu jamb alebo aspoň jambickú tendenciu. Rúfus na žalmy naštepuje kultúru slovenského jambického verša, pričom aktualizačným prvkom je heterosylabizmus, ale aj neštandardné tonické variácie. Jambický tok tonicky spestruje najmä vnútroveršovým daktylským taktom, ktorý v zásade uplatňuje po polveršovej prestávke, čím sa tlmí narušenie rytmickej pravidelnosti. Na modulácii rytmu sa výrazne podieľa práca s veršovými klauzulami.

Tonické variácie vyúsťujúce niekedy až do polymetrickosti v prebásnení prispievajú k významovému odtieňovaniu jednotlivých častí žalmu. Výrazne napríklad vo vstupnej časti žalmu 27:

Hospodin moje svetlo i spása,
ja sa už nikoho nemusím báť.
Je môjho života záštita, pevnosť,
ja sa už nikoho nemusím ľakať.

Keď zlí sa budú približovať ku mne,
aby mi telo strávili,
násilníci a nepriatelia moji,

potkne sa každý, na zem zrúti sa.
A keby si aj rozložili tábor,
nebude sa mi srdce báť,
keby sa vojna oproti mne strhla,
tiež neprestane moje srdce dúfať.

Prvý odsek má oproti druhému, štandardne jambickému odseku, inú rytmickú organizáciu. Prevládajú v ňom daktylské takty a daktylská tendencia. Verše v tomto odseku sú vlastne organizované tonicky - základným rytmotvorným činiteľom sú tu štyri prízvuky v každom verši. Zásluhou iného rytmického usporiadania prvý odsek vyznieva velebnejšie, slávnostnejšie, triumfálnejšie, druhý neutrálnejšie. Indikátormi velebnosti sú aj rytmické klauzuly typu **x**xx **x**x ("svetlo i spása", "záštita, pevnosť", "nemusím ľakať") a **x**xx **x** ("nemusím báť"). Ak sa v týchto dvoch odsekoch vedľa seba stretajú dva typy verša, ktoré vnímame ako odlišné, hoci nie nepriestupné, v ďalších 57 veršoch básne sa rytmická aktualizácia založená na použití vnútroveršového daktylu vychyľujúceho verše z jambického plynutia objaví v siedmych navzájom nesusediacich a od seba vzdialených veršoch.

Ojedinele Rúfus ako výrazovo intenzifikačný prostriedok použije najmä v závere žalmov aj rým alebo asonanciu, teda prostriedky, ktorých úloha je v hebrejskej poézii "bezvýznamná a ťažko vykázateľná" (Gecse, G. - Horváth, H., 1990, s. 69).

Voľba jambicky orientovaného verša s bohatými variáciami nie je zľahčením, ale skôr znáročnením prekladateľskej úlohy. Prebásňovateľ postupuje obdobne ako jeho domáci predchodcovia od čias renesancie, ktorí presne neidentifikovanú rytmickú organizáciu originálu (Ehrlich Osu v súvislosti s ňou hovorí o rozličných hypotézach - 1977, s. 386) prispôsobovali veršu svojej doby.

Rúfus v porovnaní s Miloszom volí iné veršové grafické členenie. Slovenský prebásňovateľ jednotlivé časti versetu vyčlenené pauzou povyšuje na samostatné verše, ktoré graficky radí pod seba a usporadúva do odsekov. Milosz jednotlivé versety uvádza graficky kontinuálne a samostatne, pričom pauzy označuje hviezdičkou - rovnako, ako sa "pre recitáciu" označovali "v starých latinských breviároch" (Milosz, 1982, s. 51). Poľský básnik sa vedome stavia proti prekladateľom, ktorý "likvidujú" verset ako "rytmický celok": "Keďže v Žalmoch je vystavaný z dvoch, niekedy z troch alebo štyroch štylistických členov, zdá sa im logické rozbiť celok na príslušný počet veršov. Je to čiastočne opodstatnené, ale iba čiastočne, biblickou hebrejčinou, ktorá mala znak na dosiahnutie vnútornej prestávky, akejsi cezúry. Tieto cezúry však nevyžadujú až taký silný pokles hlasu, aký vzniká pri výmenu versetu za ,stôpec´. Okrem toho biblický verset patrí do veľmi vzácnej tradície" (Milosz, tamže). Biblický verset poľského stredovekého Pulawského žaltára je podľa Milosza "osobitne blízky uchu schopnému vnímať Whitmanovu, Claudelovu poéziu a poéziu iných významných básnikov, ktorí ho používajú dodnes" (Milosz, tamže, s. 50). V Poľsku sa po stredovekom Pulawskom žaltári počas humanizmu prekladali žalmy prózou alebo u Jana Kochanowského rýmovanou strofou a k versetu sa znova vrátil barokový básnik Wespazjan Kochowski (Milosz, tamže, s. 50 - 51).

Ukazuje sa, že rytmus žalmov v zásade utvárajú tri rozsahom odlišné rytmické vlny: 1. najmenšia - taktová daná uplatnením prízvuku, 2. väčšia určená členom versetu a 3. najväčšia, ktorú tvorí celý verset. Celok versetu je dôležitý aj preto, že jeho dôžka konotuje velebnosť, v žalme významnú. Grafickým členením uplatneným v Rúfusovom prebásnení sa vedomie versetu zastiera i stráca. Versetu tu nezodpovedá odsek. Tam, kde sa v predlohe končí verset, sa obyčajne uzatvára iba vetná konštrukcia (bodkou alebo výkričníkom);

povedomie versetu však celkom mizne, ak pozostáva z viacerých viet. Ak slovenský prebásňovateľ chce vo svojom členení rátať aj s členením textu na odseky, ktoré má svoju tradíciu, možnosťou naznačiť verset by bolo uvádzať jeho druhý, respektíve ďalšie členy po istej - napríklad trojpísmenovej medzere. Toto riešenie v niektorých svojich prekladoch uplatnil ruský prekladateľ *Žalmov* S. S. Averincev.

Literatúra

Brtáň, R.: Poezia Ivana Krasku. Literárno-estetická štúdia. Martin, Matica slovenská 1933.

Ehrlich Osu, E.: O liryce biblijnej. Znak, XXIX, 1977, Kraków, s. 37l - 402.

Ehrlich Osu, E: O liryce biblijnej. Postac psalmów. Znak, XXIX, 1977, Kraków, s. 499 - 521.

Estébanez Calderón, D.: Salmo. In: D. Estébanez Calderón: Diccionario de términos literarios. Madrid, Alianza Editorial, S. A. 1996, s. 961 - 963.

Fee, D. G. - Stuart, D.: Jak číst Biblii s porozuměním. Praha 1997.

Gáfrik, M.: Krasko. In: Poézia slovenskej moderny. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1965, s. 132 - 202.

Gáfrik, M.: Rázusov Žalm nocí planých. Tvorba T, 9 (18), 1999, č. 4, s. 25 - 26.

Gecse, G. - Horváth, H.: Malý lexikón Biblie. Preložila K. Košková. Bratislava, Nakladateľstvo Spektrum 1990.

Heriban, J.: "Úvody k jednotlivým spisom". In: Sväté písmo Starého i Nového zákona. Rím, Slovenský ústav svätého Cyrila a Metoda 1995.

Heriban, J.: Príručný lexikón biblických vied. Tretie opravené a doplnené vydanie. Bratislava, Vydavateľstvo Don Bosco 1998.

Krčméry, Š.: Dejiny literatúry slovenskej II. Edične pripravili J. Števček a E. Nemsilová. Poznámky a vysvetlivky vypracoval P. Liba. Štúdiu napísal J. Števček. Bratislava, Tatran 1976.

Ksiega psalmow. Tlumaczyl z hebrajskiego Czeslaw Milosz. Lublin, Katolicki universytet lubelski 1982.

Kulakowska, J.: Modlitwa poetycka jako artystyczny wyraz dialogu czlowieka z Bogiem. In: Formy modlitewne w twórczosci Slowackiego od hymnu do zachwycenia. Kraków, Towarzystwo Autorów i Wydawców Prac Naukowych UNIVERSITAS 1996, s. 10 - 26.

Milosz, Cz.: Przedmowa tlumacza. Ksiega psalmow. Tlumaczyl z hebrajskiego Czeslaw Milosz. Lublin, Katolicki universytet lubelski 1982, s. 45 - 55.

Mukařovský, J.: Předmluva k vydání Hlaváčkových Žalmů. In: Kapitoly z české poetiky. Díl druhý. K vývoji české poesie a prózy. Praha, Nakladatelství Svoboda 1948, s. 219 - 234.

Nový biblický slovník. Editor J. D. Douglas. Překlad: A. Koželuhová, H. Nezbedová, B. Procházka, J. Štifter, R. Matulík. Praha, Návrat domů 1996.

Nový zákon. Podľa grécko-semitskej pôvodiny spracoval Š. Porúbčan. Rím, Slovenský Ústav sv. Cyrila a Metoda 1968.

Sadzik, J.: O Psalmach. Ksiega psalmow. Tlumaczyl z hebrajskiego Czeslaw Milosz. Lublin, Katolicki universytet lubelski 1982, s. 9 - 44.

Slavkovská, G.: Úvod. In: Já miluji, nesmím povídati... Antológia zo slovenskej barokovej poézie. Výber zostavila, štúdiu, vysvetlivky a edičnú poznámku napísala G. Slavkovská.

Bratislava, Tatran 1977, s. 9 - 21.
Súborné dielo Ivana Krasku. Zväzok prvý (Poézia). Na vydanie pripravil a komentár napísal M. Gáfrik. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1966.
Sväté Písmo, Starý zákon, 2. Vydal Spolok sv. Vojtecha v Trnave vo vydavateľstve VESNA Bratislava 1991.
Šabík, V.: Prostý hlas človeka. (Rec. Rúfusovho prebásnenia *Knihy žalmov*.) Literárny týždenník, 5, 15. februára 1992, č. 8, s. 4 - 5.
Šabík, V.: Okružovanie tajomstva. In: V. Šabík: Literárne regenerácie. Bratislava, Typoset 1998, s. 41 - 46.
Šmatlák, St.: Hviezdoslav. Zrod a vývin jeho lyriky. Bratislava, Slovenské vydavateľstvo krásnej literatúry 1961.
Zajac, P.: Žánrová výstavba diela. In: Tvorivosť literatúry. Bratislava, Slovenský spisovateľ 1990.
Zambor, J.: Ivan Krasko a poézia českej moderny. Bratislava, Tatran 1981.
Zambor, J.: Báseň a ticho. Bratislava, Národné literárne centrum - Dom slovenskej literatúry 1997.
Zambor, J.: Janko Silan. In: Portréty slovenských spisovateľov 1. Zostavil J. Zambor. Bratislava, Univerzita Komenského 1998, s. 40 - 52.
Zambor, J.: Hviezdoslav dnes. Knižná revue, 9, 1999, č. 23, s. 3.
Žaltár a či Kniha žalmov. In: Sväté Písmo, Starý zákon, 2. Vydal Spolok sv. Vojtecha v Trnave vo vydavateľstve VESNA Bratislava 1991, s. 705 - 712.

Ján Bosák

SLOVENČINA A SLOVANSKÉ JAZYKY NA PRELOME STOROČÍ

Na prvý pohľad by sme mohli byť aj spokojní, veď vďaka iniciatíve prof. Stanis#lawa Gajdu (Uniwersytet Opolski) sa po prvý raz vo výskume súčasných slovanských jazykov podarilo zrealizovať veľkolepý medzinárodný slavistický projekt *Najnowsze dzieje j#ezyków s#lowia#nskich (1945--1995)*, ktorého výstupom boli monografie o každom slovanskom jazyku.[1] Spomínané monografie vyšli k XII. medzinárodnému zjazdu slavistov r. 1998 v Krakove, v súčasnosti sa už pracuje na druhej etape s názvom *Komparatívny syntetický výskum slovanských jazykov* a príslušné monografie by mali vyjsť z príležitosti XIII. zjazdu v Ľubľane. Tento projekt je ešte náročnejší, lebo príslušné zväzky budú venované analýze a opisu každej z jazykových rovín (podsystémov).

Zostavovatelia monografií nepostupovali vždy jednotne podľa prijatej koncepcie, skôr zdôrazňovali tie udalosti a fakty, ktoré pokladali za najdôležitejšie pre vlastnú jazykovú situáciu (napr. silný vplyv politiky a ideológie na fungovanie jazyka). No aj tak v nich možno vystopovať isté základné tendencie, metodológie, ako aj konkrétne zistenia (podrobnejšie o projekte Bosák, 1995a; 1998; Gajda, 1998):

(a) Zmeny v sociálnej štruktúre spoločnosti majú rozhodujúci vplyv na vzájomné pôsobenie a interferencie príslušných jazykových podsystémov (variet, foriem, útvarov, idiómov), pričom nejde ani tak o kvantitatívne parametre, lež skôr o kvalitatívne zmeny -- dynamické javy práve v týchto formáciách vyvolávajú pohyb v normách (resp. ešte výraznejšie v mikrosystémoch spisovného jazyka).

(b) Posledné desaťročia charakterizuje vznik viacerých prechodných variet (poloútvary, polodialekty, interdialekty, semivariety, "štandardy" a pod.), a to najmä pri hovorenej komunikácii v mestách, kde dnes žije väčšina obyvateľstva.

(c) Dominantné postavenie jazyka umeleckej literatúry ako "etalóna" správnosti, bohatstva a hodnotenia úrovne komunikátov už dávnejšie "prebral" jazyk náučnej (vedeckej, odbornej, popularizačnej) literatúry a jazyk (hovorenej i písanej) publicistiky.

(d) Na rozdiel od predchádzajúceho polstoročia sa tiež zužuje komunikačná funkcia tradičných územných dialektov, ktoré dnes prevažujú najmä v priateľskej a rodinnej sfére.

(e) Nevídaný vplyv neslovanských jazykov (najmä angličtiny) predovšetkým v poslednom desaťročí sa prejavuje maximálne internacionalizovaným vyjadrovaním v oblasti výpočtovej techniky, finančníctva a riadenia, ale aj "masívnejšie" v oblasti zábavnej hudby, športu a tzv. masovej kultúry.

Čo sa zmenilo a čo nie

Tieto zistenia, vrátane viacerých vývinových tendencií, sú viac alebo menej dobre známe, v jednotlivých lingvistikách sa viac alebo menej akceptujú, doteraz sa však málo reflektujú najmä v syntetických opisoch jednotlivých slovanských jazykov.

Ad (a): Hoci sa vo všeobecnej polohe uznáva sociálny charakter jazyka, sama sociolingvistika v hierarchii lingvistických disciplín vo viacerých slovanských krajinách zaujíma skôr nižšiu pozíciu a výsledky sociolingvistických výskumov (reálne existujúce varianty v úze) sa pri kodifikácii neraz obchádzajú alebo celkom podceňujú (porov. okrídlenú

floskulu o sociolingvistike na Slovensku ako "hľadaní kodifikácie na ulici").

Ad (b): Hoci hovorené komunikáty (texty) tvoria prevažnú časť komunikácie (podľa niektorých odhadov vyše 90%), doteraz sa vo všeobecnejších lingvistických opisoch nerešpektujú, nehovoriac o ich absencii v normatívnych dielach. Aj keď prevažná časť obyvateľstva žije v mestách, jazyk miest (mestská reč) je opísaný skôr výberovo než "celoplošne", nemá dosah na kodifikáciu.

Ad (c): Hoci o význame vedy v súčasnej spoločnosti by si málokto dovolil zapochybovať, jazyk vedcov a odborníkov (profesionálna reč -- "languages for special purpose") stále nesie menej hodnotové, neprestížne označenie "profesionálny slang" a profesionalizmy ako najdynamickejšia vrstva slovnej zásoby doteraz nemajú stále miesto v normatívnych slovníkoch. Jazyk umeleckej literatúry je ešte pre mnohých lingvistov stále najvyšším meradlom jazykovej úrovne, ale aj hlavným kritériom jazykovej správnosti, ideálnej normy.

Ad (d): Hoci sa všeobecne nepochybuje o ústupe územných, teritoriálnych dialektov, mnohým jazykovedcom sa aj na konci 20. storočia miestne dialekty javia ako nevysychajúci zdroj "obohacovania" spisovného jazyka.

Ad (e): Aj v postojoch k cudzím jazykovým prostriedkom pretrvávajú dva protikladné postoje. Niektorí odborníci rovnako ako publicisti bez zábran používajú cudzie slová, kým naopak niektorí jazykovedci navrhujú domáce ekvivalenty aj v tých prípadoch, keď je domáca podoba menej komunikačne efektívna či už zo štruktúrnych príčin (napr. jednoduché tvorenie ďalších derivátov) alebo z hľadiska jazykovej ekonómie (jednoslovné podoby internacionálnych termínov a i.).

Situácia v slovenskej lingvistike je podobná, v niečom ešte rigoróznejšia. Výrazný a často sa meniaci politický vplyv na jazykovú situáciu na Slovensku v 20. storočí (porov. monografiu *Slovenský jazyk,* 1998), ako aj naliehavá potreba riešiť praktické úlohy v oblasti jazykovej kultúry a jazykovej výchovy (akútna potreba vydávať pravopisné príručky, učebnice, terminologické a prekladové slovníky a pod.) spôsobili, že sa v oficiálnej lingvistike všeobecne dávala prednosť teoretickým zásahom lingvistov pred širším rešpektovaním dynamicky sa vyvíjajúcich komunikačných potrieb spoločnosti. Preceňovanie normotvornej funkcie kodifikácie a zdôrazňovanie jej regulačného aspektu sa odrazilo predovšetkým v postulovaní kritérií spisovnosti a ich dôslednom vyžadovaní v praxi, pričom úroveň jazykových prejavov sa spätne hodnotila podľa týchto kritérií (vybraná prax, "dobrý" autor a pod.). Preceňovanie funkcie kodifikácie v súčasnej slovenčine a priam jej "stotožňovanie" s normou, malý ohľad na reálny úzus ("obavy" z niektorých sociolingvistických zistení a pod.) sú príčinou nerovnakého hodnotenia istých neuralgických bodov v súčasnej komunikácii, príčinou rozdielnych postojov, ktoré sme označili ako *spor normativistov so sociolingvistami* (Bosák, 1995b).

Pozitíva a negatíva prelomu

Možno vari bez nadsádzky povedať, že spoločenské a politické zmeny v poslednom desaťročí ovplyvnili vývin každého zo slovanských jazykov oveľa výraznejšie ako predchádzajúcich štyridsať rokov. Samozrejmým metodologickým východiskom sa síce už v predchádzajúcom období postupne stávalo skúmanie synchrónnej dynamiky na všetkých jazykových úrovniach -- teraz dynamika

nadobudla razantnú akceleráciu skoro vo všetkých sférach používania jazyka. Skúmala sa tiež narastajúca variantnosť jazykových prostriedkov -- dnes sa výskum variantnosti bude musieť vo väčšom rozsahu orientovať aj na analýzu vzťahu nekodifikovaných (polo)variet národného jazyka ku kodifikovanému jazyku, na "vnútrojazykovú diglosiu". Do triády systém -- norma -- úzus sa postupne, nesmelo začal "zapájať" aj používateľ jazyka, v súčasnosti by mu už mala prislúchať rovnocenná priečka v tejto tradičnej "matici", mala by sa adekvátne rešpektovať jeho komunikačná skúsenosť (opis komunikačných noriem je zatiaľ viac v deklaratívnej, ak nie priam vo virtuálnej polohe).

O prudkom rozvoji jazykov najmarkantnejšie svedčia pohyby v štýlovej diferenciácii. Žiaľ, vo väčšine slovanských príručiek sa stále používa tento tradičný termín, hoci od jeho vymedzenia v Pražskej škole uplynulo pekných pár rokov a Uniwersytet Opolski vydáva sériu zborníkov *Stylistyka*, z ktorej doteraz vyšlo osem zväzkov (ďalšie tri čakajú na vydanie). Jednak sa v nich sumarizujú doterajšie poznatky, no zároveň sa hľadajú nové cesty v štylistických výskumoch. Riešením zrejme nemôže byť "metóda stavania lastovičieho hniezda", keď sa k sústave štýlov pomaly každý rok pridávajú ďalšie štýly, hoci pomenované ako sekundárne či subštýly. Reálnejším východiskom by bolo skúmanie tradičných štylistických "komponentov" v rámci komunikačných sfér (špeciálizované komunikovanie na základe príslušných činností, tém a pod.) a ich prienikov s typmi komunikácie (vymedzenými podľa sociálnych rolí komunikujúcich); zatiaľ sú na Slovensku takého výskumy skôr výnimkou.

Bude treba inak zaobchádzať s jazykom

Ktosi bol veľmi múdro povedal, že jazyk je nielen citlivý, ale aj nevypočítateľný. (Dá sa to napokon pekne ukázať na niektorých slovách, tzv. návratných chybách, proti ktorým puristi začali bojovať pred storočím a ony nie a nie "odísť" z jazyka.) Nezvyk na demokraciu (absencia osobnej zodpovednosti), sloboda slova (bez vnútornej disciplíny a morálky), neovládateľný trh (dnes môže vydať akýkoľvek slovník ktorýkoľvek amatér), čoraz častejšie používanie internetu aj v našich podmienkach, miestami až barnumská reklama, globalizácia so všetkými jej prednosťami, no zároveň aj s mnohými negatívami, rozvoj všetkých možných komunikačných techník (často bez spolupráce s jazykovedcami) atď., dosť zreteľne dávajú najavo, že na prelome storočí, ale predovšetkým už v najbližších rokoch, bude treba inak zaobchádzať s jazykom ako doteraz.

Komunikačnej diverzifikácii bude asi ťažko čeliť "len" preskriptívna kodifikačná unifikácia, tobôž už nie príručky o tom, ako "nehrešiť" proti slovenčine, resp. ako má vyzerať "slovenčina bez chýb" a podobne. Variantnosť jazykových prostriedkov predstavuje nestabilnosť či dokonca ohrozovanie jednoty jazyka iba z pohľadu kodifikátorov, z hľadiska dlhodobého vývinu je prirodzenou vlastnosťou prirodzeného jazyka, hľadaním optimálneho variantu, optimálnej formy. Jednoducho pred takouto situáciou nemožno zatvárať oči a privolávať si ešte na pomoc a ochranu aj mimojazykový prostriedok -- zákon.

V kodifikácii bude treba viac rešpektovať spoločenské zmeny a pripravovať príručky pre rozličné skupiny adresátov: žiaci a študenti nepotrebujú také náročné pravopisné pravidlá a gramatiky ako ich učitelia, profesori či vôbec profesionálni používatelia

jazyka. Na mnohých príkladoch aj z vývinu slovenčiny sa možno presvedčiť, že "masívne chyby" pri nedodržiavaní kodifikácie boli predzvesťou budúcich zmien v norme.

"Poľom jazykového vývinu" sa už v našej najprítomnejšej prítomnosti bezosporu stali profesionálne komunikačné sféry: nečudujme sa potom, keď odborníci s vysokoškolským vzdelaním nerešpektujú takú kodifikáciu, ktorá ich vyjadrovacie prostriedky, používané denno-denne, označuje ako slangové a subštandardné -- teda "neplnohodnotné". Budeme si musieť zvyknúť na to, že bude dochádzať k presunom v hodnotovom rebríčku komunikantov, ktorí nemusia za prestížny útvar pokladať práve ten čo aj kodifikátori.

Podľa všetkého málo efektívny bude aj "zásadný" boj proti cudzím slovám, hlavne proti anglicizmom.[2] Tvrdenia, že za väčšinu cudzích slov máme "vhodné domáce ekvivalenty", obstojí v niektorých prípadoch, nemôže sa však stať hlavným kritériom pri preberanía slov. V zborníku z vedeckého sympózia *Internacionalizácia v súčasných slovanských jazykoch: za a proti* sa viacerí poprední odborníci zo slovanských krajín zhodli na tom, že internacionalizácia je potrebný a predovšetkým v prelomových obdobiach vývoja spoločnosti nevyhnutný jazykový proces.

Ukazuje sa, že najmä v oblasti slovnej zásoby bude užitočná užšia vzájomná spolupráca medzi slovanskými lingvistikami. Preto sa aj začali práce na medzinárodnom grante "Procesy innowacyjne w j#ezykach s#lowia#skich" (Varšava -- Moskva -- Praha), s ktorým je prepojený aj náš vedecký projekt *Inovačné procesy v slovnej zásobe súčasnej slovenčiny* navrhovaný na roky 2001--2003. Predmetom výskumu je analýza najnovších procesov

v slovnej zásobe slovenčiny za posledné desaťročie (od vyjdenia monografie *Dynamika slovnej zásoby súčasnej slovenčiny*, 1989) s užším zameraním na komunikácia v najdynamickejších odborných sférach (počítače, ekonomika, reklama a ďalšie). Na rozdiel od viacerých slovanských jazykov doteraz nemáme slovník neologizmov (priebežne sa neologizmy dopôňajú do nových vydaní Krátkeho slovníka slovenského jazyka, Pravidiel slovenského pravopisu, resp. do slovníkov cudzích slov). Jedným z cieľov tohto grantu bude aj sústavnejší opis neologizačných procesov v slovenčine a vybudovanie počítačovej databázy neologizmov.

Databáza sa zároveň využije aj na tvorbu konfrontačného slovensko-českého a česko-slovenského slovníka neologizmov. V nových komunikačných a kontaktových podmienkach používateľom jazyka v obidvoch rozdelených republikách akútne chýba takýto slovník. (Rozsiahly *Česko-slovenský slovník* je z r. 1979, nie je k dispozícii a pochopiteľne v ňom absolútne chýba najnovšia lexika.)

Na prelome storočí sa -- obrazne povedané -- "láme aj chlieb", ako ďalej efektívne zaobchádzať s jazykom, ako vychádzať v ústrety špecializovaným skupinám jeho používateľov. Hodnotový rebríček komunikantov vo vzťahu k jazyku nadobúda už dnes iné postavenie, na aké sme boli roky zvyknutí.[3]

Poznámky

[1] Autormi monografie *Slovenský jazyk* sú J. Bosák (editor), K. Buzássyová, J. Dolník, J. Furdík, J. Mlacek, S. Ondrejovič, I. Ripka, D. Slančová, E. Tibenská.

[2] Vo viacerých krajinách vychádzajú monografie o fungovaní a používaní anglicizmov i praktické slovníky. Zo slovanských krajín sú to Chorvátsko (R. Filipovi#c), Poľsko (E. Ma#nczaková-Wohlefeldová), Rusko (T. V. Maximova), z neslovanských krajín Nemecko, Nórsko, Dánsko. Dokonca vyšiel aj rozsiahly slovník anglicizmov v 20 vybraných európskych jazykoch *Dictionary of European Anglicisms. A Usage Dictionary of Anglicisms in Selected European Languages.* Oxford University Press 1999. (Vedúcui projektu M. Görlach.) To je aktuálny aj perspektívny prístup.

[3] Štúdia je súčasťou vedeckého projektu č. 2/6082/99 *Prevzaté slová v súčasnej slovenčine* (Vedecká grantová agentúra Ministerstva školstva SR a Slovenskej akadémie vied VEGA).

Literatúra

BOSÁK, J.: Spisovné jazyky v pohybe: problematika ich opisu. Jazykovedný časopis, *46,* 1995a, s. 23 -- 36.

BOSÁK, J: Hľadanie nových ciest v teórii spisovnej slovenčiny. In: Studia Academica Slovaca. *24.* Prednášky XXXI. letného seminára slovenského jazyka a kultúry. Red. J. Mlacek. Bratislava, STIMUL 1995b, s. 23 -- 30.

BOSÁK, J.: Dynamické polstoročie vo vývine slovanských jazykov. Jazykovedný časopis, *49,* 1998, s. 75 -- 80.

GAJDA, S.: Teoretyczne i metodologiczne za#lo#zenia programu badawczego "Wspó#lczesne przemiany j#ezyków s#lowia#nskich (1945--1995)". Jazykovedný časopis, *49,* 1998, s. 5 -- 14.

HORECKÝ, J. -- BUZÁSSYOVÁ, K. -- BOSÁK, J. a kol.: Dynamika slovnej zásoby súčasnej slovenčiny. Bratislava, Veda 1989. 436 s.

Internacionalizácia v súčasných slovanských jazykoch: za a proti. Zborník referátov z medzinárodného vedeckého sympózia konaného v Bratislave 9. -- 11. 10. 1997. Editor J. Bosák. Bratislava, Veda 1999. 166 s.

Najnowsze dzieje j#ezyków s#lowia#nskich. Slovenský jazyk. Editor J. Bosák. Opole, Uniwersytet Opolski 1998.

Nová slova v češtině. Slovník neologizmů. Kolektiv autorů pod vedením Olgy Martincové. Praha, Academia 1998. 356 s.

V akých podobách existuje súčasná slovenčina?
(K sociálno-funkčnej diferenciácii slovenčiny na konci 20. storočia)

Daniela Slančová

Jazyk je v neustálom pohybe. V situácii, v ktorej funguje ako pevne konštituovaný komunikačný, sociálny a kultúrny fenomén, je jeho dynamika zvyčajne výraznejšia v období rozsiahlejších sociálnych zmien. A obdobie na sklonku 20. storočia je a bolo pre národné spoločenstvo, používajúce slovenčinu ako svoj základný komunikačný nástroj, práve takýmto obdobím. Na druhej strane, nemožno sa sťažovať, že by 20. storočie od svojho počiatku nevytváralo pre slovenský jazyk a jeho konštituovanie sa v naznačenom zmysle dostatočne dynamické podmienky. Veď ešte v 20. a 30. rokoch, ako uvádza J. Mlacek (1998, s. 89), sa hlásala téza, že slovenčina má rozvíjať predovšetkým svoj umelecký a hovorový štýl, kým všetky ostatné oblasti komunikácie má saturovať príbuzná čeština, pričom, ako citovaný autor dodáva, nezostala táto téza iba v rovine všeobecnej proklamácie, ale v istých komunikačných sférach, napríklad v odbornej, a to napríklad aj jazykovednej, sa pomerne výrazne prejavovala aj v jazykovej praxi. Naproti tomu, v období Slovenskej republiky, v rokoch 1939-1945, musela začať slovenčina výraznejšie spĺňať komunikačné potreby aj v ďalších komunikačných sférach, napríklad v administratíve. Nápadnejšie zmeny vo funkčnej diferenciácii slovenčiny možno pozorovať v povojnovom období, hlavne od druhej polovice 50. rokov, keď sa vplyvom industrializácie, združstevňovania, urbanizácie, rozvoja tlačených i elektronických médií, ako aj rozvoja školstva všetkých stupňov a vedeckého života podstatne menila štruktúra slovenskej spoločnosti (podrobnejšie porov. Mlacek, op. cit.).

Za závažný zvrat v historickej kontinuite sa pokladá rok 1989, ktorým sa niektoré sociálne procesy uzavreli a naopak, iniciovali sa sociálne procesy nové. Z nich sú za najdôležitejšie považované vznik politickej demokracie a trhového hospodárstva, pričom niektoré procesy prebiehajú na úrovni budovania inštitúcií (napríklad parlament, voľby, politické strany; súkromné firmy, banky, burza), niektoré zasa na úrovni budovania kultúry a civilizácie (občianska kultúra; podnikateľská kultúra) - porov. Sztompka, 1996. So spomínaným procesmi sú spojené globálne civilizačné tendencie vývinu, prejavujúce sa napríklad v intenzívnejších kontaktoch medzi jednotlivcami aj (národnými) spoločenstvami, v pokračujúcej komputerizácii, zmene hodnôt, detabuizácii niektorých tradičných tabuizovaných oblastí. Demokratizačné tendencie sa prejavili aj vo výraznom oživení náboženského života a jeho fungovania v predtým preň tabuizovaných komunikačných sférach (škola, masmédiá). Pre slovenskú spoločnosť bolo závažným momentom vytvorenie samostatného štátu (1993). Všetky tieto procesy si našli svoj odraz aj v jazykovej situácii.

Jazykovú situáciu pokladáme v zmysle chápania A. Jedličku (1982, uvádzané podľa Daneš, 1997, s. 12) za všeobecný spoločenský stav, v ktorom sa daný jazyk nachádza a vyvíja v istej krajine alebo na istom území v určitom časovom úseku v daných politických, sociálnych a kultúrnych podmienkach. Podstatným aspektom jazykovej situácie je jej výrazne dynamická povaha (ibid.). V súvislosti s jazykovou situáciou slovenčiny či jazykovou situáciou na Slovensku sa ako o jednom z jej charakteristických znakov hovorí o diferencovanosti (porov. napr. Kačala, 1980).

Diferencovanosť sa prejavuje aj vo funkčnom rozrôznení slovenčiny, ktorá svoju teoretickú reflexiu najčastejšie nachádza v sústave funkčných štýlov. Ako pred viac ako tridsiatimi rokmi upozornil F. Miko (1969), vedecká reflexia štýlovej a štylistickej diferenciácie (podľa F. Mika štýlovej roviny) jazyka je vždy o niečo pomalšia ako reflexia jednotlivých jazykových rovín, a to preto, že si vyžaduje väčší odstup práve od aktuálnej jazykovej sitácie (".... vyžaduje aj väčšiu koncentráciu, aktivitu a sebareflexiu sociálneho

vedomia ako výskum jazykového základu"). Klasifikácia jednotlivých (funkčných) štýlov a vytvárenie ich sústavy sú dané tak charakterom society a jazyka, ktorý daná societa používa, ako aj metodologickým prístupom, ktorý pri danej reflexii uplatňujeme. O dynamike všetkých troch zložiek (charakter society, charakter jazyka, metodologické východisko) hovorí aj zjednodušený prehľad funkčných štýlov a ich sústav, ako sa uplatňoval v slovenskej jazykovede od polovice storočia. V polovici 40. rokov hovorí E. Pauliny o hovorovom, praktickom odbornom, teoretickom odbornom a básnickom štýle. Koncom 50. rokov rozoznáva už hovorový, odborný, publicistický, administratívny a umelecký štýl. V 70. a 80. rokoch k nim J. Mistrík postupne pridáva rečnícky a esejistický štýl. F. Miko uvažuje o primárnych (hovorový, umelecký, vedecký a rokovací, t. j. administratívny) funkčných štýloch, ostatné, napr. publicistický, rečnícky, esejistický vysvetľuje ako deriváciu primárnych štýlov (porov. napr. Miko, 1976). Pokus J. Mistríka (1997) o to, aby teoretická reflexia vernejšie odrážala existujúcu jazykovú situáciu, predstavuje vyčlenenie (bez bližšieho vysvetlenia) spomínaných 7 primárnych funkčných štýlov a 72 sekundárnych štýlov. Takéto riešenie, ale aj iné pokusy o zachytenie súčasnej jazykovej situácie (porov. hlavne práce J. Horeckého), poukazujú na v 90. rokoch častejšie pripomínaný fakt, že koncepcia funkčných štýlov, ktorá sa v slovenskej štylistike rozvíjala na báze klasifikácie F. Trávnička a B. Havránka v podstate z prelomu 20. a 30. rokov, dnes už na jej adekvátne zachytenie nestačí: azda najpregnantnejšie to vyjadril J. Bosák, keď tvrdí, že "sám pojem funkčný štýl...nestačí obsiahnuť svoju predestinovanú komunikačnú doménu" (1991, s. 75).

Cieľom našej prednášky nie je riešiť teoretické určenie javov, vyčleňovaných ako funkčné štýly, osobitné jazyky, resp. subjazyky (porov. napr. Bosák, 1991, 1995, ktorý na základe veľkej rôznorodosti textov (komunikátov) a v nich používaných postupov vo všetkých doteraz vymedzených štýloch navrhuje, "... že by bolo neprotirečivejšie a primeranejšie zhromaždiť (s využitím počítačov) charakteristické prvky jednotlivých typov komunikátov a pokúsiť sa o ich vymedzenie ako osobitných podjazykov - subjazykov") či registre (porov. Slančová, 1999). Pôjde nám skôr o ontologický náčrt existujúcej situácie, teda o zachytenie preferenčného spôsobu vyjadrovania súčasnej society v jednotlivých komunikačných sférach, ovplyvňovanom komplexom sociálnych a komunikačných premenných (štýlotvorných činiteľov; vektorov komunikácie - porov. Mistrík, napr. 1990, 1997).

Uvedomujeme si, že výsledný obraz môže ovplyvniť viacero faktorov, a to hlavne charakter, počet, vzájomný vzťah a miera zovšeobecnenia jednotlivých sociálnych a komunikačných premenných, ktoré sa pri určovaní charakteru komunikácie berú do úvahy, ako aj miera zovšeobecnenia charakteru preferenčného spôsobu vyjadrovania (okrem iného aj vyššia - nižšia miera normovanosti) a napríklad aj varietová príslušnosť jazykových prostriedkov (na osi spisovnosť - štandardnosť - subštandardnosť - dialektovosť), ktoré sa pri preferenčnom spôsobe vyjadrovania používajú. Komunikačnú sféru, ktorá je základným faktorom sociálno-funkčnej diferenciácie, pokladáme za zovšeobecnenie komunikačných situácií istého typu a jej určujúcim komponentom je charakter spoločnej (sociálnej) činnosti. Nateraz teda zámerne rezignujeme na systematické riešenie problematiky a sústredíme sa na čo najpresnejšie vykreslenie kontúr diferencovaného fungovania súčasnej slovenčiny, a to hlavne v súvislosti so spomínanými sociálnymi zmenami posledných rokov.

Koncom 80. rokov tvorcovia diela Dynamika slovnej zásoby súčasnej slovenčiny (1989) v úvode upozorňujú na to, že v súvislosti s meniacimi sa komunikačnými podmienkami sa cenrálny význam prikladá skúmaniu dynamických javov v publicistickej komunikačnej sfére a náučno-popularizačnej (špecifikovanej ešte ako spoločensko-politická, technická, kultúrna, esejistická...) komunikačnej sfére. Domnievame sa, že v uplynulých desiatich rokoch zastúpenie týchto komunikačných sfér pri profilovaní charakteru jazykovej situácie ešte vzrástlo, preto začneme náš náčrt práve nimi.

Špecifickým druhom duchovno-praktickej činnosti ľudí je žurnalistika ktorá masovému príjemcovi sprostredkúva žurnalistické informácie. Tie sú tvorené faktami (aktuálnymi spoločenskými reáliami z ekonomickej, politickej, kultúrnej, športovej oblasti, ale aj z každodenného života), ku ktorým si žurnalista vytvára istý postoj, na základe ktorého ich (aj jazykovo) spracuje. Takto spracovanou informáciou sa viac alebo menej otvorene usiluje pôsobiť na svojho príjemcu. Táto konštanta sa uplatňuje tak v tlačenej, ako aj rozhlasovej alebo televíznej žurnalistike, rovnako v spravodajstve, ako aj v publicistike, tak v tzv. serióznej, ako aj bulvárnej tlači. Pritom jednotlivé žurnalistické sféry sa začali výraznejšie profilovať práve po r. 1989. Viac sa začalo rátať so špecifikami jednotlivých médií, ako aj s cieľovými skupinami, ktorým je príslušné médium primárne určené. Zvýšeným kontaktom so západným zahraničím sa začali napodobňovať západné žurnalistické vzory, čo všetko našlo svoj štylistický a jazykový výraz. Jazykovo-štylistický charakter dnešnej tlače výstižne charakterizoval S. Ondrejovič (1998). Poukázal na zmenu významu a pragmatickej hodnoty niektorých pomenovaní (napr. *populizmus, konsolidácia*), na nový význam slov, ktoré sa pred r. 1989 hodnotili ako historizmy (*starosta, vydražovateľ, bezdomovec*). Za všetky uvedieme slovo *snem*, ktoré sa začalo používať namiesto negatívnou konotáciou zaťaženého "totalitného" pomenovania *zjazd*. Do slovnej zásoby po r. 1989 výraznejšie vstúpili pomenovania z oblasti trhovej obchodnej a podnikateľskej ekonomiky (*reštitúcia, privatizácia, akciová spoločnosť, leasing* - je príznačné, že v r. 1998 autor v citovanej monografii uvádza ešte anglickú pravopisnú podobu tohto slova, dnešný úzus a kodifikácia dávajú už jednoznačnú prednosť poslovenčenej podobe *lízing*). S. Ondrejovič ďalej poukazuje na produktívnosť slovotvorných modelov s poloprefixmi cudzieho pôvodu, napr. *anti-, ultra-, neo-, krypto-* a ich vysokú frekvenciu; na frekvenciu slov s prefixom *de-/od-* , ako aj na iné javy. Žurnalistické texty väčšinou vznikajú každodenne, rýchle, často aj pod časovým tlakom, čo všetko má vplyv na ich výslednú podobu. Pri ich tvorbe sa stretáva tendencia po stereotypnosti, opakovaní, modelovosti a jazykovej automatizácii a na druhej strane úsilie obmieňať stabilizované výrazové prostriedky. Pre žurnalistické vyjadrovanie sú charakteristické špecifické publicistické lexikálne a frazeologické prostriedky - publicizmy, obrazné vyjadrenia, módne výrazy, nezriedka kalkované (*kauza, priechodný - nepriechodný, európske štruktúry*). Pri niektorých sa dá ešte vystopovať aj konkrétny pôvodca, najčastejšie politik alebo žurnalista (obľúbenosť výrazu *zmysluplný*, ktorý často používal bývalý československý prezident V. Havel; *Na Slovensku je to tak* - výrok, ktorý sa veľmi rýchlo ustálil ako frazéma, sa stal dokonca názvom televíznej publicistickej relácie; *Vláda visí na šnúrke od Durayových gatí*. - s veľmi častou aktualizáciou zhodného atribútu i subjektu). Výrazovými prostriedkami publicistického štýlu sú spisovné jazykové prostriedky. Nespisovné prostriedky prenikajú do hovorených, často spontánne vznikajúcich žánrov publicistického štýlu (napríklad televízna, menej rozhlasová športová reportáž[1]), v písaných žánroch býva ich nespisovnosť väčšinou signalizovaná napr. úvodzovkami alebo ustálenými spojeniami typu *ako sa hovorí.*

Štýl bulvárnej tlače, utváraný špecifickým charakterom žurnalistickej informácie, o ktorej sa predpokladá, že v nie veľmi rozsiahlych žurnalistických útvaroch zaujme a uspokojí zvedavosť najširších vrstiev (aj) odstraňovaním niektorých spoločensky tabuizovaných bariér (zločiny, súkromný život populárnych ľudí, škandály najrozličnejšieho druhu), sa vyznačuje jednoduchým jazykom, konvencionalizovanou obraznosťou a istým familiarizmom. Familiarizmus ako odraz skutočnej alebo štylizovanej spontánnosti (na dôležitosť spontánnosti v komplexe noriem, pôsobiacich v súčasnej komunikácii, poukázala I. Nebeská, 1996: "Sebeovládání celkově na prestiži ztratilo, do značné míry se posílila prestiž chování spontánního." - s. 120) je typický aj pre elektronické médiá, hlavne rozhlasové komerčné stanice. S familiárnosťou v podobe akéhosi "familiárneho snobizmu" sa však rovnako

môžeme stretnúť napr. v tzv. magazínoch životného štýlu, nezriedka polygraficky luxusne vybavených.

S médiami je úzko spojená reklama, ktorá k v podstate nepripravenému príjemcovi začiatkom 90. rokov priam vtrhla a často pôsobila v rámci slovenskej jazykovej situácie priam iritujúco (porov. napr. Patráš, 1994), a to aj preto, lebo hlavne spočiatku mnohé z reklamných textov boli často nie veľmi vydarené preklady z cudzích jazykov (nemčiny, angličtiny, češtiny). Postupne sa však jej jazyková úroveň aj so vstupom slovenských reklamných textárov, často renomovaných literárnych tvorcov, zvyšovala. Najčastejšími pragmaticko-jazykovými prostriedkami, uplatňovanými v reklame, sú napr. direktívne komunikačné akty, štylizácia na základe otázky a odpovede, prirovnania, špecifikujúce a hodnotiace adjektívne atribúty, adjektíva v superlatíve, celková aktualizácia jazyka (aktualizácia prísloví, porekadiel, modifikácia kultúrnych a literárnych predlôh, nezvyčajné spojenia), uplatnenie rozličných rétorických figúr - porov. Minářová, 1998.

Preferenčný spôsob vyjadrovania v odbornej komunikačnej sfére, teda vo sfére vedy a popularizácie vedeckých poznatkov je určovaný charakterom komunikovanej informácie; ide o vedecké, odborné a pracovné informácie. V záujme produktora aj percipienta je, aby takéto texty boli štylizované jasne a presne, s dôrazom na pojmovú stránku jazykovo stvárnenej informácie. Preto sa v nich zámerne tlmí explicitná prítomnosť autora v texte, a to tak, že sa na jednej strane obmedzuje využívanie zážitkového, expresívneho a emocionálneho výraziva a na druhej strane sa väčšinou využíva konvencionalizovaná 1. osoba plurálu v podobe tzv. autorského plurálu alebo neosobné vyjadrenie.

Vývin spôsobu odborného vyjadrovania v 2. polovici 20. storočia smeruje od malej vyhranenosti k explicitnej racionálnosti, stereotypnosti a kondenzovanosti (Ružička, 1972). Posilnenie intelektuálnosti a pojmovosti sa prejavuje hlavne v extenzívnom rozvoji a internacionalizácii terminológie, v tendencii k nominalizácii a knižnosti v pomenovaní i syntaxi (napr. multiverbálne tendencie, frekvencia adnominálneho genitívu - tzv. genitívne reťazce, nominálne polovetné konštrukcie, frekvencia parentéz v syntaktickej štruktúre). Pri úsilí o ekonomizáciu prejavu vznikajú tak percepčne náročné texty. Ich náročnosť sa z hľadiska produktora niekedy podvedome zmierňuje uplatňovaním tzv. výrazovej harmónie (J. Findra, 1980): ak je text lexikálne pojmovo a terminologicky výraznejšie nasýtený (s prevahou internacionálnych termínov), uvoľňuje sa v syntaxi, a naopak. Okrem toho, v poslednom období sa zdá, akoby sa aj vedecký text viac personalizoval (napr. v prospech explicitnejšieho zastúpenia autora textu prostredníctvom výrazovo priezračnejšej 1. osoby singuláru namiesto autorského plurálu), čím sa dosahuje to, že aj (teoretický) vedecký text môže byť percepčne prijateľným nielen pre úzky okruh odborníkov.

Ruka v ruke s ustaľovaním spôsobu vyjadrovania v odbornej komunikačnej sfére ide jeho diferenciácia (porov. aj Mlacek, 1996), ktorá sa prejavuje tak v horizontálnej, ako aj vertikálnej diferencii textov tejto komunikačnej sféry. Pod horizontálnou diferenciáciou rozumieme diferenciáciu vyplývajúcu z rozčlenenia vedných odborov; ide hlavne o diferenciáciu medzi prírodovednými, predovšetkým exaktne orientovanými odbormi, a spoločenskovednými odbormi. Texty humanitných vied sú výrazovo aj kompozične variabilnejšie, menej formalizované a menej ustálené. Z hľadiska vertikálnej diferenciácie ide na jednej strane o ustálenie štýlovej normy vedeckého vyjadrovania, ktoré sa obracia predovšetkým na poučeného odborníka a ktoré sprostredkúva systematicky spracované a v danej vednej oblasti nové alebo novo chápané myšlienky a poznatky. Na druhej strane sa postupne ustálil spôsob vyjadrovania v oblasti sprostredkovania odborných poznatkov adresátom, ktorí nemusia byť nevyhnutne v danej oblasti vzdelanými odborníkmi. Ide tu o oblasť popularizácie vedy. Špecifickú štylistickú modifikáciu jazyka vedy predstavuje jeho didaktický variant. Uvoľnená norma odborného vyjadrovania sa uplatňuje v praktických odborných textoch - v inštruktážnych, návodných, sprievodcovských textoch a v bežnej

pracovnej komunikácii. Práve bežná pracovná komunikácia je domovským miestom uplatnenia profesijnej reči a čiastočne slangu.

Špecifickou štylistickou charakteristikou sa vyznačuje esejistický spôsob sprostredkovania odbornej informácie. Žáner eseje bol v slovenskom hlavne literárnom kontexte známy už dávnejšie - jej začiatky možno datovať do štúrovského obdobia. Rozvoj (literárnej) eseje ako žánru, a teda aj utváranie sa vyhranenejšej štýlovej normy súvisí aj s existenciou špecifických časopisov, kde sa tento žáner môže uplatniť. Esejistický štýl v slovenskej jazykovej situácii v 2. polovici 20. storočia sa utvára aj v kontaktoch so zahraničnou esejistickou produkciou (žánrová norma esejistického žánru má viac-menej univerzálny charaker - porov. Gómez-Martínez, 1996), hlavne francúzskou a českou, aby sa postupne konštituoval špecifický slovenský variant esejistickej štýlovej a žánrovej normy. Esejistický spôsob vyjadrovania možno charakterizovať pomocou poznávacej, estetickej a intencionálnej funkčnej konštanty. Od miery zastúpenia jednotlivých funkčných konštánt závisí potom aj konfigurácia výrazových prostriedkov. Jednou z konštitutívnych vlastností eseje je aj jej antropocentrickosť: v centre esejisticky stvárnených informácií je totiž vždy človek; nech sa prostredníctvom eseje čitateľovi odovzdávajú akékoľvek poznatky, spoločenskovedné alebo prírodovedné, vždy sa stvárňujú s ohľadom na človeka a jeho postavenie v užšej alebo širšej societe. Esejistické vyjadrovanie, založené na úvahom variante explikatívnej expanzie témy (porov. Bajzíková - Dolník, 1998), je typickým príkladom vyššieho štýlu. V oblasti pomenovania si zachováva nocionálny a uvoľnenejší terminologický charakter, ovplyvnený výskytom štylisticky príznakovej, hlavne knižnej lexiky a lexiky cudzieho pôvodu - esej svojím individualizovaným charakterom poskytuje priestor pre jazykovú lexikálnu kreativitu. V oblasti usporiadania sa v eseji prejavuje vysoká miera variability, expresívnosti a dynamiky. Konštitutívnou vlastnosťou eseje je obraznosť, založená na metafore, a figuratívnosť. Podobu syntaxe eseje a esejistického štýlu určuje variabilnosť, dynamika, expresia a prepracovaná vnútorná symetria, ktoré sú dané využitím dynamických, inherentne aj adherentne expresívnych a modálne rôznorodých konštrukcií. Tieto vlastnosti, ktorých formálny výraz je tesne prepojený so sémantikou textu, sa navrstvujú na zložitú determinatívnu súvetnú štruktúru. Percepčná náročnosť spomínaného súboru vlastností sa čiastočne vyrovnáva vnútornou súmernosťou architektúry esejistickej syntaxe.

Formovanie preferenčného vyjadrovania v úradnej komunikácii úzko súvisí s postupným ustaľovaním sociálnych a komunikačných noriem viažucich sa na úradnú komunikáciu v slovenskom jazyku, s príslušnými právnymi a administratívnymi predpismi. Aj v 2. polovici 20. storočia cítiť v štýlovej norme administratívnej komunikácie vplyv štýlových noriem tohto typu komunikácie v iných jazykových systémoch. Importovanosť, ktorá sa prejavuje napríklad v niekedy až špekulatívnej konštruovanosti syntaxe, v tendencii k multiverbizácii, čo má podporu aj v tom, že administratívne texty sú textami prevažne (no nielen) písanej komunikácie, postupne ustupuje pod vplyvom pôsobenia operatívnej funkcie administratívnych textov a jej pojmového rozmeru. V tomto type komunikačnej situácie vystupuje aspoň jeden z jej účastníkov (tvorca textu i jeho prijímateľ), prípadne obaja ako inštitúcie; aj preto sa subjekt príjemcu zatláča do úzadia. Cieľom je čo najefektívnejšia, t. j. rýchla a jednoznačná komunikácia: administratívne texty si vyžadujú zo strany autora i príjemcu jednotnú a jednoznačnú interpretáciu.

S uvedenými vlastnosťami súvisí stereotypná nominálnosť vyjadrovania s prevahou nocionálnych lexikálnych prostriedkov a prítomnosť špecifickej administratívnej terminológie. Úsilie po maximálnej ekonomizácii prejavu (používanie skratiek a značiek) v spojení s nominálnosťou a konštruovanosťou vyjadrovania spôsobuje, že mnohé administratívne texty sú z hľadiska komunikačnej efektívnosti na hranici zrozumiteľnosti.

Na úradnú komunikáciu slúžia jednak textové, jednak heslové žánre. V ich rámci sa

vyvinul osobitný druh písomného dialógu (napr. pri vypĺňaní dotazníkov, žiadostí, prihlášok, daňových priznaní a pod.), pri ktorom jedného z účastníkov predstavuje zväčša inštitucionalizovaný text predtlače a druhého konkrétna osoba, ktorá spravidla heslovite (teda bez slovesných prísudkov) vypĺňa príslušné kolónky.

Administratívne texty teda charakterizuje istá stereotypnosť a šablónovitosť. Napríklad v obchodnej korešpondencii jednotlivé výpovede tvoria bloky, panely, ktoré sa používajú ako celok. Len tak je možné, že popri dvojjazyčných slovníkoch vychádzajú aj vetníky obchodnej korešpondencie. Pri vybavovaní korešpondencie pomocou počítača bývajú tieto bloky uložené v základnom programe a pracuje sa s nimi ako s panelmi. Vedomie i potreba štýlovej normy administratívneho štýlu sú veľmi silné, dokonca do tej miery, že podoba niektorých úradných písomností sa riadi štátnou normou. Tvorba administratívnych textov je náplňou výučby v ekonomických typoch škôl, v ktorých sa pracuje so špecializovanými učebnicami administratívnych písomností, v ktorých sú žánrové normy administratívnych textov premietnuté do textových modelov, ktoré sa v praxi viac-menej dodržiavajú a vyžadujú. Predpisy sa týkajú nielen jazykových výrazových prostriedkov, ale napríklad aj formátu papiera, obálky, rozvrhnutia plochy, grafickej úpravy, pričom grafická úprava má často významovú a štýlotvornú platnosť.

Aj vo vývine preferenčného spôsobu vyjadrovania v úradnom styku možno pozorovať istý posun v súvislosti so spoločenskými zmenami po r. 1989. Už pred týmto predelom bolo v administratívnych textoch vidno úsilie po ich "modernizácii", a to tak v lexike, ako aj v syntaxi: postupné ubúdanie archaizujúcich slov a slovných spojení (typu *horeuvedený, dolupodpísaný*), upúšťanie od prechodníkových konštrukcií a nárast analytického typu vyjadrovania (napr. prostredníctvom analytického pasíva alebo niektorých príčasťových konštrukcií). Po r. 1989 možno na inej úrovni pozorovať importovanosť v úradnom vyjadrovaní, a to v tom zmysle, že so vstupom západoeurópskych či zámorských firiem a inštitúcií na slovenský trh sa v niektorých prípadoch importujú štýlové normy administratívneho styku príslušných jazykových spoločenstiev (ide hlavne o vplyv nemčiny a angličtiny). Odráža sa to v posilnení kooperačného komunikačného princípu; administratívny štýl sa mierne dynamizuje, a to posilnením variabilnosti operatívnej zložky a zdvorilostného princípu v niektorých komunikačných situáciách: napríklad v korešpondencii súkromných i štátnych firiem a inštitúcií sa vyskytujú variabilnejšie typy oslovenia, rozpracovanejšie úvodné a záverečné zdvorilostné a kontaktové frázy, výraznejšie sa (niekedy len formálne) rešpektuje príjemca administratívneho textu, text sa vyznačuje vyššou mierou (pseudo)individualizácie. Je to okrem iného spôsobené aj tým, že tvorcovia textov vystupujú viac za seba a hoci do úradnej komunikácie vstupujú ako inštitúcia, nie sú za ňou skrytí natoľko ako v minulosti.

Spôsob prenosu estetickej informácie v súčasnej literatúre posilňuje relatívne autonómne postavenie jazyka umeleckých textov. Vymedzovanie všeobecných vlastností preferenčného spôsobu vyjadrovania v tejto komunikačnej sfére je (a vždy bolo) pomerne náročné, pretože ide o texty mnohotvárne. Práve variabilnosť a individuálnosť sú azda ich najdôležitejšími vlastnosťami. Preto sa spoločné označenie štýlov textov so zvýraznenou estetickou funkciou chápe ako označenie súboru singulárnych štýlov umeleckých diel, resp. ako súhrnné označenie autorských štýlov alebo ako súhrnný názov pre samostatné štýly jednotlivých literárnych druhov: lyriky, epiky a dramatiky (porov. M. Krčmová, 1997). Umelecký text sa vyznačuje poetizáciou komunikátu, teda takým výberom a usporiadaním jazykových, mimojazykových a tematických prostriedkov, ktorý vytvára (resp. sa usiluje vytvoriť) text s esteticko-informačnou hodnotou. Prostriedky, ktoré estetický komunikát vytvárajú, sú najrozličnejšej povahy a sú značne individuálne. V tematickej rovine došlo k presunu priestoru umeleckého textu z vidieka do mesta, s vyššou mierou uplatnenia mestskej reči a ako pripomína K. Buzássyová (1998, s. 101), možno v slovenskej próze vypozorovať

postmoderné tendencie, ktoré sa prejavujú v v striedaní a miešaní prostriedkov a znakov rozličných komunikačných sfér, čo je jedným z prejavov všeobecnej tendencie k intelektualizácii - jazykový prejav je výraznejšie štylizovaný.

Texty s religióznymi motívmi v slovenskom (oficiálnom, kultúrnom) kontexte niekoľko predchádzajúcich desaťročí - do konca 80. rokov - pôsobili na latentných pozíciách a obvykle sa uplatňovali len v spoločenstvách nábožensky založených občanov (porov. Patráš, 1997, s. 76). Situácia sa však zmenila a náboženské (podľa V. Patráša "biblicky profilované") texty, t. j. texty, ktorých základom je náboženská viera, konfesionalita, začali fungovať aj v ďalších komunikačných sférach, a to hlavne vo vzdelávacej a mediálnej komunikačnej sfére. A tak popri jazykovom vyjadrovaní, charakteristickom pre domovské prostredie náboženskej komunikácie, realizujúcom sa v modlitbách, kázňach, liturgických textoch, náboženských piesňach, formuje sa vo verejnej komunikačnej sfére špecifický spôsob prejavu sekularizovaných náboženských textov. Obe skupiny textov sa štylizujú typickými prostriedkami vyšieho štýlu: je pre ne charakteristická knižnosť výrazu, archaickosť, obrazná i rétorická figuratívnosť, patetická emocionalita, viac alebo menej skrytá persuazívnosť, ale aj kontaktová operatívnosť; obe skupiny textov však formuje aj prostredie, v ktorom primárne fungujú: do hry vstupuje štylistická relevantnosť neverbálnych prostriedkov (gestika, haptika, proxemika, olfaktorika) v tom prvom prípade a posilnené prostriedky objektivizovaného žurnalistického pôsobenia (aj vzhľadom na iných ako nábožensky orientovaných príjemcov) v tom druhom (porov. aj Mistrík, 1991; Patráš, 1997).

Jazykové vyjadrovanie neoficiálnej, neverejnej komunikačnej sféry sa utvára na pozadí situovanej konverzačnej spontánnosti a s ňou spojenej polytematickosti. V absolútne prevažnej väčšine (okrem súkromných listov a rozličných poznámok tzv. chladničkovej kultúry) sa realizuje ústne. Vedomie preskripčného pôsobenia sociálnych, komunikačných a jazykových noriem je v tejto komunikačnej sfére najslabšie, a tak sa práve tu majú možnosť realizovať rozličné variety národného jazyka (porov. Slančová - Sokolová, 1994): spisovný jazyk, štandardná varieta vo svojej celoslovenskej podobe i jej regionálne diferencované variety, ako aj západoslovenská, stredoslovenská a východoslovenská subštandardná varieta a príslušné dialekty. V konkrétnej komunikačnej situácii hovoriaci nasadí svoj jazykový prejav do jednej z týchto variet. V priebehu komunikácie môže buď jazykovo zotrvať v rámci tejto jednej variety, alebo sa medzi nimi môže kontinuálne (medzi bližšími varietami, napríklad medzi spisovnou a štandardnou, štandardnou a subštandardnou, subštandardnou a dialektovou varietou) či "prepínaním kódu" medzi vzdialenejšími varietami (napríklad spisovnou a dialektovou) pohybovať. Zmenu variety alebo prechod medzi nimi podmieňuje komplex komunikačných a sociálnych premenných, spojených so subjektom komunikanta, jeho momentálnym psychickým stavom, s komunikačnými a sociálnymi rolami účastníkov komunikácie, s ich vzájomným vzťahom vrátane adaptácie na jazykový prejav komunikačného partnera; ďalej s témou, komunikačným zámerom a typom komunikačného aktu vzhľadom na jeho sociálne hodnotenie na osi oficiálnosť - neoficiálnosť, formálnosť - neformálnosť, teda aj vzhľadom na mieru spoločenskej záväznosti typu komunikačného aktu

V preferenčnom spôsobe vyjadrovania vo väčšine zo spomínaných komunikačných sfér sa odrážajú aj niektoré ďalšie vlastnosti súčasnej slovenskej jazykovej situácie, ktoré sa (samozrejme, bez nárokov na úplnosť; stále sledujeme len kontúry) pokúsime naznačiť. V porovnaní s predchádzajúcim obdobím sú texty v jednotlivých komunikačných sférach (poukázali sme na to v rámci vedeckej, žurnalistickej i administratívnej komunikačnej sféry) viac individualizované, alebo sa aspoň tak tvária. Vidíme v tom tendenciu pripisovať väčšiu vážnosť princípu expresivity v rámci komplexu princípov a zásad (maxím) efektívnej jazykovej komunikácie (porov. Slančová, 1994): ak sa do textu, obrazne povedané, dostane človek, takýto text má potom tendenciu byť vnímaný ľahšie a "hladšie". Odráža sa to

napríklad aj v presadzovaní (viac praktickej ako teoretickej) tzv. konverzačnej rétoriky. V tom možno vypozorovať čiastočný vplyv komunikačných noriem z iných (jazykových) spoločenstiev.

Demokratizácia života, posuny a presuny v hodnotách a odtabuizovanie tradičných spoločenských tabu sa odrážajú v celkovom zhrubnutí komunikácie, a to nielen v súkromnej komunikačnej sfére, ale následne aj vo sfére literárnej komunikácie, ba dokonca aj vo sfére politického diskurzu, a to aj napriek tomu, že používatelia jazyka sú voči vulgarizmom (aspoň proklamatívne) veľmi citliví (porov. Maričová - Slančová, 1998).

Nakoniec, no nie v poslednom rade, je potrebné zmieniť sa o komputerizácii súčasnej reality. Sme priamymi svedkami konštituovania sa samostatného typu počítačového a internetového diskurzu. J. Findra (1999) hovorí o špecifickom komunikačno-textovom fenoméne, ktorý hľadá svoju typologickú a jazykovo-štylistickú podobu. Na úrovni povrchovej štrukturácie sú tieto komunikáty nevyhranené, štylisticky disparátne, protirečivé, v jazykovom výraze heterogénne. J. Hoffmannová (1999) v tejto súvislosti pripomína, že s komputerovými textami a elektronickou komunikáciou sa spája jednak sprimitívnenie a uniformizácia v používaní jazyka a na druhej strane kreativita a jazyková hra, teda sa v nich prejavuje tak humanizačná, ako aj dehumanizačná tendencia, pričom v nich možno nájsť výraznú snahu po akomsi jazykovom sektárstve - no tú možno pozorovať, pravda iným spôsobom, aj vo sfére odbornej, resp. odborno-úradnej, napríklad právnickej komunikačnej sféry, ale aj inde (porov. Ghillániová, 1998). Na okraj môžeme spomenúť, že s prevahou elektronických médií v súčasnej komunikácii súvisí ešte jeden jav: dôraz na vizuálny komunikačný kanál a multimedializácia, teda zapájanie (často súčasné) viacerých kanálov a viacerých znakových sústav do komunikácie. To sme sa však dostali až na hranice nášho náčrtu fungovania súčasnej slovenčiny.

A na úplný záver ešte jedna poznámka: Pri svojom náčrte funkčnej diferenciácie slovenčiny sme sa zámerne vyhýbali termínu funkčný štýl, ktorému sa často kladie za vinu nemožnosť dynamickejšej a plastickejšej reflexie existujúcej jazykovej reality. V priebehu písania tejto prednášky sme si však čoraz viac uvedomovali, že podstata pojmu funkčný štýl, ktorá ako abstrakcia je postavená na "klasickej" (v našom prípade trocha modifikovanej) charakteristike štýlu, na základe ktorej ho možno charakterizovať ako dynamický, viac alebo menej normovaný spôsob primárne verbálneho prejavu, daný výberom a usporiadaním tematických, jazykových a mimojazykových prostriedkov vzhľadom na príslušnú komunikačnú sféru (tá môže byť daná rozličnou mierou abstrakcie príslušného komplexu sociálnych a komunikačných premenných), je teoreticky ešte stále nosná, hoci terminologicky možno tento pojem nahradiť aj inými pomenovaniami, napr. štýl istého typu sociálno-verbálnej komunikácie, štýl istej komunikačnej sféry s konkretizáciou termínu na základe vyššej alebo nižšej úrovne abstrakcie. A keď ako v detskom kaleidoskope pootočíme rúrkou a tie isté farebné sklíčka sa objavia v inej konfigurácii, tak sa môže zmeniť konfigurácia zložiek jazykovej situácie, ak na jej reflexiu uplatníme odlišné metodologické hľadisko. Podstata javu však zostane tá istá.

Poznámky:

1) V čase prípravy tejto prednášky vrcholili majstrovstvá sveta v ľadovom hokeji. Pri komentovaní televíznych prenosov pôsobili na rovnakej úrovni profesionálny televízny reportér a bývalý hokejista - kým televízny pracovník používal pri komentovaní hovorenú podobu spisovnej variety slovenčiny, hokejista (z hľadiska reportovania na tej istej funkčnej úrovni) používal štandardnú varietu slovenčiny.

Literatúra:

BAJZÍKOVÁ, E. - DOLNÍK, J.: Textová lingvistika. Bratislava, Stimul 1998.

BOSÁK, J.: Poznámky o funkčných štýloch, komunikačných sférach a niektorých štylistických problémoch. In: Všeobecné a špecifické otázky jazykovej komunikácie. Red. J.Findra. Banská Bystrica, Pedagogická fakulta 1991, s. 69-77.

BOSÁK, J.: Sociolingvistická stratégia výskumu slovenčiny. In: Sociolinguistica Slovaca. *1*. Sociolingvistické aspekty výskumu súčasnej slovenčiny. Zost. S. Ondrejovič - M. Šimková. Bratislava, Veda 1995, s.17-42.

BUZÁSSYOVÁ, K.: Umelecký štýl. In: Najnowsze dzieje języków slowiańskich. Slovenský jazyk. Red. J. Bosák. Opole, Uniwersytet Opolski - Instytut Filologii Polskiej 1998, s. 100-101.

ČECHOVÁ, M. - CHLOUPEK, J. - KRČMOVÁ, M. - MINÁŘOVÁ, E.: Stylistika současné češtiny. Praha, ISV - nakladatelství 1997.

DANEŠ, F.: Situace a celkový stav dnešní češtiny. In: Český jazyk na přelomu tisíciletí. Praha, Academia 1997, s. 12-24.

FINDRA, J.: Funkčná vyváženosť výrazu v náučnom texte. Slovenská reč, *45*, 1980, s. 257-268.

FINDRA, J.: K typológii internetových textov. In: Retrospektívne a perspektívne pohľady na jazykovú komunikáciu. I. diel. Ed. P. Odaloš. Banská Bystrica, Pedagogická fakulta UMB, Fakulta humanitných vied UMB 1999, s. 38-43.

GHILLÁNIOVÁ, G.: Letecký sociolekt. [Diplomová práca.] Prešov, Filozofická fakulta Prešovskej univerzity 1998.

GÓMEZ-MARTÍNEZ, J. L.: Teória eseje. (Esej ako literárny žáner, štúdium jej vlastností.) Bratislava, Archa 1996.

HOFFMANNOVÁ, J.: Humanizace a dehumanizace, či spíše uniformizace a jinakost diskurzu. In: Retrospektívne a perspektívne pohľady na jazykovú komunikáciu. I. diel. Ed. P. Odaloš. Banská Bystrica, Pedagogická fakulta UMB, Fakulta humanitných vied UMB 1999, s. 85-92.

HORECKÝ, J.: Východiská k teórii spisovného jazyka. In: Z teórie spisovného jazyka. Red. J. Kačala. Bratislava, Veda 1979a, s.13-22.

HORECKÝ, J.: Povaha a miesto rečníckeho štýlu. In: Textika a štylistika. Red. J. Mistrík. Bratislava, Univerzita Komenského 1989, s. 123-126.

HORECKÝ, J. - BUZÁSSYOVÁ, K. - BOSÁK, J. a kol.: Dynamika slovnej zásoby súčasnej slovenčiny. Bratislava, Veda 1989.

JEDLIČKA, A.: Theorie der Literatursprache. In: Grundlagen der Sprachkultur. 2. Red. J. Scharnorst - E. Ising. Berlin, Akademie - Verlag 1982, s. 40-91.

KAČALA, J.: Jazyková situácia a jazyková kultúra. Kultúra slova, *14,*1980, s. 65-69.

MARIČOVÁ, - SLANČOVÁ, D.: Vulgarizmy v súčasnej (mestskej) komunikácii. In: Mesto a jeho jazyk. 1998. (V tlači.)

MIKO, F.: Polstoročie slovenskej štylistiky. Slovenská reč, *34*, 1969, s. 257-266.

MIKO, F.: Štýlové konfrontácie. Bratislava, Slovenský spisovateľ 1976.

MINÁŘOVÁ, E.: Stylová podoba současné reklamy. In: Jazyk a kultura vyjadřování. Milanu Jelínkovi k pětasedmdesátinám. Ed. P. Karlík, M. Krčmová. Brno, Masarykova Univerzita v Brně 1998, s. 57-62.

MISTRÍK, J: Slovenská štylistika. 1. vyd. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1965.

MISTRÍK, J.: Štylistika slovenského jazyka. 2. vyd. Bratislava, SPN 1977.

MISTRÍK, J.: Štylistika. 1. vyd. Bratislava, SPN 1985.

MISTRÍK, J.: Výberová prednáška zo slovenského jazyka. Vektory komunikácie. Bratislava, Univerzita Komenského 1990.

MISTRÍK, J.: Náboženský štýl. In: Studia Academica Slovaca. *20*. Prednášky XXVIII.

letného seminára slovenského jazyka a kultúry. Red. J. Mistrík. Bratislava, Alfa 1991, s. 163-175.

MISTRÍK, J.: Štylistika. 3. vyd. Bratislava, SPN 1997.

MLACEK, J.: Popularizácia vedeckých poznatkov a popularizačný štýl. In: Studia Academica Slovaca. *25.* Prednášky XXX. letného seminára slovenského jazyka a kultúry. Red. J. Mlacek. Bratislava, Stimul 1996, s. 134-144.

MLACEK, J.: Vývin a zmeny v jednotlivých štýloch a sústave štýlov. In: Najnowsze dzieje języków slowiańskich. Slovenský jazyk. Red. J. Bosák. Opole, Uniwersytet Opolski - Instytut Filologii Polskiej 1998, s. 89-93.

NEBESKÁ, I.: Jazyk, norma, spisovnost. Praha, Univerzita Karlova 1996.

ONDREJOVIČ, S.: Publicistický štýl. In: Najnowsze dzieje języków slowiańskich. Slovenský jazyk. Red. J. Bosák. Opole, Uniwersytet Opolski - Instytut Filologii Polskiej 1998, s. 94-99.

PATRÁŠ, V.: Reklama - útok na slovenčinu? In: Studia Academica Slovaca. *23.* Prednášky XXX. letného seminára slovenského jazyka a kultúry. Red. J. Mlacek. Bratislava, Stimul 1994, s. 180-188.

PATRÁŠ, V.: Biblicky profilovaný text v štátnom rozhlasovom vysielaní. In: KLINCKOVÁ, J. - ODALOŠ, P. - PATRÁŠ, V.: Jazyk - komunikácia - spoločnosť. Red. V. Patráš. Banská Bystrica, Univerzita Mateja Bela 1997, s. 75-85.

PAULINY, E.: O funkčnom rozvrstvení jazyka. Slovo a slovesnost, *16*, 1955, s. 17n.

PAULINY, E.: Funkčné jazykové štýly a ich klasifikácia. Slovenský jazyk a literatúra v škole, 6, 1960, s. 229n.

RUŽIČKA, J.: Vývin odborného štýlu spisovnej slovenčiny v 20. storočí. Slovenská reč, *35*, 1970, s. 7-16, 60-74.

SLANČOVÁ, D.: Praktická štylistika. 2. opravené a doplnené vydanie. Prešov, Slovacontact 1996.

SLANČOVÁ, D.: Potrebuje reflexia súčasnej slovenskej jazykovej situácie pojem register? In: Retrospektívne a perspektívne pohľady na jazykovú komunikáciu. I. diel. Ed. P. Odaloš. Banská Bystrica, Pedagogická fakulta UMB, Fakulta humanitných vied UMB 1999, s. 93-99.

SLANČOVÁ, D. - SOKOLOVÁ, M.: Variety hovorenej podoby súčasnej slovenčiny. In: Studia Academica Slovaca. *23.* Prednášky XXX. letného seminára slovenského jazyka a kultúry. Red. J. Mlacek. Bratislava, Stimul 1994, s. 225-240.

SZTOMPKA, P.: Pohled zpět. Rok 1989 jako kulturní a civilizační zlom. Sociologický časopis, *32*, 1996, č. 1, s. 5-20.

POSTOJE K NIEKTORÝM JAZYKOVÝM VARIETÁM V SLOVENSKEJ JAZYKOVEJ SITUÁCII

Najprv jedna jazyková anekdota zo života, ktorá s našou témou súvisí viac než voľne. K rodenému bratislavčanovi prišiel do hlavného mesta na návštevu starý priateľ zo stredného Slovenska. Keďže obidvaja boli náruživými futbalovými fanúšikmi, vybrali sa na miestne futbalové derby. Náhoda chcela, že sa dostali do tej časti hľadiska, kde padali na adresu rozhodcu veľmi silné a ostré výrazy, ťažké vulgarizmy nevynímajúc, medzi ktorými bol výraz "hovado" (v západoslovenskej forme) azda najmiernejší. Nášmu Stredoslovákovi to nebolo po chuti, ale musel uznať, že rozhoda je neobjektívny a podchvíľou si sám zakričal niekoľko nesúhlasných slov. V diváckom zápale mu však vyletelo aj ono "hovädo", pravda, v stredoslovenskej podobe s vokálom *ä*. Nanešťastie práve vtedy, keď štadión na chvíľu stíchol. V tom momente sa začali k nemu obracať tváre, v ktorých si mohol prečítať vrcholné rozhorčenie a odsúdenie, čo niektorí vyjadrili aj verbálne: "Prosím vás, veď sú tu deti!".

Jazykovo-nárečový obraz Slovenska je značne diferencovaný. Historickým vývinom sa na území Slovenska vykryštalizovali, ako je známe, tri základné skupiny nárečí (západoslovenské, stredoslovenské a východoslovenské), ktoré sa ešte ďalej členia na menšie nárečové zoskupenia, vyznačujúce sa osobitými fonetickými, ale aj gramatickými a lexikálnymi znakmi (Štolc, 1994). Niektoré oblasti (najmä západoslovenské) sa hodnotia metaforicky ako durové, iné (najmä stredoslovenské) skôr ako molové (V. Mináč). Dnešnú spisovnú slovenčinu kodifikoval jej tvorca Ľudovít Štúr v 40. rokoch minulého storočia na podloží stredoslovenského kultúrneho interdialektu, resp., ako najnovšie dokazuje Ľ. Ďurovič (1992), predovšetkým na základe hovoru stredoslovenského Liptovského sv. Mikuláša. Treba dodať, že v slovenskom spisovnom jazyku sa do istej miery, najmä po neskoršej reforme, akceptujú aj západoslovenské prvky, a to tie, ktoré dostali svoju "kultúrnu pečať" (Miko, 1993, s. 150) v predštúrovskom spisovnom jazyku. Jeho pôvodca Anton Bernolák nadviazal v 90. rokoch 18. storočia na západoslovenský kultúrny dialekt, rozvíjajúci sa v súvislosti s pôsobením trnavskej univerzity v 17. a 18. storočí.

Pre dnešnú jazykovú situáciu na Slovensku je relevantný fakt, že slovenský spisovný jazyk má stredoslovenský základ a hlavné mesto Bratislava, v ktorom sa oddávna sústreďuje kultúrny, hospodársky, administratívny život Slovenska, kde sa nachádza väčšina divadiel, kde má sídlo Slovenský rozhlas a Slovenská televízia, leží vysunuté na juhozápadnom cípe Slovenska takmer ako hraničné mesto. Pritom aj nové prezretie historického materiálu v súvislosti s prípravou jednotlivých zväzkov Historického slovníka slovenského jazyka (1991, 1992, 1994, 1995, 2000) potvrdilo, že keď sa v polovici 19. storočia oprel Ľudovít Štúr pri kodifikovaní spisovného jazyka o spomínané kultúrne koiné, vykonal tak iba nevyhnutný a logický akt, preukážuc pritom zmysel pre reálne uvažovanie i bystrú analýzu skutočnej situácie (Pauliny, 1979). Stredná slovenčina totiž od najstarších čias mala tendenciu stať sa nadnárečovým útvarom, šírila sa cez svoje hranice na západ i východ a takto fungovala veľmi výrazne aj pred zavedením štúrovskej spisovnej slovenčiny. Takto nám to vykladajú špecialisti na vonkajšie dejiny nášho jazyka. Ako je to však dnes? Ak kedysi dominantne a expanzívne pôsobila stredná slovenčina, dnes, v čase mediálnej epochy, sa nemôže v danom zmysle nedostávať do tejto polohy aj jazyk Bratislavy, jazyk hlavného mesta (podrobne Ondrejovič, 2000).

V rámci širšie založeného sociolingvistického výskumu sme od začiatku 90. rokov okrem iného zisťovali, hoci skôr len okrajovo, aj to, či a ako pôsobí uvedený fakt na obyvateľstvo jednotlivých regiónov Slovenska. Vzhľadom na to, že, kultúrna stredoslovenčina, báza spisovného jazyka mala hovorový, ústny ráz (Pauliny, 1979, s. 26), hovorový charakter má aj dnešná spisovná slovenčina. Medzi hovorovým jazykom (štandardom) na Slovensku a kodifikovaným spisovným jazykom niet ani dnes vcelku zásadnejšieho rozdielu. Preto pri spisovnom vyjadrovaní nevzniká v slovenčine nijaké "psychické napätie" (E. Pauliny), ako je to napr. v češtine, kde obvyklou (prirodzenou) formou ústneho styku je najčastejšie *obecná čeština*. O spisovnom jazyku, presnejšie o reálnom spisovnom variante na Slovensku, možno síce zistiť, že je diferencovaný aj geograficky, sledujúc v zásade tri makroareály -- západoslovenský, stredoslovenský a východoslovenský (porov. Patráš, 1990), avšak odklony sú tak povediac mierne (na rozdiel

od nárečových, resp. subštandardných prejavov). Každý spisovný jazyk má pritom aj prvok umelosti, ale v slovenskej situácii táto zložka v uvedenom chápaní nie je nijako výrazná.

Avšak aj v takejto situácii možno zaregistrovať postoje, ktoré situáciu, aká sa utvorila, spochybňujú. Čo sa týka výberu stredoslovenskej bázy pre spisovný jazyk, negatívny postoj k nemu v humorno-hyperbolickej forme vyjadruje napr. text *Ludevít Štúr* P. Remiša, ktorý majú vo svojom repertoári viaceré západoslovenské hudobné skupiny:

Ludovít Štúr, tá tvoja slovenčina zaspat nedá mi
Ludovít Štúr, vymyslev si jazyk celkom neznámy
Bud si nebóv fit, alebo si mosev čosi pit

Píš jak počuješ, na toto zabulli už šecci Slováci
Píšu jak scú a nech sa Bernolák aj v hrobe obráci
Vládne panika v gramatike nášho jazyka

Hodža, Hurban, Hollý sú tiež na vine
oni s tebou boli na tom Devíne – pri víne

Do huby nám vóbec nejdú také makké slabiky
Priznaj sa sám, dze si vyhrabau tý čunné návyky
Bud si nebóv fit, alebo si mosev čosi pit

.....

Hodža, Hurban, Hollý sú tiež na vine
oni s tebou boli na tom Devíne – pri víne

Ludevít Štúr, tá tvoja slovenčina zaspat nedá mi
Ludevít Štúr, tys museu zescit dzivé hríby s vajcámi
Bud si nebóu fit, alebo si mosev čosi pit

Hoci sa text zjavne nedrží vo všetkom "historickej pravdy" a nie je mienený celkom

vážne, hodí sa na ilustráciu istého pocitu niektorých obyvateľov západného Slovenska.

Iný typom postojov, ktorý s tým súvisí, je preceňovanie "umelosti" spisovnej slovenčiny ad absurdum, ktoré nachádzame napr. v eseji M. Kusého Skadiaľ som, stadiaľ som, slovenského rodu som (1991). Tu sa tvrdí, že spisovná slovenčina je pre normálnych ľudí "čosi exotické" (pokiaľ nie sú "Horehronci"), musia sa ju učiť ako esperanto (s. 60). Z výkladu M. Kusého je však zrejmé, že túto propozíciu potrebuje ako premisu k tomu, aby dokázal, že pojem slovenského národa, ktorý sa opiera o jazyk, je fikciou. Nemožno prijať ani jeho výklad, podľa ktorého "Nie sme národ, sme krajania --- Lech Walesa si mohol s Jablonskim pri podpisovaní gdanských dohôd povedať: "Musíme sa dohodnúť, sme predsa Poliaci". U nás by sa to asi takto povedať nedalo, vyznelo by to nepresvedčivo. Aby to pôsobilo na našinca, bolo by to treba preložiť asi takto: "Musíme sa dohodnúť, sme predsa Liptáci" (s. 59). Pravda je totiž taká, že sme, ako potvrdzuje každodenná prax, aj Slováci, aj "krajania".

Ak sa na veci prozrieme optikou Stredoslovákov, možno sa oprieť o podrobnejšie výsledky sociolingvistického výskumu (podrobne Ondrejovič 1991). Ukázalo sa, že jazyk rozhlasového a televízneho vysielania z Bratislavy, ale aj iných regionálnych centier, 89 % respondentov z (južného) stredného Slovenska vníma aj pri prípadných chybách a nesprávnostiach, ktoré sa prisudzujú skôr jazyku televízie, ako dobrý, spisovný, príp. aj vzorový. Ináč však hodnotili tí istí respondenti verejné vystúpenia hovoriacich, ktorí nie sú profesionálmi slova (napr. vystúpenia poslancov v politických dialógoch a debatách). Nie je bez zaujímavosti, že obyvatelia stredného Slovenska sa vo svojom hodnotení zreteľne diferencovali. Príslušníci severostredoslovenského regiónu (zastúpení najmä obyvateľmi mesta Martin, známeho z dejín ako centra slovenských národných snáh) za najmenej prijateľných považovali hovoriacich zo západného Slovenska, resp. aj z Bratislavy (sú "odpudzujúco tvrdí", "neslovenskí"), kým obyvateľov južného stredného Slovenska (mestá Lučenec, Fiľakovo) najviac rušili hovoriaci z východného Slovenska, pre ktorých je typické skracovanie dlhých slabík. Je pritom charakteristické, že respondenti si zvyčajne príslušný spôsob hovoru identifikovali s konkrétnymi osobami, takpovediac personifikovali ho:

západnú "tvrdosť" s bývalým politikom tzv. nežnej revolúcie *Fedorom Gálom* a východnú "krátkosť" zasa s totalitným politikom *Vasiľom Biľakom* (pripomeňme, že výskum sa robil v r. 1991 a že obidvaja politici patrili medzi najmenej obľúbených na Slovensku (podrobnejšie porov. k tomu Ondrejovič, 1991).

Vcelku však len 4, 5 % opýtaných Stredoslovákov považovalo strednú slovenčinu za "lepšiu než je spisovný jazyk", hoci v minulosti sa tento názor prezentoval omnoho častejšie a implicitne sa objavoval aj u niektorých jazykovedcov. Podobný výsledok sa dosiahol aj v oblasti divadelníctva (výskum sa robil medzi hercami a režisérmi Slovenského národného divadla, porov. Ondrejovič, 1995), a to napriek tomu, že v 30. rokoch -- v miernejšej forme vlastne až do konca 50. rokov -- viacerí režiséri tohto divadla horlili za potrebu osviežiť javiskovú reč i spisovný jazyk vôbec stredoslovenským prízvukovaním. Väčšina významných predstaviteľov Slovenského národného divadla pochádzala v tom čase z rôznych regiónov stredného Slovenska a tí vytvorili vysokú výslovnostnú normu, na ktorú odkazovali pri sporných ortoepických javoch dokonca aj jazykovedci. V spomínanom sociolingvistickom výskume však už dnes ani jeden respondent nebol presvedčený o potrebe takéhoto osviežovania spisovného jazyka, resp. javiskovej reči. Iné výsledky priniesol výskum jazykových postojov spisovateľov, ktorí v stredoslovenských nárečiach vidia zväčša doteraz dôležitý prameň obohacovania a osviežovania nášho jazyka a sú za "presadzovanie" stredoslovenských prvkov do spisovného jazyka hoci aj príkazom (Mihálik, Karvaš).

Pri výskume sa sledovali aj ohlasy profesionálnych a neprofesionálnych používateľov jazyka na jazykové dianie, publikované v bežnej tlači. Napríklad významný slovenský spisovateľ a publicista V. Mináč svoj rozsiahly článok venovaný politickej činnosti prezidentskej kancelárie (1995) končil takýmto (z hľadiska tematiky článku úplne neštruktúrnym) konštatovaním: "Ale najviac ma mrzí, že slovenský prezident hovorí zle po slovensky". Pre prejav vtejšieho prezidenta Michala Kováča, ktorý pochádza z východného Slovenska, bola charakteristická spomínaná krátkosť. Iné odklony od spisovnej normy sa uňho dali pozorovať len výnimočne -- tie vznikali individuálnou, akoby predĺženou výslovnosťou niektorých spoluhlások (najmä hlásky *v*) v istých pozíciách. Vcelku sa dá

povedať, že jeho prejav sa -- na rozdiel od niektorých iných politikov a verejných činiteľov, pochádzajúcich z rôznych oblastí Slovenska – nikdy nevyznačoval mimoriadne nízkou úrovňou. Navyše rétorická schopnosť prezidenta časom viditeľne rástla, čo tá istá tlač komentovala v danom čase takto: "Veď je to aj pochopiteľné, keď má pri sebe Jána Findru, profesora štylistiky. Ale jeho prejav aj tak duchom nie je slovenský". Prejavuje sa tu však zrejme oná východoslovenská stigma, ktorá sme spomínali v súvislosti s postojmi južnoslovenských respondentov, ale predovšetkým sa tu zračí "politická" dimenzia postojov z konkurenčného tábora.

Na druhej strane sa čitatelia nezabudli ozvať v tom čase ani v prípade poslanca A. Hrnka, obyvateľa západoslovenskej Stupavy, ktorý sa v článku O našej reči (1994) bol vyslovil, že slovenská hovorová reč stratila svoju "ľubozvučnosť". V Slovenskej republike sa objavili okamžité reakcie, v ktorých mu čitatelia vyčítali odvahu, že o ľubozvučnosti hovorí práve on, čo "vo svojich prejavoch mäkké spoluhlásky takmer nepozná, a veď práve tie tvoria ľubozvučnosť slovenskej reči", a všetci mu unisono radili: Šuster drž sa svojho kopyta! Títo čitatelia odkazovali A. Hrnka podľa všetkého na jeho pôvodnú profesiu historika.

V slovenskej jazykovej situácii, ako dokladajú aj naše dva príklady (viac príkladov porov. Ondrejovič, 1991), teda platí, že používatelia jazyka na Slovensku sú veľmi citliví na uplatňovanie jazyka, resp. na jeho "správnosť" z hľadiska dodržiavania spisovnrj normy vo verejných prejavoch. Vo všeobecnosti sa dá povedať, že rozmanité krajové odklony od normy sa u nás vo verejných prejavoch nemajú "šancu" presadiť, je vylúčené, aby sa vnímali ako originálne prvky, ktorými hovoriaci demonštruje svoju krajovú, resp. aj sociálnu príslušnosť. Každý odklon od spisovnej normy sa u nás vníma ako neznalosť spisovnej normy a nekultúrnosť (Kačala, 1993), čo určite súvisí s "jazykovosťou" našej identity a s tým, že Slováci sa zaraďujú medzi tzv. jazykové národy. (podrobnejšie Krupa – Ondrejovič, 1998).[1] Podľa sociolingvistickej sondy, ak sa v rozhlasovom a televíznom vysielaní vyskytnú nárečové prvky, najprijateľnejšie sú stredoslovenské nárečové prvky, čo je pochopiteľné, lebo

1 V r. 1992 sa uskutočnil medzinárodný prieskum s respondemtmi z Rakúska, Švajčiarska, Českej republiky a Slovenska s cieľom zistiť, na čom sa zakladá ich národná identita. Hodné povšimnutia jetu najmä zistenie, že v tom čase každý druhý slovenský respondent označil ako najdôležitejší pre svoju identitu jazyk. Príslušníci iných štátov častejšie spomínali príslušnosť ku krajine (viac o tom porov. Krupa – Ondrejovič, 1998).

tie sú voči spisovnému jazyku najmenej "viditeľné".

Ak sme uviedli, že Stredoslováci prijímajú -- aj keď diferencovane -- s nevôľou západoslovenské a východoslovenské odklony od spisovnej normy vo verejných vystúpeniach, do istej miery to platí aj naopak. Ani Západoslováci (východoslovenské postoje sme neskúmali) neprijímajú strednú slovenčinu ľahko. Je pre nich príliš mäkká, "dedinská", "valaská", dokonca "starootcovská" (taká je napr. aj pomalá reč tradicionalisticky orientovanej inteligencie napr. niektorých popredných starších hercov).

To, že spisovný jazyk má v slovenskej jazykovej situácii skutočne prestížne postavenie, že je to spoločensky reprezentatívny fenomén, dokazujú aj výsledky sociolingvistického výskumu o postojoch v jazyku (Slančová, 1990, Šikra, 1991). Podľa nich spisovný jazyk sa najviac používa v rozhovoroch s nadriadenými, s neznámymi ľuďmi, vo verejných vystúpeniach, t. j. v sociálne prestížnych situáciách, ktorým komunikanti pripisujú väčšiu spoločenskú dôležitosť.

Výsledky výskumu svedčia však zároveň i o tom, že aj nárečové variety národného jazyka sú ešte pomerne živé. 13 % respondentov odpovedalo, že nárečie je pre nich tým najprirodzenejším prostriedkom dorozumievania sa so svojím okolím. Pravda, používa sa komunikačne obmedzene: z komunikačných situácií majú absolútnu prevahu rozhovory s rodičmi, potom s priateľmi a súkromné rozhovory so spolupracovníkmi. Nárečia fungujú ako neprestížny dorozumievací prostriedok, čo dokazuje napr. zistenie, že aj tie skupiny, ktoré vo vzťahu k rodičom preferujú nespisovné variety (nárečia), v komunikačnom styku s deťmi sa usilujú používať spisovný jazyk.

Sociolingvistický výskum ďalej ukázal, že uvedomenie si spisovného jazyka ako prestížnej formy komunikačnej aktivity je najsilnejšie v mladšej vekovej skupine, pričom sami respondenti nepredpokladajú, že by nárečia mali prestať existovať (Ripka, 1996, Bosák, 1996). Ak J. Kačala v článku Slovenské nárečia dnes (1993) vyhlasuje, že "v súčasnosti v našom živote zavládol spisovný jazyk", platí to len v tom zmysle, že zavládol všade tam, kde má vyhradené sféry pôsobnosti. Iné variety slúžia a budú slúžiť na dorozumenie v príslušnom

teritoriálnom alebo sociálnom prostredí[2].

Hodné povšimnutia sú napokon aj postoje respondentov k zahraničnej slovenčine našich krajanov v enklávach. Je známe, že táto varieta slovenčiny napriek tomu, že nemôže byť ušetrená od vplyvu domáceho jazyka, napr. najmä v Rumunsku, v Juhoslávii, ale aj inde, v prípade, že ide o migrantov z oblastí stredného Slovenska, sa hodnotí veľmi vysoko a s veľkými sympatiami. Niekoľko príkladov: *"Je to taký jazyk, že tak si po slovensky rozprávať ani nepočul". "Je to ako balzam na dušu". "Hovoria tak krásne, ako naša stará mati hovorili". Je to lahodnosť sama.* Na druhej strane je však dôležité, že tento variant slovenského jazyka, ktorý má svoje zvláštnosti nielen v oblasti lexiky, ale aj v artikulácii hlások a v prozódii (ide najmä o silnejší dotyk jazyka na podnebie), nie je prijateľný v istých situáciách po prechode do materskej krajiny. Zaznamenali sme odmietavé reakcie slovenských respondentov na čítanie správ a komentárov o juhoslovanských vojnových udalostiach domácimi reportérmi: *Je to akási "folklórna", "vidiecka" výslovnosť*. Ide teda o spôsob hovoru, ktorý sú síce respondenti zo Slovenska ochotní obdivovať a kochať sa v ňom, ale nie sú pripravení tolerovať jeho zvláštnosti vo funkcii pracovného komunikačného prostriedku na Slovensku a necítia ani potrebu sa ním inšpirovať. Táto téma by si zaslúžila väčšiu pozornosť.

2 Realisticky zachytávajú situáciu v nadväznosti na J. Horeckého D. Slančová a M. Sokolová (1994), ktoré dobre ukazujú, že slovenský národný jazyk má viacero foriem, resp. variet, okrem iného aj štandardnú a subštandardnú varietu, pričom tu nejde len o náhodný zhluk, inventár nespisovných prostriedkov narúšajúcich spisovnú alebo nárečovú normu (aj keď spisovný jazyk a nárečia môžeme považovať za základné systémové variety), ale o dynamické subsystémy diasystému národného jazyka. V konkrétnej jazykovej situácii hovoriaci môže "nasadiť" svoj verbálny prejav do jednej z týchto variet, ktorá sa však môže v priebehu komunikácie meniť.

Literatúra

BOSÁK, J.: Nárečia sa menia, postoje zostávajú? In: Sociolingvistika a areálová lingvistika. Sociolinguistica Slovaca. Zost. S. Ondrejovič. ratislava, Veda 1996, s. 25—39.

ĎUROVIČ, Ľ.: Atlas slovenského jazyka a jazyk mesta. In: Studia z dialektologii polskiej i slowianskiej. Red. W. Borys – W. Sedzyk. Warszawa, Polska Akademia nauk – Instytut slowianoznawstva 1992, s. 69—73.

Historický slovník slovenského jazyka. 1—5. Red. M, Majtán Bratislava, Veda 1991—2000.

KAČALA, J.: Slovenské nárečia dnes. Kultúra slova, 27, 1993, s.257—265.

KRUPA, V. – ONDREJOVIČ, S.: K spôsobom regulovania jazyka. Jazykovedný časopis, 49, 1998a, s. 81—89.

KUSÝ, M.: Skadiaľ som, stadiaľ som, slovenského rodu som. In: M. Kusý: Eseje. Bratislava, Archa 1991, s. 59—72.

MIKO, F.: Prozodická tvár súčasnej slovenčiny. In: Studia Academica Slovaca, 22, 1993, s. 147—151.

ONDREJOVIČ, S.: Bratislava versus stredné Slovensko (sociolingvistický pohľad). In Všeobecné a špecifické otázky jazykovej komunikácie 2. Zost. P. Odaloš – V. Patráš. Banská Bystrica, Pedagogická fakulta 1991, s. 226—232.

ONDREJOVIČ, S.: Z výskumu jazykových postojov v oblasti dramatických umení. In: Sociolingvistické aspekty výskumu súčasnej slovenčiny. Zost. S. Ondrejovič – M. Šimková. Bratislava, Veda 1995, s. 65—73.

ONDREJOVIČ, S.: Prestížnosť jazyka centra, centrum versus región. In: Najnowsze dzieje jezyków slowianskich. Slovenský jazyk. Red. J. Bosák. Opole, Universytet Opolski – Istytut Filologii Polskiej 1998b, s. 117—121.

ONDREJOVIČ, S.: Mestský jazyk – história, súčasný stav, perspektívy. In: Mesto a

jeho jazyk. Sociolinguistica Slovaca 5. Ed. S. Ondrejovič. Bratislava, Veda 2000 (v tlači).

PATRÁŠ, V.: Hovorená podoba slovenčiny v Banskej Bystrici (kandidátska dizertácia). Bratislava, Jazykovedný ústav Ľ. Štúra SAV 1990.

PAULINY, E.: Slovenský jazyk. In: Slovensko. Kultúra – 1. časť. Bratislava, Obzor 1979, s. 23—135.

REMIŠ, P.: Ludevít Štúr. In: Punto a rybacé hlavy. Slniečko – texty. Bratislava, Meritum 1997, s. 28.

RIPKA, I.: Ďalšie smerovanie teritoriálnych výskumov. In: Sociolingvistika a areálová lingvistika. Sociolinguistica Slovaca 2. Zost. S. Ondrejovič. Bratislava, Veda 1996, s. 18—26.

SLANČOVÁ, D. – SOKOLOVÁ, M.: Variety hovorenej podoby slovenčiny. In: Studia Academica Slovaca, 23, 1994, s. 225—240.

ŠIKRA, J.: Slovenčina v komunikácii v závislosti od sociálnych, situačných a jazykovozemepisných činiteľov. In: Všeobecné a špecifické otázky jazykovej komunikácie 2. diel. Zost. P. Odaloš – V. Patráš. Banský Bystrica, Pedagogická fakulta 1991, s. 188—198.

ŠTOLC, J.: Slovenská dialektológia. Bratislava, Veda 1994.

Fonologické signály ortoepickej praxi
(Na materiáli spisovnej slovenčiny)

Ján Sabol

1.0. V štúdii uvedieme základné údaje o fonologickom systéme súčasnej spisovnej slovenčiny, pričom zároveň upozorníme na niektoré špecifické javy v rámci tejto zvukovej sústavy, osobitne pri ich fungovaní v ortoepickej praxi. Metodologicky sa budeme opierať o našu syntetickú fonologickú teóriu (Sabol, 1981; 1987 a i., najpodrobnejšie 1989 - tam aj rozbor príslušnej literatúry), ktorej filozofickým pozadím je existencia rozličnej "perspektívy", "hladiny" vzťahu jednotlivého a všeobecného (konkrétneho a abstraktného) v základných zvukových jednotkách príslušného jazyka. Na základe vzťahu jednotlivého a všeobecného vymedzujeme tri jednotky (či "úrovne") vo zvukovej rovine: fónu, fonému a morfofonému ("okrajové" miesta týchto troch základných hladín vzťahu jednotlivého/variantného a všeobecného/invariantného možno dokonca - pri jemnejšej analýze - rozšíriť o ďalšie dve jednotky: o hypofónu a hypermorfofonému - Sabol, 1997, s. 138-139). Základné vzťahy medzi fónou (F), fonému (F_m) a morfofonému (MF_m) možno určiť takto: F sa zhoduje s F_m alebo sa od nej líši fonologicky irelevantnou vlastnosťou (vlastnosťami), F_m sa zhoduje s MF_m alebo sa od nej líši fonologicky relevantnou vlastnosťou (vlastnosťami). Podľa toho môžeme schematicky určiť štyri typy vzťahov medzi F, F_m a MF_m:

a) $F \equiv F_m$ $F_m \equiv MF_m$, b) $F \equiv F_m$ $F_m \equiv MF_m$,

c) $F \equiv F_m$ $F_m \equiv MF_m$, d) $F \equiv F_m$ $F_m \equiv MF_m$.

Vzhľadom na to, že vo fonológii sa skúmajú abstrakcie druhého stupňa (Kráľ - Sabol, 1988), budeme sa pri našom opise zvukového systému slovenčiny pohybovať predovšetkým na úrovni F_m. Pravda,

s ohľadom na dialektickú súvzťažnosť druhého ("vyššieho") a prvého ("nižšieho") stupňa abstrakcie (úroveň F_m a F), hľadanie fonologických príznakov vo fonetických faktoch, paralel medzi F_m a F, identifikovanie F_m v ich signálovom koreláte bude nevyhnutné podrobnejšie sledovať aj "hladinu" F; úroveň MF_m si budeme všímať najmä v súvislosti s vymedzením neutralizačného postavenie pre príslušný fonologický protiklad a s naznačením daného neutralizačného procesu (podrobnejšie Sabol, 1989, s. 134-167) aj s premietnutím do ortoepickej praxe.

1.1. V štúdii budeme prepájať prvky fonologickej sústavy slovenčiny s ich signálovými korelátmi, s úrovňou F, naznačíme teda aj indície pre ortoepickú prax. Pôjde vlastne o skúmanie paradigmatických a syntagmatických vzťahov vo fonickej štruktúre. Pri uvažovaní o fonologických signáloch ortoepickej praxi si uvedomujeme zároveň "obojstranný" rozmer tejto relácie: praradigmatické zmeny foném majú svoj začiatočný "impulz" na syntagmatickej osi a syntagmatické zmeny fonických prvkov sú tak či onak ovplyvňované vzťahmi foném aj na paradigmatickej osi jazyka (Kráľ - Sabol, 1989, s. 312-313, 319), takže aj ortoepická prax môže "upozorňovať" fonológiu na citlivé miesta zvukovej sústavy.

2.0. Fonologický systém - ako každý iný systém - je zložený z prvkov, inventára (fonémy) a vzťahov medzi prvkami (fonologické protiklady). Pri skúmaní fonologického systému príslušného jazyka treba teda najprv určiť inventár foném a dištinktívne vlastnosti konštituujúce fonémy; inými slovami: v zvukovom rečovom kontinuu (úroveň F) treba - cez artikulačné a akustické charakteristiky - "odkryť" signálový korelát príslušnej fonémy.

2.1. Na základe pravidiel na rozlíšenie foném a alofón, variantov foném (minimálne dvojice, resp. komutačný test - pozri

napr. Pauliny, 1979, s. 73-85; Sabol, 1989, s. 41-47; tam aj rozbor lit.) môžeme vymedziť nasledujúce fonémy v spisovnej slovenčine:

vokalické fonémy
/i/ /e/ /ä/ /a/ /o/ /u/
/í/ /é/ /á/ /ó/ /ú/
/ie/ /ia/ /iu/ /uo/

(O fonologickom hodnotení slabičného [r], [ŕ:], [l], [ô:] porov. Sabol, 1989, s. 87-91; ide tu o citlivý bod ortoepickej praxe aj o možné fonologicky diferencované riešenie.)

konsonatické fonémy
/m/ /n/ /ň/ /l/ /ľ/ /r/ /j/ /v/
/p/ /f/ /t/ /s/ /c/ /š/ /č/ /ť/ /k/ /x/
/b/ /v/ /d/ /z/ /3/ /ž/ /3/ /ď/ /g/ /h/

Spoluhlásku /v/ uvádzame aj medzi sonórnymi, aj medzi šumovými spoluhláskami; toto jej miesto vo fonologickom systéme vyplýva z jej akustických a iných zvukových čŕt (distribučné osobnosti, "reakcia" na zákonitosti znelostnej neutralizácie - podrobnejšie v 4.3). Treba však poznamenať, že na základe komutačného testu vychádza iba jediná fonéma /v/. Ukazuje sa, že bezprienikovú klasifikáciu fón a foném (a ich vzájomného vzťahu) v spisovnej slovenčine bude treba nahradiť prienikovou (kôzavou) klasifikáciou. Podobnú situáciu nachádzame aj vo vzťahu medzi segmentmi a suprasegmentmi, ktorý môžeme definovať ako ekvipolentný s prienikovou množinou kvantity (Sabol, 1984).

2.2. Paralelu F a F_m (korešpondenciu fonémy a jej signálového

korelátu) možno v spisovnej slovenčine naznačiť takto:

F		F_m	F		F_m	F		F_m
[i]	-	/i/	[í]	-	/í/	[ia]	-	/ia/
[e]	-	/e/	[é]	-	/é/	[ie]	-	/ie/
[ä]	-	/ä/	[á]	-	/á/	[iu]	-	/iu/
[a]	-	/a/	[ó]	-	/ó/	[uo]	-	/uo/
[o]	-	/o/	[ú]	-	/ú/			
[u]	-	/u/						

F		F_m	F		F_m		
[m]	-	/m/	[u]	-	/v/	-	okrem [u] v prvej fáze diftongu [uo]
[m]							
			[i]	-	[j]	-	okrem [i] v prvej fáze diftongov [ia], [ie], [iu]
[n]			l	-	/l/		
[n]	-	/n/	ľ	-	/ľ/		
[n]			r	-	/r/		
[n]			j	-	/j/		
[ň]	-	/ň/					
[v]	-	/v/					

F		F_m	F		F_m
[b]	-	/b/	[p]	-	/p/
[d]	-	/d/	[t]	-	/t/
[ď]	-	/ď/	[ť]	-	/ť/
[g]	-	/g/	[k]	-	/k/
[w]	-	/v/	[f]	-	/f/
[z]	-	/z/	[s]	-	/s/

[ž]	-	/ž/	[š]	-	/š/
[3]	-	/3/	[c]	-	/c/
[3]	-	/3/	[č]	-	/č/
[ ]	-	/h/	[x]	-	/x/
[h]					

Uvedené korešpondencie F a F_m ukazujú, že najväčší alofónový "rozptyl" má fonéma /n/; F [n], [n] a [n] sú kombinatórne varianty fonémy /n/. Za kombinatórne varianty treba pokladať aj F [m] (variant /m/), [ ] (variant /h/), ale aj F [i] (variant /j/), [w] a [u] (varianty /v/). Vzhľadom na to, že v niektorých prípadoch existuje variantná realizácia fón v totožnom zvukovom okolí - [u/v], [w/v], [/h], [i/j] -, mohli by sme F [u], [w], [ ] a [i] hodnotiť aj ako fakultatívne alofóny, varianty príslušných foném (porov. Sabol, 1989, s. 40-41, 76-77; v uvedených prípadoch ide o výrazné fonologické signály ortoepickej praxi a naopak; o výslovnostných osobitostiach týchto alofón pozri Kráľ, 1988, s. 153-156; 124-125; 105-108; 109-111).

2.2.1. Vymedzenie (rekonštrukcia) MF_m a hľadanie paralel medzi F/F_m a MF_m je najnáročnejšou, ale azda aj najzaujímavejšou "operáciou" pri rozbore zvukovej štruktúry významových jednotiek (Sabol, 1989, s. 105 n.). Pri rekonštrukcii MF_m je kľúčovým pojmom postavenie maximálnej fonologickej diferenciácie (ďalej MaxFD; ide o miesto, v ktorom sa môže vyskytnúť jeden aj druhý člen fonologického protikladu s možnosťou fonologicko-sémantickej dištinkcie) a postavenie minimálnej fonologickej diferenciácie (ďalej MinFD; ide o pozíciu, v ktorej sa môže vyskytnúť len jeden člen fonologického protikladu; niet tu teda - na úrovni F_m, resp. F - možnosti využiť daný fonologický protiklad na diferencovanie

významu slova alebo tvaru). Úrovne MF_m sa dotkneme na príslušných miestach pri riešení niektorých špecifických otázok slovenského fonologického systému (4.1 - 4.5).

3.0. Komplexný pohľad na zvukovú stavbu jazyka (ide najmä o priemet vzťahu F a F_m) si vyžaduje, aby pri vymedzovaní dištinktívnych príznakov (vlastností) foném sa vychádzalo z akustických a artikulačných (resp. aj percepčných) korelátov v príslušných segmentoch rečového signálu (porov. Sabol, 1989, s. 78 n.; v tejto práci aj podrobný rozbor lit.).

3.0.1. Na pozadí artikulačných a akustických (resp. aj percepčných) osobností vokálov a konsonantov možno vymedziť dva základné fonologické protiklady, teda také dištinktívne príznaky, ktoré sa uplatňujú pri všetkých fonémach: C - C^O (konsonantnosť - nekonsonantnosť; neprítomnosť príslušnej fonologickej vlastnosti alebo prítomnosť polárne kontrastnej fonologickej vlastnosti zachytávame znakom stupňa) a V - V^O (vokálnosť - nevokálnosť). Podľa týchto dvoch párov fonologických vzťahov sa vymedzujú tieto triedy foném:

	V	V^O
C	sonórne spoluhlásky	šumové spoluhlásky
C^O	samohlásky	kôzavé elementy tzv. glides (glajdy)

V spisovnej slovenčine so skupinou foném, ktoré by boli definované zápornými dištinktívnymi príznakmi C^OV^O, nerátame.

3.1. Dištinktívne príznaky vokalických foném spisovnej slovenčiny definujeme najmä na základe ich akustických charakteristík (ide nám hlavne o možnosť použiť presné matematické

operácie pri zachytávaní vzťahov medzi formantmi), pričom si uvedomujeme vzájomnú súvislosť a podmienenosť artikulačnej a akustickej štruktúry zvukových segmentov ľudskej reči: akustická charakteristika fonických prvkov v sebe obsahuje informácie o ich artikulačnej stavbe a naopak (Kráľ - Sabol, 1989, s. 276).

Popri "univerzálnych" fonologických príznakoch a) V a b) C^{o} sa pri slovenských vokáloch a diftongoch môžu vymedziť napríklad tieto ďalšie fonologické protiklady:

c) difúznosť - nedifúznosť (kompaktnosť); D - D^{o}

Za kritérium pre tento protiklad môže slúžiť rozdiel medzi hodnotami prvého a druhého formantu (F_1 a F_2, resp. pri vokáloch [i] a [e] aj F_3; F_1 je tón hrdlovej dutiny, F_2 tón ústnej dutiny; konkrétne matematické údaje pri vokalických protikladoch D - D^{o}, Cc - Cc^{o}, Nr - Nr^{o} a Lb - Lb^{o} pozri napr. v práci: Sabol, 1989, s. 66-67, 69). Príznak D vymedzujeme pri krátkych vokáloch /i/, /e/, /ä/, pri dlhých vokáloch /í/, /é/ a pri diftongu /ie/; ostatné vokalické prvky majú príznak D^{o}.

d) koncentrovanosť - nekoncentrovanosť; Cc - Cc^{o}

Táto vlastnosť vyplýva z pomeru F_2 a F_1. Samohlásky /i e/, /í é/ a dvojhláska /ie/ majú príznak Cc^{o}, samohlásky /ä a o u/, /á ó ú/ a dvojhlásky /ia uo iu/ Cc.

e) úzkosť - neúzkosť; Nr - Nr^{o} (podľa angl. výrazu narrow)

Samohlásky s nízkym F_1 majú vlastnosť Nr. V slovenčine ide o vysoké vokály /i/ a /u/, teda aj o dlhé vokály /í ú/ a diftong /iu/. Ostatné vokalické prvky majú vlastnosť Nr^{o}: /e ä a o /, teda aj /é á ó/ a /ie ia uo/.

f) labializovanosť - nelabializovanosť; Lb - Lb^{o}

Tento príznak artikulačne súvisiaci s aktívnou činnosťou pier sa akusticky prejavuje nízkym ťažiskom spektra. Vypočítame ho podľa

vzťahu (F_1 + F_2) : 2. Príznak Lb majú samohlásky /o/ a /u/, teda aj /ó ú/ a diftongy /uo iu/; vlastnosť Lb^o majú ostatné vokalické prvky: /i a ä a/, dlhé vokály /í é á/ a dvojhlásky /ie ia/.

Zvuková sústava slovenských krátkych vokálov obsahuje v jednej norme päť, v druhej šesť prvkov: /i e a o u/ resp. /i e ä a o u/. Frekvenčne i funkčne základným podsystémom je prvý z nich; postavenie MaxFD je pri jeho členoch pozícia po všetkých slovenských spoluhláskach (s určitým ohraničením pri niektorých kombináciách, napríklad /t d n l/ + /e/) a aj na začiatku slova (hoci tu s výrazným obmedzením pri samohláskach /a e i/ v domácich slovách). V norme, ktorá ráta s osobitnou F [ä] a F_m /ä/, je postavením MaxFD iba pozícia po spoluhláskach /p b m v/. Aj táto distribučná zákonitosť potvrdzuje, že prvá norma slovenskej spisovnej výslovnosti (a teda aj slovenského fonologického systému) poskytuje rovnomernejšie možnosti na kombinančné a funkčné vyťaženie krátkych vokálov pri výstavbe významových jednotiek.

Základný rozdiel medzi krátkymi a dlhými samohláskami v slovenčine je fonologický rozdiel v trvaní; protiklad krátkych a dlhých samohlások ma fonologickú, význam rozlišujúcu funkciu (podrobnejšie Sabol, 1984). Môžeme tu teda vymedziť ďalší dištinktívny protiklad

g) kvantitatívnosť - nekvantitatívnosť; Lg - Lg^o (long)

Vlastnosť Lg majú fonémy fungujúce ako dlhé nositele slabičnosti - /í é á ó ú ie ia uo iu/, vlastnosť Lg^o zasa krátke sonantické fonémy - /i e ä a o u/. Tento protiklad vymedzujeme aj pri /ŕ ô/ - /r l/ (na fonologický štatút týchto zvukových prvkov upozorňujeme v 2.1).

Na základe zvukových charakteristík dvojhlások - v protiklade k dlhým a krátkym vokálom - možno uviesť ďalší vokalický

fonologický protiklad:

h) kôzavosť - nekôzavosť; G - G^{O} (glide)

Príznak G majú dvojhlásky, príznak G^{O} majú dlhé a krátke vokály.

3.1.1. Konfiguráciu uvedených dištinktívnych príznakov pri vokalických fonémach spisovnej slovenčiny v norme s /ä/ zachytávame v matrici (slabičné /r ŕ l ô/ tu neinterpretujeme); rozložením týchto fonických čŕt vznikajú aj príslušné vzťahy medzi členmi slovenského vokalického podsystému.

	/i/	/í/	/e/	/é/	/ie/	/ä/	/a/	/á/	/ia/	/o/	/ó/	/uo/	/u/	/ú/	/iu/
V	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
C	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
D	+	+	+	+	+	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Cc	-	-	-	-	-	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
Nr	+	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	+	+
Lb	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	+	+	+	+	+
Lg	-	+	-	+	+	-	-	+	+	-	+	+	-	+	+
G	-	-	-	-	+	-	-	-	+	-	-	+	-	-	+

3.2. Artikulačné a akustické (resp. aj percepčné) zvukové charakteristiky konsonantických foném (sonórne spoluhlásky, šumové spoluhlásky) sa stávajú východiskom aj na vymedzenie dištinktívnych príznakov týchto foném. Základnými príznakmi konsonantov sú a) C (túto vlastnosť majú všetky spoluhláskové fonémy; líšia sa ňou od samohlások) a b) V (sonóry) a V^{O} (šumové spoluhlásky).

Miesto artikulácie (a - prirodzene - z neho vyplývajúce akustické príznaky) sa stáva východiskom na vymedzenie dvoch dvojíc fonologických protikladov pri spoluhláskových fonémach:

c) difúznosť - nedifúznosť (kompaktnosť); D - D^{O}

Vlastnosť D majú tie spoluhláskové fonémy, ktorých fonetické koreláty sa artikulujú v prednej časti ústnej dutiny (bilabiálne, labiodentálne a prealveolárne spoluhlásky), vlastnosť D^{o} zasa spoluhlásky, ktorých koreláty sa artikulujú v zadnej časti ústnej dutiny (postalveolárne, palatálne, velárne spoluhlásky a laryngálna spoluhláska /h/). Pri tomto protiklade v spisovnej slovenčine vznikajú problémy s určením dištinktívnych príznakov F_m /l/ a /r/ (riešenie pozri v práci Kráľ - Sabol, 1989, s. 283; Sabol, 1989, s. 94-95).

d) ostrosť - neostrosť (tuposť); A - A^{o} (acute)

Príznak A je daný artikuláciou v strede ústnej dutiny (alveolárne a palatálne spoluhlásky), vlastnosť A^{o} vyplýva z artikulácie na okrajoch ústnej dutiny (bilabiálne, labiodentálne, velárne spoluhlásky a laryngálna spoluhláska /h/).

Druhom prekážky (záver alebo úžina) a z toho vyplývajúcou akustickou vlastnosťou (explózia alebo trenie) je daný fonologický protiklad

e) záverovosť - nezáverovosť (úžinovosť), okluzívnosť - neokluzívnosť; O - O^{o}

Medzi spoluhlásky s príznakom O zaraďujeme aj semiokluzívy, hoci pri zrušení ich záveru nevzniká explózia (toto fonologické riešenie sa preukazne osvedčuje pri opise neutralizácie protikladu sykavosť - nesykavosť a záverovosť - nezáverovosť; Sabol, 1989, s. 161-164; priebeh a výsledky týchto neutralizácií zároveň upozorňujú - i z hľadiska "výberu" adekvátneho výslovnostného riešenia vyhovujúceho expedientovi aj percipientovi - na závažné miesto súčasnej slovenskej ortoepickej praxe). Pri sonórnych spoluhláskach sa tento protiklad neuplatňuje; vlastnosť úžinovosti, resp. záverovosti je tu fonetickým korelátom príznaku C (porov. napríklad

aj fónové, hláskové "variácie" F_m /n/ - Kráľ, 1976; 1988, s. 153-156).

Zo skutočnosti, že pri spoluhláskach /l/ a /ľ/ ide o tzv. laterálnu, bokovú artikuláciu, vyplýva fonologický protiklad

f) laterálnosť - nelaterálnosť; Lt - Lt^{O}

Príznak Lt má spoluhláska /l/ (v protiklade k /r/ a spoluhláska /ľ/ (v protiklade k /j/). Pri ostatných spoluhláskach je neprítomnosť tejto vlastnosti fonologický irelevantná.

Charakteristika spoluhlások podľa artikulujúceho orgánu vyplýva z pohybu aktívneho artikulačného orgánu (činiteľa) a z jeho súčinnosti s pasívnymi artikulačnými orgánmi, s artikulačnou plochou, s miestom artikulácie; ide o spoluúčasť na vytváraní fonetického korelátu príznakov D - D^{O} a A - A^{O}.

Charakteristika spoluhlások podľa auditívneho dojmu je akustickou výslednicou spôsobu artikulácie (záverové spoluhlásky akusticky vnímame ako explozívy, úžinové ako trené atď.); ide teda o spoluúčasť na vytváraní fonetického korelátu fonologického príznaku O - O^{O}. Akustický efekt sykavosti je fonetickým korelátom ďalšieho fonologického protikladu

g) sykavosť - nesykavosť (sibilantnosť - nesibilantnosť);

S - S^{O}

Príznak S majú štyri úžinové sykavky (/s z š ž /) a štyri záverové sykavky (/c 3 č 3/); príznak S^{O} je fonologicky relevantný pre fonémy /t ť d ď/.

Charakteristika spoluhlások podľa účasti hlasu je súčasťou komplexu artikulačno-akustických vlastností fonologicky opísaných dištinktívnymi príznakmi C, V a V^{O}. Prítomnosťou alebo neprítomnosťou hlasivkového tónu pri šumových spoluhláskach vzniká dištinktívny protiklad

h) znelosť - neznelosť; Vc - Vc^{O} (voice)

Táto vlastnosť je fonologicky relevantná pri šumových spoluhláskach; v tejto podmnožine foném ide o vlastnosť korelačného príznaku, teda o neutralizovateľnú vlastnosť. Šumové spoluhlásky prostredníctvom protikladu Vc - Vc^{O} vytvárajú znelostnú koreláciu, ktorá v spisovnej slovenčine pozostáva z desiatich dvojíc foném (Sabol, 1989, s. 152-158; aj skúmanie priebehu a výsledkov neutralizácie tohto fonologického protikladu - rovnako ako pri neutralizácii opozícií O - O^{O} a S - S^{O} - je vhodným príkladom na hľadanie komunikačne najúnosnejšieho riešenia i vzhľadom na ortoepickú prax). Vlastnosť Vc je pri sonórnych spoluhláskach "inkorporovaná" do príznaku V, patriaceho medzi vlastnosti porovnávacieho základu, preto sa tieto spoluhlásky znelostne nespodobujú, neneutralizujú.

Zapojením nosového rezonátora do artikulácie, resp. jeho "zatvorením" vzniká akustický korelát dištinktívneho príznaku

i) nazálnosť - nenazálnosť (orálnosť); N - N^{O}

Vlastnosť N majú v slovenčine spoluhlásky /m n ň/.

3.2.1. Rozloženie uvedených dištinktívnych príznakov sonórnych spoluhlások v spisovnej slovenčine zachytávame v matrici (ide o jeden z dvoch variantov, pri ktorom dištinktívny príznak vyplývajúci z protikladu D - D^{O} sa pri /r/ a /l/ interpretuje ako relevantný; o druhom variante porov. Kráľ - Sabol, 1989, s. 286; Sabol, 1989, s. 98-99). (Značkou O sa označuje fonologicky irelevantný príznak.)

	/r/	/l/	/ľ/	/m/	/n/	/ň/	/j/	/v/
V	+	+	+	+	+	+	+	+
C	+	+	+	+	+	+	+	+

D	+	+	-	+	+	-	-	+
A	+	+	+	-	+	+	+	-
Lt	-	+	+	O	O	O	-	O
N	-	-	-	+	+	+	-	-

3.2.2. Konfiguráciu dištinktívnych príznakov šumových spoluhlások v spisovnej slovenčiny zachytávame v nasledujúcej matrici:

	/p	b	f	v	t	d	s	z	c	3	š	ž	č	3	ť	ď	k	g	x	h/
V	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
C	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
D	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
A	-	-	-	-	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	-	-	-	-
O	+	+	-	-	+	+	-	-	+	+	-	-	+	+	+	+	+	+	-	-
S	O	O	O	O	-	-	+	+	+	+	+	+	+	+	-	-	O	O	O	O
Vc	-	+	-	+	-	+	-	+	-	+	-	+	-	+	-	+	-	+	-	+

4.0. V poznámkach o niektorých špecifických otázkach v rámci slovenského fonologického systému - aj vzhľadom na akustické koreláty vymedzovaných foném, teda i s upozorneniami ortoepickej praxi - budeme uvažovať o samohláske [ä] (4.1), o fonologickom štatúte diftongov (4.2), o protikladoch /f/ - /v/ (4.3), /l/ - /ľ/ (4.4) a /x/ - /h/ (4.5).

4.1. Zisťovať fonologické fungovanie spoluhlásky [ä] má zmysel len v tej norme slovenskej spisovnej výslovnosti, v ktorej sa táto samohláska realizuje ako osobitná fóna.

Pri hľadaní odpovede na otázku, či [ä] je v spisovnej slovenčine osobitná fonéma, treba postupovať podľa pravidiel na

rozlíšenie foném a variantov (Trubetzkoy, 1939, s. 41-47). Najbližšie v systéme krátkych vokálov stoja oproti [ä] samohláske [e] a [a] (porov. matricu slovenských vokalických foném v 3.1.1):

	e	ä	a
V	+	+	+
C	-	-	-
D	+	+	-
Cc	-	+	+
Lb	-	-	-
Lg	-	-	-
G	-	-	-

Vzťah /ä/ - /e/ je daný protikladom Cc - Cc^{o}, vzťah /ä/ - /a/ zasa protikladom D - D^{o}.

Pri zisťovaní fonologickej platnosti [ä] treba najprv vylúčiť to postavenie, v ktorom tento vokál nemôže stáť v opozícii proti uvedeným dvom zvukovo najbližším samohláskam /e, a/; je to pozícia v pádovej submorféme typu *dievča* (*žriebä*) a v odvodeninách na *-ätko*, *-äcí* (*žriebätko, žriebäcí*). Vokál [ä] je v týchto prípadoch s [a] v komplementárnej distribúcii (3. Trubeckého pravidlo), nemožno tu teda použiť komutačný test (2. Trubeckého pravidlo). Tento vzťah sa prejavuje v osobitnom type neutralizácie uvedeného protikladu (D - D^{o} - Sabol, 1989, s. 151-152). Funkčne (fonologicky) sa dá využiť len [ä] stojace v iných morfémach. Pozíciou MaxFD je postavenie po /p b m v/. Po týchto spoluhláskach sa vyskytujú aj tie dve fonémy, ktoré stoja k [ä] zvukovo najbližšie /e a/; vytvárajú sa tak protiklady /pä bä mä vä/ - /pe be me ve/; /pä bä mä vä/ - /pa ba ma va/. Realizuje sa tu teda

vzťah kontrastívnej distribúcie, ktorý umožnuje použiť komutačný test (resp. postup na vymedzenie fonémy pomocou minimálnych párov). Hoci samohláska [ä] má v spisovnej slovenčine veľmi malú frekvenciu (teda je aj veľmi málo fonologicky zaťažená), môžeme nájsť dvojice výrazov, ktorých význam sa diferencuje iba protikladom /ä/ - /e/, resp. /ä/ - /a/ (v niektorých prípadoch uvádzame ako príklady aj prvky z periférneho fonologického systému): *väzenie - vezenie, mätiem - metiem, pomätený - pometený, päťka - Peťka, mäty - mety, vysväcovať - vysvecovať, zvädia* (od bás. *zvädiť*) - *zvedia* (od *zvedieť); mäť - mať, mäsový - masový, mäsiek - masiek (mäskám - maskám...), mäty - maty, mätový - matový, mätný - matný, pästička - pastička, päty - paty*.

Vzhľadom na to, že postavením MaxFD pre slovenský podsystém krátkych vokálov so samohláskou /ä/ je pozícia po spoluhláskach /p b m v/, aj v prípadoch, keď sú /a/ a /ä/ v komplementárnej distribúcii, je východiskom na rekonštrukciu MF_m práve toto postavenie: v tvaroch typu [žrieb-ä] /žrieb-ä/, [hús-a] /hús-a/, [kur-č-a] /kur-č-a/ a pod. treba v tej norme slovenskej spisovnej výslovnosť, ktorá má osobitnú F [ä] a osobitný F_m /ä/, predpokladať na mieste pádovej prípony v nom./ak. sg. typu *dievča* (v ostatných pádoch sa táto F [ä], resp. F_m /ä/ presúva do interfigovanej morfy) MF_m -Ä. Uvedené neutralizačné postavenie pre opozíciu /ä/ - /a/ má však pre zvukovú stavbu morfém a morf širší dosah (Sabol, 1989, s. 151-152).

Špecifickú fónu [ä] teda treba interpretovať v spisovnej slovenčine ako osobitnú fonému. Konštatovanie E. Paulinyho (1979, s. 128), že "... v istej časti používateľov spisovného jazyka sa zvuk [ä] pociťuje ako fakultatívny štylistický variant, resp. ako súčasť staršej normy", by sme hodnotili ako kríženie opisu

fungovania zvukových prvkov v dvoch normách spisovnej výslovnosti. Treba ho spresniť v tom zmysle, že [ä] môžu pociťovať ako fakultatívny variant iba hovoriaci, ktorí vo svojom fonologickom systéme nemajú túto zvukovú jednotku; pravda, ide o absolútnu väčšinu používateľov slovenčiny. Tento sociolingvistický rámec - popri ostatných štruktúrnych väzbách fonémy /ä/ v dnešnej slovenčine - nedáva tomuto periférnemu prvku väčšie vývinové možnosti ani do budúcnosti (Kráľ - Sabol, 1989, s. 291).

4.2. Pri fonologickej interpretácii diftongov v spisovnej slovenčine treba najprv odpovedať na otázku, či sú to osobitné fonémy alebo alofóny (varianty) niektorých iných foném (v danom prípade príslušných dlhých vokálov). Distribučné a kombinačné osobitosti dlhých vokálov a diftongov *ia, ie, iu* (diftong *uo*, graf. *ô*, má špecifické distribučné zákonitosti) určuje charakter predchádzajúcich konsonantov; celkove sa dá vzťah medzi obidvoma typmi foném (alofón) definovať ako komplementárna distribúcia, čo by podľa 3. Trubeckého pravidla znamenalo, že by sme ich mali hodnotiť ako kombinatórne varianty jednej fonémy (v rámci príslušného timbru). Pre uvedený protiklad však existuje pozícia MaxFD: je to postavenie po spoluhláskach /p b m v f s z r/, po ktorých sa vyskytuje aj dlhý vokál, aj diftong s možnosťou fonologicko-sémantickej dištinkcie (*rád - riad, hrádky - hriadky, divák - diviak* a pod.). Na pozadí tejto skutočnosti (operácie podľa 2. Trubeckého pravidla) možno diftongy v spisovnej slovenčine hodnotiť ako osobitné fonémové prvky. Pravda, po tomto zistení treba odpovedať na ďalšiu otázku: či sú to monofonematické, alebo bifonematické zvukové jednotky (pozri Sabol, 1989, s. 110-118).

Experimentálny prieskum kvantity v spisovnej slovenčine (Sabol, 1984) ukazuje, že protiklad krátkej a dlhej sonanty 1 : 2

platí len približne, čo má svoje dôsledky pre mórové chápanie kvantity v spisovnej slovenčine a rovnako aj pre hodnotenie slovenských diftongov, resp. aj pre ortoepické charakteristiky protikladov Lg - Lg^{O} a G - G^{O} vrátane "pozície" dvojhlások v nich.

Podľa našej interpretácie sa slovenské diftongy ukazujú viac ako monofonematické než bifonematické prvky (argumenty pozri v našich výkladoch: Sabol, 1989, s. 109-118).

Tieto dôkazy, na ktoré odkazujeme, značne relativizujú konštatovanie E. Paulinyho (opierajúceho sa najmä o jazykové vedomie používateľov slovenčiny, pričom však siahajúceho po "pomoci" inej roviny - grafickej): "Ponímanie diftongov ako bifoném je pre používateľov spisovného jazyka ako celkom prirodzené jedine možné, nech sa im monofonematicky charakter akokoľvek dokazuje jazykovednými úvahami alebo fonetickými výskumami. Príčina je jednoducho v tom, že vo fonologickej štruktúre spisovnej slovenčiny, ako jestvuje u používateľov spisovného jazyka, chápu sa diftongy bifonematicky, a teda sa aj vždy spontánne zapisujú písomnými znakmi pre dve fonémy." (1979, s. 132.).

4.3. Osobitné miesto medzi spoluhláskami s vlastnosťou (ne)znelosti v spisovnej slovenčine prislúcha dvojici /f/ - /v/ najmä preto, že jeden člen tohto protikladu - konsonant /v/ - sa raz správa ako F_m s vlastnosťami $V^{O}C$ (ako šumová spoluhláska - jej hláskový, fónový korelát sa vo fonetickej transkripcii označuje ako [w]) a inokedy ako F_m s vlastnosťami VC (ako sonórna spoluhláska - vo fonetickej transkripcii pre jej fónový korelát používame znak [v]; podrobný ortoepický opis alofón /v/ pozri u Kráľa, 1988, s. 109-111, 121-123). Na základe komutačného testu vychádza iba jediná fonéma /v/; tá má však dva "vidy", preto je uvádzame aj v podmnožine šumových, aj sonórnych spoluhlások (2.1). Aj tento

fakt, ktorý má svoje "echo" v ortoepickej praxi, je dôsledkom rozličného stupňa abstrakcie pri fonických jednotkách s diferencovanou hladinou vzťahu jednotlivého a všeobecného (v danom prípade ide o reláciu F a F_m); je to vlastne prejav "koalescentnosti", či "disperznosti" príznakov zvukových prvkov v závislosti od stupňa abstrakcie (Sabol, 1989, s. 27-31, 105-106). F [v] ([slovo], [vlak]) a F [w] ([wbiť], [w hore]) fonologicky interpretujeme ako /v/ - /slovo/, /vlak/, /vbiť/, /v hore/.

Protiklad sonórneho [v] a [u] - rovnako ako opozícia /v/ a /u/ - pripomína reláciu [j] a [i] a /j/ - /i/ v spisovnej slovenčine (Kráľ - Sabol, 1989, s. 298-299; Sabol, 1989, s. 118-120). Fóny [u] a [v] sú v podstate vo vzťahu komplementárnej distribúcie, avšak sa bežne vyskytujú vedľa seba (*zvuk, pavučina, ruvať sa, posuvy* atď.), takže ich nepochybne treba podľa 4. Trubeckého pravidla pokladať za osobitné fonémy (zároveň tu treba pripomenúť aj prítomnosť "zásadnej" opozície vokál - konsonant; Sabol, 1989, s. 44-46). Pre F [u] platí jednoznačná fonematická a morfofonematická identifikácia: [u] /v/ V. Ide o postsonantické postavenie.

V presonantickom postavení sa na opozíciu /f/ - /v/ vzťahujú všetky distribučné (a teda aj funkčné) črty charakteristické pre opozíciu Vc - Vc^{O}. Silnou pozíciou (postavením MaxFD) protikladu /f/ - /v/ je v spisovnej slovenčine postavenie na mieste prvej až predposlednej fonémy v rámci slova pred F_m s vlastnosťami VC^{O} a VC: [fáz-a] - [váz-a], [frak-Ø] - [vrak-Ø] /fáz-a/ - /váz-a/, /frak-Ø/ - /vrak-Ø/ FÁZ-A - VÁZ-A, FRAK-Ø - VRAK-Ø; pravda, F_m /f/ sa v pozícii MaxFD vyskytuje vlastne len v periférnom systéme. Na mieste poslednej fonémy v slove ide o slabú pozíciu (postavenie

MinFD) pri MF_m F (identifikujeme ju z postavenia MaxFD v rámci príslušnej morfémy), ktorá sa tu "manifestuje" ako [f] / /f/: [graf-Ø] /graf-Ø/ /GRAF-Ø/ a ako [w] / /v/: [šéw-Ø oper-i] /šév-Ø oper-i/ ŠÉF-Ø OPER-I.

Naša interpretácia protikladu /f - v/ F - V v spisovnej slovenčine ukazuje, že vzťah medzi týmito F_m, resp. MF_m možno hodnotiť ako korelačný. Potvrdzuje sa, že /f - v/ F - V majú príznaky zhodné s ostatnými šumovými spoluhláskami i charakter ich vzťahu je sčasti zhodný s ostatnými dvojicami foném (morfoném) s vlastnosťami (ne)znelosti. Zároveň však konkrétny prejav tohto vzťahu - znelostná neutralizácia - neprebieha vo všetkých pozíciách podľa zákonitostí jej fungovania v spisovnej slovenčine (Sabol, 1989, s. 152-158). F_m /v/, resp. MF_m V niektorými svojimi vlastnosťami "prečnieva" cez podmnožinu šumových spoluhlások.

Možno teda konštatovať, že dvojica /f - v/ F - V v spisovnej slovenčine je súčasťou korelácie podľa vlastnosti (ne)znelosti; nie je však v centre tejto korelácie, ale na jej periférii. Aj tento fonologický fakt sa pri uvedenej dvojici foném (morfoném) svojráznym spôsobom "ohláša" v ortoepickej praxi.

4.4. V systéme spoluhlások spisovnej slovenčiny má osobitné miesto protiklad /l/ - /ľ/ z podmnožiny sonór. Jeho špecifickosť, ktorej "echo" možno jednoznačne pozorovať aj v slovenskej ortoepickej praxi, je daná niekoľkými skutočnosťami:

a) Opozícia D - D^{o} je v rámci slovenského konsonantického podsystému najmenej zreteľná pri dvojici /l/ - /ľ/. Artikulačný "priestor" [l] a [ľ] sa totiž - na rozdiel od "symetrických" protikladov [t] - [ť], [d] - [ď] a [n] - [ň] - približuje ([l] sa z artikulačného hľadiska charakterizuje ako postalveolárna spoluhláska - Kráľ, 1988, s. 49, 79-80; môže však pri nej ísť

o variantnú prealveolárnu výslovnosť - Ondruš - Sabol, 1987, s. 97), čo trochu znižuje diferencovanosť medzi týmito zvukovými jednotkami. Tento fakt so sebou prináša výslovnostný rozptyl [l] a [ľ] v pozíciách pred e-ovým a i-ovým prvkom v nižšom štýle výslovnosti s prienikom aj do neutrálneho štýlu (v tejto štýlovej oblasti však výslovnosť [l] namiesto [ľ] v uvedených postaveniach treba hodnotiť ako porušenie platnej kodifikácie - Kráľ, 1988, s. 139-153). "Preskupovanie" hlások [l] a [ľ] pred *e, ia, ie, iu* možno vysvetliť aj tým, že v centrálnom fonologickom systéme ide o postavenie MinFD pre opozíciu /l/ - /ľ/, teda tu nehrozí komunikačné riziko.

b) Artikulačná a akustická variabilita spoluhlásky [ľ] (porov. Kráľ, 1988, s. 82-83) vyvoláva aj čiastočnú "nehomogénnosť" fonického stvárnenia protikladu [l] a [ľ] na úrovni F (v porovnaní s ostatnými "súbežnými" dvojicami).

c) Spoluhláska [l] ako jediná z uvedených ôsmich foném môže vystupovať vo funkcii sonanty, čo má svoj priemet aj do jej osobitných fonologických väzieb, teda aj do vzťahu k spoluhláske [ľ] (Kráľ - Sabol, 1989, s. 302, 295-298).

d) Opozícia [l] - [ľ] má vzhľadom na neutralizáciu konsonantického protikladu D - D^{o} špecifické "vyznenie" (Sabol, 1989, s. 158-161) s plným dosahom na ortoepickú prax.

e) Oslabenie vzťahu medzi dvojicami [l] - [ľ], [t] - [ť], [d] - [ď] a [n] - [ň] sa ohláša aj v svojráznom priebehu alternácie týchto korelovaných konsonantov s poradím nedifúzna/difúzna spoluhláska (Sabol, 1989, s. 174-176). Tomuto striedaniu najmenej podlieha práve spoluhláska /ľ/, je teda voči nemu zo všetkých štyroch spoluhlások s príznakom D^{o} "najodolnejšia" (*hrsť/hŕstka, žrď/žŕdka, huňa/hunka,* ale *priateľ/priateľka* atď.).

Napriek uvedeným skutočnostiam treba konštatovať, že opozícia /l/ - /ľ/ je pevnou súčasťou fonologického systému spoluhlások v neutrálnom a vyššom štýle slovenskej spisovnej výslovnosti. Obidva členy tohto protikladu patria do centrálneho fonologického systému; ich dištinkcia sa plne využíva na sémantické rozlíšenie slov a tvarov: *lad - ľad, hladím - hľadím* (*hladíš - hľadíš...*), *rola - roľa, uhol - uhoľ, osla - osľa, pluť - pľuť, lanár - ľanár (lanový - ľanový), polka - Poľka, polami - poľami, jedlami - jedľami, palom - Paľom, mol - moľ, bel - beľ, mel - meľ* a i. (pri niektorých dvojiciach je jeden člen z periférneho systém); pozíciou MaxFD je pri tomto protiklade aj postavenie pred [i], teda aj tu je možná fonologicko-sémantická dištinkcia (*lisy - lysy* [ľis-i] - [lis-i] /ľis-i/ - /lis-i/ ĽIS-I - LIS-I).

Protiklad /l/ - /ľ/ má pevné miesto v slovenskom fonologickom systéme aj vzhľadom na morfonológiu (vo vzťahu k morfologickým a derivačným procesom). Ide o známu opozíciu dvoch morfonologických súborov substantív (*stôl - mozoľ, hala - guľa*) a adjektív (*malý - molí*) analogicky ako pri dvojiciach slov daných protikladom /n/ - /ň/, /t/ - /ť/, /d/ - /ď/, resp. o rozlíšenie sústav tvarov z dvoch slovných druhov: *včelou - včeľou.*

4.5. Osobitné miesto v rámci korelácie podľa príznaku (ne)znelosti v spisovnej slovenčine patrí popri /f/ - /v/ (4.3) aj opozícii /x/ - /h/. Jej výnimočné postavenie v tejto korelácii vyplýva už z rozdielu v mieste artikulácie fónových (hláskových) korelátov oboch členov opozície: spoluhláska [x] je neznelá velárna konstriktíva, spoluhláska [h] zasa znelá laryngálna konstriktíva. Znelým protikladom [x] na úrovni F je [ ], znelá velárna konstriktíva, ktorá je signálovým korelátom fonémy /h/. Túto skutočnosť môžeme vysvetliť tým, že príznak (ne)znelosti je pri

protiklade /x/ - /h/ - rovnako ako pri ostatných dvojiciach foném zviazaných vzťahom Vc/Vc^{o} - fonologicky relevantný, zatiaľ čo príznak podľa miesta artikulácie je fonologicky irelevantný.

Alofóna [ ] sa v spisovnej slovenčine vyskytuje iba v neutralizačnom postavení, v pozícii MinFD (teda pred signálovými korelátmi foném s vlastnosťami VC^{o}, VC a V^{o}CVc, napríklad *nech ide* [ňe iďe], *hrach na poli* [hra na poľi], *breh je prudký* [bre je prutkí], *valach beží* [vala beží]; na tomto mieste je so spoluhláskou [x] v dôslednej komplementárnej distribúcii, rovnako ako akustické koreláty ostatných dvojíc z korelácie podľa príznaku (ne)znelosti. Jej fonémovým "pendantom", "najbližšou" fonickou jednotkou na úrovni F_m je - ako sme už uviedli - F_m /h/, ktorej základný zvukový korelát sa "odhaľuje" v pozícii MaxFD s plnou fonologickou dištinkciou oproti [x] /x/: *hody - chody* [hod-i] - [xod-i] /hod-i/ - /xod-i/ HOD-I - XOD-I, *hladný - chladný* [hlad-n-í] - [xlad-n-í] /hlad-n-í/ - /xlad-n-í/ HLAD-N-Í - XLAD-N-Í a pod.

Fonologický štatút fóny [ ], ktorý je dôsledkom jej fungovanie v konkrétnom zvukovom kontexte, ale "spätne" necháva svoj "odlesk" v jej fonickej realizácii, je daný distribučným vzťahom tejto zvukovej jednotky k hláske [h]. V neutralizačnom postavení pred spoluhláskou [h] sa vyskytuje zvyčajne len [ ] (*Váh hučí* [vá hučí] /váh hučí/, *lieh horí* [ľie horí] /ľieh horí/), čo dovoľuje túto fónu hodnotiť ako kombinatórny variant F_m /h/; v neutralizačnom postavení pred ostatnými zvukovými prvkami, ktorých fonematické pendanty majú príznaky VC^{o}, VC a V^{o}CVc, je v spisovnej slovenčine variantná výslovnosť [/h] (*roh ulice* [ro /h uľice] /roh uľice/, *vzduch na horách* [wzdu /h na horáx] /vzduh na horáx/, *nechže* [ňe /hže] /ňehže/ - Kráľ, 1988, s.

124-125), preto alofónu [ ] môžeme interpretovať aj ako fakultatívny variant F_m /h/ (Sabol, 1989, s. 129).

Podotýkame, že v tom variante spisovnej výslovnosti, v ktorom sa v neutralizačnom postavení na mieste znelej fóny (z opozície /x/ - /h/) realizuje iba F [ ] (nie aj variantná fóna [h]), platí jednoznačný vzťah [h] /h/ H.

5.0. V štúdii sme uviedli základné charakteristiky vzťahu fonémy a jej signálového korelátu v spisovnej slovenčine, a to najmä s upozornením na citlivé miesta slovenskej ortoepie v oblasti segmentov a ich konfigurácií. Ďalšie fonologické signály pozorovaniam o ortoepickej praxi vysiela opis neutralizácií fonologických opozícií a alternácií foném pri výstavbe významových jednotiek (Sabol, 1989, s. 134-180). Skúmanie diferencovaných úrovní relácie jednotlivého/variantného a všeobecného/invariantného pri zvukových jednotkách z hľadiska fonológie - s možným premietnutím jeho výsledkov aj do ortoepickej kodifikácie - zasahuje, prirodzene, aj suprasegmentálne javy (porov. napr. fungovanie kvantity, problematiku prízvuku, priebeh melódie vety a jej súčinnosť s pauzou a dôrazom v spisovnej slovenčine a pod.).

Pri skúmaní problematiky fonologických signálov ortoepickej praxi je - predovšetkým z pragmatického hľadiska - dôležitý aj vzťah normy, kodifikácie a úzu. Kodifikácia by totiť mala citlivo a "poučene" reagovať na "odkryté" fonické zákonitosti (ohlášajúce aj relácie zvukových a významových prvkov v jazykovej štruktúre) a posilňovať tie tendencie, ktoré sú vnútornými silami analyzovaných javov, ich "hôbkovou" charakteristikou.

Literatúra

KRÁĽ, Á.: *Spoluhláska* n *(Kapitoly zo slovenskej ortoepie)*. Kultúra slova, 10, 1976, s. 306-312.

KRÁĽ, Á.: *Pravidlá slovenskej výslovnosti.* 2. vyd. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1988. 630 s.

KRÁĽ, Á. - SABOL, J.: *Fonetika a fonológia.* Bratislava. Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1989. 388 s.

ONDRUŠ, Š. - SABOL, J.: *Úvod do štúdia jazykov.* 3. vyd. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1987. 343 s.

PAULINY, E.: *Slovenská fonológia*. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1979. 213 s.

SABOL, J.: *Teoretické východiská slovenskej fonológie.* In: Studia Academica Slovaca. 10. Prednášky XVII. letného seminára slovenského jazyka a kultúry. Red. Š. Ondruš. Bratislava, Alfa 1981, s. 391-402.

SABOL, J.: *Kvantita v spisovnej slovenčine.* In: Studia Academica Slovaca. 13. Prednášky XX. letného seminára slovenského jazyka a kultúry. Red. J. Mistrík, Bratislava, Alfa 1984, s. 511-533.

SABOL, J.: *Fonologický systém slovenčiny.* In: Studia Academica Slovaca. 16. Prednášky XXIII. letného seminára slovenského jazyka a kultúry. Red. J. Mistrík, Bratislava, Alfa 1987, s. 357-384.

SABOL, J.: *Syntetická fonologická teória.* Bratislava, Jazykovedný ústav Ľudovíta Štúra SAV 1989. 253 s.

SABOL, J.: *Dynamika fonickej sústavy slovenčiny v ostatných desaťročiach.* In: Studia Academica Slovaca. 26. Prednášky XXXIII. letného seminára slovenského jazyka a kultúry. Red. J. Mlacek, Bratislava, STIMUL - Centrum informatiky a vzdelávania

FF UK 1997, s. 137-147.
TRUBETZKOY, N. S.: *Grundzüge der Phonologie.* In: Travaux du Cercle Linguistique de Prague. 7. 1939. 271 s.

Juraj Dolník

Vývin morfológie súčasnej spisovnej slovenčiny

(Prehľad zverejnených poznatkov)

Výskum vývinu morfológie súčasnej spisovnej slovenčiny v ostatnom polstoročí sa sústreďuje na tri otázky:

1. Ktoré inovácie, resp, zmeny v tvaroslovnej sústave spisovnej slovenčiny sa posilňujú v najnovšom období jej vývinu?

2. Ako sa prejavujú tieto inovácie, resp. zmeny z hľadiska diferencovanosti nositeľov spisovnej slovenčiny?

3. Ako sa dajú vysvetliť tieto inovácie, resp. zmeny?

Na prvú otázku je zameraný deskriptívnolingvistický výskum. Jeho úloha spočíva

a) v inventarizácii javov, ktoré sa spracúvajú ako empirické fakty predstavujúce synchrónnu dynamiku morfológie spisovnej slovenčiny,

b) v zovšeobecňovaní poznatkov o týchto javoch s vyústením do pojmového uchopenia synchrónnej dynamiky na úrovni empirického poznávania (teda na úrovni prvej fázy reprodukčného cyklu jazykovedného poznávania),

c) v charakterizovaní týchto javov z hľadiska historickej kontinuity morfologického vývinu spisovnej slovenčiny a vo formulovaní záverov dotýkajúcich sa smerovania (tendencií) zmien, ktoré vyplýva z porovnania stavu morfologického systému v istých etapách jeho vývinu, ako aj v ich hodnotení z hľadiska typologických vlastností morfologického systému spisovnej slovenčiny. Druhá otázka je v záujmovej sfére sociolingvistického výskumu. Sociolingvisticky orientovaný výskum prejavov synchrónnej dynamiky je zameraný a) na overovanie výsledkov deskriptívnolingvistických výskumov, na zistenie reálneho stavu morfologických inovácií, resp. zmien, t.j. ich skutočného výskytu v jazykovej praxi diferencovaného jazykového spoločenstva,

b) na interpretáciu získaných údajov, čím sa má prispieť k poznaniu reálneho fungovania tvaroslovného systému, jazykového správania nositeľov spisovnej slovenčiny a príčin istých spôsobov správania,

c) na verifikáciu kodifikačných rozhodnutí v oblasti morfológie, pri ktorých v súčasnosti dominuje idea systémovosti, na odhaľovanie rozporu medzi kodifikáciou a jazykovou praxou s cieľom optimalizácie kodifikačných rozhodovaní vzhľadom na reálne používanie spisovného jazyka, na jeho diferenciáciu a na kultivovanie tohto jazyka v súlade s jeho súčasným poznaním.

Tretia otázka je doménou explanačnej morfológie, ktorá vychádza z výsledkov deskriptívnolingvistických výskumov, zo sústavy empirických faktov, zo zovšeobecňujúcich záverov a z vývodov vzťahujúcich sa na vývinové tendencie. Jej úlohou je

a) uplatniť takú teóriu, ktorá vysvetlí, z čoho vyplývajú morfologické inovácie, resp. zmeny v spisovnej slovenčine, t.j. poukáže (odhalí, opíše, charakterizuje) na základ tvarotvorného pohybu,

b) prispieť k poznaniu zákonitostí morfologických zmien vôbec (ktoré majú univerzálnu platnosť, teda nevzťahujú sa len na slovenčinu) a k zdôvodneniu týchto zákonitostí, ako aj k poznaniu faktorov, ktoré vplývajú na ich pôsobenie (ide o podmienky pôsobenia zákonitostí),

c) prispieť k poznaniu morfologického systému ako konkrétnej jazykovej reality, t.j. takej reality, ktorej pohyb je riadený princípmi vyplývajúcimi z istých vlastností (dispozícií, schopností, daností) reálneho používateľa jazyka a z reálnej jazykovej kooperácie členov jazykového spoločenstva.

Doterajšia slovakistická jazykovedná literatúra poskytuje najviac informácií k prvej otázke. Poskytuje vyčerpávajúci opis synchrónnodynamických javov v tvaroslovnej sústave spisovnej slovenčiny. Menej rozvinutý je sociolingvistický výskum morfologických inovácií, resp. zmien a výskum zameraný na tretiu otázku je len v začiatkoch. Postupne podáme prehľad o zhromaždených poznatkoch (1) deskriptívnolingvistickej a (2) sociolingvistickej povahy.. Čo sa týka explanačnolingvistickej stránky synchrónnej dynamiky morfológie spisovnej slovenčiny, odkážeme na práce autora tohto príspevku, v ktorých sa uplatňuje a rozvíja teória prirodzenosti.

1. Komplexný opis synchrónneho pohybu v tvaroslovnej sústave spisovnej slovenčiny podáva L. Dvonč (1984) v knihe Dynamika slovenskej morfológie, ktorá v bibliografickej časti prezentuje súhrn príspevkov k tejto otázke po uvedený rok. Kniha nadväzuje na akademickú Morfológiu slovenského jazyka (1966), ktorá pri opise sústavy ohybných slovných druhov zachytáva aj synchrónne zmeny. Tieto fundamentálne práce nám umož)ujú prehľadne odpovedať na prvú otázku.

V synchrónnej dynamike morfologickej sústavy spisovnej slovenčiny pozorujeme, že sa posilňujú vnútroparadigmatické zmeny, t.j. také zmeny, ktoré sa presadzujú pod vplyvom prvkov tej istej paradigmy, resp. prvkov z konkurenčnej podparadigmy, ako aj zmeny súvisiace s medzipradigmatickým pohybom, t.j. s dynamickými javmi spôsobenými vplyvom prvkov z inej paradigmy. V obidvoch prípadoch ide o pôsobenie analógie, teda o pôsobenie princípu vyrovnávania tvarov. Najprv podáme prehľad o prejavoch vnútroparadigmatickej analógie, a to v oblasti tvarotvorného základu aj tvarotvorného formantu.

Posilňovanie zmien v tvarotvornom základe:

(1) Pri substantívach cudzieho pôvodu (propriách), pri ktorých je narušené morfematické rozčlenenie tvaru vzhľadom na členenosť tvaru slovenských substantív v paradigme, do ktorej sa tieto podstatné mená včleňujú, sa presadzuje segmentačná asimilácia. Tvarotvorný základ sa prispôsobuje podobe základu príslušných domácich substantív: Feidias - Feidia - Feidiasa, Sizyfos - Sizyfa - Sizyfosa, Sofokles - Sofokla - Sofoklesa. Mená tohto typu vstupujú do paradigmy chlap a prispôsobujú sa morfematickej stavbe chlap-0 čiže napr. Sizyfos-0. Kým v prípade tohto typu úplná podoba nominatívu sa rozširuje do sféry nepriamych pádov ako tvarotvorný základ, v prípade ako Pluto - Putóna : Plutón - Plutóna do podoby tvarotvorného základu nominatívu sa dostáva základ nepriamych pádov.

(2) Domáce priezviská na -ec, -ek -ok, -er, -el (najmä tie, pri ktorých je zreteľná súvislosť medzi propriom a apelatívom) sa vyznačujú tendenciou po odstránení alternácie, takže sa vyskytujú tvary Korec - Koreca, Mlacek - Mlaceka, Dudok - Dudoka a pod. , porov. aj samec - samca, Samec Samca/Sameca.

(3) V genitíve plurálu substantív z paradigiem mesto, žena, ulica sa predlžuje (posledná) slabika tvarotvorného základu preferovaním vkladnej dvojhlásky -ie-, teda: číslo - čísel - čísiel, písmeno - písmen - písmien, zástera - záster - zástier, účastníčka - účastníčok - účastníčiek, štrúdľa - štrúdlí - štrúdieľ a pod. V tomto prípade nejde o rozšírenie tvarotvorného základu istého pádu do sféry iného pádu, ale o prispôsobenie istých exemplárov paradigmy tým exemplárom, ktoré paradigmy reprezentujú ako jej základné členy (miest, žien, ulíc).

(4) Pri substantívach z paradigmy dievča sa preferuje podoba tvarotvorného základu so segmentom -at-, teda dievčatá, šteňatá, kurčatá. Podoba so segmentom -enc-/-c- sa upevňuje ako štylisticky príznakový tvar. Podobou typu dievčatá sa tvarotvorný základ približuje k unifikácii, porov. dievča - dievčaťa - dievčatá : dievča - dievčaťa - dievčence.

(5) Oslabuje sa alternácia korelovaných konsonantov l/ľ, a to tým, že sa presadzuje spoluhláska l aj pred -e, -i, -ie (dôsledkom je možná nová alternácia ľ/l, kráľ - krála). Posilňovanie zmien v tvarotvornom formante:

(1) Z konkurenčných formantov -ovia, -i v nominatíve plurálu substantív v paradigme chlap sa posilňuje koncovka -i, teda napr. stenografi (stenografovia), posli (poslovia), agronómi/agronómovia, lexikografi/lexikografovia. Podobný jav sa pozoruje aj pri substantívach vzoru hrdina, čo sa ilustruje príkladmi typu záujemci (popri záujemcovia).

(2) Pri singulárnom genitívnom tvare substantív vzoru dub sa poukazuje na posilňovanie "perspektívnejšieho" formantu -u, napr. Štokholmu, Arnhemu.

(3) Pri singulárnom lokálnom tvare neživotných substantív, ktorých tvarotvorný základ sa končí na -r, -l, sa prejavuje mierny príklon k používaniu tvaru s formanto -e, čo je v súlade s povahou týchto spoluhlások (tvrdé konsonanty), napr. v globále. Súčasne sa však registrujú tvary s -i, napr. v Priori, Petri.

(4) V tvare genitívu jednotného čísla ženských rodných mien patriacich do paradigmy ulica sa objavuje koncovka -i: Soňa - Sone/Soni, Dáša - Dáše/Dáši, Anča - Anče/Anči atď. Pripisuje sa jej štylistická príznakovosť (signalizuje zaradenie tvaru do triedy prostriedkov hovorového štýlu).

(5) V triede substantív z paradigiem ulica a dlaň v datívnom a lokálnom tvare plurálu sa registrujú relačné morfémy -iam, -iach ako konkurenčné segmenty koncoviek -am, -ach: dielňa - dielniam - dielniam, dielňach - dielniach, báseň - básňam - básniam, básňach - báaniach. K predĺženiu gramatickej prípony dochádza aj po spoluhláske j: alej - alejam - alejám, alejach - alejách, esej - esejam - esejám, esejach - esejách.

(6) Pri prídavných menách typu páví sa nahrádza prípona -om dvojhláskovo príponou -iom v lokálnom tvatre jednotného čísla: babí - babom - babiom.

(7) V triede tvarov trpného príčastia sa posilňuje tvar na -tý, registruje sa pokles používania tohto tvaru s príponou -ný: zamdleť - zamdlený - zamdletý, natrieť - natrený - natretý, rozochvieť - rozochvený - rozochvetý a pod. Zisťuje sa, že hoci sa tvar na -tý presadzuje v hovorovom jazyku, bez prekážok preniká do ďalších sfér používania jazyka, takže dvojica tvarov nie sú štylisticky diferencované.

Do ďalšieho stručného prehľadu zahrnieme prípady, ktoré sú prejavom medziparadigmatickej analógie, a to v tvarotvornom formante aj v tvarotvornom základe.

Posilnenie zmien v tvarotvornom formante:

(1) Genitívna a akuzatívna relačná morféma -a singulárneho tvaru substantív z paradigmy chlap sa rozširuje v paradigme hrdina, osobitne v zóne domácich priezvísk: Hečko - Hečka - Hečku, Lenko - Lenka - Lenku, Ferko - Ferka - Ferku atď.

(2) V inštrumentálnom plurálnom tvare životných maskulín sa upevňuje výskyt formantu -mi ako základného variantu v paradigme chlap a konkurenčného variantu v paradigme hrdina, pričom sa poukazuje aj na substantíva stredného rodu vzťahujúce sa na mužské osoby, napr. knieža - kniežatmi, páža - pážatmi.

(3) Deklinačný vzor kuli priťahuje priezviská zakončené na -e, -ě, -i, -í, ktoré sa zaraďovali do substantívnych tried chlap, hrdina, resp. do adjektívnej triedy cudzí: Purkyně - Purkyněho, Clemente - Clementeho, Dolejší - Dolejšího.

(4) V tvare akuzatívu plurálu pri zvieracích substantívach z paradigiem dub a stroj v hovorovom štýle sa presadzuje formant -ov, teda koncovka, ktorá sa vyskytuje v genitíve plurálu, čo je vlastné substantívam vzoru chlap, napr. kohútov, zajacov.

(5) Pri substantívach z paradigiem dub a stroj v genitíve plurálu sa registruje mierny ústup nulovej morfémy, a teda upevňovanie základnej prípony -ov. Táto prípona, ktorá je typická pre maskulína a výrazne ich diferencuje od feminín a neutier, nadobúdajú isté propriá, napr. Tovarníky - Tovarníkov - Tovarník,, Tlmače - Tlmačov - Tlmáč, Vráble - Vrábľov - Vrábeľ.

(6) Pokračuje vývinový proces prechodu istých substantív z paradigmy kosť do deklinačnej triedy dlaň: tvár - tváre/-i, raž - raže/-i, myseľ - musle/-i, hneď - hnede/-i.

(7) V paradigme substantív typu srdce sa udomácňuje plurálna inštrumentálna variantná prípona -iami, ktorou sa vzor srdce zbližuje so vzorom vysvedčenie v množnom čísle: pole -poľami - poliami, more - morami - moriami.

(8) V triede adjektív v paradigme otcov ustupujú menné tvary, presadzuje sa skloňovanie podľa vzoru pekný. Zvyšuje sa frekvencia tvarov s príponami -a a -ú, ktorými sa nahrádzajú krátke koreláty: otcov - otcová/-a, otcov - otcovú/-u. Tento jav sa výrazne ukazuje pri adjektívach na -ov v názvoch ulíc: Štúrová/-a ulica, Bernolákovú/-u cestu.

Medziparadigmatickú analógiu vo vzťahu k tvarotvornému základu reprezentuje prechod slovies zo vzoru česať, ktoré sa vyznačujú konsonantickou alternáciou v kmeni, do pravidelnejšej triedy chytať: brechať - brechajú - brešú, trestať - trestajú - trescú.

Osobitným prípadom je potláčanie antepréterita (bol som volal) jeho nahrádzaním préteritom (volal som).

Zovšeobecňovanie údajov o prebiehajúcich procesoch v dynamike spisovnej slovenčiny vyústili do týchto poznatkov.

1. Najvyššiu mieru dynamickosti vykazuje deklinačná sústava podstatných mien a v rámci nej deklinácia maskulín. Ďalej dynamika plurálnych tvarov je vyššia ako miera pohybu singulárnych foriem a ako najdynamickejší pád sa ukazuje genitív. Mimo substantív je najzreteľnejší pohyb v sfére trpného príčastia.

2. Miera pohybu vo formantovej zložke slovného tvaru je vyššia ako v jeho tvarotvornej zložke. Kým v oblasti formantov rovnomerne pôsobí vnútroparadigmatická a medziparadigmatická analógia, v oblasti tvarotvorného základu výraznejšie pôsobí vnútroparadigmatická analógia (medziparadigmatická analógia sa obmedzuje na slovesá typu česať vo vzťahu k typu chytať).

3. V tvarotvornom základe substantívnych foriem sa zmenšuje rozsah vokalických alternácií, ale zvýrazňuje sa alternácia typu 0/ie, čo súvisí s rozširovaním distribúcie dvojhlások (ale aj s nárastom dvojhlások - s pribudnutím dvojhlásky -iu, resp. -io v spisovnej slovenčine). Miernejšie sa prejavuje tlak na obmedzenie konsonantických alternácií (prejavuje sa len pri alternácii l/ľ a pri alternáciách s prechodom slovies spomínaného typu). Celkove sa znižuje miera premenlivosti tvarotvorného základu.

4. V deklinačnej sústave sa pri synonymných formantoch zvýrazňuje dominantnosť formantu, ktorý v príslušnej paradigme kvantitatívne prevláda, čiže základnej prípony. Pri obmenách

formantu v tých istých tvaroch možno pozorovať zvyšovanie aj znižovanie variantnosti. So zvyšovaním aj znižovaním miery výskytu sa stretávame aj vo vzťahu k homonymii tvarov.

5. Pri prídavných menách pokračuje ústup menných tvarov a posilňovanie kongruentného skloňovania. Súvisí to s primknutím privlastňovacích adjektív k ostatným adjektívam (v protiklade s ich minulou zviazanosťou s privlastňovacími zámenami).

6. Ukazuje sa, že do dynamiky morfologickej sústavy do istej miery zasahuje protiklad medzi apelatívami a propriami.

7. Celkove možno konštatovať, že v dynamike flektívnej sústavy spisovnej slovenčiny sa prejavuje tendencia po zjednodušovaní, spravidelňovaní tvarov. Presadzuje sa tendencia po unifikácii tvarotvorného základu aj formantu. Upevňuje sa kompaktnosť paradigiem (znižuje sa ich diferencovanosť).

Hodnotenie empirických údajov o synchrónnej dynamike v tvaroslovnom systéme z hľadiska hisorickej kontinuity vývinu tejto sústavy, ako aj z hľadiska morfologickej typologickej charakteristiky slovenčiny vyústilo do tohto fundamentálneho poznatku: V morfologickom systéme súčasnej spisovnej slovenčiny sa posilňujú prejavy procesov, ktoré sú v súlade s poznatkom získaným pri porovnávaní stavu tohto systému v rozličných historických etapách existencie slovenčiny, totiž s poznatkom, že sa neupevňuje jej flektívny charakter, ale mierne sa posilňujú tie jej črty, ktoré sa spájajú s aglutinačným typom jazyka.

II. Deskriptívnolingvistický prístup k synchrónnym morfologickým zmenám spočíva v tom, že sa registrujú (najmä v oblasti písaného jazyka) morfologické varianty ako prejav konkurencie staršieho a novšieho tvaru, pričom sa pri ich opise prihliada na systémové podmienky presadzovania novších tvarov a ústupu starších foriem. O reálnom stave výskytu variantov môže informovať len sociolingvistika. V roku 1989 sa rozbehol výskumný program zameraný na sociolingvistický výskum jazykového vedomia (Šikra, 1991). Išlo o spoznávanie spontánneho jazykového vedomia a jedným z cieľov výskumu "malo byť na jednej strane zistenie príčin prípadných rozporov medzi živým jazykovým vedomím respondentov a jestvujúcou kodifikáciou (čo by mohlo slúžiť ako jeden z možných podkladov v preskripcii), na druhej strane zachytenie postojov k niektorým novším jazykovým prostriedkom, ktoré nie sú ešte dostatočne ustálené v úze a aj kodifikácia (ak ich už zachytáva) poskytuje niekedy variantné možnosti. Anketový výskum môže prispieť k väčšej objektivizácii úsudkov o tom, ktorý z variantov je perspektívnejší" (op. cit., s. 258). Do výskumu sa zahrnuli aj morfologické javy. Zisťovali sa príčiny kolísania tvarov maskulín podľa životného a neživotného skloňovania (Buzássyová, 1991) a sociolingvisticky sa analyzoval istý okruh morfologických variantov (Bosák, 1992 a 1993). Výskum priniesol tieto základné údaje:

(1)Pri tvaroch psov - psy, kapre - kaprov - kapry, miláčikov - miláčiky (názov mliečneho výrobku), Oskarov - Oskare - Oskary (filmové ocenenie) sa ukázalo, že skloňovanie psov (teda podľa životných substantív) je bežnejšie, že tvar kapry preferovalo najnižšie percento respondentov, že pri pomenovaní Oskar v pluráli dominovalo životné skloňovanie a že pri názve mliečneho výrobku miláčik prevažuje neživotné skloňovanie. Pri všetkých prípadoch sa podstatná väčšina respondentov rozhodovala v prospech jedného z tvarov, len nízke percento používateľov jazyka uznáva za správne variantné podoby.

(2) Tvar záujemci akceptuje takmer trojnásobok respondentov v porovnaní s tvarom záujemcovia. Naopak, forma ekonómovia má skoro dvojnásobne vyššiu frekvenciu ako tvar ekonómi. Tvary Nóri, poslovia sa vyskytovali zreteľne častejšie ako tvar Nórovia, posli.

(3) Plurálny genitívny tvar čašníčok, servírok, omáčok akceptuje dvojtretinová väčšina respondentov. Pri substantívach klientka, pacientka, mandarínka je pomer opačný: tvary

klientiek, pacientiek, mandaríniek prevládajú v pomere k tvarom s vkladanou samohláskou -o- (menej výrazný je rozdiel pri slove mandarínka).

(4) V lok. sg. pri slovách oddiel a uhlomer sa rovnomerne vyskytuje -e aj -i, pri slove Prior prevláda tvar v Priori. Výraznejší rozdiel sa ukazuje pri substantíve kotol, pri ktorom prevláda tvar v kotli. Pri tvare nom. pl. týchto substantív sa zaregistrovala prevaha kodifikovaných koncoviek.

(5) Pri slovách rádio, video, kakao prípona -u v lok. sg. je najvyhranenejšia pri substantíve video, kým pri slove rádio prevláda variantnosť: rádiu - rádii. Zaujímavý je výskyt tvaru o kakae (viac ako 34 percent respondentov).

(6) Skloňovanie substantíva rádius ukázalo, že tendencia po začlenení segmentu -us do tvarotvorného základu sa neuplatňuje priamočiaro: mierne prevažuje tvar o rádiu v pomere k tvaru o rádiuse.

(7) Pri skloňovaní apelatív a proprií fórum - Fórum, centrum - Centrum výrazne dominoval kodifikovaný tvar na fóre, mierne nižší bol kontrast medzi tvarmi na Forume (asi 87 percent) a vo Fore (asi 12 percent). Gen. sg. centra má veľmi vysokú frekvenciu, menej ostrý je rozdiel medzi do Centrumu a do Centra (asi 26 percent).

K týmto údajom patria, prirodzene, údaje o odlišnostiach reakcií pod vplyvom sociálnych faktorov. Sociolingvistický výskum sa využíva na to, aby sa poukázalo na hranice deskriptívnolingvistického, resp. systémovolingvistického prístupu, ktorý "po istú hranicu umožňuje stanoviť aj významovú, funkčnú aj štylistickú distribúciu príslušných variantov. Nedáva však odpoveď na to, prečo sa hovoriaci rozhodne pre príslušný variant. Otázka výberu variantov je totiž podmienená sociálnou podstatou jazyka a jeho komunikačnou funkciou" (Bosák, 1993, s. 2O). Ešte sa pripomína, že výdatným zdrojom variantnosti v súčasnom jazyku je komunikatívna konkurencia hovorenej podoby spisovného jazyka a nespisovných útvarov v bežnom hovorenom jazyku. Zo získaných údajov sa vyvodzuje aj kritika súčasnej kodifikačnej praxe. Ak sa napr. zisťuje výrazná prevaha v používaní tvarov záujemci, klientiek, pacientiek, kodifikácia nemôže tento fakt prehliadať.

Sociolingvistický výskum podnietil diskusiu o kodifikačných otázkach. Diskusia sa vyhranila ako názorový spor, v ktorom na jednej strane sa argumentuje z pozície systémovej lingvistiky a na druhej strane sa zdôrazňuje potreba skúmania živej jazykovej praxe (nie predpokladanej) a prihliadania na ňu pri kodifikačnom rozhodovaní. Pri prvom prístupe je v centre pozornosti systémovosť sledovaných javov, kým druhý prístup upriamuje pozornosť na reálny stav ich výskytu v reči. Zo systémovolingvistického hľadiska sa upozorňuje na to, že kodifikátor nemôže akceptovať všetko, čo je rozšírené v úze (v pozadí je diferenciácia medzi medzi úzom a normou) a že jednou zo zásad, podľa ktorej sa má kodifikátor riadiť, je, že kodifikácia má podporovať systémovú usporiadanosť v jazyku. Zo sociolingvistického hľadiska je dôležité, aby sa odstraňovalo napätie medzi kodifikáciou a jazykovou praxou, ktoré je následkom čisto systémovolingvistických kodifikačných rozhodnutí, a aby sa uvedomovali sociolingvistické okolnosti, za ktorých dochádza k preferencii napr. istých morfologických variantov.

Kvalifikované kodifikačné rozhodovania predpokladajú nazeranie na jazyk z obidvoch hľadísk. Na jednej strane kodifikátor musí vychádzať zo sociolingvistických údajov o príslušnom jave a na druhej strane sa musí opierať o jeho systémovolingvistický opis, ktorý potvrdí "oprávnenosť" výskytu javu v jazykovej praxi. Rozhodujúce je však to, aký systémovolingvistický prístup sa volí. V slovenskej kodifikačnej praxi dominuje klasický systémovolingvistický prístup, pri ktorom sa pracuje s abstraktným jazykovým systémom a jeho zákonitosťami (potom sa argumentuje tým, že kodifikovaný jav má zodpovedať zájkonitosti tohto systému). Synchrónna dynamika morfológie však zahŕňa spontánne zmeny,

ktoré prebiehajú v rámci konkrétneho jazykového systému, t.j. systému, ktorý jestvuje ako mentálna realita vlastná používateľom jazyka. Ukazuje sa, že zákonitosti zistené pri abstraktnom jazykovom systéme nie sú vždy zhodné so zákonitosťami konkrétneho systému, ktorým sa riadia používatelia jazyka.

Táto otázka nás posúva k explanačnolingvistickému prístupu k morfologickým zmenám. Dá sa k nim pristupovať z pozície subjektivizmu (pragmatický prístup) alebo objektivizmu (systémovolingvistický prístup). Všeobecne (nielen vo vzťahu k slovenčine) prevláda druhý prístup. Autor tohto príspevku uplatnil systémovolingvistickú myšlienkovú vetvu teórie jazykovej prirodzenosti pri vysvetľovaní morfologických zmien v súčasnej spisovnej slovenčine v prácach uvedených v bibliografii. Aktuálnou úlohou je ich pragmatickolingvistické vysvetľovanie, ktorým sa určí miera adekvátnosti výsledkov systémovolingvistického poznania. Vysvetľovanie z pozície lingvistickej pragmatiky neznamená odvrhnutie systémového myslenia. Ide pri ňom o osvetlenie jazykového systému ako sústavy jazykových znalostí reálnych nositeľov a uplatňovania týchto znalostí v reálnej komunikačnej interakcii.

Literatúra

BOSÁK, J.: Sociolingvistická interpretácia niektorých morfologických variantov (1). Slovenská reč, 57, 1992, s. 336-346.

BOSÁK, J.: Sociolingvistická interpretácia niektorých morfologických variantov (2). Slovenská reč, 58, 1993, s. 15-22.

BUZÁSSYOVÁ, K.: Sociolingvistický pohľad na príčiny kolísania tvarov maskulín podľa životného a neživotného skloňovania. Slovenská reč, 56, 1991, s. 262-276.

DOLNÍK, J.: Die Motivierung der Flexionsklassen und Flexionsformen (Am Beispiel des Slovakischen und Tschechischen). Zeitschrift fúr Slavische Philologie, Band LIII, 1993, s. 304-318.

DOLNÍK, J.: Die synchrone Dynamik des substantivischen Deklinationssystems im Slovakischen und Tschechischen. Die Welt der Slaven, XXXIX, 1, 1994, s. 26-41.

DOLNÍK, J.: Teória jazykovej prirodzenosti. Slovenská reč, 1995, 60, s. 18-25.

DOLNÍK, J.: Morfologická rovina. In: Slovenský jazyk. Najnowszie dzieje jezyków slowiańskich. Red. J. Bosák. Opole, Universytet Opolski 1998, s. 73-80.

DVONČ, L.: Dynamika slovenskej morfológie. Bratislava, Veda 1984.

Morfológia slovenského jazyka. Red. J. Ružička. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1966.

ŠIKRA, J.: Sociolingvistický výskum jazykového vedomia. Slovenská reč, 56, 1991, s. 257-262.

Doc. PhDr. Eva Tibenská, CSc., Katedra slovenského jazyka FiF UK v Bratislave

---

Syntaktický systém súčasnej slovenčiny (v oblasti syntagmatiky a vetnej syntaxe)

Pri analýze syntaktického systému súčasnej slovenčiny vychádzame z typologickej charakteristiky slovenčiny ako prevažne flektívneho jazyka. Vzťahy medzi plnovýznamovými slovami vo vete sú teda zväčša vyjadrované prostredníctvom gramatických relačných morfém. Prípadnú homonymiu relačných morfém odstraňuje slovosled, ktorý je v takom prípade podobne ako pri iných typoch jazykov záväzný: *Mača naháňa kurča.* - 1. podmet, 2. prísudok, 3. predmet.

Dominantným vetným členom z hľadiska formálnej a významovej syntaktickej závislosti je podmet. Substantívum vo východiskovej vetnej pozícii, t.j. v pozícii podmetu (charakterizuje ho postavenie spravidla na začiatku vety a pádová forma nominatívu; Tibenská, 1995), je nositeľom samostatných morfologických kategórií *rodu*, *čísla* a *pádu*, stvárnených jednou gramatickou relačnou morfémou: *chlap-0, hrdin-a, žen-a, mest-o, srdc-e...* Substantívum v podmetovej pozícii "diktuje" svoje kategórie podradeným členom vzťahu, čo sa pri adjektívach a adjektiváliach v úlohe zhodného prívlastku prejaví *zhodou* v *rode, čísle* a *páde*, v prípade substantíva, adjektíva, ohybného zámena či číslovky v úlohe mennej časti slovesno-menného prísudku *zhodou v rode, čísle,* zväčša aj v *páde* a v prípade slovesa v úlohe prísudku *zhodou v osobe, čísle* a pri tvare minulého času aj v *mennom rode*: *Môj-0 dobr-ý otec zaspal-0. Môj-0 otec bol-0 dobr-ý. Zákony bol-i schválen-é.*

Substantívum alebo adjektívum v pozícii mennej časti slovesno-menného prísudku môže v slovenčine nadobudnúť aj nezhodnú pádovú formu inštrumentálu. Je to podmienené významovo. Takúto formu nadobúdajú zvyčajne vtedy, ak sú ďalej časovo, lokálne, kvalitatívne či inak determinovanými vetnými členmi, t.j. ak nejde o "absolútne platiacu" vlastnosť subjektu: *Môj otec je učiteľ.* — *Môj otec je učiteľom na strednej škole v Ružomberku. Môj otec je dobrým*

učiteľom. Môj otec je učiteľom už dvadsať rokov.

Ak je v slovenčine v pozícii podmetu iný slovný druh ako substantívum, správa sa morfologicky ako substantívum v tvare *3. osoby singuláru neutra*. Svedčí o tom kongruentné stvárnenie slovesa a mena v prísudku alebo adjektíva či adjektivália v úlohe prívlastku: *Prílišn-é slnenie bol-o škodliv-é.*

Nesamostatnú pádovú formu má substantívum v podmetovej pozícii vtedy, keď sa spája s kvantitatívnym určením alebo ak samo nesie kvantitatívny význam. Kvantita je pri substantívach v slovenčine spätá s tvarom genitívu a s významom partitívnosti (časť z celku): *V studni pribudlo (veľa/trochu) vody.* Rovnaký význam aj forma sa zachováva na zvýraznenie nulového množstva: *V studni nebolo (ani troška/ani kvapky) vody.* — popri: *V studni nebola voda.*

Syntakticky závislou kategóriou je pád pri substantíve v pozícii predmetu (slovosledne nasleduje spravidla po slovese, pádová forma a pádový význam môžu byť akékoľvek okrem nominatívu). Význam slovesa spolu s ustáleným morfologickým významom pádu sú tou determinujúcou zložkou, ktoré rozhodujú o výbere pádovej formy substantíva v pozícii predmetu a pri predložkovom páde rozhodujú súčasne o výbere vhodnej predložky. Spôsobom na vyjadrenie tejto silnej syntaktickej závislosti substantíva od slovesa je väzba.

Najčastejšie je predmet v slovenčine stvárnený pádovou formou bezpredložkového akuzatívu. Súvisí to s tým, že touto pádovou formou býva stvárňovaný predmet, presnejšie objekt (Tibenská, 1998) ako participant sémantickej štruktúry vety, ktorý je bližšie špecifikovaný ako zasahovaná či vytváraná substancia (**patiens** alebo **rezultát**): *navštívil tetu; uvarila obed*. Slovies, ktoré pomenúvajú deje uskutočňované aktívnym subjektom a smerujúce na zasahovanú či vytváranú substanciu, je v slovenčine (a nielen v slovenčine) najväčšie množstvo. Menej často je zasahovaná čo vytváraná substancia stvárnená pádovou formou inštrumentálu. Stáva sa tak vtedy, keď substantívum pomenúva časť celku: *mykol hlavou; mykol mu hlavou; sála teplom*. K významu zásahu/výsledku sa tak vplyvom morfologického významu pádovej formy inštrumentálu pripája čiastkový význam prostriedku. Z ďalších špecifikácií

objektového participanta je **adresát** (spravidla ako druhý objekt) najčastejšie stvárňovaný pádovou formou datívu: *rozprávať vnukom (+ niečo)*, **obsah** pádovou formou lokálu v spojení s predložkou *o*, ale aj akuzatívu s predložkou *na* a inštrumentálu s predložkou *nad*: *rozprávať (niekomu)* o *mladosti*; myslieť na priateľa; *zamýšľať sa nad problémom*. Najmenej vyhranenú pádovú formu má objekt špecifikovaný ako **relant**:: *bojovať s nepriateľom/proti nepriateľovi; veriť synovi*... Objekt špecifikovaný ako **sociatív** sa nachádza pri tzv. symetrických predikátoch, ktoré stvárňujú dej alebo vzťah, na ktorom sa aktívne alebo neaktívne zúčastňujú dve rovnako zainteresované substancie. Vo vetnej štruktúre sa rovnaký fragment skutočnosti môže stvárniť a) z pozície obidvoch zúčastnených na rovnakej syntaktickej úrovni: *Slovensko a Poľsko spolu susedia.* (obidve substancie sú subjektom), *Chlapci sa bijú.* (obidve substancie sú súčasne subjektom aj objektom), b) z pozície jedného účastníka situácie, pričom ďalší účastník je ba*)* významovo rovnocenný, ale formálne podradený (pri viacnásobnom podmete stvárnenom nepravou hypotaxou): *Slovensko s Poľskom spolu susedia. Jurko s Miškom sa bijú.*, bb) významovo aj formálne podradený (vtedy je pomenovanie druhého účastníka situácie vo vete objektom so špecifikáciou sociatív): *Slovensko susedí s Poľskom. Jurko sa bije s Miškom.*

Ak substantívu v predmetovej pozícii pribudne význam kvantity, jeho forma prestane byť závisla od slovesa, ale nadobudne (rovnako ako pri substantíve v úlohe podmetu) pádovú formu genitívu a význam partitívnosti: *Podaj mi chlieb! — Podaj mi (kúsok/peceň) chleba!*

Formálne na rovnakej syntaktickej úrovni s významovo nadradeným substantívom je substantívum v úlohe prístavku (menného zhodného prívlastku): *Marka, dcéra starostu, ...* alebo tesného substantívneho prívlastku stvárneného vlastným menom, ak nadradeným všeobecným substantívom je slovo *mesto, vrch, rieka* alebo krstné meno či všeobecné substantívum pomenúvajúce druh: *rieka Váh, v rieke Váhu, o meste Bratislave, na vrchu Kamzíku, s Jánom Kováčom, o psovi Dunčovi*. Pádová forma obidvoch substantív je rovnaká, nie však syntakticky závislá. Poradie substantív je ustálené,

pri jeho zmene by v prípade prístavku došlo k zmene medzi nadradeným a podradeným členom syntagmy: *dcéra starostu, Marka, ...*, pri tesnom prívlastku by došlo k jeho zmene na prístavok: *s Kováčom, Jánom, ...*

Substantívum v úlohe príslovkového určenia je iba slabo formálne závislé od nadradeného slovesa. Táto závislosť je zreteľná predovšetkým pri slovesách, ktoré si vo vete doplnenie príslovkovým určením vyžadujú obligatórne: *Otec vošiel + do izby; Mama položila chlieb + na stôl.* (Pádovú formu substantíva ani predložku vtedy nemôžeme obmieňať.) Častejšie je však forma substantíva v úlohe príslovkového určenia závislá nielen od významu slovesa, ale predovšetkým od stvárňovaných spôsobových, priestorových, časových a príčinných okolnostných vzťahov a od ich významových špecifikácií: *povedal to s hnevom; čaká pred školou; prídem o hodinu; urobil to pre teba*. Na ich stvárňovanie sa v slovenčine ustálili zväčša predložkové pádové formy, ktoré sú často synonymné s príslovkou. Na rozdiel od príslovky, substantívum v predložkovom páde dokáže predovšetkým priestorovo-časové vzťahy stvárniť presnejšie, detailnejšie: *Otec išiel von. — Otec išiel pred dom/za dom/do záhrady/na pole...* Keďže pádová forma substantíva v uvedených príkladoch nezávisí iba od slovesa *ísť*, ale skôr od stvárňovaných priestorových vzťahov a príslovka ako neohybný slovný druh nemá možnosť formálne vyjadriť vzťahy, syntaktickým prostriedkom na vyjadrenie významových vzťahov determinácie sa stáva slovosled. V slovosledne bezpríznakových vetách stojí príslovkové určenie — v sémantickej štruktúre vety komplement so špecifikáciou spôsob (**modus**) spravidla pred nadradeným slovom, ak je stvárnený adverbiom alebo adverbiáliom (napr. príslovkovou číslovkou či zámenom): *pekne píše; veľmi pekný (chlapec); veľmi pekne (píše); dvakrát meraj*. Modus a jeho ďalšia špecifikácia nástroj (**inštrument**), stvárnený substantívom v predložkovom/bezpredložkovom páde, však stojí spravidla za nadradeným slovesom: *povedala* (*to*) *s hnevom; vyvŕtal* (*to*) *vŕtačkou.* Za alebo pred nadradeným slovesom stoja príslovkové určenia pomenúvajúce časové, priestorové a príčinné vzťahy (bez ohľadu na to, či sú stvárnené

adverbiom alebo substantívom). Ak je príslovkových určení viac, do pozície za nadradené sloveso sa dostáva spravidla to z nich, ktoré chce tvorca výpovede oznámiť ako novú skutočnosť: *Dnes prídem neskoro.* (Príjemca vie, že dnes prídem, chcem mu však oznámiť, že tentoraz to bude neskoro.)

O úplnej syntaktickej nezávislosti môžeme hovoriť pri substantíve v úlohe nezhodného prívlastku. Ustálená forma bezpredložkového genitívu nie je diktovaná nadradeným vetným členom (substantívum nemôže určovať gramatické kategórie inému substantívu). Jediným formálnym prostriedkom na vyjadrenie vzťahu determinácie sa stáva slovosled. Poradie nadradené slovo – podradené slov je v tomto vzťahu ustálené a nemenné aj vtedy, ak v úlohe nezhodného prívlastku vystupuje príslovka alebo neurčitok plnovýznamového slovesa: *cesta domov; umenie žiť*.

Jediným, a preto výrazným spôsobom na vyjadrenie významového vzťahu je primkýnanie aj v prípade postupne rozvíjacieho zhodného prívlastku či príslovkového určenia. Dominantným členom vzťahu je nadradené slovo, s ktorým sú všetky členy postupne rozvíjacieho prívlastku či príslovkového určenia späté vzťahom determinácie. Okrem prvého člena sú však všetky ďalšie členy späté s dominantným vetným členom sprostredkovane, cez vzťah k určeniu/určeniam, ktoré stojí/stoja k nadradenému vetnému členu bližšie. Keďže členy postupne rozvíjacieho prívlastku či príslovkového určenia patria k morfologicky totožným slovám (adjektívam/ adjektiváliám či adverbiám), nemôžu si vzájomne diktovať morfologické kategórie (navyše príslovky sú neohybným slovným druhom). Morfologické stvárnenie adjektíva/ adjektivália v postupne rozvíjacom prívlastku závisí od nadradeného substantíva, nie od ostatných členov prívlastku. Vo vzťahu k syntakticky rovnocenným členom postupne rozvíjacieho prívlastku či príslovkového určenia ostáva slovosled ako jediný ukazovateľ sémantického vzťahu postupnej determinácie. Slovosled je v tomto prípade opäť veľmi výrazným a nemenným činiteľom: *ďalší mamin nový zimný kabát; prišiel včera večer o siedmej*. Významovo ide vždy o ďalšie, detailnejšie spresnenie pôvodej determinácie. Keďže pri postupne rozvíjacom prívlastku je nadradený člen

slovosledne na konci reťazca, jeho najdetailnejšie určenie stojí vždy na začiatku. Pri postupne rozvíjacom príslovkovom určení je to naopak, pretože nadradený člen stojí na začiatku reťazca.

Sémantický vzťah koordinácie sa v súčasnej slovenčine nevyjadruje na tvare členov syntagmy (tvar je závislý od nadradeného člena v rámci determinatívnej syntagmy, ak ide o sémanticky podradený člen, alebo je nezávislý, ak ide o sémanticky nadradený člen), ale na forme spojenia medzi významovo rovnocennými členmi spojenia. V súlade s významom koordinácie medzi členmi viacnásobného vetného člena vyjadruje tento vzťah bezspojková forma (graficky stvárnená čiarkou alebo spojovníkom): *hľadali hore, dole, napravo, naľavo; behali hore-dole* a spojenie prostredníctvom priraďovacej spojky. Ustálený význam formy v prípade spojky pridáva do vzťahu jeho ďalšiu špecifikáciu, a to zlučovanie, odporovanie, vylučovanie a ich významovú obmenu - stupňovanie: *vysoká a statná* (*postava*)*; vysoká, no statná* (*postava*)*; buď vysoká, alebo statná* (*postava*)*; vysoká, ba aj statná* (*postava*). V nesúlade so sémantickým vzťahom koordinácie je spojenie členov vzťahu podraďovacou spojkou. Formálne sa nepravou hypotaxou jeden člen vzťahu stvárni ako dôležitejší, východiskový, hoci stvárňovaný fragment skutočnosti, jeho myšlienkové a vo všeobecnosti ani jazykové spracovanie sa nemení: *otec a mama* (*pracujú na poli*) — *otec s mamou* (*pracujú na poli*). Jazykový význam sa nezmenil, zmenila sa však jazyková forma, a tá svojím ustáleným významom spôsobila čiastočnú modifikáciu základného, "typizovaného" významu. O zmenu nielen formy, ale aj významu by išlo vtedy, keby sa druhý člen spojenia dostal do vzťahu determinácie s iným členom vety, napr. *otec pracuje na poli s mamou* (syntagmu už tvorí spojenie *pracuje s mamou* — ide o determinatívnu syntagmu, nie spojenie *otec a mama/otec s mamou*, ktoré predstavovali koordinatívnu syntagmu).

Celkovo môžeme v oblasti syntagmatiky konštatovať, že v súčasnej slovenčine tam, kde sú zreteľné syntakticky závislé morfologické ukazovatele vzťahu medzi členmi syntagmy (pri syntagmách s predikátom, zhodným prívlastkom, predmetom a čiastočne aj príslovkovým určením), nie je

potrebné tento vzťah vyjadrovať aj syntakticky, t.j. slovosledom. V takýchto syntagmách je slovosled voľný: *Otec* (1) *zhotovil* (2) *buzolu* (3) *pomocou kúska korku, magnetu a ihly* (4). — *Buzolu* (3) *zhotovil* (2) *otec* (1) *pomocou kúska korku, magnetu a ihly* (4). *Pomocou kúska korku, magnetu a ihly* (4) *zhotovil* (2) *otec* (1) *buzolu* (3). V ostatných prípadoch je primárnym prostriedkom na vyjadrenie vzťahu slovosled, preto sa stáva záväzným.

Pri analýze vetných štruktúr v súčasnej slovenčine treba rozlišovať medzi **základovými** alebo **východiskovými štruktúrami** — minimálnymi a zároveň štruktúrne úplnými celkami s ich sémantickou a formálnou stránkou, a ich formálnymi obmenami — **deriváciami**, pri ktorých dochádza vplyvom zmenenej formy k istej modifikácii, nie však k zmene sémantickej stránky vety. Do úvahy treba brať aj možné rozširujúce a zužujúce obmeny základových vetných štruktúr, tzv. **modifikácie** (pri nich dochádza k obligatórnemu rozšíreniu či zúženiu vetnej štruktúry o ďalší participant, ktorý so sebou prináša obohatenie alebo zúženie vetného významu) a vzťahy k **obsahovo usúvzťažneným vetným štruktúram**, ktoré stvárňujú totožný myšlienkovo spracovaný fragment skutočnosti, jazykové spracovanie tejto skutočnosti je však odlišné (Tibenská, 1996).

Základové vetné štuktúry (ZVŠ) môžu byť z významového hľadiska subjektové alebo bezsubjektové, subjektové vetné štruktúry môžu mať subjekt (Sb) aktívny (agensový) alebo neaktívny (nositeľský): Tibenská 1991, 1993.

ZVŠ s aktívnym Sb špecifikovaným ako **procesor** majú v úlohe predikátu bezpredmetové osobné slovesá: *Dieťa beží/kričí. Žiak píše, nevyrušuje. Vlak dymí.* Od tohto vetného typu sa netvoria derivované vetné štruktúry, modifikácie základovej vetnej štruktúry predstavujú vety s obligatórne prítomným participantom **locus**: *Otec nazrel do izby.*, **modus**: *Dcéra konala nerozvážne.* a **mediatív**: *Cestujeme lietadlom.* K obsahovo usúvzťažneným s týmto typom patria vetné štruktúry a) s neaktívnym Sb špecifikovaným ako nositeľ vlastnosti (dej slúži na charakteristiku subjektu): *Naše dieťa už chodí. Môj syn a vždy správa slušne.* (= je slušný), b) so Sb špecifikovaným ako nositeľ stavu: *Ide sa*

mi dobre. a c) s bezsubjektovými vetnými štruktúrami s obligatórnym participantom locus: *Z vlaku sa dymí.*

ZVŠ s aktívnym Sb špecifikovaným ako **aktor** majú v úlohe predikátu predmetové osobné slovesá: *Otec zastrešil dom. Mama uvarila obed. Učiteľ prečítal žiakom rozprávku.* Od viet s aktorom sa tvoria derivované vetné štruktúry s opisným alebo zvratným pasívom pri objekte špecifikovanom ako **patiens**: *Kvety boli poliate/sa polievajú ráno.*, ako **rezultát**: *Film sa natáčal/bol natočený v Amerike.*, v hovorovom štýle aj ako **adresát**: *Syn mal/dostal od otca vynadané.* Obsahovo usúvzťažnené sú a) s bezsubjektovými vetnými štruktúrami, ktoré vyjadrujú výsledný stav alebo stav prostredia: *Je upratané. V izbe je upratané.*, b) so Sb špecifikovaným ako nositeľ stavu: *Jánovi sa dejiny študujú ľahko. Ján sa často bije.* K modifikovaným vetným štruktúram môžeme zaradiť vety s obligatórne prítomným komplementom špecifikovaným ako locus: *Matka položila vázu na stôl.*, modus: *Zaobchádzaj s nožom opatrne!* a vetné štruktúry so vzájomne zamenenými participantmi Sb a Ob: *Ján sa bije so spolužiakom. — Spolužiak sa bije s Jánom.* (V týchto vetných štruktúrach má objekt špecifikáciu sociatív.)

ZVŠ s aktívnym Sb špecifikovaným ako **iniciátor** majú v úlohe predikátu predmetové osobné slovesá, ktoré pomenúvajú iniciáciu zameranú na patiens alebo rezultát: *Matka šuje (=* šaty) *v tomto salóne. Otec sa holí u holiča.* Od týchto vetných štruktúr je možné utbvoriť derivované vetné štruktúry s rezultátom v pozícii podmetu: *Matke/pre matku sa šijú v tomto salóne šaty. Mamine šaty sa šijú v tomto salópne.* Usúvzťažnené sú s vetami s tzv. nulovým gramatickým podmetom: *Matke šijú šaty/pre matku šijú šaty v tomto salóne. Otca holia u holiča.*

ZVŠ s aktívnym Sb špecifikovaným ako **kauzátor** (Tibenská, 1989a) majú v úlohe predikátu predmetové alebo bezpredmetové osobné slovesá, ktoré pomenúvajú, čo Sb svojou činnosťou spôsobuje: *Šofér zabočil (autom) za roh. Pozostalí ozdobili hrob (kvetmi). Mama suší bielizeň na slnku.* Obsahovo sú usúvzťažnené s tzv. zahrnutými vetnými štruktúrami s procesorom: *Šofér zabočil autom za roh. — Auto zabočilo za roh.* alebo s realizátorom: *Pozostalí ozdobili hrob kvetmi.*

— *Kvety ozdobili hrob.* K obsahovo usúvzťažneným vetným štruktúram patria aj vetné štruktúry s neaktívnym subjektom špecifikovaným ako nositeľ zmeny stavu: *Deti zobudili otca krikom.* — *Otec sa zobudil (na detský krik).* Od viet s kauzátorm sa netvoria derivované vetné štruktúry. Modifikované môžu byť pri smerovo zacielených slovesách v predikáte obligatórne prítomným articipantom locus: *Vodič zacúval ťahačom do dvora.*

ZVŠ s aktívnym Sb špecifikovaným ako **realizátor** majú v úlohe predikátu predmetové osobné slovesá. Sb priamo, svojou podstatou realizuje dej, tkorý prechádza na neaktívnu substanciu, patiensa: *Víchor strhol strechu domu. ľudia zaplnili ulicu.* Od viet s realizátorom môžeme tvoriť derivované vetné štruktúry s opisným alebo zvratným pasívom, podmienkou však je, aby v nich bol obligatórne prítomný realizátor, i keď jeho gramatické stvárnenie mu pridá význam nástroja či prostriedku: *Ulice boli zaplnené ľuďmi.* V prípade neprítomnosti by nešlo o derivované, ale iba o obsahovo usúvzťažnené vetné štruktúry s neaktívnym subjektovým participantom špecifikovaným ako nositeľ vlastnosti či stavu: *Ulice boli zaplnené.* (= ulice boli plné), *Spáči sa zobudili.* K modifikovaným vetným štruktúpram s realizátorom zaraďujeme štruktúry s participantom špecifikovaným ako benefaktor. Ide o substanciu stvárnenú zväčša substantívom v datíve, v prospech/neprospech ktorej sa uskutočňuje stvárňovaný dej: *Slnko suší mame bielizeň. Horúčka rozpaľuje Petrovi tvár.* Vety s realizátorom obsahovo súvisa s vetnými štruktúrami so Sb špecifikovaným ako kauzátor.

Základové vetné štruktúry s aktívnym subjekovým participantom majú formálnu vetnú štruktúru (vetnú schému) v súlade s významom vety. Ide spravidla o vetné schémy S_N —- $VF_{(refl)}$ alebo S_N — $VF_{(refl)}$ — $S_{A/G/D/L}/INF$, ktoré v dlhodobom vývine slovenčiny nadobudli aktívny "význam v zrkadlení formy". Je to dané tým, že sa častejšie používajú na stvárnenie sémanticky aktívnych viet. Základové vetné štruktúry s neaktívnym Sb nemajú ustálené typické formálne stvárnenie, ktorým by sa výrazne odlišovali od sémanticky aktívnych zakladových a od nich odvodených

vetných štruktúr. Vetná schéma S_N – $VF_{(refl)}$ sa používa aj na stvárnenie viet s neaktívnzm Sb. V takom prípade však musí význam slovesa v predikáte jednoznačne svedčiť o neaktívnosti subjektového participanta, ktorý stvárňovanú činnosť vykonáva spontánne alebo nezámerne: *Chlapec spadol (zo schodov). Otec čká.*, alebo význam substantíva v úlohe Sb ako pomenovania neživej, neaktívnej substancie je v rozpore s tým, že by táto substancia mohla byť zdrojom aktivity deja obsiahnutého v predikáte: *Dievčine žiaria oči (radosťou/od radosti).* = oči nemôžu byť zdrojom žiarenia, t.j. nemôžu aktívne žiariť.

Keďže forma vety nie je spoľahlivým ukazovateľom jej významovej aktívnosti či neaktívnosti, niekedy iba širší kontext či znalosť situácie rozhodujú o tom, či ide o sémantickú štruktúru s aktívnym alebo s neaktívnym Sb: *Zabil sa z nešťastnej lásky.* = aktívna vetná štruktúra so Sb špecifikovaným ako aktor, ktorý svoju zámernú činnosť obracia sám na seba ako patiensa, *Zabil sa pri autonehode.* = vetná štruktúra s neaktívnym Sb špecifikovaným ako nositeľ (zmeny) stavu.

Rovnaká situácia je vo vzťahu sémanticky neaktívnych vetných štruktúr so Sb špecifikovaným ako nositeľ (zmeny) stavu: *Otec sa nahneval (na syna). Otec je nahnevaný (na syna).* a derivovaných vetných štruktúr s aktívnym subjektom, ktorého význam sa vplyvom formy stáva vo vete nedôležitým (v derivovanej vetnej štruktúre je iba fakultatívnym vetným členom) a v prípade výskytu sa vplyvom formy obohacuje o významový odtienok prostriedku: *Chlapec sa rozpálil (od horúčky). Chlapec je rozpálený (od horúčky).* (Ide o derivácie ZVŠ so Sb špecifikovaným ako realizátor: *Chlapca rozpálila horúčka.*) Problémy sa odstránia, ak ide o vetnú formu S_N – VF_{cop} + ADJ, typickú pre vetné štruktúry s neaktívnym Sb: *Chlapec je červený (v tvári od horúčky).* Ak neaktívnosť nevyplýva jednoznačne už z lexikálneho významu slovesa či zo vzťahu slovesa v Pred a substantíva v úlohe Sb, potom sa musí na stvárnenie vety s neaktívnym Sb použiť vetná schéma typická pre sémanticky neaktívne vety, napr. VF_{sa} + S_D: *Otcovi sa čká.* Neaktívny Sb je v týchto vetách stvárnený inou ako podmetovou formou.

Pre ZVŠ s neaktívnym Sb je typické predovšetkým bohatsvo vzťahov s obsahovo usúvzťažnenými vetami s iným substantívom v úlohe Sb (v stvárňovanej situácii totiž nemáme dominantného účastníka, akým je v ZVŠ s aktívnym Sb zdroj aktivity). Svedčia o tom príklady obsahovo usúvzťažnených viet: *Otec má auto. Otec je vlastníkom/majiteľom auta.* — *Auto patrí otcovi/je otcovo/je otcovým majetkom.*

Od vetných štruktúr s neaktívnymi, nositeľskými špecifikáciami Sb sa netvoria derivované vetné štruktúry.

Najmenej neaktívnou nositeľskou špecifikáciou subjektového paricipanta je **nositeľ deja**. Význam vetnej schémy je totiž v rozpore s neaktívnym významom vety. Sb vykonáva v predikáte obsiahnutú činnosť nezámerne: *Otec drieme.*, alebo spontánne *Drevo pláva dolu vodou.* (Tibenská, 1989b). Vetné štruktúry s nositeľom deja sú obsahovo usúvzťažnené s vetnými štruktúrami s nositeľom stavu: *Otcovi sa drieme*. Na rozdiel od viet s nositeľom deja je v uvedenej vete s nositeľom stavu forma vety (a teda aj subjektového participanta) v súlade s jej významom. Vetné štruktúry s nositeľom deja môžu byť rozšírené o participant benefaktor: *Plášť sa skôzol z pliec.* — *Plášť sa jej skôzol z pliec.*

Neaktívnosti pribúda subjektovému participantovi so špecifikáciou **nositeľ hodnotenia**. Ide o živú substanciu, ktorá hodnotí inú substanciu iba na základe pocitov, nezámerne. Vetná schéma je alebo v súlade s významom vety (vtedy je Sb stvárnený ako substantívum/zámeno v datíve): *Matka sa mi zdá/vidí unavená.*, alebo je s ním v nesúlade: *Všetci ho považujú za talent.* Vetné štruktúry s nositeľom hodnotenia sú obsahovo usúzťažnené s vetnými štruktúrami so Sb špecifikovaným ako nositeľ stavu: *Mama je unavená. On je talent. / On má talent.*

Najpočetnejšie a formálne najrôznorodejšie sú v slovenčine spomedzi viet s neaktívnym Sb vety so Sb špecifikovaným ako **nositeľ stavu** (tu zaraďujeme aj Sb ako **nositeľ vlastnosti** či **vzťahu**): *Otcovi sa čká. Otec sa hnevá. Otec je nahnevaný. Smädí ma. S otcom je zle.* Kvôli formálnej nerozlíšiteľnosti od vetných štruktúr s aktívnym Sb často až kontext alebo konsituácia rozhodnú o tom, či ide o vetnú

štruktúru s aktívnym Sb: *Komáre štípu.* (= teraz, aktuálne — Sb je špecifikovaný ako procesor), alebo o vetnú štruktúru s neaktívnym Sb — nositeľom vlastnosti: *Komáre štípu.* (= vždy, neaktuálne). Platí aj opačné tvrdenie, že ten istý význam môže byť pri vetných štruktúrach so Sb špecifikovaným ako nositeľ stavu vyjadrený rôznou formou: *Slovensko susedí s Poľskom. / Slovensko je susedom Poľska.*

O vetných štruktúrach s nositeľom stavu platí, že sú obsahovo späté s mnohými inými vetnými štruktúrami, napríklad aj s vetnými štruktúrami, ktoré stvárňujú ten istý fragment skutočnosti z pozície jej iného neaktívneho účatníka: *Cudzinec je sympatický svojím správaním. Cudzinec má sympatické správanie. — Správanie cudzinca je sympatické.* Spomedzi viet s aktívnym Sb sú vety s nositeľom stavu obsahovo usúvzťažnené s vetami s realizátorom: *Zaujíma ho hudba. Má záujem o hudbu. — Hudba ho zaujala.* (= sebou, svojou podstatou) a dokonca aj s vetami s aktorom: *Zaujíma sa/Prejavuje záujem o hudbu.*

Vetné štruktúry s nositeľom stavu bývajú rozšírené o datívne stvárnený benefaktor najmä vtedy, ak ide o vzťah posesívnoti medzi časťou a celkom: *Otec sa rozpálil (v tvári). — Otcovi sa rozpálila tvár.* Inokedy predstavuje datívne stvárnené substantívum tú entitu, vzhľadom na ktorú platí vlastnosť subjektu: *Šaty sú veľké. — Šaty sú mi veľké.; Mokrá tráva je klzká/sa kôže. — Mame je mokrá tráva klzká. / Mame sa mokrá tráva kôže.* Takéto vetné štruktúry treba odlišovať od vetných štruktúr, kde je datívne stvárnené substantívum vo vete subjektom so špecifikáciou N stavu. Vznikli rozšírením vetných štruktúr o ďalší participant, ktorý na seba prevzal úlohu subjektu: *Mokrá tráva je klzká/sa kôže. — Mame sa na mokrej tráve kôže. Mama sa na mokrej tráve kôže.; Matematika sa učí ľahko. — Matematika sa mi učí ľahko. Matematiku sa učím ľahko.*

Vetné štruktúry so Sb špecifikovaným ako **nositeľ vnemu** pomenúvajú činnosť subjektu ako neaktívne, nezámerné zmyslové vnímanie*: Ľudia začuli húkanie sirén/zbadali električku*. Obsahovo sú tieto vetné štruktúry usúvzťažnené s vetami s aktívnym Sb — aktorom: *Ľudia načúvali húkaniu sirén/pozorovali električku.* a s vetami s neaktívnym Sb —

nositeľom existencie: *Ozvalo sa húkanie sirén. Objavila sa električka.*

Najmenej aktívne sú vetné štruktúry so Sb špecifikovaným ako **nositeľ existencie** (tu aj výskytu). Už lexikálny význam slovesa v predikáte je natoľko neaktívny, že vetná forma tento význam nemusí zvýrazňovať. Sb je stvárnený substantívom v nominatíve: *Ešte sú kvalitní hudobníci. Predstavenie sa skončilo.*, pri kvantitatívnom určení je jeho forma genitívna: *Je veľa kvalitných hudobníkov.* Vetné štruktúry s nositeľom existencie bývajú modifikované obligatórnym participantom so špecifikáciou locus: *V Bratislave sú kvalitní hudobníci.*, alebo tempus: *Svätenie ozimín pripadá na 25. apríla.* Rozširujúci participant benefaktor býva stvárnený formou datívu: *Kabát ti je v skrini.*, pri slovese *mať* aj formou nominatívu: *V budove máme výťah.* (= v budove sa nachádza výťah a my máme z toho prospech). Vety s nositeľom existencie sú v slovenčine obsahovo usúvzťažnené a) s bezsubjektovými vetami: *V otcovom hlase je smútok. — V otcovom hlase badať/cítiť smútok. Vyučovanie sa skončilo. — Prestalo sa vyučovať. Ozval sa zvonec. — Zazvonilo.*, b) s vetami so Sb špecifikovaným ako nositeľ vlastnosti alebo vzťahu: *V otcovom hlase je smútok. — Otec má v hlase smútok. Otec má smutný hlas. Otcov hlas je smutný.*, c) so základovými aj derivovanými vetnými štruktúrami so Sb špecifikovaným ako realizátor: *V ovzduší je plno vôní. — Vône naplnili ovzdušie. Ovzdušie je naplnené vôňami.* (= derivovaná vetná štruktúra), d) s vetami s aktívnym Sb špecifikovaným ako procesor: *Z lesa sa ozýva spev vtákov. — V lese spievajú vtáci.*

Väčšinu bezsubjektových vetných štruktúr sme už uviedli pri analýze subjektových viet ako príklady na obsahovo usúvzťažnené vetné štruktúry. Celkovo môžeme bezsubjektové vetné štruktúry v slovenčine rozdeliť na tie, ktoré stvárňujú istý fragment skutočnosti nerozčlenene: *Vonku je zima. V izbe je upratané. Je upratané. Prší. Ide sa!* (Ružička, 1960a, b) a tie, ktoré stvárňujú dej bez subjektu, ale ako prechádzajúci na inú substanciu — vo vete na objekt so špecifikáciou paciens alebo obsah (inherent): *Zabilo ho. Chlapca rozpálilo (v tvári od horúčky). Bolo treba prísť.*

(participant inherent je stvárnený neurčitkom plnovýznamového slovesa) *Bolo vidieť/vidno spodničku.* (inherent je stvárnený substantívom): Ondrejovič, 1989; Tibenská, 1993. Obidva typy bezsubjektových vetných štruktúr môžeme modifikovať tým, že ich rozšírime o participant benefaktor: *Dnes máme vonku zimu. V izbe ti je upratané. Máme upratané. Dnes nám vonku prší. Zabilo nám syna. Chlapca ti rozpálilo (v tvári od horúčky). Bolo ti treba prísť. Bolo ti vidieť/vidno spodničku.*

Z uvedených príkladov vyplýva, že celkovo môžeme súčasnú spisovnú slovenčinu na syntaktickej rovine (i keď z priestorových dôvodov s obmedzením na oblasť syntagmatiky a vetnej syntaxe) charakterizovať ako jazyk s bohatou variabilitou významových aj formálnych štruktúr, ktoré predstavujú obsahovo či jazykovo synonymné štruktúry, derivácie alebo modifikácie pôvodných štruktúr.

LITERATÚRA

ONDREJOVIČ, S.: Jednočlenné vety slovesné a slovesno-menné v spisovnej slovenčine. In: Studia Academia Slovaca 18. Red. J. Mistrík. Bratislava, Alfa 1989, s. 365-388.

RUŽIČKA, J.: Bezpodmetový zvratný tvar. Slovenská reč, 25, 1960a, s. 3-25.

RUŽIČKA, J.: Osobné a neosobné slovesá. Jazykovedný časopis, 11, 1960b, s. 6-31.

TIBENSKÁ, E: Kauzatívne konštrukcie z hľadiska sémantickej štruktúry. Jazykovedný časopis, 40, 1989a, s. 21-31. rus. res. s. 32.

TIBENSKÁ, E.: Objektový participant sémantickej štruktúry vety. Slovenská reč, 63, č. 4, 1998, s.198-209

TIBENSKÁ, E: Podmet a subjekt. In: Studia Academica Slovaca, 24. Prednášky XXXI. ročníka letného seminára slovenského jazyka a kutúry. Red. J. Mlacek. Bratislava, Stimul - Centrum informatiky a vzdelávania FF UK 1995, s. 177-186.

TIBENSKÁ, E.: Séma mimovoľnosti vo významoch slovesných lexém označujúcich psychofyzické deje a stavy. Slovenská reč, 54, 1989b, s. 321-334.

TIBENSKÁ, E: Subjekt a jeho aktívne (činiteľské) špecifikácie. Jazykovedný časopis, 42, č. 1, 1991, s. 39-52, rus. res. s. 52.
TIBENSKÁ, E.: Sémantická analýza bezsubjektových viet a viet s nepodmetovým vyjadrením subjektu. Jazykovedný časopis, 44, 1993, s. 41-53, rus. res. s. 53.
TIBENSKÁ, E.: Vetné typy s aktívnym subjektom v slovenčine. In: Studia Academica Slovaca, 25. Prednášky XXXII. ročníka letného seminára slovenského jazyka a kultúry. Red. J. Mlacek. Bratislava, Stimul 1996, s. 226-238.

Vývinové tendencie a zmeny v slovnej zásobe slovenčiny (1945-1995
Klára Buzássyová

1. Cieľom tohto príspevku je predstaviť lexiku slovenčiny na konci 20. storočia ako výsledok pohybov a zmien, ktoré v slovenskej slovnej zásobe prebiehali posledných päťdesiat rokov. Náš príspevok podáva v zostručnenej podobe výsledky dosiahnuté v opise lexikálnych pohybov a zmien v monografii *Slovenský jazyk. Najnowsze dzieje j#ezyków s#lowianskich* (Opole 1998) ako jednej z dvanástich monografií venovaných premenám a zmenám jednotlivých slovanských jazykov za roky 1945 -- 1995 (rezultát mnohostranného medzinárodného projektu; hlavný koordinátor prof. S. Gajda z Opolskej univerzity). Obraz lexiky dopôňame o poznatky ďalších našich výskumov venovaných danej téme.

1.1. Všeobecne sa uznáva, že pohyb v slovnej zásobe, v lexikálnom podsystéme jazyka je v porovnaní so zmenami v iných jazykových rovinách výraznejšie spätý so zmenami v živote spoločnosti. Preto aj sledovanie pohybu v slovnej zásobe slovenčiny v druhej polovici 20. storočia ukazuje, že v tomto pohybe, vo vývinových tendenciách slovenskej lexiky sa reflektujú istým spôsobom zmeny v celom živote jazykového a národného spoločenstva Slovákov v posledných piatich desaťročiach: ekonomické, politické (ich vnútorný aj medzinárodný kontext), zmeny v oblasti vedy, kultúry, materiálneho a duchovného života slovenskej spoločnosti.

Rozpätie hodnoteného obdobia 1945 -- 1995 sa takmer prekrýva s obdobím, ktoré sa v periodizácii dejín slovenského jazyka vymedzuje ako obdobie súčasnej spisovnej slovenčiny v užšom zmysle. J. Ružička (1970) za medzník tohto obdobia pokladá 40.

roky 20. storočia. Od 40. rokov (počas vojnovej Slovenskej republiky 1939 -- 1945) sa začala výrazne prehlbovať funkčná diferenciácia slovenčiny, a to nielen, ako dovtedy, v sfére bežného dorozumievania a v komunikačnej sfére umeleckých prejavov, ale aj v odbornej a administratívnej komunikačnej sfére. J. Kořenský (1995) predpokladá, že jazyk, ktorý za isté časové rozpätie prekoná značný funkčný vývin v zmysle výrazných premien v oblasti komunikačných funkcií, prechádza zaznamenateľným vývinom aj po štruktúrne funkčnej stránke, kým jazyk, ktorý sa z hľadiska komunikačných funkcií javí ako stabilný, je "iba" v stave synchrónnej dynamiky. Na slovenčinu druhej polovice 20. storočia možno uplatniť túto charakteristiku, a to aj na oblasť slovnej zásoby (Buzássyová, 1999).
Isté zmeny, o ktorých bude reč nižšie, nevnímame ako synchrónnu dynamiku, ale ako vývinové zmeny, teda ako javy diachrónnej dynamiky .

1.3. Aj na slovnej zásobe sa potvrdzujú poznatky Pražskej školy o tom, že hranica medzi synchróniou a diachróniou nie je ostrá, skôr možno hovoriť o projekcii diachrónie do synchrónie a naopak. J.Vachek (1968) videl ako hlavný prejav dynamickej povahy jazykového systému prechod istých prvkov z centra na perifériu a naopak. Podľa A. Jedličku (1981) synchrónna dynamika sa prejavuje v napätí medzi novovznikajúcimi a ustupujúcimi prvkami a vo variantnosti. Variantnosť je východiskom aj predpokladom ďalšieho vývoja. Významným slovenským prinosom k objasneniu problematiky synchrónnej a diachrónnej dynamiky je syntetická kolektívna monografia *Dynamika slovnej zásoby súčasnej slovenčiny* (Horecký -- Buzássyová -- Bosák a kol., 1989). Monografia je zameraná špeciálne na faktory podmieňujúce pohyb a vývinové tendencie v rozličných triedach pomenovaní a na

procesy utvárajúce dynamiku slovnej zásoby. Hoci materiálovú bázu tohto výskumu tvorili texty z rokov 1970 -- 1985, stav v nich sa konfrontoval so stavom v lexike, ako je zachytená v 6-zväzkovom *Slovníku slovenského jazyka* (1959 -- 1968). Fakticky teda v *Dynamike...*(1989) autori pracovali s rozpätím asi štyridsať rokov. Keďže slovenčina, ako sme už spomenuli, prekonala za posledných päťdesiat rokov značný vývoj v oblasti komunikačných funkcií, zachytenie typov nominácií niečím charakteristických z hľadiska synchrónnej dynamiky jazyka umožňuje neraz odhaliť aj tie zmeny, ktoré možno pokladať za vývojové zmeny lexikálneho a s ním súvzťažného slovotvorného systému slovenčiny.

2. Povedané ilustrujeme na vybraných typoch pomenovaní rozličných slovných druhov, pri ktorých možno dobre sledovať súhru inovačných a tradičných prvkov.

2.1. Závažnosť názvov osôb, ktorá súvisí s často zdôrazňovanou antropocentrickosťou slovotvorného systému a z mimojazykového hľadiska so stálou spoločenskou potrebou pomenúvať nové profesie, sa v posledných desaťročiach prejavila ako výrazný kvantitatívny nárast týchto pomenovaní. Z päťdesiatych rokov sú v slovenčine doložené napr. názvy osôb podľa profesie alebo podľa funkcie: *družstevník* (člen jednotného roľníckeho družstva; po novembri 1989 člen družstva vôbec), *kombajnista, agitátor, agronóm, opravár*, zo 70. a 80. rokov sú napr. názvy špecializovaných profesií *čerpadlár, závlahár, pomeďovač, prepravca, dopravca.* Z 90. rokov sú pomenovania *hovorca* (do r. 1989 názov používaný iba Slovákmi v exile), *predajca, dohodca* (domáce synonymá prevzatí z angličtiny *dealer/díler*, *broker*).

Podľa diela *Dynamika ...1989* však vznikli iba tri nové pomenovacie typy názvov osôb podľa profesie: a) tzv. juxtapozičný

či priraďovací typ, v ktorom sa označenej osobe priraďuje viacero činností, napr. *hutník -- oceliar, chemik -- úpravár vôd* b) viacslovné pomenovanie, v ktorom v pozícii určovaného člena je slovo *pracovník: pracovník v odbyte, pracovník optickej kontroly, vedecký pracovník;* c) typ tvorenia dvojslovných názvov odborníkov vo vedných odboroch, v športe atď. utvorených korelatívne k príslušným dvojslovným názvom odborov činnosti, napr. *plastická chirurgia -- plastický chirurg, humánna genetika -- humánny genetik, spoločenské vedy -- spoločenský vedec, orientačný beh -- orientačný bežec.*

2.2. Vývojové zmeny možno dobre sledovať na príklade názvov osôb podľa príslušnosti k nejakému hnutiu, pomenovaní stúpencov nejakej osobnosti. Medzi depropriálnymi názvami osôb tejto slovotvornej aj lexikálnej podkategórie (používanými v singulári, ale častejšie sú plurálové podoby) sú: a) pomenovania nadčasovej platnosti, nezávislé od času svojho vzniku, napr. individuálne a kolektívne názvy panovníckych rodov *jagelovec, habsburgovec,* názvy stúpencov významných osobností národných dejín, napr. *bernolákovci, štúrovci*. b) Odlišnú skupinu tvoria pomenovania, v ktorých je určiteľný čas ich vzniku (pri existencii spoločných encyklopedických vedomostí) a sú dobovo podmienenejšie. Na rozdiel od skupiny a) názvy zo skupiny b) ustupujú po istom čase z aktívnej slovnej zásoby do pasivnej časti. Sú medzi nimi aj prevzatia z iných jazykov. Porov. z 50. rokov pomenovania podľa veliteľov armád *vlasovci, benderovci, čankajškovci;* pomenovania typu *stachanovci, mičurinovci.* Z 80. rokov máme doložené pomenovanie *zlobinovci* (podľa iniciátora efektívnejšej metódy práce v stavebníctve). V 90. rokoch majú lexémy tohto formálneho slovotvorného typu vo svojom základe meno lídra politickej strany a označujú jeho prívržencov a sympatizantov: *mečiarovci,*

weissovci, dzurindovci. O tomto type pomenovaní osôb, podobne ako o kolektívnych pomenovaniach reprezentantov istých zamestnaní, prípadne pracovných pozícií (porov. zo 70. a 80. rokov *hlinikári* - pracovníci Hlinikárne Žiar nad Hronom, z 90. rokov *servisáci* -- pracovníci vykonávajúci servisnú službu) možno formulovať takéto zovšeobecnenie: pri názvoch týchto pomenovacích typov sa po niekoľko desaťročí zachováva všeobecný význam typu nezmenený, kým v čiastkových významoch (niekedy iba parolových nominácií) možno zisťovať isté dobovo podmienené preskupovanie, variabilitu, modifikácie lexikálneho významu.

2.3. Pre pomenovania členov a sympatizantov istých strán typu *mečiarovci*, *dzurindovci* je charakteristické, že v závislosti od situačného kontextu, majú ako lexikálne jednotky buď platnosť neutrálnych takmer bezpríznakových pomenovaní, alebo sú to pomenovania s (pragmatickým) príznakom subjektívneho hodnotenia s pozitívnou alebo s negatívnou konotáciou. Konkrétne hodnota závisí od príslušnosti hovoriaceho k tej-ktorej záujmovej skupine v súčasnej slovenskej spoločnosti. Obdobnú, ale výraznejšiu príznakovosť (častejšie smerom k pejoratívnosti), kopírujúcu formálnu príznakovosť tvorenia, pociťujeme v pomenovaniach rovnakej významovej skupiny odvodených od skratiek, porov. pomenovania typu *kádéháci* (KDH -- Kresťanskodemokratické hnutie), *#snsáci* (SNS -- Slovenská národná strana), *sopkári* (SOP -- Strana občianskeho porozumenia). Sama existencia týchto pomenovaní by nebola možná bez spoločenskej a politickej zmeny v novembri r. 1989, ktorá priniesla so sebou okrem iného pluralitu politických strán zvyčajnú v demokracii. So spôsobom fungovania opozície a koalície v živote (ako dôležitým inštitútom demokracie) súvisí v spoločenskej komunikácii na Slovensku vysoká funkčná zaťaženosť príznakových (jednoslovných) pomenovaní

s expresívno-pejoratívnym nábojom *opozičníci, koaličníci*. Neutrálnymi náprotivkami spomenutých výrazov sú dvojslovné pomenovania *členovia opozície, členovia koalície* alebo prosto *opozícia, koalícia*. (Bližšie o sémantickej a štylistickej hodnote týchto pomenovaní porov. Buzássyová, 1995).

Podľa *Dynamiky...*1989, príponou *-ník* sa najčastejšie tvoria názvy osôb podľa typickej vlastnosti, napr. *úskočník, korupčník.* Z hľadiska štylistického zaradenia rozhodujúcu úlohu pri týchto názvoch hrá základové slovo, Ak je ním štylisticky príznakové slovo, aj názov odvodený od neho nesie rovnaký štylistický príznak (obyčajne expresívny alebo pejoratívny). Môžeme to dokumentovať aj pomenovaní *bulvárnik* -- novinár píšuci do bulvárnych novín, ktoré sme nedávno zachytili z tlače, porov. *Lenže bulvárnici štekajú a karavána poctivej slovenskej žurnalistiky ide ďalej* (Literárny táždenník 13/1999). Slovo tohto typu však môže mať pragmatický pejoratívny príznak aj keď negatívna konotácia vyplýva iba v mimojazykového kontextu, napr. *nomenklatúrnik* 'člen bývalej nomenklatúry'.

3.1. Základnú charakteristiku adjektív zo zorného uhla tendencií ich vývinu v slovenčine podala M. Nábělková (porov. *Dynamika...*1989, 169 -- 179; Nábělková, 1993). Ukázala, že do synchrónnej dynamiky sa výsledok diachronického vývinu premieta ako nadobúdanie kvalifikačného významu pri pôvodne vzťahových adjektívach *zamatové šaty -- zamatová ruža (*ruža ako zamat, t.j. hebká, mäkká), *raketová strela -- raketový nástup* (t.j. rýchly, bleskový); ako stála potreba dopôňať a obnovovať vzťahový význam uplatňujúci sa výrazne v odbornom vyjadrovaní:
hlučná miestnosť -- hluková clona, podnetný návrh -- podnetové slovo (v psychológii). Faktorom, podmieňujúcim pohyb v systéme adjektív, jeho reštrukturáciu a dopônanie, je aj sám charakter

adjektívnej sémantiky -- významová prispôsobivosť adjektív a z nej vyplývajúca rozmanitá lexikálna spájateľnosť a možnosti významových posunov. Kým napríklad podľa *Slovníka slovenského jazyka* (1959 -- 1968) adjektívum *vápencový* má iba význam 'obsahujúci vápenec', napr. *vápencové skaly, vápencové horniny*, v novšom spojení *vápencová kvetena* ide o význam 'kvetena rastúca na vápencoch, na vápencových skalách'.

3.2. Metaforické posuny majúce za cieľ utvorenie kvalifikačného významu pri jestvujúcej adjektívnej lexéme, ktorý zároveň hodnotí určovanú denotatívnu skutočnosť, môžeme sledovať aj v poslednom desaťročí. Porov. napr. spojenia *účelová pôžička* 'určená na istý účel' oproti novším spojeniam *účelový výklad dejín*, *účelový návrh poslanca.* V týchto spojeniach má adjektívum *účelový* význam 'vypočítaný na istý účel, použitý zámerne na dosiahnutie istého (politického) cieľa'. Na zložitosť vymedzovania sémantického posunu pri novšom lexikálnom význame adjektíva *účelový* poukazuje J. Findra (1999). Porov. aj spojenia *dobre čitateľný rukopis, čitateľná kniha* 'kniha, ktorá sa dobre číta' -- oproti spojeniu z 90. rokov *čiteteľná politická strana* 'jasne identifikovateľná v politickom spektre ostatných politických strán'; *strana s čitateľným programom* 's programom, ktorému sa dá ľahko porozumieť'.

4. Pohyb v oblasti slovies sa prejavuje podobne ako pri lexikálnych jednotkách iných slovných druhov aj kvantitatívnym rastom -- vznikom nových pomenovaní označujúcich nové skutočnosti aj reštrukturáciou jestvujúceho systému slovesných lexém, a to vznikom nových významov, narastaním polysémie slovesných lexém (najmä metonymickým a metaforickým prenášaním významu). K polysémii napokon prispieva aj prechod slova z jednej komunikačnej sféry do druhej.

4.1. Rast nových slovesných lexém je vyvolaný: a) potrebou pomenovať nové činnosti ako dôsledok pokroku vedy a techniky, resp. nové technológie, iné nové skutočnosti, napr. *programovať, digitalizovať, monitorovať, rekultivovať; fritovať, zatepliť, pripoistiť sa; b)* komunikačnou potrebou pomenovať rozličné záujmové činnosti obyvateľov, napr. *záhradkáriť, chalupáriť/chalupárčiť;* c) komunikačnou potrebou pomenovať rozličné návyky a civilizačné choroby súčasného človeka, napr. *kávičkovať, drogovať, abstinovať;* d) dopôňaním kauzatív so všeobecným významom 'robiť takým, ako označuje základové adjektívum' napr. *spriemerniť, spriehľadniť/ stransparentniť, zmedzinárodniť, zviditeľniť;* e) po spoločensko -- politických zmenách v r. 1989, resp. v 90. rokoch je aktuálne pomenúvanie rozličných činností, spätých s vnášaním princípov demokracie do života slovenskej spoločnosti (ale aj pomenúvanie rozličných ťažkostí, ktoré tomuto procesu bránia), napr. *odideologizovať (vedu, školstvo), odštátniť (podniky, banky), odpolitizovať (privatizáciu); marginalizovať (názory protivníka), kolektívne vyjednávať (v rámci tripartity).*

4.2. Príkladom novšieho významu slovesa, ktorý vznikol v 70. až 80. rokoch je slovesná lexéma *šafáriť* s významami: 1. 'byť šafárom hospodárskym správcom veľkostatku' 2. 'hospodáriť s nejakými hodnotami' 3. pejor. 'počinať si pri narábaní s niečím svojvoľne, nehospodárne, bašovať'. Z 80. až 90 rokov je druhý význam slovesa *osloviť* 1. 'obrátiť sa na niekoho rečou, prihovoriť sa' 2. 'vyvolať ohlas, zapôsobiť na niekoho'.

4.3. Príkladom prechodu jazykových prostriedkov z jednej komunikačnej sféry do druhej, pri ktorom nový význam je výsledkom súhry viacerých činiteľov naraz, sú slovesá *nanominovať sa niekam, navigovať niekoho.* Kým lexéma *nominovať niekoho (do*

národného družstva) je športový profesionalizmus, expresívny prostriedok z bežnej hovorenej reči *nanominovať sa niekam* 'samozvane sa niekam pozvať' vznikol súhrou prvkov viacerých jazykových rovín -- sématickou deriváciou, modifikáciou syntaktickými prostriedkami (zmenou väzby) aj prechodom z jednej komunikačnej sféry do druhej. Vyjadrenie *navigovať (lietadlo)* je z odbornej komunikačnej sféry, väzba so životným objektom *navigovať niekoho niekam* 'viesť, usmerňovať niekoho' je expresívno -- hovorový prostriedok používaný v bežnej hovorenej reči.

5. Súčasťou identity slovenčiny ako spisovného a národného jazyka sú aj proporcie, v akých koexistujú domáce a internacionálne lexémy, a to tak na úrovni makroštruktúry systému (napr. prienik a prechody z terminologickej lexiky do všeobecnej slovnej zásoby), ako aj na úrovni rozličných lexikánosémantických mikroštruktúr. Podiel internacionalizmov na výrazových variantoch, na synonymách, na funkčnej (sémantickej a štylistickej diferenciácii) a na diferencovanom fungovaní domácich a prevzatých výrazov je jednou z typologických charakteristík slovenčiny. Slovenčina je jazyk relatívne otvorený voči prijímaniu internacionalizmov. Táto charakteristika platí najmä v porovnaní so susednými a niektorými ďalšími jazykmi, napr. s "introvertnou" maďarčinou a nemčinou (Décsy, 1973; Buzássyová, 1997). Súčasťou výskumu internacionalizácie slovenčiny ako jedného z procesov, ktoré boli v uplynulých desaťročiach veľmi zreteľné, je aj sledovanie napätia medzi tendenciou k internacionalizácii a tendenciou k tvoreniu z domácich zdrojov aj produkt tohto napätia -- konkurenčný vzťah medzi domácimi a internacionálnymi jazykovými prostriedkami.

5.1. Jednou z oblastí, kde sa toto napätie prejavuje, je

výrazná korelatívnosť izolexémických odvodených slov s domácimi a internacionálnymi sufixmi *-ita/-osť, -ácia/ -ovanie, -izmus/-stvo* (porov. *Dynamika ...1989)*. Jadro korelácie dvojíc s formantmi *-ita/-osť* tvoria štylistické synonymá odlišujúce sa príznakom knižnosť -- neutrálnosť, napr. *autenticita -- autentickosť, atraktivita -- atraktívnosť;* dvojice dejových mien s formantmi *-ácia/-ovanie* tvoria rovnocenné varianty typu *popularizácia -- popularizovanie* alebo štylistické synonymá napr. *reagencia -- reagovanie;* funkčne oveľa menej zaťažená je konkurencia izolexémických dvojíc s formantmi *-izmus/-stvo* označujúcich vo filozofii názvy ideových smerov, napr. *hegelianizmus -- hegeliánstvo,* a názvy vlastností *demokratizmus -- demokratickosť.*

5.2. Synonymitu domácich a internacionálnych lexém v slovenčine dobre dokumentuje *Synonymický slovník slovenčiny* (1995). Porov. napr. synonymické rady: *hádka -- škriepka -- spor -- priek* -- kniž. *incident -- konflikt; horlivý -- agilný* -- expr. *fanatický -- prepiaty.*

Množstvo internacionálnych lexém pribúda do súčasnej slovenčiny prostredníctvom nových prevzatí z angličtiny. Normatívny a kodifikačný vzťah k nim je podaný v treťom vydaní jednozväzkového slovníka *Krátky slovník slovenského jazyka* (1. vyd. 1987; 3. vyd. 1997).

5.3. V 90. rokoch sa do slovenčiny dostali viaceré také internacionálne lexikálne jednotky (alebo sa výrazne zvýšila frekventovanosť už dávnejšie prevzatých lexém), ktoré v časoch zásadných spoločenských zmien saturujú komunikačnú potrebu vyjadriť istý obsah s väčšou intenzitou v protiklade s jestvujúcimi domácimi synonymami, resp. i sémanticky sčasti odlišnými výrazmi, napr. *masívny -- značný, zdevastovaný --*

zničený, tristný -- smutný, deklarovať -- vyhlásiť. Rozšírila sa lexikálna spájateľnosť niektorých týchto výrazov: adjektivizované príčastie *zdevastovaný* sa v 80. rokoch spájalo najmä so substantívami ako *les, príroda,* v 90. rokoch máme aj spojenia *zdevastované školstvo, zdevastovaná morálka.*

Záver. Základné tendencie a zmeny, ku ktorým dochádza v lexikálnom podsystéme slovenčiny v posledných desaťročiach, najmä však v posledných rokoch možno zhrnúť takto:

-- kvantitatívny nárast jednotiek pomenúvajúcich rozličné nové skutočnosti (*internet, autoalarm*), názvov nových technológií (*aviváž, fritovať, recyklácia*), pomenovaní z bežného života (*bezdomovec, bezbariérový*), nových javov v štátnej správe, v politike (*tripartita, neziskové organizácie, konsenzus, cezhraničná spolupráca, lobovať, lobovanie*);

-- ústup neaktuálnych a zdiskreditovaných pomenované spätých s bývalým nedemokratickým režimom (*národný výbor, nomenklatúrny káder, kádrovník, brigáda socialistickej práce, desaťminútovka*);

-- revitalizácia starších, niekoľko desaťročí nepoužívaných pomenovaní (*primátor, starosta, spoločnosť s ručením obmedzeným*);

-- pribúdanie hovorových podôb aktuálnych pomenovaní (*kupónka -- kupónová privatizácia, fritovačka -- fritovací hrniec, pécéčko -- PC, personálny komputer/počítač*);

-- obnovovanie expresivizačných a intenzifikačných lexikálnych jednotiek (*somarina -- capina; kopa starostí -- kopec starostí; zničený -- zdevastovaný; je to v poriadku -- je to v pohode);*

v jazyku mládeže, resp. v mládežníckom slangu (najmä vysokoškolskej mládeže) istou reakciou na vulgárnosť a vulgarizáciu jazyka (porov. *Slovník slovenského slangu* Hochel, 1993) je zvýšené používanie deminutív v pragmatickej funkcii na vyjadrnie pozitívneho subjektívneho postoja hovoriaceho

k pomenovanej skutočnosti alebo k adresátovi (*máme tu novú kapelku; pozrieť si filmík; dať si drinčíčky*); v publicistických textoch pribúdli nové deminutíva na vyjadrenie irónie, zľahčovania, (*ministraničky, pokusné ministraničkové odnože; Percentuálny úspešík zaznamenal ambiciózny Ivan Mjartan*)
-- transformáciou spoločnosti a politickým bojom pribudli novšie pejoratíva (*kryptokomunista, štátostrana);*
-- saturuje sa komunikačná potreba hlbšej významovej diferenciácie istých pomenovaní prejavujúca sa lexématickou diferencovanosťou (*utečenec -- odídenec, exulant -- azylant*)
-- otvorený proces predstavuje vznik nových dvojslovných pomenovaní rozšírením lexikálnej spájateľnosti s rozličnou mierou lexikalizovanosti, ustálenosti: *kapitálotvorná vrstva, nátlaková skupina, alternatívna medicína, výjazdové zasadanie vlády.*
-- časť nových pomenovaní vznikajúcich metaforickou alebo metonymickou deriváciou (prejavujúcich sa v systéme slovenčiny ako rozšírenie lexikálnej spájateľnosti jestvujúcich výrazov) sú lexikálne a sémantické kalky: *gumený paragraf, bezpečnostný dáždnik, šoková terapia, deravá legislatíva.*

Literastúra

BUZÁSSYOVÁ, K.: Význam, komunikačná a štylitická platnosť pomenovaní *opozícia -- opozičník/opozičníci.* Slovenská reč, 69, 1995, s. 193 -- 203.

BUZÁSSYOVÁ, K,: Slovenčina ako stredoeurópsky jazyk (Na okraj protikladu domáce/cudzie). In: Slovenčina na konci 20. storočia, jej normy a perspektívy. Sociolinguistica Slovaca. 3. Ed. S. Ondrejovič. Bratislava, Veda 1997, s. 69 -- 78.

BUZÁSSYOVÁ, K.: Dinamika v slovoobrazovanii (diachronnyj i

sinchronnyj aspekty). In: Renate Belentschikow (Hrs.) Neue Wege der slavistischen Wortbildungsforschung. Frankfurt am Main, Peter Lang Europäischer Verlag der Wissenschaften 1999, s. 217 -- 225.

DÉCZY, GY.: Die linguistische Struktur Europas. Vergangenheit. Gegenwart. Zukunft. Wiesbaden 1973.

FINDRA, J.: Premeny sémantiky a štylistiky lexém. Slovenská reč, 64, 1999, s. 136 -- 142.

HOCHEL, B.: Slovník slovenského slangu. Bratislava, 1993.

HORECKÝ, J. -- BUZÁSSYOVÁ, K. -- BOSÁK, J.: Dynamika slovnej zásoby súčasnej slovenčiny. Bratislava, Veda 1989.

JEDLIČKA, A.: Vývojové procesy a synchronní dynamika jazyka v konfrontačním osvětlení. Jazykovedný časopis, 32, 1981, s. 107 -- 116.

Krátky slovník slovenského jazyka. Red. J. Kačala -- M. Pisárčiková. (1. vyd. 1987; 3. vyd. 1997). Bratislava, Veda.

KOŘENSKÝ, J.: Pojem gramatické změny a synchronní dynamika. In: J#eziky s#lowianskie 1945 -- 1995. Gramatyka, s#lownictwo, odmiany. Red. S. Gajda. Opole, Universytet Opolski 1995, s. 113 -- 117.

NÁBĚLKOVÁ, M.: Vzťahové adjektíva v slovenčine. (Funkčno-sémantická analýza desubstantívnych adjektív). Bratislava, Veda 1993.

RUŽIČKA, J.: Spisovná slovenčina v Československu. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1970.

Slovenský jazyk. Najnowsze dzieje j#ezyków s#lowianskich. Ed. J. Bosák. Opole, Uniwersytet Opolski -- Instytut Filologii Polskiej, Opole 1998.

Slovník slovenského jazyka. 6 zv. Red. Š. Peciar. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1959 -- 1968.

Synonymický slovník slovenčiny. Red. M. Pisárčiková.

Bratislava, Veda 1995.
VACHEK, J.: Dynamika fonologického systému spisovné češtiny. Praha 1968.

O stave slovenskej frazeológie v druhej polovici 20. storočia

Jozef Mlacek

Tento príspevok nadväzuje na kapitolku, ktorú sme pod názvom Zmeny vo frazeológii publikovali v kolektívnej monografii Slovenský jazyk, ktorá vyšla ako osobitný výstup vedeckého projektu Slovenčina na konci 20. storočia - zmeny v jej systéme, normách a funkciách (Mlacek, 1998, s. 47-52). Ak cieľom citovanej kapitolky bolo zachytiť obraz zmien, ktorými prešla nielen sama frazeologická zložka slovenského jazyka, ale aj frazeologická teória, vedecký opis frazeológie v posledných približne päťdesiatich rokoch, cieľom tohto príspevku bude rozšírenie a prehĺbenie poznatkov v samom frazeologickom fonde slovenčiny v tom istom období, teda zachytenie stavu tohto fondu, zachytenie vývinových tendencií v ňom a spolu s tým aj zachytenie vývinových tendencií vo využívaní slovenskej frazeológie v rozličných typoch jazykovej komunikácie. Aj pri takomto zúžení nášho záberu je z predchádzajúcich formulácií evidentné, že cieľom tohto príspevku je jednak sledovanie povahy a vlastností samého fondu frazém v súčasnej slovenčine a jednak skúmanie škály spôsobov a možností uplatňovania frazeológie v reči. Skôr ako pristúpime k analýze obidvoch naznačených dimenzií frazeológie v súčasnej slovenčine, musíme hneď na začiatku uviesť niekoľko všeobecnejších téz, z ktorých bude vychádzať, resp. o ktoré sa bude opierať vlastný výklad obidvoch uvedených dimenzií sledovanej problematiky.

Frazéma (v terminológii niektorých filologických škôl aj idióm) nie je jednotkou, bez ktorej by jazyk a celá jeho stavba nemohla existovať, nie je teda jednotkou rovnakého typu ako napríklad fonéma, morféma, slovo alebo konštrukcia. Na druhej strane sa ako jazyková univerzália prijíma poznatok, že niet takého prirodzeného jazyka, ktorý by nemal nijakú frazeológiu. Dokonca sa zisťuje, že isté prvky frazeológie sa objavujú aj v niektorých umelých jazykoch, a tak môže F. Čermák rozšíriť platnosť uvedenej univerzálie v tom zmysle, že každý jazyk, v ktorom sa objavuje metafora, má aj frazeológiu (1993, s. 47). V takejto

situácii, keď sa jednak konštatuje, že frazéma nie je nevyhnutne potrebná pre existenciu a fungovanie jazyka, a jednak sa zisťuje zastúpenie frazeológie v každom jazyku, vynára sa potreba riešiť základné otázky samej frazeológie, lebo iba tak možno vysvetliť naznačený paradox a zároveň iba tak možno sledovať aj predtým spomínané dve dimenzie charakteristiky frazeológie súčasnej slovenčiny. Ako najproduktívnejšia metóda takto zameraného vedeckého výskumu sa v našej frazeologickej teórii v poslednom období ukazuje sledovanie jazykových princípov platných v procese samého vzniku, vývinu aj fungovania slovenskej frazeológie (porov. Furdík, 1994, Dolník, 1997, 1998, Horecký, 1997, Mlacek, 1999). V súlade so zámermi tohto príspevku aj s poznaním, že register týchto princípov, ako aj súvislosti medzi nimi sa dosť zoširoka skúmali v citovaných prácach, na tomto mieste nebudeme sledovať možnosti uplatnenia ďalších jazykových princípov vo frazeológii, ale skôr aplikačne naznačíme, v čom takýto prístup ponúka prehĺbenie explanácie vo vytýčenom okruhu frazeologickej problematiky.

V našej frazeológii už dávnejšie hovorí F. Miko o dvoch tvárach frazémy, o tom, že na jednej strane je to jednotka, ktorá má povahu slovného spojenia, ale z druhej strany je to zasa jednotka, ktorá má v jazyku platnosť pomenovania (Miko a kol., 1989). Frazémy sa potom F. Mikovi javia ako jednotky, ktoré "pomenúvajú vyjadrujúc". Práce sledujúce prejavy jazykových princípov vo frazeológii práve na uvedenom pozadí konštatujú platnosť princípu lexikálno-syntaktického synkretizmu vo frazeológii (Furdík, 1994), platnosť princípu transpozície (Dolník, 1997) a platnosť princípu druhotnosti frazeologického pomenovania (Horecký, 1997). Frazéma je v uvedenom zmysle slovné spojenie, ktoré však neplní v jazyku takú funkciu, akú bežne máva spojenie slov, ale ktoré sa transponovalo do funkcie pomenovania. Táto transpozícia znamená, že frazéma je jednotkou dispozičnou a že je zároveň jednotkou plniacou isté špecifické pomenovacie potreby jazyka a jeho používateľov, ale zároveň ona znamená, že táto pomenovacia platnosť frazémy je odvodená, druhotná a preto aj príznaková.

Z uvedených formulácií všeobecnej povahy vyplývajú viaceré špecifické zistenia pre riešenie otázok nastolených v samom titulku aj vo vstupnom

odseku tohto nášho príspevku.

Ak vyjdeme z platnosti princípu transpozície a princípu druhotnosti frazeologického pomenovania, do popredia sa dostáva predovšetkým konštatovanie pomerne veľkého rozsahu frazeologického fondu jazyka, ako aj konštatovanie osobitnej pomenovacej platnosti frazémy.
V súvislosti s rozsahom frazeologického fondu síce zisťujeme, že frazéma nepokrýva všetky pomenovacie potreby jazyka (ako ich napokon nepokrýva ani zásoba slov), že je to množina výrazov zameraných iba na expresívne pomenúvanie, ale aj napriek tomu je to množina veľmi rozsiahla a početná, množina obsahujúca tisíce a možno až desaťtisíce jednotiek. Z druhotnosti frazeologického pomenovania však zároveň vyplýva, že je to množina výberová, medzerovitá a vo viacerých smeroch ohraničená. V súvislosti s povahou samého frazeologického pomenovania dominuje pri sledovaní našej témy zasa predovšetkým myšlienka, že frazéma nikdy nie je iba "čistou" nomináciou, iba vlastným pomenovaním, ale je vždy jednotkou, ktorá pomenúvanú skutočnosť nejako hodnotí, jednotkou, ktorej význam záväzne obsahuje isté doplňujúce, konotatívne zložky. Konštatovania súvisiace v jednom či druhom uvedenom smere s princípom druhotnosti frazeologického pomenovania potom umožňujú analyzovať stav frazeologického fondu slovenčiny v súčasnom období.

Keď sme konštatovali, že frazéma je druhotným pomenovaním, vyslovili sme tým aj tézu, že stav i premeny frazeologického fondu veľmi zreteľne súvisia s vývinom v samej mimojazykovej oblasti, so zmenami v spôsobe života príslušného jazykového spoločenstva, v technických, výrobných, kultúrnych, spoločenských, politických, ideologických a ďalších premenách, ktoré v sledovanom období mnoho ráz celkom zásadne zasiahli do života nositeľov nášho jazyka. Sledujme teda niektoré najvýraznejšie tendencie vo vývine frazeologického fondu súčasnej slovenčiny. Hneď možno dodať, že takýchto tendencií je viacero a každá z nich sa pritom špecificky premieta či premietla do zloženia sledovaného fondu frazém aj do jeho súčasného vývinu.

Ako rozhodujúci činiteľ, ktorý výrazne zasahuje v skúmanom období do zloženia celého frazeologického fondu slovenčiny, sa ukazujú

predovšetkým zmeny v charaktere celej slovenskej spoločnosti. Ak ešte na začiatku sledovaného obdobia mala slovenská spoločnosť výrazne vidiecky či špecifickejšie dedinský charakter, od polovice storočia výrazne pokročila urbanizácia Slovenska, ktorá bola okrem toho ešte podopretá ústupom tradičného spôsobu roľníckeho života (združstevňovanie). Tieto činitele sa nemohli neodraziť na frazeológii, na jej motivácii i na jej zložení.

Tradičná slovenská frazeológia sa motivačne veľmi výrazne zakladala práve na obrazoch z roľníckeho, pastierskeho a širšie dedinského či vidieckeho života. Uvedené spoločenské zmeny spôsobili, že takto motivované nové frazémy už takmer vôbec nepribúdali, ale práve naopak, mnohé z tradičných frazém - najmä tie, ktoré súviseli so špecifickejšími reáliami a skutočnosťami tradičného vidieckeho života - postupne ustupovali, resp. až celkom vypadli spomedzi bežne využívaných výrazov a tým postupne aj zo samého frazeologického fondu. Aj medzi takýmito ustupujúcimi jednotkami možno zistiť niekoľko špecifických typov, ktoré zodpovedajú rozličným stránkam či rozličnej motivácii tohto "upozaďovania" príslušných jednotiek. Pristavíme sa tu aspoň pri niektorých spomedzi nich.

Prvú skupinu takto ustupujúcich jednotiek tvoria frazémy, pri ktorých niet nijakých komponentov, ktoré by tento proces vyvolávali napríklad svojou archaickosťou, lokálnym koloritom alebo podobne, ale pri ktorých tak povediac ustúpil celý obraz, pretože bol ako celok jednoznačne spätý s už prekonanými životnými reáliami. Aspoň niekoľko konkrétnych príkladov frazém tohto typu: cez sito na koryto, dostať lieskovej masti, držať s pánom aj s furmanom, mať sa ako hrach pri ceste, mlynári sa bijú, zapísať niečo uhľom (čiernym) do komína, dotkla sa žihľava plota, z jalovej kravy by teľa vymámil, z dvoch dvorov pes, načnime iný peceň, muchy lapá a voly púšťa, spustiť gajdy, siať kúkoľ medzi pšenicu, spať ako myš na vreci a pod.

Špecifickejšou skupinou takto ustupujúcich jednotiek sú frazémy s výraznejšie ustupujúcimi komponentmi. Napr.: to som už dávno v krpcoch zodral, byť ticho ako krapeň na panvici, gazdovať zo šafľa do šechtára, mať otruby (sečku) v hlave, čierny ako žúžoľ, deravý ako

rešeto, vylomiť ihlicu z jarma, mať cmar (srvátku) v žilách, mať niečoho pod pavúz, rásť ako cesto na vahane a pod.

Napokon tu treba spomenúť také frazémy, pri ktorých zreteľne ustúpil jeden z variantov príslušnej jednotky, a to najmä taký, ktorý obsahoval nejaké zastarané alebo zastarávajúce slovo ako svoj komponent, kým iné varianty tej istej jednotky sa zachovali a sú živé a bežné aj v celkom súčasnej komunikácii. Tak napríklad v súčasnom úze je oveľa bežnejšie spojenie kúpiť, kupovať niečo za facku, a nie kupovať za babku, bežnejšie je horký ako blen, nie horký ako palina, bežnejšie je na konci bič plieska, nie na konci kyjak býva, bežnejšie je ani z voza ani na voz, nie ani čihi ani hota a podobne.

Za všetkými týmito prípadmi ústupu istej časti slovenskej frazeológie možno vidieť predovšetkým spomínané zmeny v spoločenskom živote: Spoločnosť sa urbanizovala, a tak najmä pre mladšie generácie používateľov slovenčiny sú mnohé obrazy, mnohé názvy spojené so starším vidieckym spôsobom života celkom neznáme, strácajú akúkoľvek motivovanosť, a preto sa pomerne často dostávajú von z aktívneho fondu frazém, alebo aspoň poklesli na úroveň menej bežných variantov príslušných frazém. Pravdaže, strata motivácie, úplná demotivácia frazeologických jednotiek je činiteľom, ktorý pôsobí nielen pri ústupe frazém súvisiacich s vidieckym spôsobom života, ale vo frazeológii všeobecne (pripomeňme aspoň jeden príklad z oblasti knižných frazém: V starších zbierkach našej frazeológie bola známa jednotka dať zaucho Prisciánovi, ktorá mala význam “urobiť gramatickú, resp. širšie jazykovú chybu v reči”. V nových a najmä celkom súčasných textoch ani zbierkach ju už nenájdeme. Príčinou jej ústupu bola práve jej demotivácia: v školách sa latinčina už niekoľko generácií takmer vôbec neučí, a tak súčasný používateľ už nevie, že Priscianus bol autorom známych a v minulosti všeobecne rozšírených učebníc latinčiny). Ak sa v súvislosti so spomenutými spoločenskými zmenami výraznejšie prejavila takáto tendencia aj pri frazémach z dedinského, najmä roľníckeho a pastierskeho života, možno tento zásah pokladať za skutočne citeľnú zmenu sledovaného fondu slovenskej frazeológie.

Ešte výraznejšie ako tým, ktoré frazémy z jazyka, resp. z bežného

používania ustúpili, sa frazeologický fond pozmenil jednotkami, ktoré v ňom pribudli. Už pred skúmaným obdobím do fondu vstúpili jednotky motivované novšou spoločenskou organizáciou, novšou deľbou práce, rozličnými remeslami a vôbec výrobnými odvetviami, teda napr. také jednotky, ako sú: šiť niečo horúcou ihlou, kuť železo za horúca, obracať kabát, ukázať niekomu, kde tesár (murár) nechal dieru, fučať ako kováčsky mech, miešať sa niekomu do remesla (do kšeftu), ísť plnou parou, dostať sa na bočnú koľaj, ako na bežiacom páse, povedať niečo bez obalu, krútiť sa ako pokazený gramofón, byť pri kormidle, cestovná horúčka a pod.

Tento trend je vo frazeológii evidentný aj v sledovanom období. Pribúdajú nové jednotky motivačne späté s tými odvetviami, ako boli jednotky, ktoré sme uviedli vyššie, ale pribúda aj veľa jednotiek motivačne čerpajúcich v pokračujúcej spoločenskej deľbe, v existencii stále nových vedných a pracovných odvetví. Mnohé typické (ba aj terminologické) výrazy z takýchto odborov sa niekedy začínajú pre niektoré svoje vlastnosti využívať mimo svojho pôvodného komunikačného prostredia, teda sa transpozične posúvajú do novej platnosti a keďže sa tým aj expresivizujú a postupne aj ustaľujú, stávajú sa novými frazémami. Také spojenia, ako sú mať dlhé vedenie, byť rovnakej krvnej skupiny, niečo je iba špičkou ľadovca, spätná väzba, veľký tresk, čierna diera, dostať sa do mínusu, robiť niečo na doraz, robiť mŕtveho chrobáka, vedieť(nevedieť), kde je sever, ponorková choroba, prať peniaze, byť na mŕtvom bode, cenové nožnice, únik mozgov, spotrebný kôš, daňové prázdniny, dojné kravy (ekonomické označenie výnosných podnikov), sa už objavujú aj so všetkými znakmi frazémy, a tak znamenajú výraznú inováciu v zložení frazeologického fondu súčasnej slovenčiny.

Popri spojeniach uvedeného typu, teda motivačne vychádzajúcich z nových vedných a pracovných sfér, sa súčasný fond frazém veľmi zreteľne obohacuje jednotkami, ktoré motivačne čerpajú z oblasti kultúry, športu, zábavy a vôbec z tých činností, ktoré súvisia s tzv. voľným časom. Sú to rozličné terminologické i neterminologické výrazy z týchto oblastí, rozličné klišé a slogany z tejto sféry, rôzne citáty, ktoré

sa pri pomerne širokej známosti v celom jazykovom spoločenstve veľmi ľahko “transportujú” do iných komunikačných oblastí a tým dávajú všetky predpoklady na svoju frazeologizáciu. Výrazov tohto druhu je v súčasnej slovenčine veľmi veľa, veď veľká členitosť športov i celej kultúry ponúka v tomto smere naozaj veľa. Spomeňme tu aspoň niektoré z tých výrazov, ktoré sú už evidentne frazeologizované, a tak sú už zároveň obohatením skúmaného fondu frazém. Ide napríklad o takéto jednotky: (to je) nula bodov, položiť niekoho (ale aj niečo) na lopatky, zvyšovať latku, patová situácia, trafiť do čierneho, byť pri vesle, dýchať niekomu na chrbát, dať niekomu mat, držať palce niekomu (niečomu), odrazový mostík, hrať komédiu (divadlo), prihrať niekomu na smeč, mať svoju parketu, zahrať niečo do autu, byť v ofsajde, robiť niečo od mantinelu k mantinelu, dosky, ktoré znamenajú svet, ísť ako spomalený film, byť v obraze, desiata múza atď.

Okrem jednotiek, ktoré sa z východiskovej sféry dostali do všeobecnej komunikácie, poskytuje najmä oblasť športu viaceré také frazémy, ktoré sa na rozdiel od jednotiek uvedených v predchádzajúcom odseku nevyužívajú v bežnej komunikácii, ale sú príznačné iba pre sféru športovej komunikácie. Už spomínaná veľká diferencovanosť športových činností poskytuje mnoho takých výrazov, ktoré sa dostávajú za rámec pôvodnej športovej oblasti či športovej disciplíny, teda sa tiež významovo transponujú, a keď k tomu pristupuje aj ich expresívnosť a všeobecná ustálenosť, môžeme tu tiež hovoriť o špecifických frazémach. Sú to jednotky, ktoré sa uplatňujú najmä v športovej publicistike a v popularizačných textoch zo športovej oblasti. Takýmito jednotkami sú napríklad spojenia: poslať niekoho pod sprchy (= vylúčiť z hry), dať gól do šatne (= dať gól tesne pred prestávkou), dostať niekoho do vedenia, mať nos na góly (špecifikácia všeobecnejšie rozšírenej frazémy mať nos na niečo: Táto modifikácia má význam “byť dobrým alebo až vynikajúcim strelcom” napr. vo futbale, v hokeji, v hádzanej atď.), mŕtva lopta, mŕtvy ofsajd, nedáš - dostaneš, muži v čiernom (= rozhodcovia), vymiesť šibenicu (= streliť loptu alebo puk celkom do horného roha bránky) atď.

Týmito príkladmi sme sa dostali k širšej problematike publicistickej

frazeológie. Môže ísť totiž o jednotky, ktoré nie sú motivované iba športovým prostredím a ktoré nie sú iba záležitosťou športovej publicistiky, ale sú príznačné pre publicistiku všeobecne, resp. pre isté jej špecifické útvary, ako sú komentáre, glosy, reportáže, fejtóny, besednice a ďalšie žánre tohto druhu (ide všeobecne o útvary, pre ktoré je príznačný subjektívny, hodnotiaci a širšie pragmatický spôsob vyjadrovania). Práve v uvedených útvaroch je frazeológia vítaným oživením výrazu, ktoré prekonáva všeobecnú tendenciu publicistického vyjadrovania k schematizácii, ošúchanosti až automatizácii výrazu (iná vec je, že pri častom výskyte sa v publicistike veľmi ľahko ošúchavajú aj tie najexpresívnejšie a najoriginálnejšie frazeologické prostriedky). Fond takýchto publicistických frazém je pomerne široký, a tak vždy znamená - aspoň na istý čas - aj obohatenie a spestrenie frazeologického fondu jazyka. Spomeňme tu aspoň niekoľko ilustračných príkladov: biely šport (= tenis), biele goliere (= úradníci, resp. byrokracia), biela armáda (= zdravotníci), biele zlato (= cukor), modrá armáda (= železničiari), čierne zlato (= najčastejšie uhlie, ale niekedy aj ropa), zelená nafta (= nafta za zvýhodnené, dotované ceny pre poľnohospodárov), papierová vojna (= byrokracia), čierny kontinent, piata kolóna, šiesty zmysel, siedma veľmoc, ôsmy div sveta, srdce Európy, žltý anjel (= záchranná automobilová služba najmä na autostrádach), zelený Anton (= vozidlo pre tých, ktorí nejako rušia verejný poriadok, najmä v noci), horúca linka a podobne.

Práve cez kanál i filter žurnalistiky a masovej komunikácie vôbec sa v sledovanom období prejavili aj zmeny vo fonde frazém motivačne spätých so spoločenskými, užšie s politickými a ideologickými premenami našej pospolitosti. Po zmenách na začiatku sledovaného obdobia isté spojenia z našej frazeológie ustupovali, kým iné, späté so socialistickými premenami zasa prichádzali. V neskorších rokoch sa aj počas samého socialistického vývinu udiali rozličné premeny (napr. rok 1968, nasledajúce roky tzv. normalizácie), ktoré našli odraz aj v súvekej frazeológii. Výrazný posun k frazémam bol evidentný pri takých spojeniach z tohto obdobia, ako sú: zdravé jadro, bratská pomoc, internacionálna pomoc, socializmus s ľudskou tvárou, dvetisíc slov a

pod. Po zmenách na konci 80. rokov výrazne ustúpili frazémy s motiváciou v predchádzajúcom systéme (inžinieri ľudských duší = spisovatelia, svetlé zajtrajšky), prípadne sa štylisticky prehodnocujú a nadobúdajú ironizujúci odtienok (napr. súdružská návšteva) a naopak sa do fondu dostávajú nové výrazy súvisiace so spoločenskými zmenami, ako napr. stará štruktúra, nežná (zamatová) revolúcia a pod.

Všetky uvedené spoločenské peripetie sa viacej ako inde prejavovali v oblasti nábožensky, resp. biblicky a kresťansky motivovanej frazeológie. Kým na začiatku sledovaného obdobia bola táto frazeológia pri známej vysokej religiozite vtedajšej slovenskej spoločnosti čímsi celkom bežným, v rokoch socialistickej ateizácie sa bránilo využívaniu týchto fondov frazeológie. Môže sa zdať, že tu už viacej zachádzame do otázok využívania takýchto frazém, lež v skutočnosti tu v istých etapách bol uvedený tlak taký silný, že sa mohlo zdať, akoby takejto frazeológie ani nebolo, teda tlak cez obmedzovanie využívania takýchto frazém veľmi výrazne zasahoval aj živú podobu vtedajšej zásobárne, vtedajšieho fondu frazém. Je známe, že cenzori aj autorom slovníkov odporúčali či až prikazovali obchádzať takéto jednotky. Po zmenách r. 1989 sa otvorila možnosť opätovného plného začlenenia takejto frazeológie do živého fondu, ale ani napriek priaznivým podmienkam tu nejako automaticky nedochádza k revitalizácii tejto časti frazeológie. Výrazná sekularizácia životného štýlu súčasníkov, spôsobuje, že spomenutá revitalizácia nábožensky či biblicky motivovaných frazém sa objavuje iba pri niektorých konkrétných jednotkách, čo zasa nemôže nejako výraznejšie vplývať na celkovú náplň frazeologického fondu súčasnej slovenčiny.

Viaceré z príkladov, ktoré sme uvádzali v jednotlivých častiach doterajšieho výkladu, signalizujú ešte jednu výraznú črtu vo vývine frazeologického fondu slovenčiny v sledovanom období, totiž nie zanedbateľné zastúpenie internacionálnych frazém v tomto fonde. Pri inej príležitosti sme konštatovali (Mlacek, 1999), že stopy po internacionalizácii našej frazeológie možno zaznamenať už dávno pred skúmanou etapou (o čom svedčia viaceré jednotky tohto typu už v Horčičkovom alebo Bernolákovom zachytení slovenských frazém).

V sledovanej etape (2. polovica 20. storočia) tu však zisťujeme niektoré osobitnosti, ktoré špecificky určujú nielen zastúpenie takýchto frazém v našej frazeológii, ale cez zvláštnosti prijatých internacionálnych frazém výrazne ovplyvňujú aj náplň celého súčasného frazeologického fondu slovenčiny aj jeho rozličné jazykové kvality. Medzi spomenuté osobitosti treba v naznačených súvislostiach rátať najmä tieto skutočnosti:

1.Ak si uvedomíme, že medzi podstatné znaky frazeológie sa od začiatkov výskumu tejto časti jazyka počítala aj jej idiomatickosť (pričom niekedy sa táto vlastnosť dokonca chápala ako podstatná, resp. najvšeobecnejšia dištinktívna vlastnosť frazém), môže sa zdať až paradoxné, že sa vo fonde konkrétneho jazyka vôbec vyskytujú frazémy sledovaného typu. Výskum však veľmi skoro ukázal, že vo frazeológii každého prirodzeného jazyka je veľa jednotiek prevzatých či utvorených z rovnakých zdrojov (Biblia, kresťanstvo, antika, svetové dejiny, literatúra a kultúra všeobecne), takže tu dokonca možno hovoriť o spoločnom európskom či širšie internacionálnom fonde frazém, z ktorého sa početné konkrétne jednotky dostali do frazeológie hociktorého osobitného jazyka, teda aj do frazeológie slovenského jazyka. Uvedená skutočnosť zároveň viedla k záveru, že spomenutú idiomatickosť netreba nijako absolutizovať pri charakteristike konkrétnych frazém, že ju ani netreba chápať ako nejakú absolútnu nepreložiteľnosť, že tu ide skôr o isté špecifiká, niekedy viacej rázu sématického alebo pragmatického, kým inokedy zasa iba z oblasti stvárnenia, jazykovej podoby istých frazém. V každom prípade sa však ukázalo, že frazémy tohto druhu boli vždy v určitom rozsahu súčasťou frazeologického fondu slovenčiny.

2. Popri samom výskyte takýchto frazém v našom frazeologickom fonde je evidentný rozdiel v ich pomernom zastúpení v rámci tohto fondu. Z tohto hľadiska je badateľný prírastok takýchto frazém. Ich podiel na zložení celého frazeologického fondu je v súčasnosti oveľa väčší, ako bol na začiatku sledovaného obdobia alebo pred ním. Tento nárast je pritom natoľko citeľný, že dáva možnosť hovoriť o postupujúcej internacionalizácii slovenskej frazeológie, pričom tento proces nie je nejakým výlučným znakom súčasného rozvoja slovenskej frazeológie, ale

patrí skôr k paralelným vývinovým tendenciam frazeológie súčasných jazykov.

3. Ruka v ruke s uvedeným kvantitatívnym nárastom takýchto frazém vo fonde ide aj zreteľná kvalitatívna diferenciácia prijatých internacionálnych frazém. Kým pre frazeologické internacionalizmy zo začiatku sledovaného obdobia je príznačné, že išlo predovšetkým o knižnú frazeológiu (z Biblie, z antiky, z kresťanstva), internacionálne frazémy prijímané v súčasnosti bývajú štylisticky oveľa diferencovanejšie. Naša frazeológia sa obohacuje v oblasti knižných frazém, v oblasti publicistických frazém, ale aj v oblasti frazém s inými štylistickými parametrami, vrátane frazém s hovorovou platnosťou.

4. Napokon je tu pozoruhodná aj vlastná jazyková stránka takýchto frazém. Kým na začiatku sledovaného obdobia sa internacionálne frazémy vyskytujú bežne iba v pôvodnej podobe (takto najmä knižné frazémy) alebo zasa iba v kalkovanej podobe (takto najmä frazémy s kresťanskou motiváciou: ich najčastejšie uplatnenie, totiž v náboženskej komunikačnej sfére, jednoznačne uprednostňovalo takúto podobu), v priebehu sledovaného obdobia a najmä v najaktuálnejšej súčasnosti je pri viacerých jednotkách tohto typu príznačný výskyt v jednej aj druhej podobe (circulus vitiosus aj bludný, resp. začarovaný kruh, Keep smiling aj Vždy s úsmevom, My house is my castle aj Môj dom - môj hrad atď.), pričom v samom tomto rozdielnom stvárnení je už tiež zárodok aspoň elementárnej štylistickej diferenciácie na osi knižnosť (niekedy až s odtienkom snobizmu) - hovorovosť, resp. bežnosť.

Všetky uvedené okolnosti veľa vypovedajú o vplyve frazeologických internacionalizmov na zloženie fondu, na jeho náplň, ale zároveň veľa naznačujú - ako napokon aj viaceré poznámky o predtým spomínaných príznakových skupinách frazém - aj o druhej dimenzii nášho pohľadu na slovenskú frazeológiu v poslednom polstoročí, totiž o uplatňovaní frazeológie v reči, v texte, o tendenciách v tomto uplatňovaní. Sledovanie tejto stránky slovenskej frazeológie v skúmanom období bude predmetom stručnejšej druhej časti tohto nášho výkladu.

Frazeológia aj napriek spomenutému konštatovaniu, že nie je obligátnou zložkou jazyka, že si teda možno predstaviť aj text úplne bez

frazeológie, jednako patrí k vyhľadávaným, obľúbeným, ba do istej miery aj prestížnym výrazovým prostriedkom. Celkom bežná je v hovorovej sfére, ale veľmi často sa uplatňuje aj v oblasti knižných štýlov, teda napríklad v umeleckej literatúre, v esejistike, v popularizačných textoch, aj vo veľkej časti žurnalistickej komunikácie. Táto jej obľúbenosť či až spomenutá prestížnosť je podmienená viacerými danosťami, resp. okolnosťami alebo činiteľmi, ktoré so zreteľom na povahu ich vplyvu možno rozdeliť na vonkajšie a vnútorné faktory pôsobenia frazeológie.

Medzi vonkajšími činiteľmi obľúbenosti frazeológie treba na prvom mieste spomenúť ten fakt, že bežný používateľ jazyka ju často nachádza v reči všeobecne uznávaných spisovateľov a literárnych tvorcov vôbec. Stretá sa s ňou veľmi často v textoch J. Kalinčiaka, G. K. Zechentera - Laskomerského, M. Kukučína či M. Urbana a F. Hečku spomedzi autorov starších generácií, ale aj v súčasnej reči Š. Moravčíka, J. Buzássyho, J. Štrassera, P. Pišťánka či aj celkom najmladších autorov. Pre bežného používateľa jazyka je to evidentný signál, že tu máme do činenia s prostriedkami, ktoré dávajú možnosť nazývať veci nepriamo, obrazne a tým dosahovať osobitný štylistický účinok.

Špecificky sa práve v skúmanom období - a ešte presnejšie: predovšetkým na jeho začiatku - prejavilo pôsobenie druhého spomedzi vonkajších činiteľov. Ide o to, že frazeológia sa chápala ako výraz tzv. ľudovej (kolektívnej) múdrosti a to bolo v čase, keď sa demokratizácia vzdelania a kultúry vyhlasovala priamo za jeden z ideologických postulátov, podnetom na čo najbohatšie uplatňovanie frazém v akýchkoľvek textoch. Tento činiteľ tiež prispel k širšiemu uplatňovaniu frazeológie v reči, avšak jeho preexponovaním sa vyjadrovanie zbytočne (teda aj nefunkčne) expresivizovalo a folklorizovalo. Jazyková kritika veľmi skoro zistila úskalia takéhoto verbalistického nadužívania frazeológie a vzápätí odporúčala najmä publicistom (lebo najmä v publicistike boli takéto krajnosti najčastejšie), ale aj iným slovesným tvorcom, aby nerobili zo svojich textov - ako opakovane túto myšlienku formulovala - zbierky ľudových či expresívnych výrazov. Hoci je tento činiteľ časovo aj ideologicky limitovaný, nemožno ho nespomenúť, keď chceme vystihnúť všetky okolnosti uvádzanej rozšírenosti a obľúbenosti

využívania frazém v reči.

Zaiste by sa dalo vymenovať aj viacej takýchto vonkajších daností vplývajúcich na veľkú frekvenciu frazém v reči, avšak aj z charakteristiky uvedených dvoch okolností je evidentné, že tu skutočne ide iba o vonkajšie alebo sprievodné činitele, že teda o spomenutej obľúbenosti frazém v reči pravdepodobne výraznejšie rozhodovali vnútorné činitele, vlastné kvality frazeologického výraziva, teda skutočnosti, ktoré stoja aj v pozadí uvedených vonkajších okolností. V nasledujúcej pasáži tohto výkladu preto budeme venovať niekoľko poznámok práve ich problematike.

Je známe, že frazeologická teória určila pri vymedzovaní, resp. definovaní frazémy pomerne veľký počet vlastností tejto jazykovej jednotky. V súvislosti s našou témou však konštatujeme, že nie všetky tieto vlastnosti rovnako pôsobili ako faktor vplývajúci na využívanie frazeológie v reči. Zaiste menej v tomto smere znamenali také vlastnosti, ako ekvivalentnosť frazémy so slovom, nepreložiteľnosť, nerozložiteľnosť a niektoré ďalšie znaky tohto druhu, teda vlastnosti, ktoré vyplynuli až z vedeckého opisu frazeológie a o ktoré sa bežný používateľ jazyka - hoci o nich niečo aspoň intuitívne mohol vedieť - pri svojej voľbe frazeologického výraziva pravdepodobne neopieral. Oveľa výraznejšie tu pôsobili kvality, ktoré sú evidentné prakticky každému nositeľovi či používateľovi daného jazyka. Patria medzi ne najmä obraznosť frazémy, jej nápadnosť alebo príznakovosť, ustálenosť až petrifikovanosť niektorých stránok jej stavby a s tým spojená takmer všeobecná rozšírenosť podstatnej časti celej frazeológie.

Obraznosť, označovaná niekedy aj ako významová prenesenosť, metaforickosť, figuratívnosť či špecifickejšie ako sémantická transponovanosť, je podľa F. Miku vlastnosťou, ktorá dáva raison d´etre používaniu frazeológie (1989). Nie je to však obraznosť pre obraznosť, nie je to ani iba výraz estetizácie vyjadrovania. Sémantické posuny, ktoré sú tu raz úplné a inokedy iba čiastočné (porov. napr. jednotky vyhodiť si z kopýtka, vyškrabovať vahany a jednotky studená vojna, horúca linka), nesú so sebou viacere “prednosti”, ktoré sa ponúkajú používateľovi. Je to predovšetkým zákonitá a logická neurčitosť, vágnosť

či priamo nejednoznačnosť vyjadrenia frazémou, neurčitosť jej referenčnej platnosti aj jej hodnotiacich odtienkov či zložiek. Práve preto niektorí lingvisti ani neodporúčajú hovoriť priamo o význame frazémy v prísnom lingvistickom chápaní tohto pojmu (napr. už citovaný F. Miko). Keď s touto vlastnosťou spojíme aj fakt, že frazéma ponúka aj viac-menej ustálený hodnotiaci postoj k pomenúvanej skutočnosti, že ďalej ponúka aj viac-menej ustálené zloženie, potom sa frazéma javí ako veľmi výhodný prostriedok, pri ktorom sa nevyžaduje úplná presnosť ani osobitná námaha pri vyjadrovaní (ide tu prakticky vždy o lexikalizovanú metaforu alebo iný obraz).

Poslednými poznámkami mierime na to, že veľké využívanie frazém v reči nemusí vždy byť iba výrazom vysokých zámerov, výraznej tvorivosti či aspoň uvedomeného uplatňovania ich skutočných predností, ale že pomerne často má celkom pragmatické ciele, ktoré sa v teórii označujú ako pohodlnosť používateľa, uspokojovanie sa s hotovými floskulami alebo výrazmi stojacimi na hranici s klišé, prípadne až akýsi jeho alibizmus vo vyjadrovaní.

Predchádzajúce relativizujúce konštatovania však tiež netreba nijako absolutizovať, lebo - ako sme naznačili - ony tvoria iba jeden z viacerých stimulov využívania frazeológie v reči. Komplexný pohľad na celú túto problematiku totiž ukazuje, že jazyková prax pristupuje ku všetkým spomenutým vlastnostiam i možnostiam frazeologických prostriedkov jazyka diferencovane a veľmi často aj zreteľne novátorsky či kreatívne. Práve od tejto odstupňovanosti využívania frazém v reči veľa vypovedajú aj spôsoby, akými sa tieto jednotky uplatňujú. Ich charakteristike budeme venovať nasledujúcu záverečnú časť tohoto príspevku.

Pri charakteristike konštatovania však tiež netreba nijak absolutizovať, lebo - ako sme naznačili - ony tvoria jeden z vizcerých stimulov využívania frazeológie v reči. Komplexný pohľad nacelú túto problematiku totiž ukazuje, že jazyková prax pristupuje ku všetkým spomenutým vlastnostiam i možnostiam frazeologických prostriedkov jazyka diferencovane a veľmi často aj zreteľne novátorsky či kreatívne. Práve o tejto odstupňovanosti využívanie frazém v reči veľa vypovedajú aj spôsoby, akými sa tieto jednotky uplatňujú. Jej charakteristike budeme

venovať nasledujúcu záverečnú časť tohto príspevku.

Pri charakteristike spôsobov uplatnenia frazém v reči treba vychádzať z ustálenosti frazeológie. V začiatkoch modernej frazeologickej teórie sa táto vlastnosť až absolutizovala, predpokladalo sa, že frazéma má len jedinú ustálenú formu, a tak je možný tiež iba jediný spôsob jej uplatnenia v kontexte. Frazéma sa tu vlastne zapájala do textu ako hotový citát, preto sa tu niekedy hovorilo o citátovom uplatňovaní frazém v reči. Tento spôsob uplatňovania frazém v texte sa oveľa výraznejšie uplatňoval v predchádzajúcich etapách vývinu, hoci aj u starších autorov (napr. Zechenter- Laskomerský) sú doložené aj pestre ďalšie spôsoby realizácie frazém v reči.

Pre citátové využívanie frazém bola príznačná ešte jedna skutočnosť, a to prítomnosť uvádzacej či priamo navádzacej formuly, ktorou sa expressis verbis čitateľ upozorňoval, že uvedený výraz treba rozumieť a chápať nie doslovne, že tu ide o výraz v jazyku pevne ustálený. Takýmito formulami boli najmä výpovede: ako sa hovorí, ako hovorili naši predkovia, naši starí, ako hovorí ľudová múdrosť alebo - v prípade knižných frazém - ako hovoria múdre, učené knihy. Ak sa naozaj spojili pri uplatnení frazém v reči obidve tieto skutočnosti, všetko sa tu podávalo explicitne, ba až tak povediac polopatisticky. Uvedené formuly sa vyskytujú aj pri súčasnom uplatňovaní frazeológie, na rozdiel od spomenutého spôsobu sa však spájajú so špecifikovanejšími podobami frazém, a tak z tejto konfigurácie vznikajú veľmi pestré a veľmi jemne nuansované vyjadrovacie figúry.

Už dávno predtým, ako frazeologická teória rozpracovala problematiku frazeologickej variantnosti, špecifickú problematiku variantov frazémy aj aktualizácií frazémy, jazyková prax cielene využívala aj možnosti istých obmien pri niektorých frazémach. Táto jazyková prax ukázala aj to, že kým jedno obmieňanie je viac-menej všeobecne známe, druhé typy obmieňania sú skôr individuálnym zásahom do ustálenej podoby, do ustáleného zloženia a tvaru frazémy, že kým jedno obmieňanie nenesie so sebou nijaké alebo takmer nijaké zmeny vo významovej platnosti frazémy, iné obmieňanie práve naopak môže znamenať väčšie alebo menšie posuny vo význame frazémy, prípadne

môže byť akýmsi návratom k tzv. doslovnej platnosti príslušného spojenia. Práve na pozadí uvedených skutočností neskôr teória rozlíšila pojem variantu frazémy ako označenie pre obmeny prvého uvedeného typu a pojem aktualizácia frazémy, príp. aj pojem individuálny variant frazémy pre obmieňanie druhého uvedeného typu. A keďže teória ďalej zistila, že jedno aj druhé obmieňanie sa prejavuje či sa môže prejavovať na rozličných rovinách výstavby frazémy (teda na jej morfologických tvaroch, v jej lexikálnom zložení, v podobe jej konštrukcie), začalo sa aj pri variantoch aj pri aktualizáciach frazémy rozlišovať viacej typov. Typológia obmien jedného aj druhého typu dáva pre jazykovú prax možnosť veľmi diferencovaného textového stvárnenia frazeológie. Tendencie k využívaniu tejto pestrosti, ktoré stoja v istej opozícii s predtým spomínaným citátovým, zmeraveným uplatňovaním frazémy, v sledovanej etape zreteľne narastajú, takže sa popri uvedených premenách v zložení samého fondu stávajú dôležitým ukazovateľom stavu celej frazeológie v súčasnom slovenskom jazyku.

So zreteľom na tému tohto príspevku nebude cieľom tejto časti nášho výkladu sledovať celú škálu variantov a aktualizácií v reči - tomu sme napokon už venovali pozornosť v iných štúdiách -, pôjde nám skôr o zachytenie toho, ako sa v súčasnosti mení samo obmieňanie frazém, teda aké nové tendencie možno zistiť pri využívaní variantov aj pri tvorbe aktualizácií frazémy. Týchto tendencií je v súčasnom využívaní frazeológie naozaj viacero, a tak treba o nich hovoriť v pluráli. Ak zovšeobecníme podnety viacerých bádateľov, ktoré sa objavili v početných osobitných prácach, prichádzame ku konštatovaniu predovšetkým nasledujúcich faktov:

1. V prvom rade pri charakterizovaní stavu využívania frazeológie v súčasnej jazykovej komunikácii vystupuje do popredia zistenie mnohorakosti, veľkej pestrosti spôsobov uplatnenia frazém. Na rozdiel od starších etáp v súčasných textoch nachádzame popri sebe všetky možné typy realizácie frazémy, od citátového uplatnenia cez využitie celej škály variantov aj aktualizácií až po najrozmanitejšie figúry vyplývajúce z mnohotvárneho prepájania viacerých frazém na ploche mikrotextov aj makrotextov, čiže tzv. frazeologické reťazce.

2.V oblasti využívania variantnosti zaznamenávame v sledovanom období uplatňovanie celej škály základných typov variantov frazémy (teda morfologické, syntaktické a lexikálne varianty a v súvislosti s lexikálnymi variantmi aj slovotvorné varianty a varianty s tzv. fakultatívnymi zložkami), ale popritom zisťujeme aj výskyt špecifickejších typov stvárnenia frazémy, pri ktorých tiež nejde o zásah do vecného významu frazémy, ale podoba frazémy sa aj tak z nejakej stránky mení. Máme tu na mysli najmä prípady, v ktorých sa aj pri zachovaní významu celej frazémy uplatní nejaká taká zložka, ktorá nie je pevne ustálená medzi obmieňanými zložkami, napr. ustálené je spojenie vyrásť z detských topánočiek, nohavičiek. Keď na pozadí takýchto podôb niekto využije podobu vyrásť z detských čižmičiek, podkolienok, kabátika, je evidentné, že tu nejde o nejako pozmenený význam, cieľom bolo iba aktuálne inovovať vonkajšie vyjadrenie toho istého obrazu. Takéto obmeny sa označujú ako tzv. frazeologické inovácie. Je to taký typ stvárnenia, ktorý je akýmsi medzičlánkom medzi variantom frazémy a jej aktualizáciou (s variantom ho spája zachovanie rovnakého významu frazémy, s aktualizáciou zasa zapojenie neuzuálneho, neustáleného komponenta do zloženia frazémy).

Iným špecifickým prípadom stojacim na hranici variantov sú tzv. frazeologické derivácie. Ide o zmeny, pri ktorých sa pri zachovaní významu frazémy mení jej kategoriálny význam, napr. z jednotky s vetnou stavbou a výpovednou platnosťou vzniká pomenovacia jednotka. Tento proces je v súčasnosti živý najmä pri utváraní menných frazém zo subjektovej časti výpovednej frazémy, najmä príslovia alebo porekadla. Napr.: Trafená hus zagága - trafená hus, Zakázané ovocie najviac (najlepšie) chutí - zakázané ovocie, Tichá voda brehy myje (podmýva) - tichá voda, Panská láska na zajačom chvoste - panská láska atď.

3. Podobné posuny zaznamenávame aj pri súčasnom uplatňovaní aktualizácií frazém. Už sú to nie iba základné typy analogické s uvedenými druhmi variantov (pribúda tu ešte sémantická aktualizácia), lež využívajú sa aj komplexné typy aktualizovania alebo až také zásahy, pri ktorých iba istý komponent, resp. istý tvar voľnejšie odkazuje na východiskovú frazému. Terminologicky sa tieto typy prestavby frazémy

označujú ako tzv. zvyšky frazémy, ďalej ako frazeologické alúzie, frazeologické kontaminácie atď. Ide tu často o veľmi jemné zásahy, ktorými sa dosahujú veľmi špecifické sémantické aj tvarové posuny, hraničiace niekedy až so slovnou hrou. Obľúbenosť práve takéhoto využívania frazeologických výrazov je v istých textoch taká výrazná, že v nich takmer nenájdeme frazému v jej ustálenej alebo variantnej podobe, ale vždy iba takéto aktualizované podoby frazém. Práve v takýchto prípadoch zaznieva pri jazykovej kritike až obava, že takýmto uplatňovaním frazém, resp. jednoznačným preferovaním aktualizovaných podôb pred ustálenými základnymi tvarmi frazémy sa u mnohých adresátov narúša vedomie podstatných kvalít frazémy, čím sa oslabujú možnosti ďalšieho kultúrneho uplatňovania frazeológie. To je však už širšia otázka, ktorej sa venuje naša nasledujúca poznámka.

4. Dominantnými sférami využívania frazeológie sú celá oblasť umeleckej komunikácie, esejistika, popularizačná sféra, mnohé druhy publicistických útvarov a rozsiahla hovorová sféra. Pri takejto šírke komunikačných sfér, v ktorých sa frazeológia častejšie uplatňuje, a pri uvedenom rozsahu spôsobov stvárnenia frazém nemôže prekvapiť, že sa frazeológia aj v súčasnoti využíva niekedy neprimerane alebo až celkom chybne. Aj týchto nedostatkov je viacej druhov: môže ísť o uplatnenie frazémy v takom texte, v ktorom je akákoľvek frazéma pri svojich kvalitách nenáležitá, môže ísť o nezladenosť frazémy s textom, môže ísť o chybný zásah do tvarovej alebo významovej stránky frazémy.

Záver. Pohľad na vymedzené dve dimenzie frazeológie v súčasnej slovenčine ukázal, že v sledovanom období zaznamenala slovenská frazeológia výrazné zmeny tak v oblasti samej náplne frazeologického fondu, ako aj v oblasti spôsobov jej uplatňovania v reči. Ukázalo sa, že kým pri vývine fondu frazém v našom jazyku je príznačný ústup viacerých tradičných frazém a naopak ešte výraznejší prísun jednotiek s novými netradičnými motivačnými vlastnosťami a východiskami, zatiaľ pre vývin využívania frazeológie v texte je príznačná predovšetkým narastajúca pestrosť, diferencovanosť spôsobov jej uplatnenia. Obidve zistenia dovoľujú uzatvárať celý predchádzajúci výklad konštatovaním, že naša frazeológia aj napriek takým špecifickým vlastnostiam, ako sú

ustálenosť a idiomatickosť, zaznamenáva veľmi výrazné dynamické premeny, a to aj také, ktoré zreteľne korešpondujú s premenami a vývinom ostatných zložiek nášho jazyka v sledovanom období.

Literatúra

ČERMÁK, F.: Povaha univerzálního ve frazeologii a idiomatice. In: Frazeológia vo vzdelaní, vede a kultúre. Red. E. Krošláková. Nitra, Vysoká škola pedagogická 1993, s. 45-52.

DOLNÍK, J.: Jazykové princípy vo výstavbe frazém. In: Frazeologické štúdie. II. Ed. P. Ďurčo. Bratislava, Esprima 1997, s. 36-44.

DOLNÍK, J.: Language Economy and Phraseology. In: EUROPHRAS´97. Phraseology and Paremiology. Ed. P. Ďurčo. Bratislava, Akadémia PZ 1998, s. 62-65.

FURDÍK, J.: Princíp motivácie vo frazeológii a v derivatológii. In: Z problémow frazeologii polskiej i slowiańskiej. VI. Red. M. Basaj - D. Rytel. Warszawa, PAN 1994, s. 7-14.

HORECKÝ, J.: Návrh na vymedzenie frazémy. In: Frazeologické štúdie.II. Ed. P. Ďurčo. Bratislava, Esprima 1997, s. 78-81.

MIKO, F.a kol.: Frazeológia v škole. Bratislava, SPN 1989. 232 s.

MLACEK, J.: K internacionalizácii súčasnej slovenskej frazeológie. In: K internacionalizácii v súčasných slovanských jazykoch: za a proti. Ed. J. Bosák. Bratislava, Veda 1998, s. 88-99.

MLACEK, J.: K princípom vzniku a uplatňovania frazeológie. In: Dolník, J. a kol.: Princípy stavby, vývinu a fungovania slovenčiny. Bratislava, Stimul 1999, s. 111-143.

Slovenský jazyk. Ed. J. Bosák. In: Najnovsze dzieje jezyków slowiańskich Red. St. Gajda. Opole, Uniwersytet Opolski - Instytut Filologii Polskiej 1998. 168s.

O stave slovenskej frazeológie ...

J. Mlacek

1. cez sito na koryto, dostať lieskovej masti, držať s pánom aj s furmanom, mať sa ako hrach pri ceste, mlynári sa bijú, zapísať niečo uhľom (čiernym) do komína, dotkla sa žihľava plota, z jalovej kravy by teľa vymámil, z dvoch dvorov pes, načnime iný peceň, muchy lapá a voly púšťa, spustiť gajdy, siať kúkoľ medzi pšenicu, spať ako myš na vreci

2. to som už dávno v krpcoch zodral, byť ticho ako krapeň na panvici, gazdovať zo šafľa do šechtára, mať otruby (sečku) v hlave, čierny ako žúžoľ, deravý ako rešeto, vylomiť ihlicu z jarma, mať cmar (srvátku) v žilách, mať niečoho pod pavúz, rásť ako cesto na vahane

3. kupovať niečo za facku, kupovať za babku, horký ako blen, horký ako palina, na konci bič plieska, na konci kyjak býva, ani z voza ani na voz, ani čihi ani hota

4. dať zaucho Prisciánovi

5. šiť niečo horúcou ihlou, kuť železo za horúca, obracať kabát, ukázať niekomu, kde tesár (murár) nechal dieru, fučať ako kováčsky mech, miešať sa niekomu do remesla (do kšeftu), ísť plnou parou, dostať sa na bočnú koľaj, ako na bežiacom páse, povedať niečo bez obalu, krútiť sa ako pokazený gramofón, byť pri kormidle, cestovná horúčka

6. mať dlhé vedenie, byť rovnakej krvnej skupiny, niečo je iba špičkou ľadovca, spätná väzba, veľký tresk, čierna diera, dostať sa do mínusu, robiť niečo na doraz, robiť mŕtveho chrobáka, vedieť(nevedieť), kde je sever, ponorková choroba, prať peniaze, byť na mŕtvom bode, cenové nožnice, únik mozgov, spotrebný kôš, daňové prázdniny, dojné kravy

7. nula bodov, položiť niekoho (ale aj niečo) na lopatky, zvyšovať latku, patová situácia, trafiť do čierneho, byť pri vesle, dýchať niekomu na chrbát, dať niekomu mat, držať palce niekomu (niečomu), odrazový mostík, hrať komédiu (divadlo), prihrať niekomu na smeč, mať svoju parketu, zahrať niečo do autu, byť v ofsajde, robiť niečo od mantinelu k mantinelu, dosky, ktoré znamenajú svet, ísť ako spomalený film, byť v obraze, desiata múza

8. poslať niekoho pod sprchy, dať gól do šatne, dostať niekoho do vedenia, mať nos na góly, mŕtva lopta, mŕtvy ofsajd, nedáš - dostaneš, muži v čiernom, vymiesť šibenicu

9. biely šport, biele goliere, biela armáda, biele zlato, modrá armáda, čierne zlato, zelená nafta, papierová vojna, čierny kontinent, piata kolóna, šiesty zmysel, siedma veľmoc, ôsmy div sveta, srdce Európy, žltý anjel, zelený Anton, horúca linka

10. Trafená hus zagága - trafená hus, Zakázané ovocie najviac (najlepšie) chutí - zakázané ovocie, Tichá voda brehy myje (podmýva) - tichá voda, Panská láska na zajačom chvoste - panská láska atď.

Slovenské miestne nárečia v súčasnosti

Ivor Ripka

1.0. Dialekt všeobecne je štruktúrna varieta vo vzťahu k inej variete alebo čiastkový útvar vo vzťahu k celku. Nárečie (tradičný územný, teritoriálny dialekt) je štruktúrny jazykový útvar, ktorým spontánne (nemodelovo) komunikuje autochtónne obyvateľstvo istej geograficky vymedziteľnej oblasti. Pre tento útvar sú charakteristické spoločné javy z rozličných jazykových rovín, ktoré sú výsledkom rovnakých vývinových zákonitostí. Nárečie tvorí komplexnú lingvistickú, historickú a sociologickú kategóriu. Je to relatívne samostatná, autonómna variabilná forma jazyka, majúca vlastnú vnútroštruktúrnu organizáciu tvoriacu systém a plniaca vlastné komunikačné funkcie v rozlične limitovaných komunikačných sférach. Je to jedna zo základných existenčných foriem národného jazyka, spoluvytvárajúca jeho sociolingvistický archisystém (Tumaňanová, 1985).

1.1. Súbor integrovaných výrazových prostriedkov, používaných v slovenskom národnom spoločenstve (t. j. slovenský národný jazyk), je v dôsledku pôsobenia rozličných jazykových i mimojazykových faktorov počas jeho dlhodobého kontinuitného vývinu osobitným spôsobom vnútorne územne (teritoriálne) i funkčne diferencovaný a sociálne stratifikovaný.

Diferenciácia slovenčiny z teritoriálneho aspektu súvisí s rozvojom slovenského etnika na jeho území i na jeho častiach za daných historických, spoločenských a kultúrnych podmienok. Nárečia, ktorými sa na slovenskom území hovorilo v časoch Veľkomoravskej ríše (teda už v 9. stor.), mali nepochybne západoslovanský charakter. Po rozvrátení Veľkej Moravy sa slovenské územie stalo súčasťou Uhorskej ríše a nárečia na tomto území sa dostali do osobitých jazykových, kultúrnych, politických a spoločenských vzťahov. Uhorská ríša bola administratívne rozdelená na tzv. stolice alebo župy, ktoré boli aj zemepisnými celkami. Hospodárstvo, hmotná i spoločenská kultúra nadobudli postupne v jednotlivých stoliciach zvláštny ráz. Paralelne popri tom sa vyvinuli aj nárečové typy, ktoré dodnes na území bývalých stolíc žijú. Podľa jednotlivých stolíc sa v slovenskej dialektológii pomenúvajú aj nárečové oblasti (napr. liptovské, oravské, tekovské, spišské, zemplínske, šarišské nárečia a pod.). Pri výskume súčasnej jazykovej situácie (danej vzťahom medzi všetkými účastníkmi a

zložkami komunikačných aktov) sú relevantné a nezastupiteľné poznatky, akceptujúce i akcentujúce špecifiká vývinu dialektov v troch základných -- z teritoriálneho aspektu diferencovaných a vymedzených -- slovenských nárečových skupinách, a to v (historickom) stredoslovenskom, západoslovenskom a východoslovenskom makroareáli.

2.0. Slovenské územné nárečia možno skúmať jednak ako živelne sa vyvíjajúcu štruktúru (ovplyvňovanú inými a ovplyvňujúcu iné variety národného jazyka), jednak ako regionálny obraz dejín spoločenstva ich používateľov i vývinu národného jazyka. Obidva tieto prístupy (metodicky korešpondujúce so sociolingvisticky orientovanými socioterénnymi výskumami) sú bádateľsky podnetné; získané poznatky posúvajú teoretické interpretácie vzťahu diachrónie a synchrónie, dynamiky a statiky. Štúdium vývinu a súčasného stavu miestnych nárečí, ktoré nikdy nebolo iba plochým materiálovým "zberom" či anachronickým prejavom obdivu k jazykovej minulosti nesúvisiacim s bádaním v iných oblastiach lingvistiky, potvrdzuje tézu, podľa ktorej dynamické javy (alebo dynamiku) treba odlišovať od vývinových javov, od kontinuitného vývinu v jazyku (porov. Kočiš, 1984, s. 177). V synchrónnom priereze markantná a nepopierateľná dynamika je prirodzene istým exponentom vývinu. Vývin je však komplexnejší jav, v ktorom sa manifestuje aj časový faktor; je to imanentný proces. Procesuálnosť ako vlastnosť jazykového systému nemožno chápať len ako faktor času; jej obsahom je špecifický, vnútorne vypätý a exponovaný pohyb smerujúci k vyššej kvalite (porov. Krajčovič, 1985, s. 76). Exponentom súčasného konvergentného vývinu v miestnych nárečiach, ktorý nachádza svoj odraz aj v oblasti ich komunikačnej kompetencie, je nepochybne zreteľný vplyv ostatných existenčných foriem (variet) slovenského národného jazyka.

3.0. Slovenská dialektológia predpokladá v rámci slovenského národného jazyka existenciu piatich základných jazykových úvarov (existenčných foriem, variet), a to spisovného jazyka, hovorového spisovného jazyka, bežného hovoreného jazyka, interdialektov a miestnych nárečí (Ripka, 1980, s. 228). Tieto útvary nefungujú izolovane, nie je medzi nimi nepriestupná stena. Vnútroštruktúrne zvláštnosti jednotlivých existenčných foriem (najmä spisovného jazyka a miestnych nárečí) majú schopnosť vzájomného ovplyvňovania a prenikania. Ich vzájomný dialektický vzťah sa najvýraznejšie prejavuje v stredovom a "stretovom" útvare, ktorý sa označuje termínom bežný hovorený jazyk. V stratifikačnej schéme je zaradený nižšie ako dvojica funkčne nadradených a prestížnejších

(spisovných) útvarov, no vo vzťahu k dvojici dialektových útvarov (interdialekty a miestne nárečia) má vyššiu funkčnú platnosť. Ak možno hovorový spisovný jazyk pokladať za štandard, bežný hovorený jazyk možno označiť ako subštandard. Je evidentné, že do tejto komunikačne frekventovanej existenčnej formy slovenského národného jazyka prenikajú aj nárečové a interdialektové javy zo všetkých jazykových rovín. Pri takomto chápaní je stredová varieta národného jazyka útvarom "zastrešujúcim" dialekty a interdialekty, je to teda v istom zmysle supradialekt. Táto hierarchia má však odôvodnenie iba pri vertikálne orientovanej funkčnej stratifikácii variet národného jazyka.

4.0. Z genetického hľadiska je nesporné, že spisovná slovenčina má svoj pôvod v stredoslovenských nárečiach (v stredoslovenskom nárečovom makroareáli), resp. v kultúrnom útvare založenom na týchto nárečiach. Stredoslovenské východisko spisovnej slovenčiny je najpreukaznejšie v paradigmatických zložkách systému spisovného jazyka, t. j. v hláskosloví, tvarosloví i v slovotvorbe. V oblasti hláskoslovia inventár foném a ich systém, pomer vokálov a konsonantov a ich distribúcia, spôsob ich spájania v slove aj na hraniciach slov a zmeny, ktoré tu nastávajú (asimilácia podľa znelosti), kvantitatívne pomery (mierna kvantita a regulovanie jej výskytu zákonom o slovnej kvantite) i niektoré ďalšie vlastnosti robia hláskový systém spisovnej slovenčiny a systém stredoslovenských nárečí neobyčajne blízkymi (porov. Kačala, 1998, s. 220).

4.1. Syntax a lexika sa prezentujú ako menej paradigmatické jazykové roviny resp. oblasti jazykového systému. Z doterajších výskumov a porovnaní slovnej zásoby a skladby spisovnej slovenčiny a stredoslovenských nárečí vychodí, že ich vzájomná spätosť či väzba je menej výrazná a záväzná než napr. v hláskosloví či v paradigmatickej morfológii. Na tomto mieste nie je možné vyčerpávajúco predstaviť syntaktické zvláštnosti stredoslovenského nárečového makroareálu, a preto uvedieme len niekoľko príkladov. Napr. časová miera s predložkou *za* v spojení *žil tam za tri mesiace* je známa iba na strednom Slovensku. Príčinný vzťah sa tu vyjadruje spojkou *veď,* napr. vo vete *Ňeboj sa, veď som pri ťebe* (v iných slovenských nárečiach sa používa v týchto prípadoch spojka *však*). Osobitosťou je aj vyjadrovanie posesívneho vzťahu v type *Toto je muojho sinova ďieuka*).

4.2. Pre stredoslovenský nárečový makroareál ako celok sú typické aj viaceré lexikálne jednotky, odlišujúce ich od západoslovenského a východoslovenského makroareálu. Také sú napr. stredoslovenské *oblički* -- západoslovenské *ladvini, ladvenice* -- východoslovenské *pokrutki, kiahňe* --

osípki -- poki, hábi -- šati -- grati, klobúk -- širák -- kalap, šatka -- ručník -- hustka, vrecko -- vaček -- kešeň, pražeňica -- škvarenina -- pankuch, otpust -- hodi -- kermeš, nevädza (bot. Centaurea) -- *sinokvet -- modračka, přhľava* (bot. Urtica) -- *žihlava -- pokriva, klinček* (bot. Dianthus) -- *hrebíček -- hvozdzik, poľka* (bot. Ribes grossularia) -- *egreš -- muchenga, rasca* (bot. Cuminum) -- *kmín -- raška a i.*

Územné rozšírenie iných lexikálnych jednotiek spája zasa stredné a západné Slovensko oproti východnému Slovensku *(kabát -- gerok, pitvor -- prikľet, fajčiť -- kuric, veďieť -- znac, jačmeň -- jarec* a pod.). Analýza dodnes používanej nárečovej lexiky poukazuje aj na spoločné črty západoslovenských a východoslovenských nárečí, ktoré sú dôležité pri štúdiu vývinu slovenčiny. V stredoslovenských nárečiach (údaje sa v istom zmysle zovšeobecňujú) je napr. známe slovo *ťekvica* (bot. Cucurbita pepo) -- v západoslovenských a východoslovenských *diňa, paľina* (bot. Artemisia) -- *božie drevo, skala -- kameň, vrece -- mech, stará mať -- bapka, baba* a pod. 5.0. Územné rozšírenie istých spoločných makroareálových javov oprávňuje jazykovedcov uvažovať aj o existencii interdialektov v slovenskom národnom jazyku. Interdialekt (niekedy sa v tejto súvislosti používa aj termín polodialekt) ako nestabilizovaný útvar, ktorý vznikol ako výsledok postupného vyrovnávania sa jednotlivých areálov miestnych nárečí, predstavuje najvyššie vývinové štádium tradičných teritoriálnych dialektov (nárečí). Nepozná už výlučné lokálne znaky, v jednotlivých jazykových rovinách (najmä v lexike, ktorá najzreteľnejšie odráža vplyvy spisovného jazyka) obsahuje inovácie zodpovedajúce novým vývinovým zákonitostiam národného jazyka. Pre východoslovenský interdialekt je napr. charakteristický nedostatok kvantity, prízvuk na predposlednej slabike, neprítomnosť slabičného *r, l*, kompletná a komplexná asibilácia (zmena *ď* > *dz, ť* > *c*), používanie príslovky *vonku* v smerovom význame (*idzem vonku*), elipsa sponového slovesa *byť* v mennom prísudku (*ja ňe doma, on ľeňivi do roboti*), výskyt tvarov *trebalo* (namiesto bolo treba), *tota* (napr. *tota žena* namiesto táto žena), *abo* (alebo) a niektoré ďalšie javy. Tieto spontánne a frekventovane používané interdialektové javy či prvky sú podľa empirických poznatkov slovenských dialektológov prítomné aj v bežnom hovorenom jazyku (v supradialekte) v príslušnom regióne.

5.1. O existencii interdialekte možno uvažovať aj v západoslovenskom nárečovom makroareáli; aj tu predstavuje vyššie vývinové štádium vzájomného vyrovnávania sa jednotlivých menších areálov.

#

Pre západoslovenský interdialekt je -- s istou zovšeobecňujúcou licenciou -- napr. charakteristické platnosťou rytmického zákona neobmedzované funkčné využívanie kvantity (*biélí, čiérní, dávám, plúcá* a pod.), zachovávanie starej skupiny *-šč-* v slovách ako *ešče, ščedrí, ohniščo* a i., tvary nom. sing. podst. mien stredného rodu na *-o (vajco, líco, ojo, srcco* atď.), tvary *l*-ového príčastia typu *bil, robil* so zmenou *i* > *e* najmä v tvaroch mužského rodu *(masťel, vipel, pálel, naučel sa).* Značne rozšírené je aj používanie nárečovej vytyčovacej hodnotiacej častice *ale* vo význame spisovných častíc približnej miery (asi, približne), napr. vo vete *To bolo ale pred mesácom,* široké využívanie frekventovanej spojky *až,* ktorá sa používa ako základná podmienková podraďovacia spojka *(poviém ťi to, aš to ňevizraďíš),* ako účelová podraďovacia spojka *(zeber si ručňík, aš ťi ňeňi zima)* a býva aj v časových vetách, v ktorých určuje čas deja hlavnej vety *(aš sa stretňeme, tak ťi to ukážem*; porov. Ripka, 1999*)*.

6.0. Poznávanie stavby a vnútornej organizácie systému (t. j. štruktúry) nárečí nevylučuje, no naopak priamo podmieňuje a vyžaduje paralelné skúmanie funkcie ako druhej základnej kategórie systému (objektu). V tejto súvislosti možno v slovenských nárečiach skúmať odraz uvoľňovania normy na komunikačnú kompetenciu (funkciu) tejto existenčnej formy jazyka. Stará ideálna norma miestnych nárečí zachytená v slovenskej dialektológii v starších (sčasti publikovaných) opisoch charakteristických javov jednotlivých rovín je v súčasnej jazykovej situácii (najmä v prejavoch mladších a sociálne i profesionálne "kontaktovejších" používateľov nárečí na vidieku) nepevná a v plnom rozsahu v teréne už vlastne nezistiteľná a teda nezaznamenateľná, no tieto evidentné zmeny ideálnej normy miestneho nárečia neznamenajú jeho totálny zánik. Miestne nárečie žije, vyvíja sa (odumierajúci jazykový útvar by zaiste vývin nezaznamenával), má svoju reálnu normu. Miestne nárečie navyše stále nezastupiteľne funguje v istých komunikačných sférach a situáciách v nezanedbateľnej časti slovenského národného spoločenstva. Jeho existencia sa teda opiera o funkcie, v ktorých je plnoprávne a nenahraditeľné. Miestnym nárečím sa hovorí spontánne a živelne, nemodelovo; jeho používanie je znakom -- niekedy možno aj štylizovaným -- uvedomenia si príslušnosti k rodnému kraju, pôsobí ako výraz spoločenskej solidarity s rodinou, priateľmi a pod. Táto komunikácia prispieva ku kondenzácii typických a z istého hľadiska "exkluzívnych" čŕt príslušného nárečia. Menej výrazné, geograficky rozšírenejšie prvky jednotlivých nárečových oblastí (spoločné pre

viaceré z nich, príp. aj pre celý makroareál) sa používajú spontánne i mimovoľne a takmer nezanikajú, takže v príslušných jazykových situáciách (v ktorých navyše spolupôsobí aj výber rurálnej či rustikálnej tematiky) sa miestne nárečie zachováva vlastne v úplnosti.

7.0. Slovenské miestne nárečia sú najstaršou (v minulosti aj najrozšírenejšou) varietou národného jazyka; z tohto hľadiska im patrí historická priorita. Podobne ako dialekty iných prirodzených jazykov sú počiatkom (východiskom) spisovných útvarov. V súčasnosti miestne nárečia sčasti strácajú svoju tradičnú sociálnu bázu; reštrukturalizácia sociolingvistického archisystému národného jazyka stavia do pozície dominujúcej existenčnej formy (variety) spisovný jazyk. V dôsledku intenzívnych procesov demokratizácie spisovného jazyka sa rozširuje jeho sociálna báza; najmä v hovorených prejavoch sa spisovné variety dostávajú do priameho kontaktu s miestnymi nárečiami. Klasická štruktúra územného nárečia sa hýbe a rozkladá, no ani v súčasnej jazykovej situácii na Slovensku nemožno konštatovať úplný zánik jeho funkcií. V neoficiálnych komunikačných sférach spisovný jazyk miestne nárečia (alebo interdialekty) doteraz nenahradil. Ani štýlotvorný proces nie je možné spájať iba so spisovným jazykom, ale s národným jazykom ako súhrnom všetkých existenčných foriem. Iba spisovný jazyk je mnohovrstvový, no napriek tejto štruktúrnej výhode sa v súčasnosti vo všetkých komunikačných sférach ešte jednoznačne nepresadil (porov. Chloupek, 1986, s. 20). Nárečové (interdialektové) prvky z konkrétnych (aj nadnárečových) aktov nevymizli; treba len dôsledne skúmať a študovať ich fungovanie, poznať ich kontinuitný historický vývin. Miestne nárečie naďalej zostáva na Slovensku dôležitým komponentom sociolingvistického archisystému celonárodného jazyka; slovenské miestne nárečia úspešne plnia nezastupiteľné úlohy v súčasnej jazykovej situácii. Názory o rýchlom a definitívnom zániku slovenských miestnych nárečí nie sú korektné; nerešpektujú výsledky moderných dialektologických empirických a teoretických výskumov.

Literatúra

CHLOUPEK, J.: Dichotomie spisovnosti a nespisovnosti. Brno, Univerzita J. E. Purkyně 1986. 132 s.

#

KAČALA, J.: Trvalý stredoslovenský základ spisovnej slovenčiny. -- In: Studia Academica Slovaca. *27.* Prednášky XXXIV. letného seminára slovenského jazyka a kultúry. Red. J. Mlacek. Bratislava, Stimul 1998, s. 214 -- 223.

KOČIŠ, F.: Dynamika jazyka vo vzťahu k jazykovej norme a kodifikácii. -- In: Obsah a forma v slovnej zásobe. Red. J. Kačala. Bratislava, Jazykovedný ústav Ľ. Štúra SAV 1984, s. 177 -- 180.

KRAJČOVIČ, R.: Procesuálnosť ako vlastnosť jazykového systému a jej výskum. -- In: K princípom marxistickej jazykovedy. Red. J. Horecký. Bratislava, Jazykovedný ústav Ľ. Štúra 1985, s. 76 -- 80.

RIPKA, I.: Miesto dialektov v súbore útvarov národného jazyka. -- In: Jazykovedné štúdie. *15.* Horeckého zborník. Red. J. Ružička. Bratislava, Veda 1980, s. 227 -- 231.

RIPKA, I.: Severný región západoslovenských nárečí. -- In: Studia Academica Slovaca. *28.* Prednášky XXXV. letného seminára slovenského jazyka a kultúry. Red. J. Mlacek. Bratislava, Stimul 1999, s. 295 -- 303.

TUMAŇANOVÁ, E. G.: Jazik kak sistema sociolingvističeskich sistem. Moskva, Nauka 1985. 248 s.

#

Ľudová kultúra v zborníkoch Studia Academica Slovaca

Ladislav Mlynka

Pri štvrťstoročnici zborníka Studia Academica Slovaca, ktorý začal vychádzať v roku 1972 ako súčasť 8. ročníka letného seminára slovenského jazyka a kultúry, zaradil vedecký redaktor zborníka J. Mlacek analytickú štúdiu o zastúpení jazykovedných príspevkov v dovtedajších 25. zväzkoch zborníka (Mlacek 1996: 264-272). Na uvedenú štúdiu nadviazala analýza literárnovedných štúdií z pera O.Sabolovej (27/1998, s.226). V 26. ročníku zborníka bola uverejnená rozsiahla štúdia A.Fischerovej „Slovenská kultúra v zborníkoch SAS“ /s.270-289/, v ktorej autorka venovala primeraný priestor aj etnologickým, resp. etnografickým štúdiám v prvých 25 zväzkoch zborníka. Štúdia podáva analýzu príspevkov nielen z kvantitatívneho hľadiska, ale aj ich tematického, druhového a žánrového členenia, ako aj prínosu významných autorských osobností. Predovšetkým na túto podnetnú kulturologickú štúdiu chceme nadviazať a zároveň rozšíriť pohľad na zverejnené príspevky. Vedú nás k tomu viaceré dôvody, no najmä skutočnosť, že štúdie zaoberajúce sa ľudovou kultúrou sú po jazykovedných a literárnovedných najpočetnejšou tematickou skupinou. Ich počet sa od 25. ročníka značne rozšíril, takže v našej analýze chceme poskytnúť pohľad na takmer tri desaťročia zborníka. Okrem kvantitatívneho vyjadrenia je tu nesporný aj širší spoločenský význam ľudovej kultúry a jej postavenia v systéme národnej kultúry, resp. ako reprezentanta slovenskej kultúry navonok. Uvedený aspekt podčiarkol hneď v prvom zväzku zborníka K.Rosenbaum, keď v úvodnej štúdii o slovenskej národnej kultúre uviedol, že „prítomnosť ľudovej kultúry v slovenskej kultúre … je vždy badateľná a viditeľná. Tento aktívny vzťah k ľudovej kultúre pokladáme za prvý hlavný poznávací znak národnej kultúry“ (1/1972:11-12).

Kvantitatívnu analýzu, príp. bibliografiu zaraďovali vedeckí redaktori zborníka v pravidelných intervaloch, napr. v zväzku č.10, 15, 18 a naposledy v č.28. Pokladáme ich iba za pomocné, pretože ako naznačila A.Fischerová formuláciou o prechodnosti, vnútorných väzbách, vzájomných súvislostiach a podmienenostiach kultúrnych javov (26/97:272-273), viaceré príspevky nie je možné jednoznačne zaradiť do striktne vymedzených tematických skupín, ani k jednotlivým vedným disciplínam, resp. do ich klasifikačných štruktúr. Je to tak jednoducho preto, že ide o štúdie interdisciplinárneho charakteru, resp. o príspevky zamerané polytematicky. Navyše vychádzame z predpokladu, že o ľudovej kultúre nepíšu len etnológovia, takže do našej analýzy sme zaradili aj niektoré štúdie autorov z oblasti jazykovedy, histórie, teórie kultúry, umenia, a pod.

V doterajších 29. zväzkoch zborníka bolo uverejnených 112 príspevkov, o ktorých sa domnievame, že sa významnou mierou zaoberajú ľudovou kultúrou, či už materiálnou, duchovnou, sociálnou alebo umeleckou, jej tradičnými formami, ako aj procesmi zmien, nositeľmi tejto kultúry, bádateľmi a zberateľmi, ďalej dejinami a metódami výskumov, etnickými procesmi i

etnickými spoločenstvami. Podpísalo sa pod ne päť desiatok autorov, z ktorých dominantnú časť tvorili, pochopiteľne, etnológovia. Kým v prvom decéniu sme napočítali 30 príspevkov, zaoberajúcich sa najmä ľudovou kultúrou umeleckou (folklór, výtvarné umenie), v nasledujúcom desaťročí to bolo už 45 príspevkov a v neúplnom treťom období, vrátane 29. zväzku by malo byť zverejnených 37 príspevkov. Rozširoval sa tematický i autorský okruh, príspevky sa posunuli od všeobecnejších tém s celoslovenským záberom a platnosťou k jednotlivým druhom a žánrom, resp. k užšie teritoriálne, či regionálne vymedzeným problémom. „Najúrodnejším" z hľadiska počtu príspevkov k téme ľudovej kultúry bol zväzok č. 22/1993, v ktorom bolo publikovaných 9 štúdií, orientovaných na ľudovú kultúru, ďalej nasledujú zväzky č. 12/1983 s 8 a č. 25/1996 so 7 príspevkami. „Najplodnejším" autorom, a nielen z hľadiska množstva príspevkov, ale zároveň autorom ťažiskovým, je J.Michálek, ktorý sa radí k profilovým autorom zborníka ako takého. V zborníku mu vyšlo doteraz 28 štúdií, predovšetkým z oblasti ľudovej slovesnosti, najmä prózy (ľudové povesti resp. lokálne povesti -3/74:147, 4/75:155, sociálno-odbojová tematika v ľudovej próze -8/79:189, humoristické rozprávanie -10/81:243, spomienkové rozprávanie - 15/86:303, špecifickosť ústnej slovesnosti -16/87:245, náhrobníková poézia -21/92:87, memoáty v súčasnosti 23/94:154, ľudová próza v slovensko-moravskom pohraničí -25/96:128, M.R.Štefánik v spomienkovom rozprávaní -28/99:110), k dejinám vedy (dejiny slovenského národopisu - 9/80:199-212, vývoj vedy po vzniku Československa - 17/88:299-312, slovensko-české kontakty -12/83:329-342/, ďalej k významným osobnostiam vedy a výskumu, (napr. P.Dobšinský 5/76:227-238, P.G.Bogatyriov v slovenskom národopise 11/82:305-318, Slovanský národopis P.J.Šafárika 24/95:113-118, prínos S.Cambela a K.A.Medveckého -26/97:107-112, 27/98:96-101), ale aj k teoretickým problémom etnológie, resp. folkloristiky (problém mikromigrácie -2/73:105-116, estetické aspekty v dejinách výskumu - 18/89:293-308, súvislosti ústnej tvorby a sociálnej komunikácie - 20/91:141-152, o monografickej metóde a tvorbe monografií - 29/2000: *), ale takisto ku kultúre a spôsobu života regiónov, či profesionálnych skupín (SNP v ľudovej tvorbe -13/84:33-46, kultúra a spôsob života robotníkov 14/85:169-190). Náročnosť a vysokú úroveň príspevkov v zborníku akoby predznamenala jeho prvá štúdia „Súčasný stav folklórnej tradície na Slovensku" (1/72:61-72), v ktorej J.Michálek označil folklórnu tradíciu ako „vývinový proces, ktorý prináša nové skutočnosti", teda proces živý a nepretržitý, ovplyvňovaný civilizačnými faktormi (industrializácia, urbanizácia a s ňou spojená migrácia, kolektivizácia, rast vzdelanosti). Osobitnú pozornosť venuje vplyvu masmédií na prirodzený variačný proces a tendencii zmeny nositeľa a tvorcu folklórnej tradície na pasívneho konzumenta. Rozoberá spomienkové rozprávanie a rozprávanie zo života ako akt tvorivého procesu, pasívny a latentný repertoár, i problematiku druhej existencie folklóru. Podnetná a stále aktuálna je jeho štúdia o vplyve mikromigrácií na formovanie ľudovej kultúry (2/78:105-116),

v ktorej objasňuje dôsledky tzv. vnútornej migrácie (sezónne či potulné zamestnania) na prejavy materiálnej a duchovnej kultúry na príklade jednej oblasti, podjavorinského kraja. Problém vplyvu migrácií ďalej rozvíjal a následne publikoval v štúdii „Ľudová slovesnosť a migrácia“ (22/93:140-146). Venoval sa tiež podstate vzťahov medzi folklórom a literatúrou ako typu komunikácie či procesu (od folklóru k literatúre, od literatúry k folklóru – 7/78:267-280), s osobitným dôrazom na literárny folklorizmus. V štúdii „Ústna tvorba a sociálna komunikácia“ (20/91:141-152) J.Michálek analyzuje sociálne kontakty a rozprávačské príležitosti v rámci lokálneho spoločenstva, formovanie lokálneho spoločenského vedomia (sociálna kontrola, normy spolunažívania). Objasňuje, ako sa vplyvom zmien spôsobu života, oslabením bezprostrednej komunikácie a anonymitou narúša fungovanie mechanizmu sociálnej komunikácie tradičnej slovenskej dediny ako celku (s.149-150).

Ďalším významným autorom, ktorý výrazne zasahoval do tvorby profilu zborníka a jeho obsahu z pozície etnológa, bola Ľ.Droppová. V zborníku uverejnila 14 štúdií, venovaných z podstatnej časti problematike ľudových piesní, premenám ich estetickej funkcie (5/76:49-62), sociálnej a revolučnej tematike (15/86:117-132), jej miestu v súčasnom piesňovom repertoári (16/87:85-94), baníckym piesňam a tradíciám baníckych regiónov na strednom Slovensku (17/88:127-138, 27/98:42-48), piesňam s historickou tematikou (18/89:75-88), a jarmočným a púťovým piesňam (19/90:71-82). Vo svojej štúdii „Premeny estetickej funkcie ľudových piesní na Slovensku“ (5/76:49-62) upriamila pozornosť na dvojakú existenciu folklóru, na mimoestetické funkcie ľudových piesní (pracovná, obradová, tanečná) a na kategóriu spevného vkusu regiónov. Tematicky blízka štúdia „Funkcie a tematika slovenských ľudových piesní“ (24/95:44-52) akcentuje tendencie v ľudových piesňach „ako umeleckej reflexie názorov na svet“, delí ich na piesne funkčne viazané a neviazané, z tematického hľadiska ich rozčleňuje do 9 skupín. Zmeny vplyvu sociálnych podmienok na existenciu piesne rozoberá v príspevku „Spevné príležitosti v dedinskom prostredí“, v ktorej objasnila postavenie piesne v súčasnom piesňovom repertoári, pričom vymedzila 4 skupiny spevných príležitostí (20/91:23-32). Tieto teoretické východiská rozvíja v štúdii „Súčasné kontexty folklóru (od kontaktnej po masovú komunikáciu)“, v ktorej sa sústredila na ústnosť a interpersonálnu komunikáciu ako jeden zo znakov folklóru, rozoberá dvojakú existenciu folklóru (v primárnom prostredí a v sekundárnych formách a funkciách), objasňuje pojem masmediálny folklorizmus. Folklór na scéne, resp. v súboroch SĽUK a Lúčnica je témou samostatnej štúdie autorky(14/85:133-150). Osobitnú skupinu štúdií tvoria príspevky k interetnickým kontextom ľudových piesní (22/93:76-82, 23/94:67-77), resp. o etnických stereotypoch v zbierke A.P.Zátureckého (26/97:222-228).

Veľkej pozornosti sa tešili prednášky E.Horváthovej zamerané na oblasť zvykov, obradov a obyčají, a to výročných – kalendárnych (12/83:239-258), remeselníckych a pracovných (14/85:279-296, 18/89:195-214), o iniciačných

obradoch mládeže (15/86:205-220). Z oblasti poznatkov a vedomostí sú v zborníku uverejnené dve štúdie, o etnomedicíne (16/87:151-166) a o tradičnej metrológii (17/88:201-218). Svetonázorovým predstavám a mysleniu ľudí je venovaná štúdia o staroslovenských božstvách (19/90:151-164) a o predstavách o prírode (6/77:161-176).

K autorom, ktorí mali v zborníku uverejnených po 5 štúdií, patrí J. Podolák a E.Plicková. J.Podolák sa venoval najmä etnickým procesom a širším európskym vzťahom kultúry: o význame ľudovej kultúry v etnickom vývine Slovákov (17/88:353-370), o vývoji etnickej štruktúry Slovenska, resp. južného Slovenska (22/93:181-190, 25/96:164-169), ku balkánsko-karpatským vzťahom ľudovej kultúry Slovenska (7/78:415-426). E.Plicková publikovala príspevky z oblasti ľudového výtvarného umenia (2/73:257-272), o význame keramiky v ľudovej kultúre (3/74:285-298) a jej výtvarných aspektoch (6/77:465-478), resp. o podnetoch a motívoch výtvarnej tvorby z oblasti baníctva (4/75:305-316) a pastierstva (5/76:365-374). K téme výtvarného umenia publikovala príspevky aj S.Kovačevičová: ľudové rezbárstvo a komunikatívnosť drevorezu (12/83:287-298, 299-308), štúdiu o ľudovej architektúre a bývaní na Slovensku (5/76:161-178) a analyticko-informatívny príspevok o zameraní a výsledkoch Etnografického atlasu Slovenska (13/84:279-294).

Z hľadiska systematiky ľudovej kultúry a jej klasifikačných triediacich štruktúr možno konštatovať, že najväčšia pozornosť autorov sa sústredila na problematiku umeleckej kultúry, predovšetkým na slovesný a hudobný folklór (spolu 45 príspevkov/. Keď si uvedomíme ciele a poslanie letného seminára ako seminára slovenského jazyka a kultúry, ktorého súčasťou sú publikované príspevky, ako aj adresáta zborníka, resp. auditórium seminára - zahraničných frekventantov, je prevaha príspevkov s orientáciou na ľudovú slovesnosť, príp. na hudobný, tanečný folklór, príp. na folklorizmus pochopiteľná. Okrem už spomenutých autorov J.Michálka, Ľ.Droppovej a ich štúdií publikoval M.Leščák analytický príspevok k druhovej a žánrovej diferenciácii slovesno-dramatického folklóru (7/78:241-252), V.Gašparíková uverejnila štúdiu o živote slovenskej ľudovej prózy (15/86:143-160), H.Hlôšková porovnávala povesťovú tradíciu Bratislavy vo folklóre a v literatúre (29/2000: *), I.Mačák uverejnil príspevky o typoch slovenských ľudových sláčikových nástrojoch (2/73:85-94) a o najstarších hudobných nástrojoch na Slovensku (3/74:111-126). L.Burlas sa venoval postaveniu ľudovej hudby v slovenskej hudobnej kultúre (6/77:45-58), J.Mistrík hodnotil ľudovú pieseň z jazykového hľadiska (12/83: 343-356), zaoberal sa i rytmom v ľudovej slovesnosti (14/85:391-402). Jazykovedci venovali pomerne veľkú pozornosť ľudovej slovesnej kultúre, najcielenejšie J.Mlacek, o.i. napr. prísloviam (10/81:285-302), porekadlám (12/83:357-372, 22/93:153-166), povrávkam (11/82:349-362), frazeológii (3/74:201- , 14/85:403-418), pochopiteľne z lingvistického aspektu. Analýzu rozprávky ako fenoménu ľudovej slovesnosti urobil A.Habovštiak (19/90:97-112, jej jazykové a kompozičné osobitosti rozoberal J.Sabol (20/91:249-258). Do tejto skupiny

príspevkov radíme aj podnetnú štúdiu P.Libu "Tradícia – literatúra – folklór (21/92:56-64), s akcentom na pojmy literárna tradícia, folklórna tradícia, či dichotómiu tradícia – inovácia, regres – pokrok.

Štúdiou k hudobnému folklóru autorsky prispel S.Dúžek, ktorý načrtol historický vývin a typológiu slovenských ľudových tancov (11/82:85-100/, O.Elschek sa zaoberal funkčnými a historickými aspektami ľudovej piesne a hudby (11/82:137-156/. Atraktívnymi sa stali štúdie a prednášky o ľudovom divadle, ktorých autorom je M.Slivka (5/76:493-502/, resp. štúdia o maskách v ľudovom divadle (22/93:224-230/. Publikovaný bol aj príspevok V.Predmerského o bábkovom divadle na Slovensku (11/82:443-456/.

Ľudové výtvarné umenie sa vo všeobecnosti považuje za reprezentanta ľudovej kultúry, najmä smerom do zahraničia, je ukážkou jej sviatočnej, slávnostnej podoby. Väčšia časť týchto príspevkov bola zverejnená práve v prvej dekáde existencie zborníka, predovšetkým z pera E.Plickovej (pozri predchádzajúcu časť/. O slovenských čipkách písala E.Holéczyová (6/77:139-150/, ľudové maľby na skle priblížila čitateľom zborníka I.Pišútová (13/84:473-484/. Umelecké remeslá na Slovensku boli témou príspevku P.Michalidesa (8/79:203-214/. Do tejto skupiny príspevkov možno priradiť už spomínanú štúdiu M.Slivku o ľudových maskách, ako aj príspevok F.Kalesného o habánskej keramike.

Duchovná a sociálna kultúra sa orientuje na problémy rodinného a kalendárneho cyklu zvykov a obyčají, viere, vedomostiam a predstavám o prírode, vrátane spoločenských vzťahov v rodine, lokálnom spoločenstve. V zborníku boli publikované dve desiatky príspevkov k tejto časti kultúrneho dedičstva. Popri už spomenutých prácach E.Horváthovej ide o štúdie K.Jakubíkovej, venované rodinným obyčajám, ich tradičným formám i súčasným podobám (22/93:104-110, 25/96:83-90/. Z.Škovierová uverejnila príspevky o obyčajových tradíciách a prejavoch spoločenského života mládeže v Gemeri (27/98:155-161/, ako aj v živote obyvateľov v oblasti vodného diela Gabčíkovo (25/96:205-212/. K vývoju foriem a k sociálnej štruktúre rodiny na Slovensku publikovala príspevok M.Botíková (22/93:37-42/. Do tejto skupiny radíme aj príspevok M.Dubajovej o kultúre Rómov na Slovensku (22/93:83-97/ , F. Kalesného o Habánoch a ich kultúre na Slovensku (12/83:271-286/, i o zvláštnostiach kultúry zahraničných Slovákov od J.Botíka ((23/94:21-30/. Významu ľudovej kultúry v etnickom vývine Slovákov a procesom etnických zmien je venovaná už uvedená štúdia J.Podoláka (17/88:353-370/.

Ďalším tematickým okruhom sú štúdie, zamerané na vedomosti a predstavy ľudu, ľudovú vieru. Okrem príspevkov E.Horváthovej o prírode v svetonázorových predstavách slovenského ľudu (6/77: 161-176/, k vývoju etnomedicíny (16/87:151-166/, tradičnej metrológie (17/88: 201-218/ a o staroslovanských božstvách (19/90:151-164/ publikovala G.Jesenská-Horváthová štúdiu o ľudovom liečení (10/81:167-180/, J.Kresánek o liečivých rastlinách na Slovensku (10/81:213-226/. O tradičnej metrológii z lexikálneho

hľadiska písal P.Žigo (25/96:256-263/, k dlho tabuizovanej téme ľudovej zbožnosti a marianskych pútnických miest na západnom Slovensku vyšla štúdia K.Zajicovej (28/99:232-248/.

Podľa nášho názoru prekvapujúco a na škodu veci sa najmenšia pozornosť v doterajšej histórii zborníka venovala oblasti materiálnej, resp. materiálno-technickej kultúry, teda zamestnaniam obyvateľstva, odievaniu, stravovaniu, stavebnej kultúre a bývaniu. K téme ľudového odevu, odevných regiónov, vplyvov a procesov zmien nebol orientovaný ani jeden publikovaný príspevok. V širších súvislostiach etnokultúrnych procesov na pozadí balkánsko-karpatských vzťahov sa problematike charakteru kultúry a zamestnania, najmä pastierstva, venoval J.Podolák (7/78:415- 426/, čiastočne sa témou zaoberal aj v štúdii o tradičnom spôsobe života na dedine a jeho zmenách po druhej svetovej vojne (spolu s K.Podolákovou – 16/87:303-316/. Chov oviec s akcentom na perspektívy živočíšnej výroby bol témou príspevku D.Ochodnického (9/80:253-260/. O zeleninárstve a ovocinárstve v záhorských obciach Bratislavy uverejnila štúdiu M.Paríková (28/99:154-163/, k tradíciám vinohradníctva v okolí Bratislavy S.Dillnbergerová (29/2000: */, z historického aspektu J.Baďurík (29/2000: */, všeobecne k vývoju vinohradníctva a vinárstva v bývalom Československu publikoval J.Farkaš (10/81:87-98/. O ľudovej výrobe a remeslách vyšiel príspevok L.Mlynku s témou mlynárstva (22/93:167-175/, A.Fialu o remeslách v Bratislave (29/2000: *, okrajovo sa problému dotýkajú aj niektoré príspevky k ľudovému výtvarnému umeniu (napr. E.Plicková 3/74:285-298, 6/77:465-478 o výrobe keramiky, 4/75:305-316 o baníctve, F.Kalesný 12/82:271-286 o habánoch, a pod./. K téme ľudovej stravy bol publikovaný jediný príspevok z pera M.Markuša Slovenská kuchyňa (6/77:321-342/. O čosi početnejšie sú príspevky k ľudovému staviteľstvu, príp. k urbanizmu vidieckych sídiel. Súčasný stav staviteľstva a bývania bol témou príspevku J.Ušaka (8/79:445-456/, kde naznačil aj procesy zmien stavebnej kultúry vidieka od 50-tych rokov. Pozornosť venoval i ľudovým technickým stavbám (18/89:557-573). Na štúdiu nadviazal L.Mlynka a doplnil problematiku o aspekt ochrany ľudových technických pamiatok (25/96:145/152) . Ochrana ľudovej architektúry v múzeu v prírode, konkrétne Múzeum slovenskej dediny v Martine bola témou informatívneho príspevku G.Horváthovej-Jesenskej (11/82:207-220/. Téme urbanizmu vidieckych sídel sa venoval R.Šteis v štúdii Sídla vidieckeho typu (12/82:469-482/. K príspevkom tejto skupiny radíme aj poeticko-lyrický pohľad na slovenskú dedinu od A.Habovštiaka (20/91:49-68/, ako aj štúdiu M.Kučeru o historickom vývine slovenskej dediny (11/82:251-262).

K ďalším pozoruhodným príspevkom o všeobecných problémoch národopisnej vedy a predmete jej bádania patrí štúdia M.Slivku o národopisnom filme (11/82:487-502/, novou témou je problematika urbánnej etnológie, ktorú v zborníku uviedla V.Feglová na príklade výskumov Bratislavy (29/2000: */. K námetom, ktoré boli do roku 1990 v spoločenských vedách obchádzané, patrila

o. i. aj téma etnogenézy, etnických procesov. E.Mistrík sa prezentoval aktuálnym príspevkom Povaha slovenského národa (20/91:153-162/, F.Kočiš rozanalyzoval pojem ľud (21/92:41-49/, R.Marsina publikoval fundovaný príspevok k etnogenéze Slovákov (24/95:106-112/, s odkazom na početné tituly odbornej literatúry k danému problému.

Na záver chceme pripomenúť, že na vymedzenie, príp. hodnotenie publikovaných príspevkov zo zorného poľa etnológie sme nezvolili prístup podľa systému vednej disciplíny, resp. členenia ľudovej kultúry zámerne. Kombinácia osobnostného prístupu s prístupom systematickým vyplynula z toho, že práve nosní autori výrazne ovplyvnili aj celkové proporcie a tematickú skladbu uverejnených štúdií. Ich prostredníctvom autori vtlačili svoju pečať zborníku SAS. Zároveň sa ospravedlňujeme autorom za to, že v záujme zostručnenia nášho príspevku názvy štúdií neuvádzame v plnom znení, ale ich zväčša parafrázujeme.

Možno konštatovať, že produkcia autorov k téme ľudovej kultúry, príp. k predmetu a objektu záujmu etnologickej vedy, má svoju nepochybnú kvalitu a vysokú úroveň. Štúdie uverejňované v zborníku do značnej miery kopírujú vývoj vedy a sú odrazom tém, resp. problémov, ktorými sa etnológia v danom čase zaoberala a na riešení ktorých sa podieľali autori publikovaných štúdií. Platí to, pochopiteľne, vo všeobecnosti, aj keď s istými časovými posunmi. Vzťahujú sa na ne rovnako kritické výhrady z hľadiska obchádzania istých tém, najmä s odstupom času (otázky náboženského vedomia, etnických procesov, postavenia menšinových kultúr, problematika urbánnej etnológie, atď./. Bolo tomu tak i preto, lebo autori patrili majoritne k akademickej vedeckej obci, koncentrujúcej sa tak na fakulte, ako aj v ústave SAV. Príspevky mali vzhľadom na adresáta prevažne charakter úvodov do problematiky, všeobecnejšie ladených prehľadov, v ktorom sa autori snažili predstaviť zahraničnému čitateľovi základné okruhy problémov, stav výskumu a analýzu príčin existencie javov a procesov. Postupne zachádzali od „veľkých tém“ aj do špecifickejších a komornejšie ladených až minucióznych problémov (napr. S.Kovačevičová „Komunikatívnosť drevorezu a masová kultúra na Slovensku“ – 12/83:299-308/, k porovnávaciemu a analytickému prístupu (napr. štúdie k teórii a metodológii vedy/. Viaceré z publikovaných štúdií predstavujú originálne a jedinečné vedecké práce (J.Michálek, E.Horváthová, Ľ.Droppová, a niektorí ďalší autori/, a nie sú iba akýmsi „vedľajším produktom“ ich vedeckého úsilia. Preto záver A.Fischerovej, že „väčšina štúdií si dodnes zachovala svoju poznávaciu hodnotu“ (c.d. s. 271/, sa plne vzťahuje aj na nami hodnotené príspevky.